



**UNIVERSITAT
JAUME I**

**Borriol: canvis estructurals i transformació social
de les darreries de l'Antic Règim als albors
del liberalisme**

**TESI DOCTORAL DE
JOSEP CRISTIÀ LINARES BAYO**

*DIRIGIDA PER LA DOCTORA
CARMEN CORONA MARZOL*

CASTELLÓ DE LA PLANA. OCTUBRE DE 2010

AGRAÏMENTS

En primer lloc, agrair la paciència i l'estima per la investigació que em va inculcar la meua Directora de Tesi, sense els ànims de la qual no haguera estat possible presentarla. Carmen Corona ha sigut la guia espiritual d'aquest projecte i em sent orgullós de dedicar-li aquestes primeres línies, a banda d'haver-nos ensenyat tot el que hem après de la història serial quantitativa i de la investigació dels fons moderns a Castelló. Un agraïment general a tots i cadascun dels arxivers, becaris i bibliotecaris que han passat per l'Arxiu Històric Provincial de Castelló, per la seua amabilitat i predisposició a ficar-me les coses fàcils, ja que amb professionals com aquests dóna gust investigar. A la meua família, per haver-me aguantat estoicament, a Neu, a la meua iaia Centeta i, per últim, a mon pare, que va veure la fi dels dies mentre aquest projecte estava enllestint-se. Segurament m'hauré deixat algú pel camí, però no vull acomiadar-me sense nomenar als membres del tribunal de tesi, a Carmen María Fernández Nadal, Vicent Enric Sorribes Roig, José Manuel Carbonell García, Bárbara Sáez Vidal i Juan José Ferrer Maestro per les contínues gestions que m'han facilitat que açò avui haja estat possible. Gràcies a vosaltres i a tots els que no esteu ací però sí en el meu record.

ABREVIATURES EMPRADES EN AQUEST TREBALL

AHPC	Arxiu Històric Provincial de Castelló
AMC	Arxiu Municipal de Castelló
AMB	Arxiu Municipal de Borriol
ARV	Arxiu del Regne de València
ADC	Arxiu de la Diputació de Castelló
BSCC	Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura
DCVB	Diccionari Català-Valencià-Balear
RAE	Real Academia de la Lengua Española
p.	pàgina
pp.	pàgines
np	No paginat
id	Ibidem
o.c.	obra citada
vol.	volum

ÍNDEX

I. INTRODUCCIÓ	6-8
II. METODOLOGIA I FONTS	8-52
-NORMES DE TRANSCRIPCIÓ PALEOGRÀFICA ADOPTADES	14-15
-EL TRACTAMENT DELS TOPÒNIMS I DELS ANTROPÒNIMS	16-19
-SIGNES CONVENCIONALS I ABREVIATURES AUXILIARS	19
2.1. LA HISTÒRIA SERIAL QUANTITATIVA	20-23
2.2. ELS PROTOCOLS NOTARIALS	24-43
-TIPUS DE DOCUMENTS NOTARIALS	27-43
2.3. FONTS I ARXIUS	43-46
2.4. LA FAMÍLIA ARTOLA: UN LLINATGE LOCAL D'ESCRIVANS	47-52
III. ESTAT DE LA QÜESTIÓ	52-92
IV. EMPLAÇAMENT ESPACIAL I ADMINISTRATIU	93-194
4.1. DELIMITACIÓ ESPACIAL DEL SENYORIU	93-97
4.2. LA BARONIA DE BORRIOL A L'ÈPOCA MODERNA	98-110
-EL LLINATGE DURANT EL PERÍODE 1750-1833	104-110
4.3. EVOLUCIÓ DE LA RENDA (1750-1833). ELS ARRENDAMENTS	111-159
4.3.1. EVOLUCIÓ DE LA RENDA FEUDAL DEL SENYOR DE BORRIOL	111-130
4.3.2. EVOLUCIÓ DE LA RENDA FEUDAL DE L'ESGLÉSIA	130-146
4.3.3. L'EQUIVALENT	147-149
4.3.4. EL CAPITAL I EL CRÈDIT RURAL	149-159
4.4. BÉNS SUBJECTES AL DOMINI DEL SENYOR	160-165
4.5. LES TERRES COMUNALS	166-174
4.6. LA CORPORACIÓ BORRIOLENCA ALS SEGLES XVIII I XIX	174-194
-EL SISTEMA ADMINISTRATIU BORBÒNIC: L'ASSUMPCIÓ DE LA NOVA PLANTA	176-182
-L'AJUNTAMENT	182-194
V. COMPORTAMENT DEMOGRÀFIC D'UNA COMUNITAT RURAL (1750-1833)	195-208
5.1. EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ	199-208
VI. DISTRIBUCIÓ DELS ESPAIS URBANS.	208-258
-TOPONÍMIA URBANA DEL SEGLE XVIII	213-219
-BARRIS I CARRERS A FINALS DEL SEGLE XVIII I PRINCIPIS DEL XIX	219-238
-EDIFICACIONS URBANES I RÚSTIQUES	239-258
VII. ECONOMIA DEL BORRIOL DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XVIII	259-399
7.1. ASPECTES SOCIOECONÒMICS	259-311
7.1.1. ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT	264-277
7.1.2. TERRATINENTS BORRIOLENC A CASTELLÓ	277-309
7.1.3. EL PREU DE LA TERRA	309-310
7.1.4. SISTEMES D'EXPLOTACIÓ	310-311
7.2. EL MÓN AGRARI	311-383
7.2.1. AGRICULTURA	311-373
- <i>EL SECÀ BORRIOLENC:</i>	328-354
LA GARROFERA	328-338
LA VINYA	339-345
EL BLAT	345-349
LA FIGUERA	350
L'OLIVERA	351-354
- <i>EL REGADIU BORRIOLENC:</i>	354-373
LES MORERES	355-357
EL CÀNEM I L'HORTA	358-369
OBRES HIDRÀULIQUES	369-373
7.2.2. RAMADERIA. PREU DEL RAMAT	374-383
7.3. ELS OFICIS	383-399
VIII. CONCLUSIONS	400-421
IX. BIBLIOGRAFIA	422-438

I. INTRODUCCIÓ

Aquesta tesi doctoral naix com a continuïtat del treball d'investigació iniciat l'any 2002, que fou presentat definitivament, a la Universitat Jaume I, durant el 2007, baix el títol *Borriol: canvis estructurals i transformació social a les darreries de l'Antic Règim*, i que ara pretén allargassar-se fins als albors del liberalisme, amb l'ampliació de la investigació de 1800 a 1833.

La reconstrucció del món social, polític, cultural i econòmic, de centres urbans i agraris, de la vida quotidiana, d'actituds davant la mort, del devenir de la condició femenina, de la religiositat i d'altres tants aspectes de la història, han estat abordats a les nostres terres arran de la investigació i la indagació en les fonts modernes i contemporànies que hem abordat.

Cada vegada trobem un major volum d'obres de referència de l'època, així com d'estudis concrets sobre els aspectes que conformaren la vida dels segles XVIII i XIX a Espanya i als regnes de la predecessora Corona d'Aragó i, més encara, dels estudis a nivell local i comarcal sobre el període. Amb la present obra, pretenem complementar aquest seguici d'investigacions que ens ajuden a conformar-nos una idea més succinta del món que va fer de cruïlla entre l'etapa moderna i l'etapa contemporània.

L'anàlisi de l'evolució de la propietat agrària i del creixement urbanístic d'un municipi mitjà com Borriol, situat a l'actual àrea metropolitana de Castelló de la Plana, ens permetrà apreciar com era el món econòmic i social en el medi rural valencià del Set-cents i quines eren les pautes evolutives més notables d'un poble del segle XVIII. Al mateix temps, amb la investigació de les dades pertanyents al segle XIX, gairebé fins l'any 1833 i alguna dada posterior, hom podrà establir les pautes evolutives que començaren a gestar-se des de mitjan centúria anterior, establint una sèrie de tesis que han conformat el present estudi.

Les diferents pràctiques notariales pel que fa al moviment de terres (compres i vendes, permutes, segregacions, etc.) i del procés urbanitzador (venda de patis, de cases, etc.) seran analitzades per establir quin va ser el creixement del poble en l'època immediatament posterior a l'aplicació del Decret de Nova Planta i de la dinastia borbònica. Tot, amb la intenció d'enllaçar amb els processos històrics que es desencadenaren en dècades posteriors, fins completar el segle, per obtenir una visió de la llarga durada, que es veurà completada amb l'anàlisi dels protocols notariales del segle XIX, fins a l'any 1833.

L'objectiu de la tesi doctoral, per tant, pretén oferir noves dades per a l'estudi econòmic, social, geogràfic i historiogràfic de la segona meitat del segle XVIII i primer terç del segle XIX, en un medi rural valencià, essencialment pel que fa a dos temes: el paisatge agrari i el creixement urbanístic, eixos centrals a partir dels quals també ens endinsarem en altres aspectes com el senyoriu laic de Borriol, la corporació municipal, les visites d'amortització eclesiàstica, els propietaris borriolencs en terme de Castelló i tot un seguit de temes que ens ajudaran a conformar totes les tesis formulades. Es tracta d'una investigació local feta amb tècnica microhistòrica, que ajuda a complementar altres estudis de caire més general, atesa la seua desagregació i l'abast cronològic de 83 anys.

Com diu Manuel Ardit en relació a la seua obra sobre el marquesat de Llombai "és un treball microhistòric pel seu objecte, però no pels seus objectius", ja que a partir de la reconstrucció de la vida d'una petita comunitat es pot entendre millor l'altra comunitat més àmplia en què s'insereix.

Així, algunes pautes de comportament detectades en el cas de Borriol seran representatives, encara que siga parcialment, de la societat valenciana de l'Antic Règim en el seu conjunt, i ací és on radica la importància de la nostra tasca.

II. METODOLOGIA I FONTS

“Dos períodos de duración desigual y caracterización diversa delimitan la fase final del Antiguo Régimen, es decir, aquella situación en la que el absolutismo monárquico se mostró incapaz de resolver las contradicciones generadas por la prolongación de las relaciones de producción que descansaban en una organización social de carácter estamental”

La present tesi doctoral ha comportat la consulta d'una sèrie de fonts, majoritàriament notariales que, en el cas de Borriol, havien romàs pràcticament verges per als historiadors de l'època moderna i de l'època contemporània, a excepció feta per alguns articles puntuals sobre el marc que ara estudiem més a fons. La variada recopilació existent sobre protocols de l'Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC), i algunes recopilacions de volums solts trobats a l'Arxiu del Regne de València (ARV)², juntament amb l'aportació bibliogràfica de l'etapa estudiada i amb les consultes puntuals indirectes a altres arxius, ens han permés elaborar el cos de l'obra que presentem, abordada amb una metodologia específica que s'adapta a les necessitats de la investigació.

¹ RUIZ, D. et alii (1981): *Asturias contemporánea. 1808-1975*. Síntesis histórica. Textos y documentos. Siglo XXI de España Editores. Madrid. P. 7.

² A expenses de la catalogació definitiva, que s'està duent a terme a l'ARV, que potser ampliarà la mostra sobre Borriol per a propers estudis.

Per emmarcar geogràficament l'estudi, haurem de començar fent-ho per la seua ubicació en el context d'una vila rural valenciana i, ensems, de la costa mediterrània espanyola. Cronològicament, el treball se circumscriu entre finals del Set-cents i els inicis del segle XIX, una època en què la població creix de manera considerable, fruit de l'avanç econòmic, a tots els nivells, de les dècades precedents. És el moment en el qual el xicotet nucli amurallat medieval vol dirigir la mirada a l'exterior, a extramurs, i és per això que, més enllà de la muralla, la vila començarà a créixer urbanísticament i arquitectònicament com mai ho havia fet. S'inicien ací també sengles processos migratoris de la població, que en ocasions retrans una mirada a les fèrtils terres de la veïna Castelló.

El període estudiat en el treball abarca una mostra dels protocols notariais de Borriol entre 1757 i 1825, del qual hem realitzat el buidatge de les dades més rellevants dels documents notariais referents a béns mobles o immobles (majorment terres i cases, però també ramats, fruits i altres eines), en totes les seues diferents modalitats: contractes de venda, arrendament, permuta, testaments, codicils, noces, particions extrajudicials, etc.

Per tant, la mostra és representativa de la segona meitat del segle XVIII, des del 1750 fins al 1800, i del primer terç del segle XIX, fins l'any 1833. Es tracta, doncs, d'un moment clau, a mode de punt d'inflexió, en la conformació d'un municipi valencià de l'interior, en què s'aprecien les darreres mostres característiques d'una vila de l'Antic Règim i es posen els ciments a la nova època que està per arribar, amb tot un seguit de canvis econòmics i socials que ja s'albiren i d'altres reminiscències atàviques que trontollen i, al mateix temps, conviuen amb plena vigència.

Amb la tria d'aquesta mostra, també al·ludim a les limitacions de documentació anterior a la segona meitat del segle XVIII, relatives al municipi i senyoriu de Borriol, al temps que no existeix ja l'Arxiu Històric Municipal de Borriol, arran de les conteses de la guerra del 1936. Val a dir que, la major dificultat de la investigació, ha estat elaborar un estudi sobre un municipi sense cap fons, ja que hem hagut de partir d'arxius d'altres poblacions com Castelló o València, per poder recomposar el món estudiat.

L'època triada, per tant, suposa un moment de canvis continus. La superació de les muralles porta implícita la construcció de novells espais per al veïnat: fossar, ermites del Calvari i de Sant Vicent, ravals de València i Barcelona, les Serrades, la plaça de la Font, etc. La segona meitat del segle XVIII suposa la base de tot el creixement urbanístic contemporani posterior, sobre el qual s'han cimentat després les distribucions irregulars del territori urbà, sempre amb unes adaptacions al terreny i a l'orografia del lloc, que ben bé mereixen la pena destacar i que, al primer terç de segle XIX, s'apreciarà notablement amb l'eclosió del comerç local de la garrofa, amb proliferacions de rècues de matxos i de traginers borriolencs arreu d'Espanya.

Pel que fa al paisatge agrari, cal dir que les transformacions que tenen al lloc durant el Set-cents potser siguen les que més han caracteritzat fins l'actualitat el panorama agrícola borriolenc, especialment en el secà, ja que les grans reconversions del regadiu estan per arribar, i tampoc es produiran durant el primer terç del segle XIX, per bé que s'acometraran algunes primigènies obres arquitectòniques de relativa importància, com són la construcció de sénies i la remodelació d'assuts, obres que tingueren com a majors artífexs als musulmans que romangueren al poble durant segles.

La roturació massiva de terres al llarg de tot el segle i, especialment l'últim terç del mateix, conformaren un entramat de bancals que travessaven el territori del senyoriu de nord a sud, tal i com constata Cavanilles³ al seu pas per Borriol. Mai en la història de la vila, ni prèviament a aquestes dates ni durant l'època contemporània plena, l'aprofitament del conjunt de terres del terme fou tan intens i extens a la vegada.

L'anàlisi quantitativa dels protocols notariais ens ha permés explicar i fonamentar aquest creixement d'una manera científica i raonada, amb una sèrie de dades metodològiques que s'exposen en el treball i que corroboren les tesis explicitades en ell, tant pel que fa a l'expansió urbana com al creixement agrari. A més a més, a l'estudi aportat pels protocols, s'afegeixen les dades aportades pel Padró de l'Equivalent de la ciutat de Castelló de la Plana, l'eterna veïna, que han perfilat un capítol ben nodrit al voltant dels terratinents borriolencs en el terme castellonenc, en el qual s'estableixen algunes de les tesis més innovadores del present treball.

La mostra triada ens ha permés apreciar unes pautes definitòries del comportament de l'economia i de la societat del Set-cents i del Vuit-cents borriolenc, dins d'una metodologia quantitativa, ja que comporten 50 anys del segle XVIII i 33 anys del segle XIX, prop d'una centúria en l'evolució poblacional. La posterior recerca bibliogràfica al voltant de monografies locals i obres generals, que explicitem al final del treball i en l'estat de la qüestió, ens han facilitat la tasca de complementació i de contrastació de les dades, al temps que hem aportat nous continguts i apreciacions a l'estat de la qüestió encetada inicialment. Tanmateix, el nombre d'escriptures estudiades, que suma un total de 1.616, ens sembla escaient i adequat per tal d'establir judicis seriosos i d'enllestida a nivell científic, tal com hem establert al llarg de tot el compendi.

³ CAVANILLES, A.J. (1795): *Observaciones sobre la Historia natural, Geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid.



Detall del protocol de 1775, 1776 i 1777. AHPC

Però no sols hem extret dades a nivell econòmic, sinó que la història de les mentalitats també ha aparegut de manera important en aquest recull quantitatiu, ja que l'aspecte religiós és omnipresent en la vida quotidiana dels segles XVIII i XIX, malgrat ser un moment en què comencen a recular moltes de les pràctiques tradicionals que s'havien arrossegat arran de l'edat mitjana.

A l'època que abasta la tesi es deixen entreveure certs símptomes de canvi en les seues estructures socials, polítiques i econòmiques, sobretot de la societat estamental i privilegiada, que veu com les novelles generacions il·lustrades van trencant amb l'status quo anterior. No obstant, encara s'aprecien reminiscències del passat pròxim, com és el cas del pagament de censos, que continuen sustentant la classe nobiliària (el Marqués de Boil) i el clero, fins el primer terç del segle XIX. Aquests dos estaments continuen sense pagar impostos mentre el poble els segueix millorant. Amb tot, la crisi de l'Edat Moderna fa clivellar tot aquest entramat econòmic i social que havia restat més o menys inalterat durant tantes dècades i amb particularitats pròpies que caracteritzen el municipi de Borriol front a altres senyories valencians, amb comportaments divergents. L'arribada del segle XIX i, alhora, de les mesures revolucionàries, posarà les bases per als principals canvis que s'acometraran, ben entrat el Vuit-cents, en el paisatge agrari borriolenc.

El període que abarca la mostra de les primeries del segle XIX va de 1800 a 1833. Precisament, aquest darrer any, es materialitzava la fi administrativa del Regne de València per donar pas a la divisió administrativa del territori en tres províncies: Alacant, Castelló i València; una divisió que no responia a cap unitat històrica ni política. La primera dècada del segle XIX enceta els primers anys de l'època històrica contemporània, un trajecte revolucionari de canvis econòmics i socials, fruit de les transformacions de les dècades anteriors. L'època que va de 1808 a 1843, tant al País Valencià com a Espanya en general, es caracteritza per un adveniment de la revolució burgesa i de les conseqüències que se'n derivaran. La crisi de l'Antic Regim, gestat durant es darrers anys del segle XVIII, es consolida durant els primers lustres del nou segle, que ara ens ocupa.

La revolució s'esdevé per combatre antics interessos i per generar-ne de nous, encara que es veurà fortament condicionada per un altre esdeveniment polític de conjuntura europea: la invasió de les tropes napoleòniques que, en el cas de Borriol, tingué episodis dramàtics, amb saquejos, robatoris i afusellats locals. Realment, els anys que permetran una aplicació de moltes de les mesures revolucionàries seran els que corresponen al trienni que va de 1820 a 1823. Durant l'anomenada Dècada Ominosa (1823-1833) es pot donar per conclosa l'agonia de l'antic règim, ja que es desbasten les institucions feudals i s'estableixen les bases definitives del sistema representatiu burgés.

A poc a poc, el panorama general dels nostres pobles va dibuixant un context social i polític que combina els principis del liberalisme i del capitalisme primigeni amb l'ordre establert, amb contínues transformacions i contradiccions que fan avançar la societat valenciana i espanyola.

Al País Valencià, els darrers anys del segle XVIII i el principi del segle XIX, es caracteritzen per oferir l'aspecte d'una societat en crisi i convulsada⁴, en què la majoria dels productes agrícoles autòctons tenen greus problemes per exportar-se a l'exterior, en bona manera a causa de la conjuntura bel·licosa europea i d'altra banda, arran de les conseqüències de l'aplicació de la nova administració borbònica. Aquesta crisi és el caldo de cultiu d'una sèrie de fets⁵ que, tots units, originen diversos motins antisenyorials i el ressorgiment del bandolerisme valencià. Els esdeveniments de maig-juny de 1808 enllaçaven en gran part amb els avalots dels darrers anys del segle XVIII i, a més a més, la invasió francesa generava un nou sentiment patriòtic peculiar.

Arribats a aquest punt, concloem la nostra tesi l'any 1833, per tal d'analitzar quines han estat les conseqüències immediates de l'aplicació de les noves mesures revolucionàries i com han afectat aquestes a l'estructura social i política d'una comunitat rural com Borriol, encara que els anys de major incidència revolucionària estan per gestar-se.

NORMES DE TRANSCRIPCIÓ PALEOGRÀFICA ADOPTADES

A l'hora d'establir unes normes de transcripció dels documents estudiats, hem intentat que el resultat final fóra el més respectuós possible quant a les peculiaritats de l'escrit, encara que al tractar-se d'una mostra entre 1750 i 1800, el model de llengua emprat no difereix gaire de la llengua castellana estàndard actual, la qual cosa facilita la traducció i la recensió dels contractes notariaus abordats amb no massa complicacions.

Com a norma general, hem respectat l'ortografia, encara que fóra defectuosa, i és el que hem intentat reflectir en les referències exactes reproduïdes en castellà: hem mantingut algun ús indegut de les lletres (b per v, b per p, d per t, v per f, e per ae, c per s o z, i en qualssevol altres casos); així com altres fenòmens com:

⁴ GARCIA MONERRIS, CARME (1992): "Els segles XIX i XX", dins de GIL-MASCARELL, M. et alii (1992): *Història del País Valencià*. Papers bàsics, 3 i 4. València. P. 214.

⁵ Garcia Monerris (1992) parla de condicions climàtiques adverses, alteracions brusques dels preus i de les rendes agrícoles i problemes d'acaparament i subsistència. P.214.

-L'omissió (h) o la inclusió de lletres i altres alteracions.

-La u i la v, emprades indistintament com a consonants i vocals, les hem transcrites d'acord amb el seu valor fonètic, prescindint de la forma en què apareixen al manuscrit.

-Les lletres dobles en principi de paraula les hem transcrites com a simples.

-Les lletres dobles al mig de paraula les hem respectades sempre.

-Els números s'han reproduït en xifres romanes o aràbigues, segons estiguen en l'original.

-Totes les abreviatures i sigles s'han resolt sense necessitat d'indicar amb distint tipus d'impremta les lletres suplides.

-En la transcripció hem separat les paraules que en l'original es trobaven unides i s'han unit les lletres o síl·labes d'una mateixa paraula que apareixien separades però coherentment exigeixen el canvi.

-La contracció de paraules s'ha respectat.

-Les majúscules i les minúscules les hem emprades d'acord amb l'ortografia moderna en la majoria dels casos, excepte allà on hem cregut ressaltar alguna peculiaritat. Els noms de lloc adjectivats els hem posat en minúscula, al tractar-se de llengua romanç, a l'igual que els títols, excepte en algun cas puntual.

EL TRACTAMENT DELS TOPÒNIMS I DELS ANTROPÒNIMS

Pel que fa al tractament dels topònims i dels antropònims, hem intentat aproximar-los a la realitat ortogràfica actual en la mesura que ens ha estat possible.

En el cas dels noms de lloc, hem optat per adaptar-los a la normativa oficial de la llengua catalana, ja que sovint apareixien amb grafies i dígrafs castellans per a representar fonemes catalans que no es corresponen en la pràctica (Rojalet per *Rochalet*, Horta Mitjana per *Huerta Michana*, la Joquera per *la Choquera*, Ragina per *Rachina*...). En altres casos, com el topònim “els Perxets”, sí que es correspon el so amb el castellà, però no la transcripció amb el mateix dígraf (*Perchets*), o el canvi de la *y* per la *i* en valencià (Talaia per *Talaya/Atalaya*).

Algunes traduccions del castellà al català tampoc eren massa coherents o podien portar a confusió i, en algun cas, contenien alguna lletra que catalogaríem com a falta d'ortografia en l'actualitat per al castellà, però potser serien formes admeses a l'època moderna (carrer Fondo per *calle Onda*, que es pot confondre amb el nom del poble, quan precisament vol significar fondària; les Ermites per *les Hermites*, amb una *h* que no figurava en el llatí *eremita*; o la Vall d'Umbrí per Vall de Humbrí, ja que, tant en castellà [umbría], en català [umbria] com en llatí [umbra], s'escriu sense *h* inicial).

En el cas d'alguns dígrafs, que denoten arcaïsmes, també hem optat per admetre la forma més actualitzada, com és el cas de la *ch* al final de paraula per significar el fonema /k/. Així, malgrat ésser correctes en català antic, encara que tendents a desaparèixer amb eixa transcripció als nostres dies, hem optat per Barranc de Porcs i no de *Barranc de Porchs*, Corral Blanc per *Corral Blanch*, Albaroc per *Albaroch*, etc.

Per últim, en altres casos, simplement ens hem limitat a traduir el nom del castellà al català, ja que es perdia la nomenclatura original del topònim: Rajolar per *Ladrillar*, carrer del Forn Vell per *calle del Horno Viejo*, les Parres per *las Parras*, etc.

Quant als antropònims, a l'hora d'establir uns criteris més homogenis ha estat complicat, ja que, com en l'actualitat alguns d'ells ja estan popularitzats, hem hagut d'adaptar-los a la realitat sociolingüística existent, amb la qual cosa, ens trobem una barreja bilingüe castellà/català de molts cognoms pel que fa als trets fonètics (Vilarrocha per *Vilarrotja/Vilarroiga*⁶ [d'aquesta manera canvia el fonema original de pronúncia i ara s'apitxa, com farien els castellans al desconéixer el fonema català]; Vicent [pronunciat amb una *c* castellana davant *e*] per *Vicent/Visent* [pronunciat amb una *c* catalana],

En altres casos, hem adaptat l'antropònim a la transcripció actual, per tal d'unificar criteris: Rubio per *Ruvio*, Ucher per *Hucher/Uger*⁷, Tena per *Thenà*, Portolés per *Portalés/Porthalés/Portholés*, Santamaria per *Santa María*, Bernat per *Bernad/Bernat* [encara que funcionen totes dos formes en l'actualitat], Cristòfol per *Christoval*, Tomàs per *Thomas*, Teresa per *Theresa*, Miquela per *Michaela*, Mateu per *Matheu*, Josep per *Joseph*, etc. Únicament, ens hem permés mantindre en llengua catalana aquells que transcrivien la lletra castellana *ñ* pel dígraf valencià *ny*: Muntanyés per *Montañés*, Arinyo per *Ariño*, Ivanyes per *Ibáñez*, etc.

⁶ Aquesta segona forma (*Vilarroiga*), és la que hem trobat al consultar el padró de l'equivalent de Castelló per als anys 1768 i 1769.

⁷ La forma *Uger* la trobem també a l'equivalent de Castelló de 1768 i 1769.

A l'igual que amb els topònims, amb els noms de persona també hem optat per la forma actual del dígraf *ch* a final de mot: Vicent de Roc per *Vicente de Roch*; però hem mantingut alguns cognoms que en l'actualitat conserven aquestes grafies: Folch, Pitarch, Franch...

La resta d'antropònims, simplement els hem traduït a la llengua catalana per ésser el nom real de la gent d'aquell temps, malgrat el Decret de Nova Planta: Miquel, Vicent (nom), Llúcia, Marianna, Bartomeu, Climent, Esperança, Tomasa, Josep, Joan, Cristòfol, Pau, Pere, Jaume, Antoni, Batiste, Bernat (nom), Tomàs, etc. Hem cregut oportú fer una excepció amb Domingo i Fernando, per ésser formes populars valencianes ja conegudes a l'època moderna.

El procés de llengües en contacte als segles XVIII i XIX entre el nou idioma administratiu imposat des de la Nova Planta, el castellà, i la llengua parlada pel poble d'antuvi i dins de la quotidianitat, la catalana, també ens ha llegat testimonis lingüístics de persistència d'alguns localismes en valencià en la redacció dels protocols notariais per part dels notaris Artola. Entre altres mots, assenyallem aquells que tenen a veure amb el món agrícola: *garroferas* (també algarrovos i algarrobos), *oliveras* (i mai olivos), *sepas* (i de vegades cepas), *clapisa* (en referència a les clapisses o lloses de roca de les muntanyes), *empeltes* (fent referència a empelts de garrofera, olivera, etc. quan en castellà és *injerto*), *Pau* (en compte de Pablo), *Bàrbera* (en compte de Bárbara), *bordisos* (en al·lusió al brot silvestre i feréstec d'alguns cultius fruiters del secà, o bordís), *carasol* (correcta en castellà, però amb menys popularitat que solana, a diferència del valencià), *ribas* (sense traduir al *ribazo* castellà), *tosal* (*tossal* en valencià, equivalent a *montículo* o *motaña*), *celler* (en compte de *bodega*), entre d'altres.

Hem observat també que cada notari emprà més o menys localismes en funció dels seus coneixements o del que està establert en eixe moment. Així, per exemple, Josep Artola (segon de nom) és qui potser emprà més col·loquialismes i formes pròpies del valencià en la seua redacció, fet paradoxal, al ser el més jove dels tres. En el model de llengua observat en els padrons de l'equivalent de Castelló de 1768 i 1769, ens hem adonat que, almenys pel que fa als antropònims, es conserven amb més fidelitat alguns noms de persona en valencià que en els protocols dels Artola, com per exemple *Juseph* o *Vicent*, entre altres, o el cognom *Vilarroiga* esmentat abans.

SIGNES CONVENCIONALS I ABREVIATURES AUXILIARS

Hem tendit a resoldre les abreviatures i transcriure-les directament quan es tractaven d'aplec de lletres, encara que hem mantingut alguns signes convencionals com:

- Parèntesis (), per citar pàgines i donar alguna explicació.
- Corxets, per indicar que s'inclou quelcom que falta al manuscrit.
- Cometes " ", o subratllat _____ per als títols i observacions.
- MAJÚSCULES o VERSALS, per als autors.
- MAJÚSCULES MENORS o VERSALETES, per als títols qualificatius dels autors.
- Punts suspensius ..., per suplir el text que s'omet.
- (Sic.), confirma les anomalies del text.

2.1. LA HISTÒRIA SERIAL QUANTITATIVA

*“Durante cinco lustros se han sucedido varias generaciones de investigadores que han tratado de llevar a cabo un proyecto inspirado inicialmente en la Escuela Serial francesa y cuyas líneas maestras, en su aplicación a la investigación en la historia de Galicia, fueron diseñadas por el Prof. Eiras Roel en escritos programáticos caracterizados por su coherencia y por la viabilidad del planteamiento: “regionalización, comparatismo, reflexión metodológica, cuantificación”, esto es, “una historia regional por el campo de aplicación, al tiempo que universal por la metódica y la problemática..., vital por el sentido despierto de lo cotidiano y por la atención a las condiciones materiales de la vida de los hombres pero que no se limita a ellas..., una historia que no prescinde de los números, siempre que estos puedan servir a la precisión y al rigor” (Las Fuentes y los Métodos, Santiafo, 1977), han sido marcas inconfundibles de escuela”.*⁸

Avui en dia, la importància que han pres les fonts notarials per a la investigació en els diferents àmbits científics és una realitat ben palesa, i han servit per a consolidar estudis al voltant de disciplines com el dret, l'economia, la literatura, la sociologia, etc. Per la part que ens ocupa, la vinculació estreta entre els protocols notarials i la Història ha estat una via fonamental per esbrinar moltes pautes socials, culturals, econòmiques i polítiques evolutives al llarg dels temps. Sense cap dubte, i juntament amb les actes capitulars o municipals, així com els fons judicials, la documentació notarial constitueix un fons arxivístic molt extens per a l'edat moderna i l'edat contemporània, per això és essencial per reconstruir el passat.

⁸ AAVV (1990): *Obradoiro de Historia Moderna. Homenaje al profesor Antonio Eiras Roel en el XXV Aniversario de su Cátedra*. Universitat de Santiago. Santiago de Compostela. P. 7.

E. Labrouse ja féu incís sobre la transcendència cabdal dels protocols en el *Congrés de Roma de 1955*, pel que fa a la recomposició de la vida en el passat. Des de fa cinquanta anys la historiografia europea s'ha valgut indefugiblement de les valuoses aportacions de la documentació elaborada pels notaris. Especialment notable ha sigut la contribució de l'*escola francesa*⁹ quant a l'estudi dels protocols notariais (*F. Furet, J. Jacquart, R. Mousnier, P. Goubert, A. Daumard*, etc.), que va influenciar directament les universitats espanyoles i els historiadors d'arreu de la geografia peninsular.

En el panorama espanyol, cal citar les aportacions i les obres d'historiadors com *A. Eiras Roel*¹⁰, *P. Molas, C. Corona, J.M. Pérez García, B. Barrios*, entre d'altres, així com cal assenyalar els criteris metodològics aportats per l'*escola gallega*, que han atorgat certa personalitat sobre l'estudi dels protocols: regionalització, comparatisme, reflexió metodològica i quantificació.

Els estudis històrics realitzats bàsicament sobre protocols notariais reben l'apel·latiu d'*història serial quantitativa*, pel fet de presentar una metodologia basada en l'ús sistemàtic d'estadístiques. Durant molt de temps foren emprats únicament com a fonts secundàries o puntuals, per tal de completar altres estudis de caire econòmic (comercial, industrial, agrari...) però en l'actualitat fonamenten excepcionalment l'estudi de la història social i de les mentalitats, així com de la història local i del medi rural.

⁹ "En la actualidad las universidades de París, Toulouse, estrasburgo, Lyon, Nancy, Clermont Ferrand, Aix-en Provence, Niza, Poitiers, Dijon... han ido engrosando el colectivo de historiadores, que dedican sus esfuerzos a la exégesis investigadora sobre protocolos". CORONA MARZOL, C. (2000): "Familia, patrimonio y espacio doméstico. Los protocolos notariales y el universo de lo cotidiano", dins de VV.AA. (2000): *Ars Notariae. El arte notarial*. Bancaixa. Castelló. P. 61.

¹⁰ Tal i com es diu en el pròleg de *Obradoiro de Historia Moderna. Homenaje al profesor Antonio Eiras Roel en el XXV Aniversario de su Cátedra.*, el que intentà Eiras Roel fou trencar amb la història episòdica, fins aleshores vigent, i substituir-la per la història quantitativa i serial. Per a aquesta empresa van caldre uns anys de formació en l'aprenentatge de les noves tècniques metodològiques, així com el desenvolupament de les I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas, el 1973; a la qual segueix, el 1982, el II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada. Enmig d'aquest context, Eiras Roel publicà, el 1977, *Las Fuentes y los Métodos*, i el 1981, *la Historia Social de Galicia*. L'aresta de congressos i col·loquis se centren en temàtiques més particulars i incideixen en aspectes més concrets de la història (comerç, producció agrària, població, migracions, història social, règim senyorial, etc.), al temps que es van ampliant el nombre d'investigacions realitzades amb aquesta metodologia arreu de la geografia peninsular.

Inicialment, els historiadors que treballaren els protocols notarials ho feren sobre documents aïllats però, de manera progressiva, la documentació analitzada quantitativament ha anat esdevenint el punt d'atenció dels investigadors actuals, és el cas de la present tesi.

La major part de la nostra investigació es basa en l'anàlisi serial quantitativa, ja que en la resta d'estudi utilitzem la metodologia desenvolupada i dels resultats obtinguts en la primera part. L'ús de la metodologia serial quantitativa requereix una gran mostra perquè les hipòtesis resultants siguin representatives. Al buidar tots els tipus d'escriptures dels diversos protocols triats, la mostra és prou extensa i presenta una varietat molt nodrida de dades. Però la importància no sols és quantitativa sinó també qualitativa, per la nombrosa diversitat de dades que ens aporta.

Tota la informació extreta dels protocols notarials ha sigut informatitzada i ordenada sistemàticament en una base de dades, seguint una linealitat cronològica. En primer lloc, s'han elaborat unes gràfiques de recollida de dades bàsiques, que abracen camps com: *nombre de referència, tipus de contracte, data, persones contractants, producte i descripció, ubicació en l'espai i límits*, i finalment, *el preu del producte*. Eixes graelles ens han valgut per dur a terme el treball de camp inicial, i ens han facilitat la posterior retria i estudi de cadascun dels camps de què consta la tesi. La selecció mitjançant el registre informatitzat ens ha permès ordenar i classificar les dades d'acord amb les necessitats de la investigació en cada moment.

De la mostra dels 88 anys, en algunes ocasions, hem fet una doble subagrupació, per tal d'apreciar les pautes de comportament durant els primers vint-i-cinc anys (1750-1775), d'una banda; i dels posteriors vint-i-cinc, per un altre costat (1775-1800) i, a part, hem tractat els anys que pertanyen al segle XIX (1800-1833).

Amb això, hem detectat la progressió evolutiva cronològica, que difereix del grup inicial respecte a la segona agrupació temporal i a la tercera, especialment pel que fa al creixement urbanístic dels carrers i ravals de la vila de Borriol, que afecten àrees diferents en cada cas, a l'igual que algunes extensions agràries. Posteriorment, hem integrat els tres grups i hem analitzat les dades en conjunt.

L'estudi sistematitzat en taules, mapes i gràfics il·lustratius ens han permès treballar d'una manera més eficient a l'hora d'establir conclusions i hipòtesis del treball. La informació que hem aprofitat és una mínima part de tot allò que es representa en les gràfiques, i pot ser una valuosa eina de consulta per a properes investigacions concretes d'alguns aspectes de la vida quotidiana dels segles XVIII i XIX.

Tanmateix, els protocols notarials com a tals, són fonts que representen dades sesgades en algunes ocasions. Per tal, cal completar la seua anàlisi amb la posterior bibliografia i amb el buidatge de fonts primàries d'altres arxius, com és el cas dels padrons de l'equivalent de Castelló. Amb tot, la font notarial esdevé la base del nostre estudi encara que no és l'única utilitzada.

La bibliografia consultada ha estat diversa, tant la monogràfica sobre alguns aspectes concrets com la transformació agrària i l'evolució urbanística, com altres referents a la societat, la política i l'economia de finals del segle XVIII i sobre el primer terç del XIX. Han sigut nombrosos els articles, les revistes i les obres generals analitzades, per tal de donar cabuda a les darreres tendències metodològiques al voltant del període de la història que ens afecta.

2.2. ELS PROTOCOLS NOTARIALS

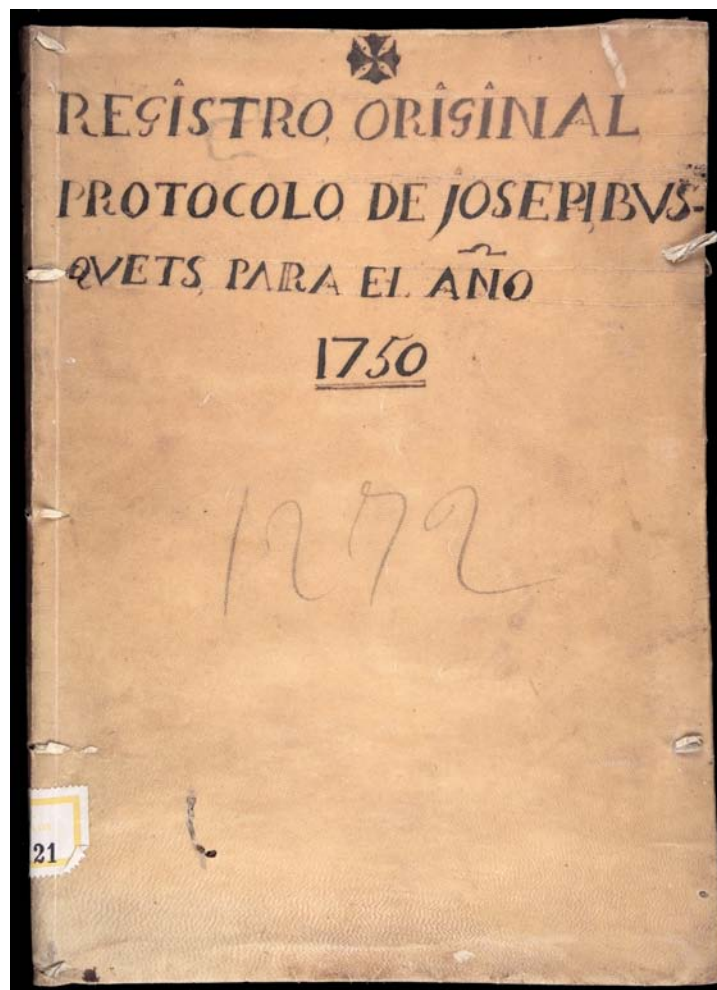
Els arxius de protocols recullen la informació notarial, és a dir, tota la informació de què donen fe els notaris (abans escribans). En aquests documents es reflecteix una rica varietat d'escrits sobre episodis de la vida civil i econòmica de la societat, com les vendes de cases i de terres, els testaments, els arrendaments, els censals, les obligacions... La intervenció dels notaris com a fedataris públics en els negocis i els contractes de dret privat queda reflectit en aquests registres on, al llarg de tot un any, se solen inscriure els assumptes succeïts en la seua presència, seguint un ordre cronològic.



**Protocols notarial de
Joseph Artola 1780-
1798 (AHPC)**

En aquest sentit, i tal com constatarem més endavant, val a dir que no tothom acudia davant d'un notari per signar qualsevol tipus de document a les acaballes del segle XVIII i principis del segle XIX, però les mostres aportades en els protocols i la metodologia emprada són quantitativament representatives per fonamentar els pilars de la present tesi: l'eclosió urbana i demogràfica i el devenir del paisatge agrari vilatà.

A l'època foral trobem diverses nomenclatures per denominar aquests registres: *rebedor*, *manual*, *notal*, *mà de cuytes*, *protocol*, etc. que corresponen als diferents estadis de redacció dels instruments públics, coneguts genèricament com protocols notariais. Els segles anteriors al Set-cents assistim a un creixement paulatí del nombre de notaris al context valencià¹¹, gairebé fins la Nova Planta, quan el nombre comença a reduir-se, al temps que molts s'han d'adaptar a la legislació castellana.



Protocol notarial de Joseph Busquets, 1750 (ARV).

¹¹ Elena Sánchez Almela així ho corrobora a l'aportar les dades al voltant del percentatge de notaris a la ciutat de Castelló de la Plana, que assoleix el 3% de la població total poc abans de la Guerra de Successió, així com l'alt percentatge que també es dona a la ciutat d'Oriola. SÁNCHEZ ALMELA, E. (2000): "Municipio y Notariado: Castellón de la Plana", dins de, dins de VV.AA. (2000): *Ars Notariae. El arte notarial*. Bancaixa. Castelló. P. 49.

Entre les seues tasques, es compten la custòdia de la documentació, la taxació d'escriptures, la lectura de les ordenacions, posar per escrit testimonis d'aquells que s'adrecen al consell per manifestar quelcom i en general, estar a disposició del veïnat de la vila per formalitzar qualsevol tipus de contracte (compra-venda, testament, partició extrajudicial...).

D'aquesta documentació, s'esdevé una valuosa anàlisi de la societat i de l'economia de l'època, així com les institucions, el comerç, l'artesanat, l'art, les finances, el món religiós, els gremis, la literatura, etc. Altres temes interessants en l'estudi de la quotidianitat¹² són el matrimoni, el patrimoni, la vida i la mort i especialment la dot femenina.

La tipologia documental de les diferents escriptures és molt variada, però trobem dos grans grups a l'hora d'agrupar-les. El primer està integrat pels documents de compra-venda, ja siga de patis, cases, ramat, terres, etc.; que a la seua vegada se subdivideixen en retrovendes, carregaments, llevaments, permutes, etc. Un altre apartat es relaciona amb les últimes voluntats: testaments, codicils, inventaris, divisió de béns i altres tipologies de contractes. Per últim, trobem altres documents com les noces, les cartes de pagament, fiances, afermaments, entre d'altres.

¹² “El ensanchamiento del interés histórico en el uso de las fuentes notariales ha llevado al estudio de la vida cotidiana de las sociedades con sus ideales, normas de comportamiento y formas de vida”. CORONA MARZOL, C. (2000). P.66.

TIPUS DE DOCUMENTS NOTARIALS

Els documents notarials que apareixen en els lligalls dels *Artola* (AHPC) i de *Josep Busquets* (ARV), presenten tipologies molt variades, encara que de vegades s'empren fórmules sinònimes per denominar un tipus determinat de contracte.

Sovint, apareixen els documents amb la nomenclatura genèrica, per exemple una “venda”, mentre altres ocasions s'especifica “venda amb càrrec” o “venda d'ofici”.

L'abundància d'uns determinats tipus de documents sobre els altres també és una constant al llarg dels protocols notarials. Així, assistim, en nombroses ocasions, a referències com *vendes*, *arrendaments*, *permutes*, *noces*, *testaments*, *obligacions* i *poders*; mentre rarament descobrirem documents com *fiances de la llei de Toledo*, *rediments*, *redempcions*, *ratificacions de particions*, etc.

Entre d'altres, els documents referenciats als protocols notarials de Borriol dels segles XVIII i XIX són els següents:

TIPUS DE DOCUMENT	DESCRIPCIÓ ¹³
Addició	Document pel qual se li atorga qualsevol tipus de bé com la dot o la legítima.
Addició de dot	Document pel qual s'atorga la dot, conjunt de béns i drets aportats per la dona al matrimoni, que té com a finalitat atendre a l'alçament de les càrregues comunes.
Addició de legítima	Document pel qual s'atorga la part de la legítima en l'herència.
Afermament	L'afermament fa referència als contractes d'aprenentatge pels quals un xic o una xica jove, es posen a treballar al càrrec d'un mestre artesanal o dels serveis domèstics d'una casa. Qui atorga el contracte sol ser el pare, la mare o algun familiar en cas que siga orfe.
Afermament d'espardenyer	Contracte d'aprenentatge de l'ofici

¹³ Veure els catàlegs elaborats a l'Arxiu Històric Provincial de Castelló, facilitats per la seua directora, Rosario Hidalgo, i elaborats per Yolanda Gil Saura, Gerard Llansola Gil i Maria Teresa Aixa.

	d'espardenyer.
Afermament de canter	Contracte d'aprenentatge de l'ofici de canter.
Afermament de teixidor	Contracte d'aprenentatge de l'ofici de teixidor.
Amistats	Document notarial pel qual hi ha dos parts que prometen fer les paus i no agredir-se, després d'haver sofert algun plet entre lles.
Apoca	Sinònim de CARTA DE PAGAMENT.
Arrendament	Es tracta d'aquell document pel qual una persona s'obliga a executar una obra o prestar un servei a un altre mitjançant cert preu que rep periòdicament. També sol aparèixer el terme "rearrendament" per indicar que es torna a arrendar el contracte a un tercer.
Arrendament carnisseria	Contracte d'arrendament de la carnisseria del poble.
Arrendament d'horta	Contracte d'arrendament d'una horta.
Arrendament de la Primícia	Contracte d'arrendament de la primícia.
Arrendament de molí	Contracte d'arrendament del molí.
Arrendament de terres	Contracte d'arrendament de terres.
Arrendament del <i>Arcedianato</i> de Borriol	Contracte d'arrendament del territori jurisdiccional de l' <i>acerdianato</i> . Jutge ordinari que exercia jurisdicció delegada de l'episcopal en determinat territori, i que més tard passà a formar part del cabild catedral.
Arrendament del forn	Contracte d'arrendament del forn. Apareixen tant el forn vell com el forn nou de la vila.
Arrendament del pes i mesura	Contracte d'arrendament del pes i la mesura.
Arrendament i cessió	Contracte d'arrendament i de cessió.
Arrendament taverna	Contracte d'arrendament de la taverna.
Assegurament	Document que sol fer-se per assegurar o fer constar que s'abonarà algun bé provinent d'una herència o testament. Sol aparèixer per assegurar drets com el terç o la quinta, en documents com els testaments.
Assenyament de finca	Document pel qual s'especifica o assenyala la donació d'un determinat bé herencial.
Bodes	Document notarial pel qual es produeix un contracte matrimonial, el casament entre un home i una dona (mancebo i donzella, o vidus). Apareixen les dos parts, representades pels pares o pels tutors en vida i aporten els béns de la dot.
Càrrec	Document notarial pel qual es carrega una determinada quantitat monetària sobre algun bé, és a dir, que fins que no es pague totalment, es va sufragant progressivament el pagament. De vegades, els càrrecs són usats per redimir censals i deutes.
Carta pagament	Document en què el creditor confessa haver rebut l'import o part del deute. També se sol anomenar ÀPOCA.

Carta de pagament <i>ad invicem</i>	Carta de pagament amb reciprocitat.
Cens	Es tracta d'un document l'atorgant ven a l'interessat una quantitat en concepte de cens pagador cada cert temps. Habitualment, es tracta d'una d'una propietat que s'ha comprat i es paga en diversos terminis, finalitzant l'obligació de pagar el cens quan s'haja liquidat la quantitat en què fou valorada la propietat.
Cessió d'usufructe	Document que pot fer referència a una donació d'algun bé, per una banda, i a la cessió que fa el deutor en concepte de pagament dels seus deutes.
Cessió i promesa	Document de cessió i promesa.
Codicil	Document notarial que inclou tota disposició d'última voluntat que no conté la institució de l'hereu i que pot atorgar-se en absència de testament o com a complement d'ell. Normalment pot incloure alguna modificació a algun apartat d'un testament atorgat amb anterioritat.
Concòrdia	Conveni entre persones que han mantingut algun problema o diferència per un determinat tema, normalment la partició d'una herència. Amb ell es posa fi al litigi inicial.
Declaració de millora	Document pel qual es ratifica qualsevol cosa.
Declaració i donació	Ratificació i posterior donació d'algun bé.
Declaració i taxació d'aliments	Ratificació i taxació d'aliments.
Dipòsit	Contracte pel qual algú es compromet a guardar alguna cosa per encàrrec d'una altra persona. En eixa custòdia aliena s'imposa a qui la rep, l'obligació de tornar-la quan així ho requerisca la persona que féu el lliurament.
Divisió i partició extrajudicial i concòrdia	Document pel qual es parteix i divideixen els béns d'una herència familiar entre els hereus del llinatge.
Donació	Document pel qual es cedeixen uns béns per qualsevol motiu, normalment entre familiars, en agraïment a la persona rebedora. Es formalitza abans de redactar el testament. També sol aparèixer com a CESSIÓ o TRASPÀS.
Donació amb obligació	Contracte de donació amb certa obligació.
Donació de casa	Contracte de donació d'una casa.
Escriptura testimonial	
Establiment de terres	Document notarial entregat pels regidors d'una vila amb la qual s'estableix un contracte emfiteutic amb l'interessat. La persona o institució que atorga és la titular de les terres, mentre l'interessat és la persona que les va a ocupar.
Fiança	Document pel qual, la persona que atorga, avala

	amb els seus diners a una altra.
Fiança d'estar a dret	Document en què la persona que atorga es constitueix com a fiadora d'alguna persona, que va a ser processada en un judici, i d'aquesta manera queda en llibertat.
Fiança d'obra	Document d'aval d'una obra determinada.
Fiança de la <i>Haz</i>	Document pel qual s'avalen propietats de la terra per pagar qualsevol deute.
Fiança de la llei de Toledo	Document en què la persona que atorga es constitueix com a fiador de qui executa una sentència, en cas que que eixa sentència de remat fora apel·lada i revocada per un altre jutge, comproment-se a restituir la quantitat a l'executat.
Fiança millor creditor	Aval al millor creditor.
Fiança presonera	Document pel qual s'avala la fiança per eixir de la presó alguna persona.
Fundació	Document pel qual s'estableix o funda un cens, un aniversari, misses, etc. Amb una determinada durada temporal i quota monetària fixada.
Fundació aniversari	Fundació d'un aniversari anual, vitalici o d'una determinada acotació temporal a l'església parroquial o algun altre centre religiós.
Fundació de dobla i constitució de censal	Fundació de les misses dites dobles i constitució d'un censal carregat a l'església per un temps i quota fixada.
Fundacions dos Dobles	Fundació de dos misses dites dobles.
Indemnitat	Document notarial que sol·licita el comprador del venedor abans de formalitzar una compra, mitjançant el qual el venedor li atorga un resguard d'estar obligat a l'evicció de la venda (pèrdua del dret per sentència ferma i en virtut de dret anterior alié).
Instrucció per a respondre	Document pel qual se sol·licita la presència d'un deutor davant del rebedor, per tal que li faci palès el motiu pel qual no ha complert amb el seu compromís. Per eixe motiu, el deutor ha de respondre davant qui rep els béns.
Inventari extrajudicial	Document que se sol redactar fent inventari dels béns d'una herència, per tal de fer el repartiment entre els hereus.
Jurament	Confessió per la qual es jura un determinat aspecte de la vida quotidiana, com el fet d'haver rebut certa quantitat de diners o de béns.
Llevament	Normalment, es tracta de la remissió o alliberament d'un deute o part d'ell, de vegades un cens, després d'haver rebut la quantitat estipulada prèviament. També es coneix com REDEMPCIÓ DE CENS .
Nomenament	Esriptura per la qual s'atorga un determinat

	càrrec a alguna persona.
Nomenament d'escrivà	Atorgament del càrrec d'escrivà.
Nomenament de partidor	Atorgament del càrrec de partidor.
Obligació	Document notarial mitjançant el qual l'atorgant afirma deure certa quantitat de diners o certa quantitat de béns materials a l'interessat i s'obliga a pagar-los.
Obligació de diners	Obligació de pagament de diners.
Obligació de ferro	Obligació de pagament de ferro.
Obligació de mul	Obligació de pagament d'un mul.
Obligació de préstec	Obligació de pagament d'un préstec.
Obligació de ramat	Obligació de pagament d'un ramat.
Partició extrajudicial	Aquest document també sol aparèixer com divisió de béns o partició d'una herència entre certs rebedors.
Perdó	Document pel qual, la persona que atorga li perdona a l'interessat algun dany que va rebre d'aquest.
Permuta	Contracte pel qual s'entrega una cosa a canvi de rebre'n una altra. Normalment s'efectua entre terres i béns immobiliaris, i en algun cas de caps de bestiar o ramats.
Poders	Document notarial en el qual es donen poders a certa persona per tal que la representen o actuen en nom d'ella davant determinades instàncies. Normalment apareix com PODER A PLETS o PODER PER VENDRE.
Poder a cobrar i plets	Poders per cobrar i representar davant plets.
Poder a plets	Poder davant plets.
Poder a vendre i arrendar	Poder per vendre i arrendar béns.
Poder especial	Poders per representar quan siga necessari.
Poder general	Poders per representar quan siga necessari.
Poder per <i>allanarse</i>	Poders per representar quan siga necessari.
Poder per cobrar	Poders per cobrar.
Poder per demanar gràcia	Poders per demanar gràcia.
Poder per vendre	Poders per vendre.
Préstec	Document pel qual l'atorgant afirma que l'interessat li ha prestat certa quantitat de diners, amb l'obligació de tornar-lo.
Promissió	Document notarial en el qual té lloc una oferta o promesa per donar o per fer.
Promissió de béns en matrimoni	Promesa d'atorgar certs béns a un matrimoni.
Promissió de dot	Promesa d'atorgar la dot.
Protesta	Document pel qual es protesta davant un motiu determinat davant d'un notari.
Protestació	Idem anterior.
Ratificació de partició	Document que ratifica una partició de béns.
Rearrendament	Contracte pel qual es torna a arrendar una propietat concreta.
Rearrendament molí fariner	Document pel qual es torna a arrendar el molí

	fariner del poble.
Reconeixement de cens	Document pel qual, l'atorgant reconeix estar obligat a pagar una quantitat en concepte de cens per una propietat a l'interessat.
Reconeixement de censals	Idem anterior.
Redempció	Sinònim de LLEVAMENT.
Redempció cens	Sinònim de LLEVAMENT DE CENS.
Rediment. RESCISSIÓ	Document notarial pel qual es declara la ineficàcia d'un contracte i per tant, es rescindeix a tals efectes.
Renumeració herències	Document pel qual es torna a atorgar els béns d'una herència després d'alguna renúncia dels benefactors anteriors.
Renúncia	Tipus de documentació per la qual es renuncia a una herència normalment, i també pot ser la renúncia a una tutela.
Renúncia de marmessor (<i>albaceazgo</i>)	Renúncia a continuar sent marmessor (persona encarregada pel testador o pel jutge de complir l'última voluntat del finat, custodiant els seus béns i atorgant-los el destí que correspon segons l'herència).
Renúncia de cessió	Renúncia a una cessió.
Renúncia i concòrdia	Renúncia i posterior concòrdia.
Retrovenda	Document notarial en el qual una persona decideix recobrar allò que havia venut abonant la quantitat que havia cobrat i acollint-se a la carta de gràcia.
Testament	Document en el qual es manifesta la darrera voluntat d'alguna persona, disposant dels seus béns i altres assumptes que tindran lloc després de la mort. La modificació del mateix és el codicil.
Testament de cec	Testament d'una persona invident.
Venda	Document pel qual, la persona que atorga declara haver venut algun bé a una altra persona, que pot ser una casa, un pati, ramat, terra, etc.
Venda amb càrrec	Venda amb càrrec, o obligació per complir alguna cosa.
Venda a carta de gràcia	Venda en la qual es reserva el dret de recobrar el que s'havia venut abans en un termini determinat.
Venda amb decret	Venda per mig d'una subhasta pública.
Venda de casa a cens	Venda d'una casa sobre un cens.
Venda de garroferar	Venda d'un garroferar.
Venda de pati	Venda d'un pati.

Els notaris o escrivans feien constar tota mena d'accions legals dutes a terme pels habitants de la vila de Borriol. En la present tesi doctoral, ens hem valgut de documentació variada que hem trobat inserida en les escriptures, a partir de la qual hem elaborat les bases de dades i les estadístiques amb què hem extret les conclusions. Entre d'altres, ens hem ocupat sobretot de contractes de venda, dotes matrimonials, particions extrajudicials, afermaments, cartes de pagament i arrendaments. En cada caixa podem trobar diferents protocols, segons l'espai físic que ocupa cada lligall, i a la seua vegada, els protocols poden incloure un o diversos anys, en funció del volum de la documentació notarial originada durant eixe període anual.

El paper timbrat és propi dels documents notarials, i a la segona meitat del segle XVIII i primer terç del XIX també trobem mostres timbrades pertanyents als protocols notarials de Borriol. Les escriptures es graven mitjançant dos tipus de quotes, una fixa i una altra gradual, la primera de les quals es recapta mitjançant el timbratge. D'acord amb els regnats borbònics de l'època estudiada, de Ferran VI, Carles III, Carles IV i Ferran VII, respectivament, trobem el paper timbrat amb quatre segells diferents, cadascun pertanyent a un monarca.



Segell de Ferran VI. Protocol de 1757 (AHPC)



Segell de Carles III

Protocol de 1762 (AHPC)



Segell de Carles IV

Protocol de 1799 (AHPC)

Sovint, apareixen també marques d'aigua en el paper notarial, tal i com reproduïm següidament:



Marca d'aigua. 1757 (AHPC)



Paginació

Paper timbrat

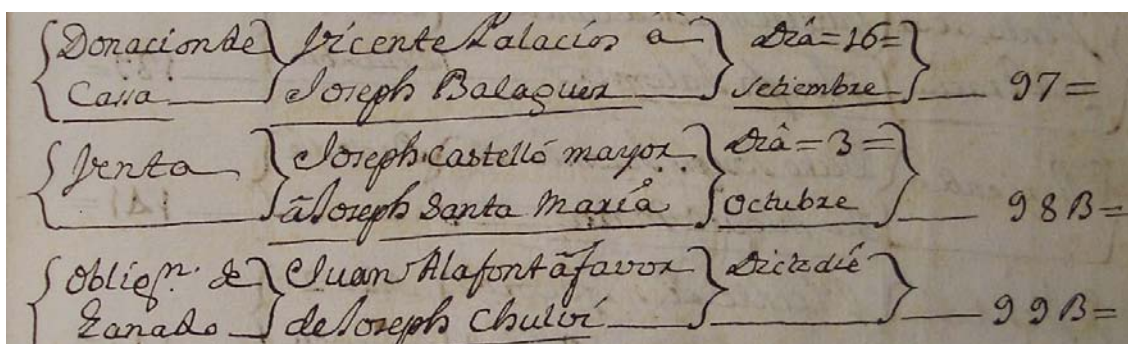
Contracte notarial

Detall del paper timbrat de 1763 (AHPC)

El segell reial apareix en la part superior esquerra del full, i indica l'inici de l'escriptura. A la seua dreta es fa constar el preu del paper timbrat i l'any en curs per al qual s'esdevé el contracte notarial: “*veinte meravedis. Sello quarto, veinte maravedis, año de mil setecientos y sesenta y tres*”.

Al marge superior dret figura la paginació del protocol, que en l'índex queda diferenciat per a l'anvers (per exemple: “45”) i per al revers (per exemple: “45B”). Aquesta estructura timbrada amb el nom del rei i de l'any en curs era la que trobem en tots els regnes hispànics i d'ultramar que estan baix la monarquia hispànica.

Pel que fa a la disposició interna, en primer lloc, el notari ordena cronològicament les diferents escriptures que es duen a terme en un any natural, mitjançant una relació inicial indexada on figura el tipus de document, els contractants que el signen i la data de realització. Als fulls que componen l'índex trobem els diferents tipus d'escriptures que s'elaboraven durant eixa època, amb el nom dels atorgants, la data i el nombre de pàgines. Unes vegades hi haurà proliferació de noces i altres de vendes, depenent la conjuntura econòmica, social i política del moment.



{ Donacion de Casa	{ Vicente Palacios a Joseph Balagues	{ Día=16= Setiembre	97=
{ Venta	{ Joseph Castello mayor Joseph Santa Maria	{ Día=3= Octubre	98B=
{ Oblig. de Zanado	{ Juan Alafont a favor de Joseph Chulvi	{ Diez día	99B=

Detall de l'índex de 1762 (AHPC)

Tot seguit, veiem un exemple d'índex, pertanyent al protocol notarial de l'any 1762, de Josep Artola el major. Es compona d'un full inicial on es presenta el notari, l'any i el títol; seguidament s'esdevenen els restants 6 fulls consecutius i part del seté i darrer, on el notari posa fi a la relació amb la cita llatina *finis coronat opus*, és a dir, "el fi corona l'obra".

Bodas	Bartholome Galles con Joseph Ruvo Don. ^a	Día= 21= Abul	22.
Muendo	Vicente Lorenz a Joseph Gallaris	Día= 28= Abul	24B
Aestam ^{to}	De Maria Lator O ^{ra} de Man ^o Vilasocha	Día= 3= Mayo	25.
Obligacion mulo	Pedro Domec a Vicente Ruvo	Día= 10= Mayo	27B.
Carta de pape	El Ayuntamiento del Bosc al Sr. Fruct. Del campo	Día= 29= Mayo	28.
Bodas	Miguel Portales con Maria Lator Donulla	Dicto die	28B
Particion extrajudicial	De la herencia de Mig ^l Gregori el mayor	Día= 45= Junio	31B
Bodas	Antonio Robi con Maria Medall	Día= 20= Junio	36.
Aestam ^{to}	Por Maria Castellano Doncella	Día= 28= Junio	38.
Teste	Doña Be ^{ta} Doña Joseph Febrer Toro, y Cuzá	Día= 1A= Julio	39.
Carta de pape	S. Thomas Ayuntamiento a la villa de Borsil	Día= 22= Julio	39B
Aestam ^{to}	Ajustinal Esteve muge de Vicente Portales	Día= 12= Agosto	40.
Manada tar a Dio	Por Bernardo Esteve	Día= 14= Agosto	42B.
Venta	Pedro Batida a Mig ^l Portales menor	Día= 17= Agosto	43

Exemple d'índex d'escriitures. Any 1762. Josep Artola (AHPC)

Els notaris empen habitualment una sèrie de formulismes propis del llenguatge i de les pràctiques de l'administració borbònica de l'època. Les apreciacions inicials no són altra cosa que el testimoniar que el notari es compromet a ser fidedigne dipositador de la voluntat dels veïns d'una vila, tal i com veiem en el protocol pertanyent a l'any 1762 (AHPC):

En el nombre de Dios nuestro señor y de la Santissima siempre Virgen María Madre y señora nuestra concebida sin mancha ni rastro de la culpa original en el primero instante de su ser Purisima y natural. Amen.

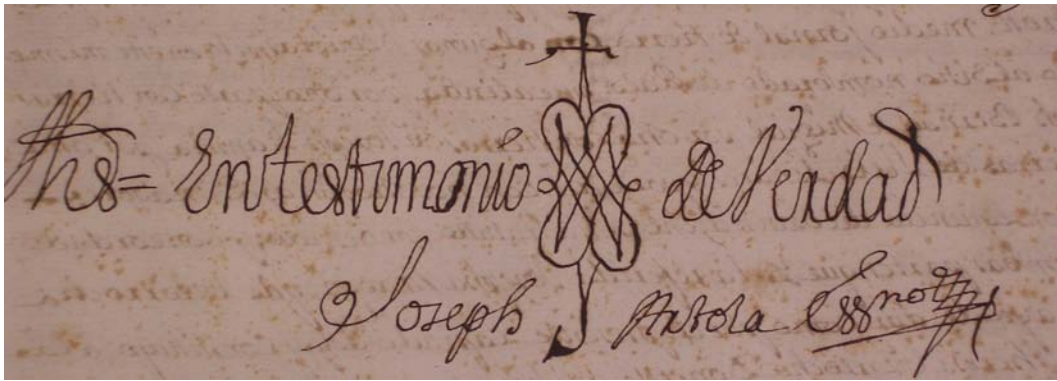
Empieza el registro Prothocolo de escrituras publicas de mi Joseph Artola escribano Real y Publico del Rey nuestro Señor (Dios le guarde) de todos nuestros Dominios, Reynos y Señoríos del Ayuntamiento de esta villa de Borriol, y en ella domiciliado, de todas las escrituras pertenecientes a la autoridad Real, y Publica del año mil setecientos sessenta y dos; Y para que se dé toda fee, y credito, assí en Juizio, como fuera del, a todas las escrituras del presente Prothocolo, doy el presente que signé, y firmé en dicha villa de Borriol Reyno de Valencia el primero dia del mes de enero del año mil setecientos sessenta y dos.=

*En testimonio de verdad
Joseph Artola escribano*

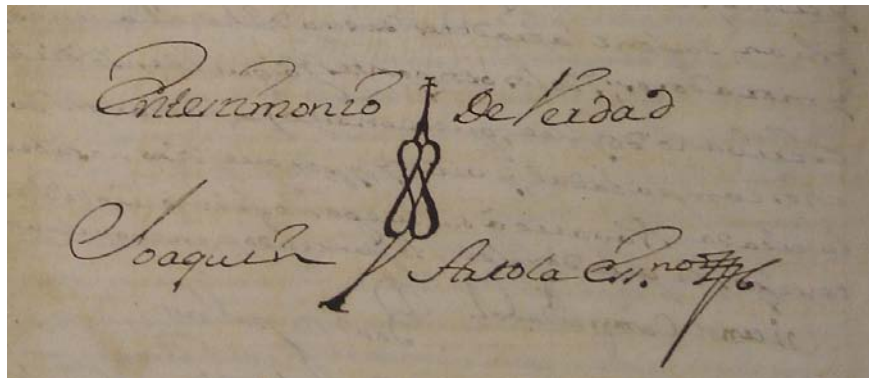
Al finalitzar la declaració d'intencions el notari rubrica amb la seua signatura, que el diferencia d'altres escrivans. Així, cadascun dels quatre notaris diferents amb què comptem a Borriol a la segona meitat del segle XVIII i el primer terç del XIX, ho fa d'una manera privativa:



Signatura de Josep Busquets. 1750 (ARV)



Signatura de Josep Artola. 1762 (AHPC)



Signatura de Joaquín Artola. 1775 (AHPC)



Signatura de Josep Artola. 1797 (AHPC)

Normalment, les escriptures que més dades directes ens aporten sobre les propietats agràries i urbanes són els **contractes de venda**, en les quals s'esdevenen dos parts: el que ven i el que compra.

Habitualment, ens trobem davant de llinatges poderosos del panorama terratinent local, però sovint comencen a aparéixer llauradors mitjans i petits que van accedint cada vegada més a la propietat, fruit de la fragmentació familiar de les terres durant tot el segle XVIII i el primer terç del segle XIX, per donar acompliment a les herències entre germans. L'estructura del document és l'arquetípic dels protocols de l'època, caracteritzada per una sèrie de trets com l'ús d'un llenguatge recarregat, propi de l'etapa borbònica. Inicialment, apareixen els dos contractants i exposen el motiu de la venda, que en cas de ser una finca agrària, se sol ubicar d'entre les diferents partides del terme municipal, especificant igualment els límits amb altres finques i, si escau, el preu de l'operació.

Al final d'aquest i de la resta de tipologies de documents notariais apareixen dos o tres testimonis, que signen per donar fe de la validesa de l'escriptura, que normalment es corresponen amb amics o familiars propers als contractants.

PROTOCOLS NOTARIALS DEL BORRIOL DE FINALS DEL SEGLE XVIII I DEL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XIX

En la primera de les següents taules, s'aprecien els anys de la mostra estudiada de protocols, el nombre d'escriptures amb què compta cada any i el notari que es va encarregar de redactar-ho. En la segona taula hem recollit tota la mostra de protocols existents de Borriol de l'època al fons del AHPC i en la darrera aquells que pertanyen a l'Arxiu del Regne de València, així com la seua correspondència amb el notari respectiu i les caixes on s'ubiquen.

Malgrat tot, hem pogut apreciar que hi ha errors de catalogació i protocols que no es corresponen amb l'ordenació que se'ns ha facilitat des dels respectius arxius, la qual cosa deuria servir per acometre una revisió en la tasca de catalogació i classificació dels mateixos. Nosaltres, almenys per a la mostra seleccionada, hem esmenat les errades i hem actualitzat les dades amb el corresponent notari.

A més a més, cal dir que la mostra de què parlem es refereix al buidatge sencer de les escriptures, però la tasca de recerca en el treball de camp ha estat allargassada fins l'any 1833, per abordar temes com el seguiment dels arrendaments durant el primer terç de segle XIX. Així, no sols han estat emprades les 1.616 escriptures que reproduïm en l'annex d'aquesta tesi, sinó que n'han sigut moltes més, tal i com es reflectirà en les referències a contractes posteriors a 1817 (1825, 1833, 1834) i anteriors a 1750 (1749).

Amb tot, hem triat dues fites cronològiques ressenyables per acotar l'estudi: d'una banda la frontissa de 1750 que parteix el segle XVIII en dos meitats i, de l'altra, la fi de l'Ominosa Dècada, el 1833, que donarà pas als deu anys revolucionaris en què començaran a materialitzar-se alguns dels propòsits de la reforma burgesa.

TOTAL D'ESCRITURES DE LA MOSTRA

ANY	Lloc	N. ESCRITURES	NOTARI
1757	Borriol	79	Josep Artola
1758	Borriol	52	Josep Artola
1759	Borriol	37	Josep Artola
1762	Borriol	41	Josep Artola
1763	Borriol	66	Josep Artola
1771	Borriol	6	Josep Artola
1772	Borriol	79	Josep Artola
1772	Borriol	40	Joaquim Artola
1775	Borriol	98	Joaquim Artola
1780	Borriol	36	Josep Artola
1781	Borriol	30	Josep Artola
1782	Borriol	20	Josep Artola
1783	Borriol	7	Josep Artola
1784	Borriol	5	Josep Artola
1795	Borriol	58	Josep Artola
1796	Borriol	73	Josep Artola
1797	Borriol	80	Josep Artola
1799	Borriol	91	Josep Artola
1800	Borriol	88	Josep Artola
1801	Borriol	88	Josep Artola
1802	Borriol	118	Josep Artola
1807	Borriol	59	Josep Artola
1808	Borriol	50	Josep Artola
1809	Borriol	68	Josep Artola
1811	Borriol	119	Josep Artola
1815	Borriol	67	Josep Artola
1817	Borriol	61	Josep Artola
TOTAL		1616	

TOTAL DE PROTOCOLS DE BORRIOL (1750-1733)

Caixa	Poble	Notari/escrivà	Protocol	Any
21	Borriol i Cabanes	Josep Artola	53	1747-1751
21	Borriol	Josep Artola	54	1752-1756
22	Borriol	Josep Artola	55	1757-1761
22	Borriol i Cabanes	Josep Artola	56	1762-1766
23	Borriol i Cabanes	Josep Artola	58	1771
15	Borriol	Joaquim Artola	41	1771-1774
23	Borriol i Cabanes	Josep Artola	59	1772-1776
16	Borriol	Joaquim Artola	42	1775-1777
23	Borriol i Cabanes	Josep Artola	60	1777-1779
16	Borriol	Joaquim Artola	43	1778-1780
24	Borriol	Josep Artola	61	1780-1784
17	Borriol	Joaquim Artola	44	1781-1784
17	Borriol	Joaquim Artola	45	1785-1786
18	Borriol	Joaquim Artola	46	1787
18	Borriol	Joaquim Artola	47	1787-1788
18	Borriol	Joaquim Artola	48	1789-1791
24	Borriol	Josep Artola	63	1795-1796
24	Borriol	Josep Artola	64	1797-1798
25	Borriol	Josep Artola	65	1799-1800
105	Borriol	Josep Artola	275	1801-1802
106	Borriol	Josep Artola	276	1803-1804
106	Borriol	Josep Artola	277	1805-1806
107	Borriol	Josep Artola	278	1807-1811
107	Borriol	Josep Artola	279	1812-1814
108	Borriol	Josep Artola	280	1815-1817
108	Borriol	Josep Artola	281	1818-1820
109	Borriol	Josep Artola	282	1821-1822
109	Borriol	Josep Artola	283	1823-1824
109	Borriol	Josep Artola	284	1825-1827
110	Borriol	Josep Artola	285	1828-1829
110	Borriol	Josep Artola	286	1830-1832
111	Borriol	Josep Artola	287	1833-1836

Protocols notarial de Borriol del ARV

Notari	Any	Número
Josep Busquets ¹⁴	1747	5119
Josep Busquets	1749	5120
Josep Busquets	1750	5121
Josep Busquets	1751	5122
Josep Busquets	1753	5123
Josep Busquets	1754	5124
Pedro Antonio González Del Campo	1790-1791	6958
Pedro Antonio González Del Campo	1792	6059
Pedro Antonio González Del Campo	1793	6060
Pedro Antonio González Del Campo	1794	6061
Pedro Antonio González Del Campo	1795-1800	6062
Joaquín Pérez	1770-1771	3894
Joaquín Pérez ¹⁵	1762-1766	3893

2.3. FONTS I ARXIUS

L'Arxiu Municipal de Borriol (AMB), en mal estat de conservació, no presenta cap documentació de l'època històrica moderna i tampoc del primer terç del segle XIX, ja que es pressuposa que tota fou malmesa arran de les conteses de la guerra civil de 1936. Així, compendis documentals com els *llibres de peita* o *padrons de valors*, els *llibres de consell*, *llibres d'ordinacions*, *reials pragmàtiques*, el *llibre de mustaçafia*, els *llibres d'insaculacions* i d'altres tipus, no han arribat actualment a les nostres mans i, vertaderament, haurien estat molt profitoses. Esperem que es prenguen algunes mesures de redreçament per tal que pugui esdevenir un lloc important de consulta els propers anys.

¹⁴ Posa que és de 1747, però realment ni és d'eixe any, sinó de 1791 i, a més, pertany a n altre notari, Pedro Antonio González Del Campo.

¹⁵ Figura com a mixte: Castelló, Borriol.

No obstant aquesta mancança significativa a nivell local, hem hagut de consultar les dades complementàries que ens aporta l'Arxiu Municipal de Castelló (AMC), que compta amb la majoria de documentació elaborada al llarg dels períodes modern i contemporani.

Així, per exemple, hem pogut esbrinar els propietaris borriolencs amb finques al terme municipal de la capital de la Plana, consultant els llibres de l'Equivalent, la qual cosa ens permet fer una anàlisi comparativa de les oligarquies locals i, alhora, de l'estructura de la propietat més enllà del senyoriu jurisdiccional.

Municipi	Descripció	Valors
Ales	Pago a cuenta	74- 20
	Pago	17- 3
	Pago	11- 16-
Aurillach	Pago a cuenta	142- "
	Pago	36- 4
	Pago	29- 14
Borriol	Pago	23- 26-
	Pago	4- 13-
	Pago	3- 22-
		<u>346- 26-</u>
San Salvador y Calaceite	Pago	20- 19
	Pago	4- 16-
	Pago	3- 23
San Salvador y Calaceite	Pago a cuenta	26- 28-
	Pago	6- 6
	Pago	4- 4
San Salvador y Calaceite	Pago a cuenta	68- 6
	Pago	13- 16-
	Pago	3- 32-
San Salvador y Calaceite	Pago	3- 16
	Pago	1- 28-
	Pago	1- 13-
San Salvador y Calaceite	Pago a cuenta	3- 2
	Pago	1- 30-
	Pago	1- 3
San Salvador y Calaceite	Pago	36- 28-
	Pago	2- 10-
	Pago	7- 14-
		<u>216- "</u>

Detall del Padró de l'Equivalent de 1834, de Castelló de la Plana (AMC).

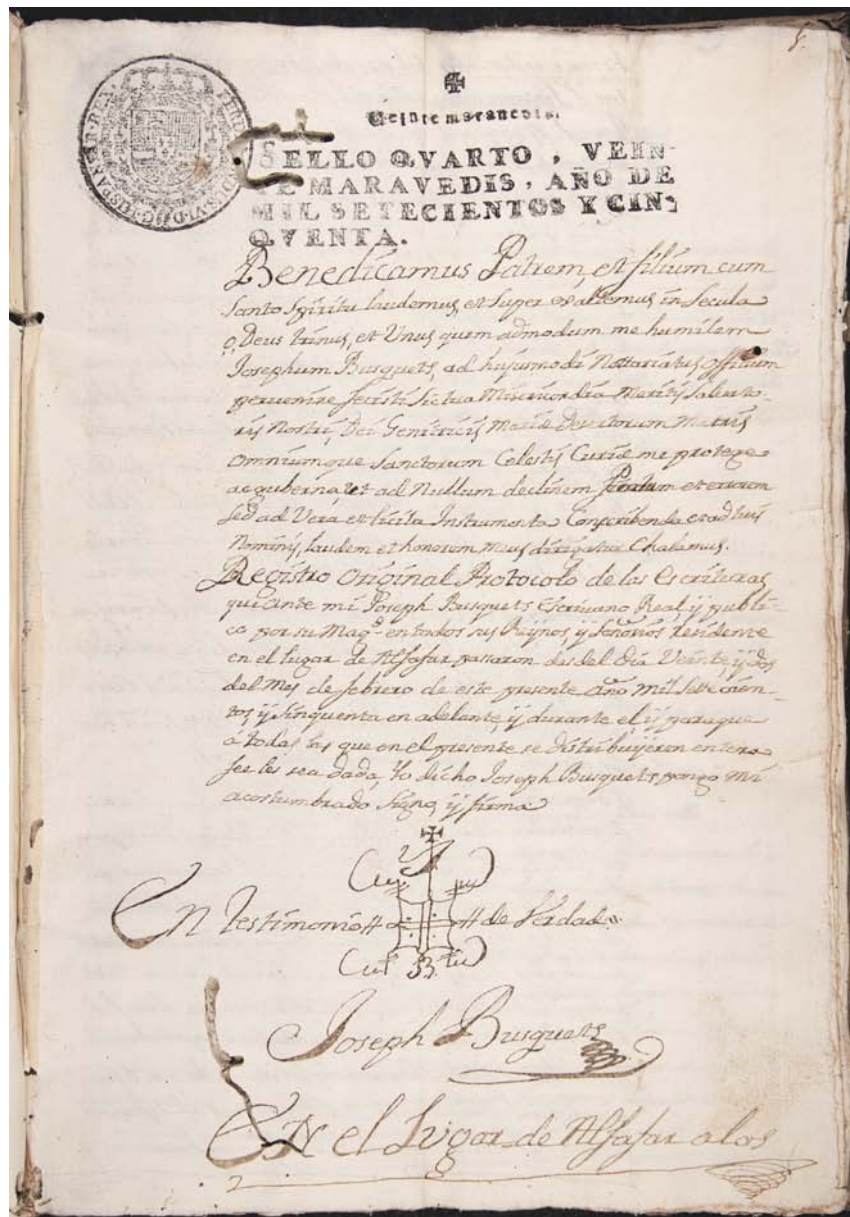
Terratinents forasters de Borriol i d'altres municipis.

Els llibres de peita consultats, pertanyents a 1754-79 no ens aportaven dades sobre els terratinents de Borriol, a diferència d'algunes dades medievals que ens detallen les propietats i els amos de les mateixes; com tampoc hem pogut extraure dades nominals dels llibres de *Manifests de Béns* dels anys 1751-53, 1751-59 i 1754-5. Però amb l'Equivalent tenim una font important que abraça una ampla sèrie d'anys: 1750-53, 1762-68, 1770-79, 1781-89, 1783 i 1793-99, 1801, 1803, 1809-10, 1813, 1821-22, 1828 i 1834; la qual hem consultat i buidat en algun cas concret, per tal d'establir algunes conclusions generals de manera equiparada amb els resultats oferits pels protocols notariais. Pel que fa a dades del Registre Civil, les primeres que ens ofereixen pertanyen al segle XIX, i són les sèries vitals anuals d'entre 1877 i 1900, recopilades per Joan Serafi Bernat¹⁶, que sols pertanyen a batejos i enterraments. Per tant, tampoc podem trobar més fonts en aquest apartat.

L'**Arxiu de la Diputació Provincial de Castelló (ADC)** alberga importantíssima informació contemporània, sobretot arran de 1834, per la qual cosa algunes fonts com el BOP tampoc ens han servit massa, encara que hem emprat alguna taula de dades de l'any 1834 per reflectir o establir un estudi comparatiu amb els anys immediatament anteriors, ja que els resultats pertanyien a 1832 i 1833.

En el cas dels fonts consultats a l'**Arxiu del Regne de València (ARV)**, ja hem citat abans la importància relativa d'alguns conjunts de protocols, principalment els que pertanyen al notari *Josep Busquets*, que resideix al lloc d'Alfàfar. La resta, o bé no es corresponen directament amb Borriol o contenen informacions sense rellevància per a la present tesi doctoral. A més a més, en el fons de *Batllia*, també hem estudiat quatre documents molt interessants que recullen amortitzacions que abracen gairebé tot el període estudiat, així com la sol·licitud per fundar una escola de l'any 1833.

¹⁶ Veure publicació a la pàgina del Seminari d'Estudis de la població del País Valencià (SEPPV): http://www.seppv.uji.es/est_historiques/series/borriol.html



Protocol Notarial de Josep Busquets, 1750 (ARV)

En definitiva, no sols ens hem basat en la mostra notarial, sinó que hem buidat tota la resta de fons existents que ens pogueren aportar qualsevol dada rellevant per a la nostra tesi doctoral.

2.4. LA FAMÍLIA ARTOLA: UN LLINATGE LOCAL D'ESCRIVANS

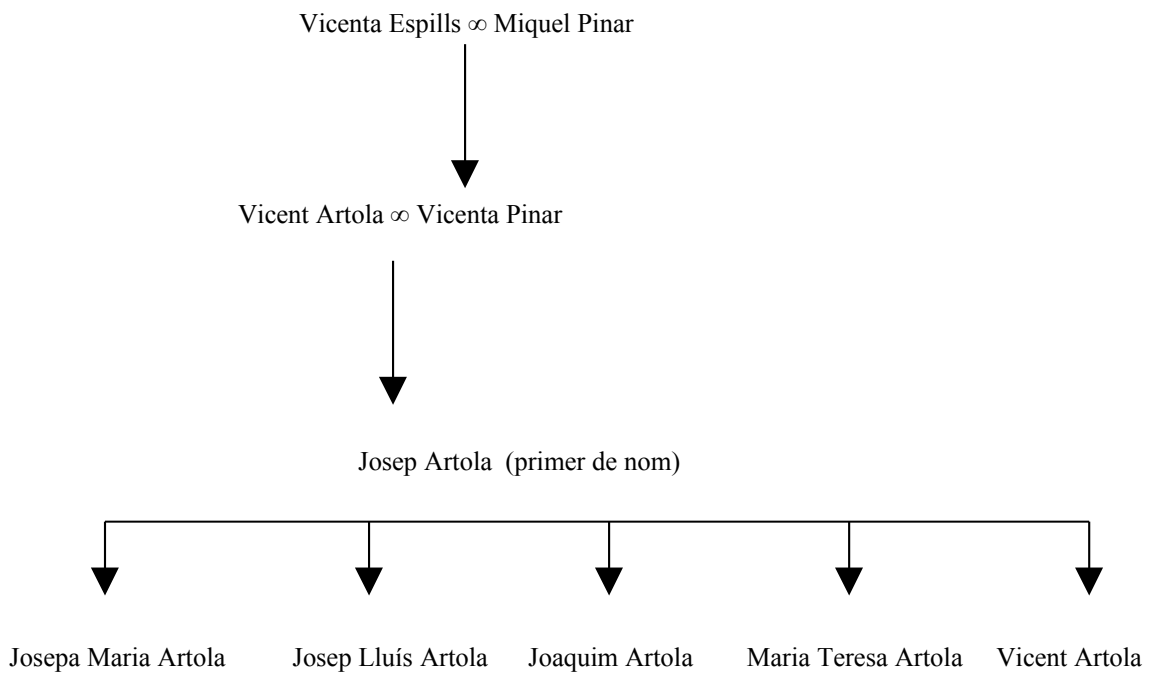
Durant la segona meitat del segle XVIII i primera meitat del segle XIX, al municipi de Borriol trobem instal·lada una família de notaris que, malgrat no ser originària d'aquest territori, prestarà els serveis al llarg de més de cinquanta anys, i transmetrà l'ofici de pares a fills; es tracta del llinatge dels Artola.

En concret, cal parlar de tres escrivans que tenen relació familiar directa: **Josep Artola** (primer de nom), **Joaquim Artola** i **Josep Artola** (segon de nom), que ens apareixeran de manera successiva en la documentació consultada. Josep Artola (primer) serà el pare, en segones noces, de Joaquim Artola, i l'avi de Josep Artola (segon), qui completarà aquesta línia successòria. En algunes ocasions conviuen de manera coetània dos d'ells, amb la qual cosa hi ha anys en què participa més d'un notari, per exemple a l'any 1772, amb Joaquim Artola i Josep Artola (primer). Aquest fet també comporta un desgavell de dades entre els municipis de Cabanes i Borriol durant determinats i puntuals períodes anuals, ja que el notari es mou a cavall entre les dos viles, a més d'oferir els serveis, de pas, a terceres localitats d'importància demogràfica menor, com Ares del Maestrat, Benlloch, Orpesa, la Serra d'En Galceran o la Pobla Tornesa.

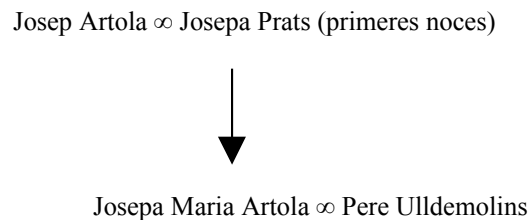
El patrimoni adquirit pels Artola fou semblant a les propietats d'un llaurador mitjà borriolenc, a jutjar per les escriptures que solen aparéixer en la mostra de protocols estudiada. En el context general valencià, les propietats dels mateixos solen estar per dalt de la mitjana de la població, ja que el seu ofici els permet acumular més dinerari i adquirir béns amb major celeritat que els xicotets llauradors, els jornalers i els arrendataris, per regla general¹⁷.

¹⁷ "Major interés té la propietat d'alguns professionals, en particular els notaris, que tenen extensions que superen àmpliament la mitjana general". SEGARRA COMAS, J. M. (1993): "L'agricultura i la ramaderia del Set-cents a Castelló de la Plana", dins de *Castelló en temps d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló.

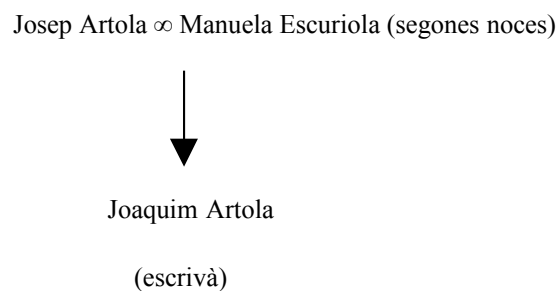
El llinatge dels notaris Artola va abarcar per tant, almenys tres generacions diferents, de les quals podem compondre parcialment l'arbre genealògic de les dos primeres:



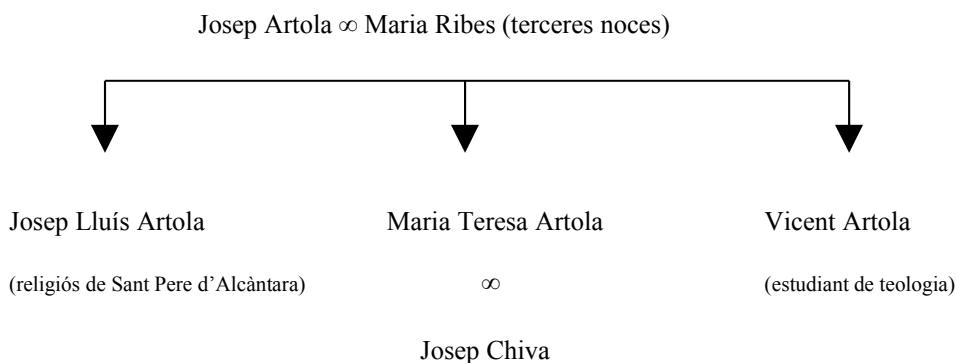
-Primeres noces de Josep Artola



-Segones noces de Josep Artola



-Terceres noces de Josep Artola



De les dades familiars més antigues que hem pogut esbrinar en els protocols notariais de finals del segle XVIII, es poden restablir els avantpassats materns de Josep Artola (primer de nom), ja que en el seu testament¹⁸ de 30 de maig de 1781 es nomena els seus avis per part de mare, Vicenta Espills i Miquel Pinar. Aquests dos tingueren una filla anomenada Vicenta Pinar, la qual, en casar amb Vicent Artola, engendrà a Josep Artola (primer de nom), a partir de qui comença el llinatge dels notaris borriolencs durant la segona meitat del segle XVIII.

A partir d'ací, i en el mateix document, ens especifica els tres casaments diferents que hagué en vida Josep Artola (primer). Del primer matrimoni, amb Josepa Prats, tingué a la seua primera filla, Josepa Maria Artola, qui, en ser major d'edat, casarà amb l'escrivà Pere Ulldemolins. En segones noces, es casà amb Manuela Escuriola, matrimoni del qual naixerà Joaquim Artola, el fill que més tard seguirà amb l'ofici del llinatge dels notaris. Per últim, del casament amb Maria Ribes, en terceres noces, tindrà tres fills: Fra Josep Lluís Artola (religiós de l'ordre de Sant Pere d'Alcàntara), Maria Teresa Artola (qui casarà amb Josep Chiva) i Vicent Artola (estudiant de Teologia).

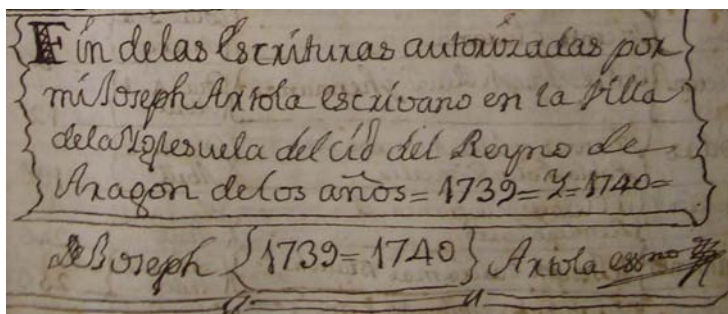
¹⁸ Testament de Josep Artola, de 30 de maig de 1781. Entre els signataris finals destaca que hi ha Joan Antoni Estevan (metge), Vicent Senchordi (boticari) i Ramon Escohin (cirurgià), d'esta vila.

En el testament, també ens nomena la casa on habita l'escrivà, malgrat els canvis continus d'àmbit geogràfic del notari, que se situa al carrer de les Parres: *"...por quanto poseo una cassa que se ha comprado y constituido a expensas de ambos consortes, sito en esta villa de Borriol, y en la calle llamada de les Parres, que linda por un lado, con las espaldas de la Iglesia Parroquial, por otro con casa de Vicente Aragon, por las espaldas con las espaldas de la casa de Vicente Pallarés, y por delante con casa de Joseph Vicent y casa que habita el cirujano, proprio de la villa dicha calle en medio..."*

També trobem un fet rellevant entre els notaris que treballaren a Borriol i és que, durant alguns períodes, aquests notaris ho foren d'altres indrets geogràfics: en uns casos de municipis veïns com Cabanes i en altres ocasions en regnes limítrofs com l'Aragó. Especialment representatiu fou Josep Artola el major qui, a partir d'un índex o "baldufario" que ell mateix elabora l'any 1770, ens cita les viles en què prestà servei: *"Indice eo Baldufario de todas las escrituras publicas pertenecientes a la autoridad Real y Publica autorizadas por mi Joseph Artola escrivano Real y Publico de todos los Dominios de España, natural de esta villa de Cabanes y en ella domiciliado al presente, el que toma su principio en el día veinte y uno del mes de Julio del año de mil setecientos Veinte y ocho en adelante. Y este Indice le empecé a escribir en el día= 22= de Octubre de 1770= Joseph Artola"*

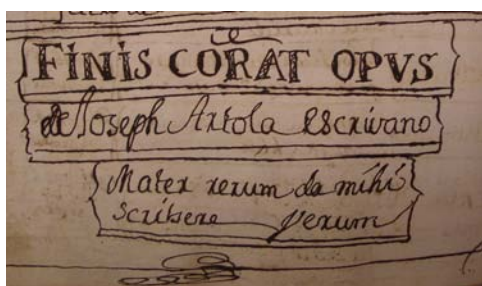
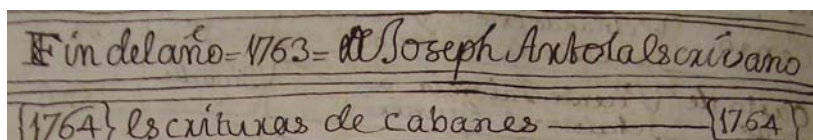
En aquest índex ens enumera, un per un, els diferents municipis des del primer dia en què començà a treballar com a notari, el 21 de juliol de 1728, fins la data de l'elaboració del compendi, el 22 d'octubre de 1770. Per exemple, els seus inicis com a escrivà es remunten a l'any 1728, en què s'ocupa de donar fe dels assumptes que es produeixen dins dels termes jurisdiccionals de l'antiga Tinença de Miravet (Cabanes, Benlloch i Torreblanca).

El 1736 està establert a Ares del Maestrat, mentre els anys 1739 i 1740 el trobem instal·lat al veí Regne d'Aragó, concretament en la vila de la Iglesuela del Cid.



Baldufari de Josep Artola. Anys 1739-40 (Iglesuela, Aragó). AHPC

A partir d'ací se succeeixen una sèrie de fases en les quals cobrirà bona part de les necessitats d'alguns pobles d'àmbit comarcal. Així, l'any 1749 torna a ésser a Cabanes i Torreblanca, amb referències constants sobre Benlloch, Orpesa i Borriol; i l'any següent, el 1750, se centra principalment en Borriol, a l'igual que el 1763. No obstant, el 1764 retorna el seu domicili a la vila de Cabanes i tornarà a canviar d'immoble l'any 1771, quan es restableix a Borriol i s'ocupa d'altres quefers de la vila de Cabanes, Orpesa i algun municipi puntual més.



Detalls del Baldufari 1763-64. AHPC

Durant els anys que pertanyen al primer terç de segle XIX continua exercint el càrrec de notari local, Josep Artola, fins el 1845.

III. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Pel que fa a la revisió historiogràfica al voltant de la segona meitat del segle XVIII i el primer terç del segle XIX, caldrà considerar les grans obres de referència sobre el món modern i el món contemporani, com la enciclopèdia d'*Historia de España Menéndez Pidal*¹⁹; de la qual ens interessen els volums XXIX²⁰, XXX²¹ i XXXI²², així com la *Historia General de España y América* de RIAL; on destaca l'apartat dedicat a la societat i l'economia de l'etapa moderna i contemporània; a més de la *Historia Agraria de la España Contemporánea*²³, de Crítica.

En *Historia de España*²⁴, de l'editorial Planeta, dirigida per **Antonio Domínguez Ortiz** interessent els volums núm. 7, dedicat a "El reforismo borbónico (1700-1789) i el núm. 9, que tracta de "La transición del Antiguo al Nuevo régimen (1789-1874)". Altres obres d'**Antonio Domínguez Ortiz**²⁵ aporten un valuós llegat bibliogràfic per a l'època estudiada, atés que caracteritzen els esdeveniments polítics més importants d'aquestes

¹⁹ AAVV (1987): *Historia de España Menéndez Pidal*. Espasa-Calpe. Madrid.

²⁰ En aquest volum es tracta "La época de los primeros Borbones. La nueva monarquía y su posición en Europa (1700-1759)", amb la qual cosa s'abarca tan sols nou anys del període estudiat.

²¹ El volum XXX tracta de "Las bases políticas, económicas y sociales de un régimen en transformación (1759-1834)", on destaca el capítol de Pedro Tedde de Lorca sobre "Una economía en transformación: De la Ilustración al liberalismo".

²² En "La época de la Ilustración. El estado y la cultura (1759-1808)"

²³ GARCÍA SANZ, Á. i GARRABOU, R. (1985): *Historia agraria de la España contemporánea*. Ed. Crítica, Barcelona.

²⁴ DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (coord.) (1989): *Historia de España*. Editorial Planeta. Barcelona.

²⁵ DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1955): *La sociedad española en el siglo XVIII*. Madrid.

DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1973): *Las clases privilegiadas en el Antiguo Régimen*. Madrid.

DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1976): *Sociedad y estado en el siglo XVIII español*. Barcelona.

DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1988): *Carlos III y la España de la Ilustración*. Alianza Editorial. Madrid.

dècades i l'autor procedeix a explicar els trets més particulars del mosaic espanyol, fent esment a les particularitats geogràfiques territorials. Especial interès centra la figura de Carles III com a regnat de transició i de les transformacions que s'aniran acometent. Per últim, cal comentar l'anàlisi que l'autor fa sobre la situació de la noblesa, el clero i les classes urbanes al llarg del segle XVIII; així com del devenir del règim senyorial i del reformisme borbònic, que assoleix un de les seues fites en la reforma municipal.

Un llibre que ens apropa el context general europeu al voltant de l'expansió agrària moderna és *Agricultura y crecimiento económico en la Europa Occidental moderna*²⁶, de **Manuel Ardit Lucas**, que il·lustra el comportament del senyoriu, de la propietat i de l'explotació en els diversos estats i territoris, així com els diversos paisatges agraris (anglès, holandès, francès, italià i ibèrics²⁷) i la influència dels progressos tècnics en cadascuna d'aquestes zones, amb influències substancials entre uns i altres, i fenòmens comuns en determinats casos.

Gonzalo Anes²⁸, en les seues obres, estableix una completa anàlisi que abarca des de la demografia del segle XVIII, a la societat i l'economia. Cal ressaltar, en *El Antiguo Régimen: Los Borbones*, el tractament molt complet que fa a l'organització política i administrativa: l'església, l'Estat, l'administració central i territorial, el règim local, la justícia, la Inquisició, l'exèrcit, entre d'altres. Igualment, ret sengles apartats al devenir polític i a la situació de l'Amèrica espanyola al llarg del Vuit-cents. En la introducció de

²⁶ ARDIT LUCAS, M. (1992): *Agricultura y crecimiento económico en la Europa Occidental moderna*. Ed. Síntesis. Madrid.

²⁷ Ardit comenta les disparitats regionals dels diferents territoris hispans, com el sistema agropecuari bastant primitiu de la façana cantàbrica, o el sistema de les permanències i la immutabilitat dels cultius a la zona interior espanyola i Andalusia, així com del creixement comerç exportador de la façana mediterrània, amb increments dels regadius valencians, i de productes com la vinya i l'olivera, entre molts aspectes i matissos de cada zona que no anem a aprofundir en aquest apartat. ARDIT (1992). Pp. 58-61.

²⁸ ANES, G. (1969): *Economía e Ilustración en la España del siglo XVIII*. Ariel. Madrid.

ANES, G. (1985): *El Antiguo Régimen: Los Borbones*. Historia de España Alfaguara IV. Alianza Editorial Alfaguara. 1a Edició 1975. Madrid.

*La economía española al final del Antiguo Régimen*²⁹ tracta els aspectes més definitoris de la tradició rural i del cavi produït a l'Espanya del segle XVIII.

Pel que fa a sengles obres que analitzen el comportament de l'agricultura espanyola, citem *La productividad de los factores en la agricultura española (1752-1935)*³⁰, de **Miguel Ángel Bringas**, i *La agricultura española del siglo XIX*³¹, d'**Agustín Y. Kondo**, que aporten importants treballs al voltant del món agrari. Un compendi d'articles molt complet per la visió de conjunt a nivell estatal és el llibre que recull el *Congreso de Historia Rural. Siglos XV al XIX*³², amb estudis sobre diferents territoris peninsulars i de municipis concrets.

Els estudis a nivell regional espanyol són molt variats, i cada vegada proliferen amb més assiduitat. Pel que fa a la façana nord, destaquem un clàssic sobre Galícia, *La agricultura y el estancamiento económico. Galicia en la España del Antiguo Régimen*, de **J. García Lombardero**³³, que aborda els trets definitoris de l'expansió de l'agricultura a les comarques gallegues; així com obres generals com *Historia de Galicia*, de **E. González López**³⁴; *Historia de Galicia*, de **M. Murgía** i **B. Vicetto**³⁵; i *Historia de Galicia* de **V. Risco**³⁶, que tracten tots els aspectes socials i econòmics

²⁹ ANES, G. ed. (1982): *Economía e Ilustración en la España del siglo XVIII*. Alianza Editorial. Madrid. Pp. 17-45.

³⁰ Cal ressaltar les al·lusions que fa a la productivitat de la terra, del treball agrícola i de les llavors, arran de 1751-53. Metodològicament, dedica un apartat final a explicar quines han estat les fórmules emprades per a l'elaborar les gràfiques i els quadres de productivitat de la terra, del treball i de les llavors. BRINGAS, M.Á. (2000): *La productividad de los factores en la agricultura española (1752-1935)*. Banco de España-Servicio de Estudios. Estudios de Historia Económica, núm. 39. Madrid.

³¹ KONDO, A. (1990): *La agricultura española del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Ed. Nerea. Madrid. Tracta sobre l'evolució general de la producció i l'anàlisi regional de l'agricultura espanyola, amb un tracte rellevant al comerç agrícola entre els segles XVIII i XIX. Aporta un nodrit apèndix estadístic i gràfic, així com l'evolució dels preus del blat, l'oli i el vi.

³² VV.AA. (1984): *Congreso de Historia Rural. Siglos XV al XIX*. Ed. De la Universidad Complutense de Madrid. Madrid.

³³ GARCÍA LOMBARDEO, J. (1973): *La agricultura y el estancamiento económico. Galicia en la España del Antiguo Régimen*. Ed. Siglo XXI. Madrid.

³⁴ GONZÁLEZ LÓPEZ, E. (1980): *Historia de Galicia*. La Voz de Galicia. A Coruña.

³⁵ MURGÍA, M i VICETTO, B. (1979-1984): *Historia de Galicia*. Ferrer. Bilbao.

³⁶ RISCO, V. (1971): *Historia de Galicia*. Manuales Galaxia. Vigo.

d'aquesta regió durant l'època moderna i contemporània. Altres obres sobre el territori galleg han estat *Breve historia de Galicia* de **R. Villares**³⁷; *A vida cotià en Galicia de 1550-1850* de **P. Saavedra**³⁸; *Ceremonia y poder a finales del Antiguo Régimen. Galicia 1700-1833* de **R. J. López**³⁹; i articles d'**Ofelia Rey**⁴⁰. Altres obres tenen a veure amb la figura d'**Antonio Eiras Roel**⁴¹, com *Obradoiro de Historia Moderna. Homenaje al profesor Antonio Eiras Roel en el XXV Aniversario de su Cátedra*; o *Mentalidades colectivas e ideoloxias*⁴², dins de les Xornadas de Historia de Galicia;

Pel que fa a Cantàbria, cal indicar *Historia General de Cantabria. Siglos XVIII y XIX*⁴³, un complet compendi que tracta articles com el de Ramón Lanza, relatius a la població de 1700 a 1900, incidint en l'expansió demogràfica decimonònica; així com també un apartat dedicat a l'agricultura⁴⁴, a més dels capítols dedicats a la ramaderia càntabra, la

³⁷ Es tracta d'un llibre de síntesi, de la història de Galicia, on interessa destacar dos capítols: el de l'Antic Règim i el de l'època liberal, el 8 i el 9, respectivament. VILLARES, R. (1985): *Breve historia de Galicia*. Alianza Editorial. Madrid.

³⁸ SAAVEDRA, P. (1992): *A vida cotià en Galicia de 1550-1850*. Universitat de Santiago. Santiago de Compostel·la. Llibre escrit en galleg en què es tracten diferents aspectes de la vida quotidiana gallega a l'època moderna i primers temps de l'època contemporània.

³⁹ LÓPEZ, R.J. (1995): *Ceremonia y poder a finales del Antiguo Régimen. Galicia 1700-1833*. Universitat de Santiago. Santiago de Compostel·la. Tracta de les celebracions i les cerimònies públiques que es desenvolupen al llarg de l'edat moderna a Galicia.

⁴⁰ REY CASTELAO, O. (1995): *Montes y política forestal en la Galicia del Antiguo Régimen*. Universitat de Santiago. Santiago. En aquesta obra, l'autora ens aporta valuosos mapes i gràfiques del conjunt de municipis gallegs. Entre altres aspectes, interessa ressaltar l'apartat de l'evolució comparada dels conflictes de muntanyes i d'aigües davant l'audiència en aquesta època. Per últim, cal citar l'aportació de dades estadístiques que es vessen arran de les visites produïdes al l'alg del XVIII.

⁴¹ AAVV (1990): *Obradoiro de Historia Moderna. Homenaje al profesor Antonio Eiras Roel en el XXV Aniversario de su Cátedra*. Universitat de Santiago. Santiago de Compostel·la. Es tracta d'un recull d'articles en homenatge al professor Antonio Eiras Roel, en el XXV aniversari de la seua càtedra, on participen Baudilio Barreiro, Concepción Burgo, Isidro Dubert, Camilo Fernández, Juan E. Gelabert, Domingo L. González, Roberto J. López, Enrique Martínez, José Manuel Pérez, Ofelia Rey, Hilario Rodríguez i Pegerto Saavedra.

⁴² AAVV (1991): *Mentalidades colectivas e ideoloxias. VI Xornadas de Historia de Galicia*. Diputació d'Orense. Orense. En aquestes jornades es van presentar una sèrie d'articles sobre l'etapa moderna a Galicia, a més del període medieval i contemporani.

⁴³ SÁNCHEZ GÓMEZ, M.A. (1987): *Historia General de Cantabria. Siglos XVIII y XIX*. Ed. Tantin. Santander.

⁴⁴ Aquest capítol està abordat per Milagros Ruiz, Rafael Domínguez, Félix Pecharromán, Miguel Ángel Sánchez, Javier Campos i Ramón Lanza.

indústria i el comerç. A més, apuntem apuntem el *I Encuentro de Historia de Cantabria*⁴⁵.

Quant a la historiografia asturiana, pel que fa a obres generals destaca *Historia de Asturias*, baix la coordinació d'**E. Benito Ruano**⁴⁶, i en concret els volums VI, VII, VIII i IX, que tracten les èpoques moderna i contemporània. En *Asturias contemporánea. 1808-1975*⁴⁷, interessa remarcar el capítol dedicat a l'Antic Règim, que pertany a **David Ruiz**, on es ret espai als canvis políticoinstitucionals i la lluita armada dels primers anys del segle XIX (1808-14) i l'època de Ferran VII (1814-1833). Els terrenys comunals asturians han estat abordats per **José Luis Rodríguez-Vigil Rubio**⁴⁸.

El País Basc compta amb una abundant bibliografia: *Diccionario de Historia del País Vasco*⁴⁹; *Breve Historia de Euskadi. De la Prehistoria a nuestros días*⁵⁰; *Historia de Euskadi II: Desde 1515 hasta 1839*⁵¹, entre altres obres específiques dels diversos territoris provincials. Navarra compta amb una història general però de caràcter molt genèric, *Historia de Navarra. Desde los orígenes hasta nuestros días*⁵² i altres obres de caràcter local i comarcal.

⁴⁵ AAVV (1996): *I Encuentro de Historia de Cantabria*. Universitat de Cantàbria-Govern de Cantàbria. Santander.

⁴⁶ BENITO RUANO, E. (coord.) (1977-1981): *Historia de Asturias*. Ayalga Ediciones. Oviedo.

⁴⁷ RUIZ, D. et alii (1981): *Asturias contemporánea. 1808-1975*. Síntesis histórica. Textos y documentos. Siglo XXI de España Editores. Madrid.

⁴⁸ RODRÍGUEZ-VIGIL, J.L. (2005): *Los montes comunales y vecinales de Asturias*. Trea. Gijón. Encara que majoritàriament pertany a l'època contemporània, dedica un apartat introductori a la situació de les muntanyes comunals i veïnals asturianes al llarg de l'etapa medieval i moderna.

⁴⁹ GARCIA DE CORTÁZAR, F. i MONTERO, M. (1983): *Diccionario de Historia del País Vasco*. Txertoa. Donosti.

⁵⁰ LETAMENDÍA, F. (1980): *Breve Historia de Euskadi. De la Prehistoria a nuestros días*. Ruedo Ibérico. Barcelona.

⁵¹ DE UGALDE, M. (1981): *Historia de Euskadi II: Desde 1515 hasta 1839*. Ttartalo. Barcelona.

⁵² HUICI URMENTA, V. I JIMENO JURIO, J. M. (1980): *Historia de Navarra. Desde los orígenes hasta nuestros días*. Donosti.

Pel que fa als territoris centrals de l'estat, cal destacar les obres de Castella-la Mancha, Castella i Lleó⁵³, Madrid i Extremadura. Pel que fa a Castella-la Manxa, referent a l'oligarquia agrària i la seua formació, cal fer menció al *I Congreso de Historia de Castilla-la Mancha. Conflictos sociales y evolución económica en la Edad Moderna*⁵⁴ i altres obres com *Relaciones de poder en Castilla: El ejemplo de Cuenca*⁵⁵.

Els estudis sobre Extremadura han estat abordats amb caràcter regional dins de l'obra *Historia de Extremadura*⁵⁶, de **V. Chamorro**, on destaca el volum III, que acull els segles XVIII i XIX. Altres obres significatives pertanyen a **Fernando Sánchez Marroyo**⁵⁷ sobre l'Extremadura del Vuit-cents.

Pel que fa als territoris del sud de l'estat, destaquem algunes obres generals sobre Andalusia, com la *Historia de Andalucía* de **A. Domínguez Ortiz**⁵⁸, així com treballs locals com *Propiedad y concejo. Venta de Bienes Municipales en Córdoba (1808-1854)*⁵⁹ i la *Historia de la Región Murciana*⁶⁰, dirigida per **F. Chacón Jiménez** i altres autors.

⁵³ AAVV (1986): *Historia de Castilla y León*. Valladolid. En especial, interessen els volums 8 i 9, que abracen els darrers temps de l'època moderna i els primers anys de l'etapa contemporània.

⁵⁴ AAVV (1988): *I Congreso de Historia de Castilla-la Mancha. Conflictos sociales y evolución económica en la Edad Moderna*. Junta de Comunidades de Castilla-la Mancha. Toledo.

⁵⁵ AAVV (1997): *Relaciones de poder en Castilla: El ejemplo de Cuenca*. Universidad de Castilla-La Mancha. Cuenca. Es tracta d'un recull d'articles que tracten temes al voltant de la societat i del poder castellans de l'època, concretament a Conca.

⁵⁶ CHAMORRO, V. (1981): *Historia de Extremadura*. Madrid.

⁵⁷ SÁNCHEZ MARROYO, F. (1991): *El proceso de formación de una clase dirigente. La oligarquía agraria en Extremadura a mediados del siglo XIX*. Universitat d'Extremadura. Càceres. Interessa veure les dades que l'autor facilita sobre els grans terratinents extremenys de l'època i l'evolució de la renda senyorial d'algun noble conegut, com el Duc de Fernán Núñez. Pel que ens interessa a la nostra obra, cal assenyalar l'apartat de prestamistes i les operacions creditors que es generaven en aquest territori.

⁵⁸ DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. Et alii (1980-1981): *Historia de Andalucía*. Barcelona. Concretament, interessen el volum VI, "Los inicios del capitalismo. 1621-1778", i el volum VII, de A. Miguel Bernal (dir.), sobre *La Andalucía Liberal (1778-1868)*.

⁵⁹ GARCÍA POZUELO, R.M. (2001): *Propiedad y concejo. Venta de Bienes Municipales en Córdoba (1808-1854)*. Universitat de Còrdova. Còrdova. Estableix un laboriós recull sobre les finques urbanes i rústiques de Còrdova a partir de 1808. Així mateix, dedica un apartat als arrendaments i a la política desamortitzadora a Còrdova.

⁶⁰ CHACÓN JIMÉNEZ, F. et alii (1981): *Historia de la Región Murciana*. Murcia. Destaca el volum VII, de F. Flores, G. Lemeunier i altres sobre "Mito y realidad de una edad de Oro", Múrcia, 1984.

Els territoris que conformaren la Corona d'Aragó, potser compten amb una de les aportacions més importants de la bibliografia regional espanyola, en relació amb els vincles i les semblances amb el model valencià d'interior, són les sobres publicades sobre l'Aragó, en especial el magnífic volum de **Guillermo Pérez Sarrión**, *Aragón en el Setecientos*⁶¹, amb contínues al·lusions als territoris valencians. Es tracta d'un llibre que aborda tots els aspectes que hem tractat en la nostra tesi: la població en creixement; l'anàlisi de la propietat; la producció i les rendes agràries (del creixement sense desenvolupament a la crisi estructural); la manufactura i el comerç de l'Aragó; a més a més, dels capítols dedicats als canvis socials, la cultura i el pensament. Interessa remarcar, particularment, les estretes relacions transhumants entre els ramats aragonesos i les zones d'acollida estivals arreu de les comarques de la Plana i del Maestrat, entre d'altres. Un altre clàssic sobre l'Aragó ha estat *Historia de Aragón*, dirigida per **A. Ubieta Arteta**⁶², en concret el volum 2, que abraça el període estudiat en aquesta tesi.

Quant a Catalunya, hem de referenciar el clàssic de **Pierre Vilar**, *Cataluña en la España Moderna*⁶³ i l'obra de **R. García Cárcel**, *Historia de Cataluña*⁶⁴.

A nivell valencià, cal citar *Història del País Valencià* d'Edicions 62⁶⁵, en què interessa ressaltar el volum IV, que va de l'època borbònica fins a la crisi de l'Antic Règim. Cal ressaltar en la part d'economia i societat, per a l'estudi que ens ocupa, els articles sobre la demografia, de **José Manuel Pérez García**; l'agricultura de **Manuel Ardit**; la indústria, la manufactura i el comerç, de **Telesforo Hernández**; i la societat, d'**Isabel**

⁶¹ PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida.

⁶² UBIETO ARTETA, A. (1983): *Historia de Aragón*. Saragossa. En concret, interessa el volum 2, "Historia de Aragón II. Divisiones administrativas".

⁶³ VILAR, P. (1987): *Cataluña en la España Moderna*. Ed. Crítica. Barcelona.

⁶⁴ GARCÍA CÁRCEL, R. (1985): *Historia de Cataluña*. Ed. Ariel. Barcelona.

⁶⁵ VV.AA, (1990): "L'època borbònica fins a la crisi de l'Antic Règim", volum IV, dins de *Història del País Valencià*, Ed. 62, Barcelona.

Morant. D'altra banda, pel que fa als esdeveniments polítics i a l'estructura institucional, destaquem l'apartat dedicat a l'administració, d'**Enrique Giménez**; i la crisi política de l'Antic Règim, de **Manuel Ardit** (1793-1813) i **María Cruz Romeo** (1814-1833).

Antoni Furió tracta dos capítols extensos sobre els segles XVIII i XIX en la seua *Història del País Valencià*⁶⁶, d'una banda el capítol 6 “De regne a província: creixement econòmic i centralització política (1707-1808)” on, a partir de la Guerra de Successió, estableix les bases del creixement i l'expansió demogràfica i agrícola que albiren la crisi de l'Antic Règim. Dedicava un especial apartat als motins i les revoltes que van gestant la revolució. L'altre capítol, el número 7, tracta dels “Temps de revolucions (1808-1874)”, on *Furió* aborda la construcció de l'estat liberal i dels seus protagonistes, en què pren part primordial l'ascens de la classe burgesa.

En el llibre *Història del País Valencià* de l'editorial 3 i 4, destaquen els capítols de **Manuel Ardit** i **Carme Garcia Monerri**. *Ardit*⁶⁷, pel que fa al segle XVIII, planteja les transformacions econòmiques que s'estan duent a terme, així com l'ascens e la burgesia agrària i comercial, per desembocar en la crisi de l'antic règim. A aquest li segueix l'article de *García Monerri*⁶⁸ que inicia els orígens del País Valencià contemporani amb la cojuntura de la trajectòria revolucionària entre 1808 i 1843, que ens ocupa, època en què es pot parlar del desmantellament de les antigues estructures imperants.

⁶⁶ FURIÓ, A. (1995): *Història del País Valencià*. Edicions Alfons el Magnànim. València.

⁶⁷ ARDIT LUCAS, M (1992): “Els segles XVI, XVII I XVIII”, dins de GIL-MASCARELL, M. et alii (1992): *Història del País Valencià*. Papers bàsics, 3 i 4. València. P. 214.

⁶⁸ GARCIA MONERRIS, CARME (1992): “Els segles XIX i XX”, dins de GIL-MASCARELL, M. et alii (1992): *Història del País Valencià*. Papers bàsics, 3 i 4. València. P. 214.

En *Aproximació a la història del País Valencià*, de **Joan Reglà**⁶⁹, encara que de manera breu i sintètica, se'ns tracen les línies mestres de la història del nostre territori des del segle XIII fins al segle XX. Per tant, pot ser usat com un bon manual didàctic o d'ús escolar. Interessa, a mode sincrètic el capítol “Del desenrotllament del segle XVIII a l'apoteosi de la burgesia agrícola i financera de la Restauració”. Per últim, en la mateixa línia que les sobres anteriors, citem la *Historia del País Valencià* de **Pedro Ruiz**, de l'Editorial Planeta⁷⁰, per citar algunes de les més representatives.

Pel que fa a la historiografia i les línies d'investigació de l'economia i la societat del Castelló modern i dels albors del liberalisme, trobem diverses obres que, encara que insuficients quantitativament, ens aporten valuosíssimes dades i punts de vista de l'època moderna i contemporània inicial a les nostres terres. La primera obra de conjunt sobre la província de Castelló és de 1985, *Tierras y Gentes. La provincia de Castellón*, on podem trobar capítols dedicats a l'època: el Capítol XII, “Edad Moderna”, de **Carmen Corona Marzol**; i el capítol XIII, “Historia contemporánea”, de **Jordi Romeu Llorach**, a més d'altres que desenvoluparem més endavant. C. Corona tracta la delimitació espacial, la demografia i les fonts de riquesa de l'època moderna de les comarques de Castelló i afegeix referències estadístiques ressenyables al voltant dels edificis construïts en alguns pobles o les consideracions al voltant del senyoriu i del reialenc, amb gràfiques sobre la població, l'extensió, la densitat demogràfica i els títols i possessions dels nobles. Així mateix, destaca el tractament que fa de les minories socials de l'època, entre les quals s'inclouen els gitanos; o a les invasions de la pirateria a les costes de Castelló. L'apartat de J. Romeu és més bé succint pel que fa a l'època tractada, i sols ens aporta dades al voltant de la guerra del francès.

⁶⁹ REGLÀ, J. (1992): “Del desenrotllament del segle XVIII a l'apoteosi de la burgesia agrícola i financera de la Restauració”. *Aproximació a la història del País Valencià*. 3 i 4. València. Pp. 181-186.

⁷⁰ RUIZ TORRES, P. (direc.) (1981): *Historia del País Valencià*. Tom IV. Editorial Planeta. Barcelona.

L'any 1992, el periòdic Levante de Castelló publica la *Historia de Castellón*⁷¹, de caràcter divulgatiu, que intentarà reunir articles de síntesi i de reflexió, on s'inclouen els segles XVIII i XIX, en el volum II, dels capítols 21 al 24. Concretament el capítol 21, "El Setecientos" és abordat per **Joan Serafí Bernat** pel que fa a l'evolució de la població de 1700 a 1850; i per **María Jesús Gimeno** en el cas de l'economia i la societat. Vicent Sanz aborda el capítol "Liberalismo y reacción", on exposa els fets de l'ocupació francesa, els efectes legislatius de les Corts de Cadis de 1812 i els diferents episodis polítics entre 1814 i 1833.

Un altre llibre sobre el segle XVIII, publicat per la Diputació de Castelló, serà *Isabel Ferrer i el seu temps: Castelló al segle XVIII*⁷², del qual hem d'assenyalar principalment dos articles que tenen a veure amb l'economia i la societat. El primer d'ells pertany a **Eugeni Díaz Manteca**, "Desarrollo económico de Castelló en el siglo XVIII", amb referències al paisatge agrari, als cultius de l'època i a la distribució de les parcel·les en les partides del terme; així com un apartat dedicat a l'artesania i el comerç. D'altra banda, cal fer incís en l'article de **María Jesús Gimeno**, "La sociedad en el Castelló del Setecientos. Isabel Ferrer y su grupo social", en què comenta els tres més importants de l'evolució demogràfica, l'estructura social i dedica un apartat a la família dels Ferrer i Giner.

⁷¹ CHUST, Manuel (ed.) (1992): *Historia de Castellón*, València, Editorial Prensa Valenciana.

⁷² VV.AA. (1993): *Isabel Ferrer i el seu temps: Castelló al segle XVIII*. Diputació de Castelló. Castelló. VV.AA. (1993): *Castelló en temps d'Isabel Ferrer. II Centenari d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló.

Altres obres seran *La ciudad de Castellón de la Plana*⁷³, dirigida per **Vicent Ortells**, on **M..J. Gimeno** novament escriu l'apartat d'economia i societat⁷⁴ de l'època moderna, i **Carmen Corona** s'ocupa de "El municipio de Castelló: entre la historia foral y la centralización borbónica". **Modest Barrera**, en el capítol "Cultura y mentalidades", recull informació al voltant de les confraries de la ciutat i altres aspectes sobre les mentalitats al segle XVIII. El capítol d'història contemporània pertany a Manuel Chust Calero, "La ciudad de Castellón durante el siglo XIX", que s'ocupa dels avalots de l'ocupació francesa de Castelló i dels primers anys de cojuntura revolucionària.

En *Casos y cosas de Castellón. Estudios Históricos*⁷⁵, **Juan A. Balbàs** recull un compendi heterogeni d'articles dedicats a aspectes molt diversos de la història, la geografia, la societat, l'economia i les tradicions de Castelló. Interessa ressenyar el que dedica als regs de la Plana i sobretot, als capítols històrics que succeeixen a partir de 1800, com els desembarcaments de pirates. Més complet és *El libro de la provincia de Castellón*⁷⁶, del mateix autor, amb edició d'Armengol l'any 1892, que ha estat reeditat per la Caixa d'Estalvis de Castelló l'any 1987, i incorpora un recull final molt nodrit de dates rellevants al llarg dels regnats de Ferran VI, Carles III, Carles IV i Ferran VII.

Bernardo Mundina⁷⁷, en *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de*

⁷³ VV.AA. (1999): *La ciudad de Castellón de la Plana*. Dirigida per Vicent Ortells. Universitat Jaume I-Ajuntament de Castelló.

Destaquem l'article de Carmen Corona en què s'albiren els canvis produïts entre el règim foral i el nou règim borbònic a la ciutat de Castelló de la Plana. CORONA MARZOL, C. (1999): "El municipio de Castelló: entre la historia foral y la centralización borbónica". *La Ciudad de Castellón de la Plana*. Ajuntament de Castelló. Castelló. Pp. 235-242.

⁷⁴ Interessa especialment el quadre de distribució per parròquies dels habitants i les cases dels anys 1769 i 1803, per tal de comparar-ho amb el volum de les propietats dels terratinents borriolencs. Igualment, assenyalam el plànol de la vila de Castelló de 1816 que recull l'entrada des del riu Sec provinent de Borriol. GIMENO SANFELIU, M.J. (1999): "Economía y sociedad". *La Ciudad de Castellón de la Plana*. Ajuntament de Castelló. Castelló. Pp. 215-231.

⁷⁵ BALBÀS, J.A. (1989): *Casos y cosas de Castellón. Estudios históricos*. Facsimil. Llibreria París-València. València. Edició original de 1884, editada per Armengol, Castelló.

⁷⁶ BALBÀS, J.A. (1987): *Historia de la provincia de Castellón*. Caixa d'Estalvis de Castelló. Castelló.

⁷⁷ MUNDINA, Bernardo (1873): *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*, Imp. Rovira Hermanos, Castelló, pp.142-146, ed. facs. Confederación Española de Cajas de Ahorro, Barcelona, 1988.

Castellón, aporta poques dades al període que hem estudiat, però indica alguna referència sobre l'urbanisme que creiem interessant, com és el cas de la tragineria o l'urbanisme dels carrers.

Darrerament, hem assistit a la presentació del llibre *El corregimiento de Castellón en época de Carlos III: Entre la Continuidad y la Reforma*⁷⁸, de **Carmen María Fernández Nadal**, que ens fa un anàlisi minuciós i complet, alhora que innovador, del devenir de la Governació de Castelló en temps d'aqueix monarca borbònic.

Els padrons de valors, que recollien les dades dels contribuents dels pobles i ciutats, així com les seues propietats, ens han permés conèixer l'estructura de la propietat d'alguns pobles com Castelló, gràcies a les investigacions de **James Casey**⁷⁹, que abordà un estudi interessant sobre l'anàlisi de l'economia i la societat castellanenca moderna, a partir de la qual s'expliquen molts dels processos que s'acometran al llarg del segle XVIII, al qual cal afegir una obra que estableix alguns dels patrons que defineixen les famílies de la zona mediterrània espanyola entre els segles XV i XIX⁸⁰. A més, cal citar articles com el de **Josep Manuel Segarra**⁸¹, que traça un recorregut de les peculiaritats més definitòries de l'agricultura i la ramaderia de la ciutat de Castelló de la Plana, amb la qual Borriol compartia molts dels trets, la qual cosa ens ha ajudat a establir un estudi comparatiu pel que fa a la propietat de la terra, l'extensió de les finques conreades, així com la ubicació geogràfica dels cultius arreu de les partides del terme. En eixe context, cal parlar dels propietaris borriolencs en terme de Castelló, que com es veurà

⁷⁸ FERNÁNDEZ NADAL, C.M. (2003): *El Corregimiento de Castellón en época de Carlos III: Entre la Continuidad y la Reforma*. Ajuntament de Castelló-Consell Municipal de Cultura. Castelló de la Plana.

⁷⁹ CASEY, J. (1978): "Tierra y sociedad en Castellón de la Plana 1608-1702", en *Estudios Revista de Historia Moderna* n°7. València. Pàg. 13-46.

⁸⁰ CASEY, J. (1987): *La familia en la España mediterránea. Siglos XV-XIX*. Barcelona. Centre d'Estudis d'Història Moderna Pierre Vilar.

⁸¹ SEGARRA COMAS, J.M. (1993): "L'Agricultura i la Ramaderia del Set-cents a Castelló de la Plana", dins de VV.AA. : *Castelló en temps d'Isabel Ferrer. II Centenari d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló.

posteriorment en la tesi exposada, esdevenen particularment rellevants en el conjunt de la ciutat.

Completen aquest capítol dos dels articles que més bé sintetitzen els trets de la societat i l'economia castellanenca del final del Set-cents: “Economía y sociedad en el Antiguo Régimen castellanense”, inclòs en *La provincia de Castellón* (1999); i “Economía y sociedad”, dins del compendi dirigit per Vicent Ortells *La ciudad de Castellón de la Plana* (1999), ambdós pertanyents a **Maria Jesús Gimeno Sanfeliu**⁸².

Altres estudis similars han versat sobre territoris com la comarca de la Plana i la resta de comarques nord-valencianes, Vila-real, Nules⁸³, Vinaròs, Borriana, les Coves de Vinromà⁸⁴, Sogorb⁸⁵ i Betxí⁸⁶.

⁸² GIMENO SANFELIU, M.J. (1999): “Economía y sociedad en el Antiguo Régimen castellanense”, dins de VV.AA. : *La provincia de Castellón*. Diputació de Castelló. Castelló. GIMENO SANFELIU, M.J. (1999): “Economía y sociedad”, dins de VV.AA. : *La ciudad de Castellón de la Plana*. Dirigida per Vicent Ortells. Universitat Jaume I-Ajuntament de Castelló.

⁸³ MANCLÚS CUÑAT, M. I. (1994): “L'església parroquial de Nules a través de les visites d'amortització”. *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. Ajuntament de Nules. Vila-real. Document en què se'ns defineix les amortitzacions al llarg de la història i s'estudia el cas concret de les amortitzacions de Nules entre finals del segle XVI i el segle XVIII.

MONFERRER MONFORT, À. (1990): “Confraries i festes al marquesat de Nules a finals del segle XVIII”. *II Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. Ajuntament de Nules. Vila-real. Pp. 43-66.

⁸⁴ GAY GAY, E.J. (1987): “La visita general d'amortització de 1739: les mans mortes de Coves de Vinromà”. *Ir Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*. Diputació de Castelló. Castelló.

⁸⁵ GRAU ESCORIHUELA, A. (1997): *Señorío y proiedad en los dominios valencianos de la Casa de Medinaceli. El ducado de Segorbe entre los siglos XVI y XVIII*. Fundació Bancaixa. Sogorb.

⁸⁶ BADENES, M. A. (2009): “La política forestal il·lustrada. De la normativa general a la pràctica municipal: Betxí, 1748-1801”. Dins de *IX Vila de Betxí*. Bròsquil. Badenes demostra l'interès dels governs borbònics de meitat del segle XVIII per posar en funcionament unanodrida i complexa xarxa legal amb la intenció d'augmentar la superfície forestal i el nombre d'arbres dels pobles, en aquest cas de la Plana. Interessa veure també l'annex del final de l'article en què es fa menció d'alguns càrrecs locals de Betxí des de 1749 a 1792.

NEBOT, F. (2000): “Estructura de la propietat en 1785 a Betxí”. Dins de *Ir Vila de Betxí. Treballs guanyadors*. Ajuntament de Betxí (Castelló). A partir del Llibre de Padró de Riquesa de 1785, com a document fiscal i històric, Nebot ens ret una aproximació a l'ordenació urbana dels carrers de la vila i de les construccions arquitectòniques més destacades. Dedicat altres capítols que volem ressenyar, com el que dedica als oficis i al llistat dels principals propietaris del terme, a més d'altres consideracions al voltant de la tipologia dels cultius i la seua extensió en aquest poble de la Plana Baixa

Pel que fa a la comarca de la Plana, cal assenyalar el llibre de **Concepción Domingo Pérez**, *La Plana de Castellón: Formación de un paisaje agrario mediterráneo*⁸⁷, que encara que no tracta directament de Borriol, conté alguns capítols interessants sobre geografia de la zona, així com explicació del procés de roturació de les terres a Castelló, Vila-real i Nules. Particularment, per la part que ens interessa, assenyala la distribució de les partides de regadiu i de secà al terme de Castelló, i quin ha estat el procés de roturació seguit des de mitjan segle XVI fins les darreries del segle XVIII.

Així, **Carmen Corona Marzol**, destaca per un altre estudi d'història agrària a les nostres comarques: *Renda feudal, propietat i regalia a Borriana durant el segle XVIII*⁸⁸, un estudi sobre una ciutat de reialenc de la Plana, que ens ofereix una exposició dels drets generadors de renda que el rei posseïa a Borriana: censos emfitèutics amb lluïsmes i fadiga, els quindenis, la peita, la cena d'absència, etc. Corona detecta les deficiències del sistema d'explotació en règim d'administració de Borriana, que potser explique la seua baixa rendibilitat. Amb tot, el llibre ens aporta dades valuoses per tal d'analitzar les rendes patrimonials, els impostos i regalies i; a més a més, ens aborda el tema de l'organisme administratiu, amb capítols dedicats al funcionariat i la seua gestió, que poden ajudar a recomposar, de manera paral·lela, l'status quo de Borriol.

Antoni Grau i Escorihuela, amb la seua obra *Señorío y propiedad en los dominios valencianos de la Casa de Medinaceli. El ducado de Segorbe entre los siglos XVI y XVIII*⁸⁹, ens apropa al repartiment, usos del sòl i l'evolució del domini útil en el ducat de Sogorb, així com la composició i evolució de la renda senyorial en municipis de ducat

⁸⁷ DOMINGO PÉREZ, C. (1983): *La Plana: formación de un paisaje agrario mediterráneo*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló. Castelló. P. 33.

⁸⁸ CORONA MARZOL, C. (1985): *Renda feudal, propietat i regalia a Borriana durant el segle XVIII*. Ajuntament de Borriana. Borriana.

⁸⁹ GRAU ESCORIHUELA, A. (1997): *Señorío y propiedad en los dominios valencianos de la Casa de Medinaceli. El ducado de Segorbe entre los siglos XVI y XVIII*. Fundació Bancaixa. Sogorb.

com la Vall d'Uixó⁹⁰, Fondegulla, Eslida, Geldo i Sogorb, així Paterna, Benaguasil i la Pobla de Vallbona.

A. García Sanz i **R. Garrabou**, observen que pel que respecta a la propietat, que canvià de mans, no hi hagué transformacions significatives en la distribució: on prèviament estava concentrada va seguir concentrant-se i inclús accentuar-se. Es van beneficiar, per tant, aquells que disposaven de recursos i decidiren dedicar-los a adquirir terres, amb una gran diversitat social. En conseqüència, la desamortització beneficià la creació d'una burgesia terratinent. Per tant, es pot parlar d'una certa aliança entre burgesia i noblesa⁹¹.

Una altra línia historiogràfica no tan important analitza els distints sectors econòmics, com els treballs sobre el cultiu del cànem, producte comercial que tingué l'època d'esplendor al segle XVIII. Aquesta línia ve tractada per **Estrella Garrido**⁹², **Vicent Sanz Rozalén**⁹³ i **Emili Obiol**⁹⁴. En l'obra *D'artesans a proletaris*, s'albiren les darreres fuetades de l'antic règim i alguns dels paràmetres que indiquen el procés de desintegració. Sanz assenyala el pas qualitatiu que es donà entre el treballador artesà i el proletari, a partir de la revolució burgesa antifeudal, centrant-se en el cultiu del cànem, del qual inclou gràfiques i mapes al voltant del cultiu en la província, així com dels

⁹⁰ En el cas dels monopolis de la Vall d'Uixó per a l'any 1768 trobem que la renda senyorial percep 866 per molins, 279 l per panaderies, 70 l pel mesó, 263 l per tendes, 838 l per forns i 320 l per herbes. A Fondegulla rep 60 l per molins, 33 l per forns i 30 l per herbes.

⁹¹ GARCÍA SANZ, Á. i GARRABOU, R. (1985): *Historia agraria de la España contemporánea*. Ed. Crítica, Barcelona.

⁹² GARRIDO ARCE, E. (1992): "Familia, parentesco y alianza en la huerta de València, siglo XVIII. La estrategia familiar de consanguinidad". *Estudios* 18. València. Pp. 217-238.

⁹³ SANZ ROZALÉN, V. (1995): *D'artesans a proletaris. La manufactura del cànem a Castelló (1732-1843)*. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana.

⁹⁴ A causa de l'expansió del cultiu del cànem en la capital de la Plana, molts borriolencs començaran a implantar xicotets conreus per tal de satisfer la creixent demanda local. A més a més, alguns terratinents de Borriol, es faran amb la possessió de terres conreades del cultiu, sobretot en partides properes com Canet. OBIOL MENERO, Emilio (1990): "El cultivo del cáñamo en Castelló de La Plana, durante el siglo XVIII", I Congrés d'Història i Filologia de La Plana, Nules, febrer de 1988, pp. 59-73.

ingressos que percep l'Ajuntament per l'arrendament dels propis, el nombre de teixidors en la majoria dels pobles de la Plana, entre altres dades.

L'estudi i anàlisi del sector agrari a Castelló encara presenta llacunes ressenyables, però s'han dedicat pinzellades concretes a temes com els regadius, les séquies, els repartiments de l'aigua, els molins i sistemes hidràulics diversos⁹⁵, és el cas de l'estudi sobre els regadius de les sènies a la zona del Baix Maestrat de **J. L. Constante**⁹⁶ o de l'article publicat recentment per **Xavier Allepuz Marzà**⁹⁷ sobre "Algunes dades sobre el sistema hidràulic de l'Horta d'Avall a la fi del segle XVIII", que analitza, a partir d'un protocol notarial de 1774, la reedificació i obra de l'assut d'aquesta horta borriolenca, localitzada al lloc de Borrús. Aquest article s'emmarca en la voluntat dels poders locals per reformar el sistema de files, séquies i assuts del terme, tal i com constatarem en la present tesi. L'any 2000 eixia a la llum el primer article que estudiava els molins del terme, de **Natxo Valls Falomir**, "Els molins fariners de Borriol"⁹⁸, amb dades sobre el funcionament i el paper social d'aquesta construcció en el context local. Una obra que recull una magnífica col·lecció d'articles relacionats ab les xarxes d'irrigació des de l'època medieval és *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*⁹⁹, amb edició d'**Antoni Furió** i

Aureliano Lairón.

⁹⁵ Ardit dedica un apartat als assuts i les séquies del marquesat de Llombai, en què interessa veure l'entramat de files de reg que es desenvolupa en aquest territori, així com els sistemes de captació d'aigua, la disposició dels assuts, entre d'altres aspectes. ARDIT LUCAS, M. (2004): *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII-XIX*. Ed. Afers. Catarroja-Barcelona.

⁹⁶ CONSTANTE LLUCH, J.L. (1984): "La noria en los sistemas de regadío en el Bajo Maestrazgo", en Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat, nº 5, 37-57.

⁹⁷ Allepuz transcriu el document sencer, que és molt complet perquè tracta de cadascuna de les condicions que se'ls posen als obrers: execucions, termini, preu...

ALLEPUZ MARZÀ, X. (2009): "Algunes dades sobre el sistema hidràulic de l'Horta d'Avall a la fi del segle XVIII", dins de *La Botalària*, 2a edició, núm. 0. Borriol.

⁹⁸ VALLS FALOMIR, N. (2000): "Els molins fariners de Borriol", dins de *La Botalària* núm. 4, editat per l'Associació Cultural Tossal de l'Assut. Borriol.

⁹⁹ FURIÓ, A.; LAIRÓN, A. (2000): *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. Ajuntament d'Alzira-Publicacions de la Universitat de València. València. Interessa, entre d'altres, l'article de GUICHARD, P. (2000): "Quelques remarques sur l'agriculture irriguée dans le centre du Pays Valencien", pp. 75-88.

La monografia sobre Borriol de **Salvador Babiloni Tena**, *Borriol, en el umbral de la Plana*¹⁰⁰, és la primera obra de conjunt sobre Borriol que ens aporta dades generals al voltant de la distribució de les partides en el terme, així com importants apunts sobre la hidrografia del riu, amb un minuciós entramat de files i séquies de reg que travessa totes les hortes estudiades. A més a més, Babiloni resumeix de manera cronològica els fets històrics més rellevants de la vila des de l'edat mitjana fins a la dècada dels vuitanta del segle XX, amb importants referències al segle XVIII i primer terç del XIX. No obstant, hem trobat en falta més cites d'arxiu i de treball de camp, ja que es basava sobretot en recursos bibliogràfics. En aquest sentit, Babiloni cita a **J. Rey Fernández** pel que fa a un article titulat "Notas históricas sobre Borriol", de l'any 1919, un autor que hem cercat arreu de les bases de dades i dels arxius que tenim al nostre abast i no hem trobat enlloc. Desconeixem si vertaderament va existir o no aquest personatge.

La segona obra monogràfica sobre Borriol ha estat coordinada per **Vicent Falomir Delcampo**, *Borriol*¹⁰¹, i forma part del primer volum dels dos de què consta la col·lecció. El segon volum, en procés d'imminent publicació i comercialització en els moments de redactar la present tesi doctoral, inclou tres capítols que ens aporten dades directes al present estudi: "Història medieval", de **Carles Rabassa** i **Joaquim Aparici Martí**, que enllacen amb l'època moderna amb dades sobre els propietaris borriolencs en Castelló que ens serveixen de precedent al mateix capítol sobre el que succeeix al XVIII i al XIX; "Història moderna", de **Josep Cristià Linares Bayo**, que inclou un recorregut general per la societat i l'economia d'aquests segles; i, per últim, "Borriol

¹⁰⁰ Malgrat la desconexió d'alguns capítols del llibre, especialment els relatius a la historiografia, es tracta d'una obra cabdal per tal d'extraure dades concretes i dates assenyalades per a l'estudi dels segles de l'època moderna i contemporània a Borriol. BABILONI TENA, S. (1984): *Borriol, en el umbral de la Plana*. Societat Castellonenca de Cultura. Castelló.

¹⁰¹ FALOMIR DELCAMPO, V. (2009): *Borriol*. Volum I. Diputació de Castelló-Universitat Jaume I. Castelló.

durant els segles XIX, XX i principis del XXI”, de **Vicent Enric Sorribes Roig**, que tracta els episodis polítics més versemblants dels inicis de la revolució liberal i el devenir econòmic i social de la vila entre fins l’actualitat.

Pel que fa a altres articles sobre Borriol, relacionats amb l’època citada, cal nomenar els publicats per **Josep Cristià Linares Bayo** en la revista *La Botalària*¹⁰² i en l’article presentat en la ponència de les *IV Jornades Culturals a la Plana de l’Arc*, celebrades a la Vall d’Alba l’any 1999, que portava per títol “Estructura agrària i urbanística en el Borriol de finals del segle XVIII. A partir dels protocols notariais de 1775 (Josep Artola)¹⁰³”. A més a més, l’any 2008, el mateix autor publica “Apunts socioeconòmics del Borriol de segle XVIII a partir de l’estudi de les fonts notariais¹⁰⁴”, dins de la revista *Ribalta*, de Castelló de la Plana.

A nivell valencià, sens dubte, l’obra cabdal pertany a **Manuel Ardit**, que en *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*¹⁰⁵ aporta una valuosíssima investigació al voltant dels conreus i les tècniques de cultiu desenvolupades al llarg de l’època, incidint en els sistemes de reg (en particular d’algunes viles de la rodalia, com Castelló, Almassora, Vila-real o Borriana), en els rendiments i en la productivitat. D’ací establim una relació directa amb tot l’apartat desenvolupat en la tesi sobre l’economia del Borriol del Set-cents i del primer terç del XIX. Així mateix, Ardit, estableix els paràmetres de l’evolució de la producció agrària i de la renda, per concloure amb l’albirament dels

¹⁰² LINARES BAYO, J. C. (2000): “Estructura agrària i urbanística en el Borriol de finals del segle XVIII”, *La Botalària* núm. 4, Borriol (Castelló), pp. 36-37.

LINARES BAYO, J. C. (2000): “Notes sobre agricultura i ramaderia borriolencs”, *La Botalària* núm. 5, Borriol (Castelló), pp. 20-24.

¹⁰³ LINARES BAYO, J. C. (2001): Estructura agrària i urbanística en el Borriol de finals del segle XVIII. A partir dels protocols notariais de 1775 (Josep Artola), dins de *IV Jornades Culturals a la Plana de l’Arc*. La Vall d’Alba.

¹⁰⁴ LINARES BAYO, J. C. (2008): “Apunts socioeconòmics del Borriol de segle XVIII a partir de l’estudi de les fonts notariais”. *Ribata*. Institut Francesc Ribalta, Castelló

¹⁰⁵ ARDIT LUCAS, M. (1993): *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Barcelona. Ed. Curial. Barcelona.

enfrontaments entre senyors i vassalls, l'endetament pagés i els instruments de crèdit i l'organització municipal. En aquest últim apartat, Ardit constata com els càrrecs de l'administració senyorial pròpiament dita eren nomenats directament pel senyor, com succeeix a Borriol.

Una altra obra a ressenyar d'Ardit és *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII-XIX*¹⁰⁶, que abarca els actuals municipis d'Alfarb, Catadau i Llombai, a la Ribera Alta. En ella s'observa el devenir d'una senyoria fonamentalment morisca durant l'època medieval, que desembocarà en un nou sistema d'explotació i extracció d'excedent més avantatjós per als nous vassalls cristians. En aquest context s'inicia el poderós creixement econòmic que va beneficiar parcialment als senyors, a causa de l'aparició de la burgesia agrària emergent, que va encapçalar el moviment antisenyorial, fonamentada en bona mesura per l'oposició al pagament de les contribucions senyorials, la qual cosa va accentuar la fi del règim al segle XIX, a l'igual que succeeix de manera paral·lela amb el senyoriu de Borriol, en què s'observa la incapacitat de cobrar els censos de les amortitzacions al llarg de primer terç del Vuitcents. Amb tot, es tracta de l'obra més completa pel que fa a dades sobre el creixement econòmic dels municipis valencians al llarg dels segles que ens ocupen.

¹⁰⁶ S'observen moltes coincidències quant als models senyorials de la foia de Llombai, composta per Alfarb, Catadau i Llombai; i Borriol,. Així, pel que fa al comportament de la demografia, assistim a corbes de desenvolupament semblants en els dos casos, on s'aprecia l'augment espectacular de la població de principis a les darreries del XVIII, que en els dos territoris es duplica. No obstant, en el cas de Borriol no comptem amb les valuoses dades sobre l'estructura demogràfica que es vessen sobre Llombai, com l'edat de les primeres nupcialitats, els matrimonis segons l'estat civil anterior dels cònjuges, l'estacionalitat matrimonial, la fecunditat de les dones, entre altres temes. En relació als preus dels cultius, Ardit ens mostra una taula sobre els preus del forment a Llombai i València entre 1718 i 1839, que ens ha valgut per equiparar alguns episodis puntuals d'augment espectaculars produïts també en el cas de Borriol, pel que fa al secà i al regadiu. En el cas del poder municipal, de l'apèndix final del llibre, també se'ns aludeix als individus i les famílies que van ocupar els diferents càrrecs durant alguns anys concrets. Tal i com constata Ardit i hem pogut comprovar fidelment en el cas de Borriol "*l'anàlisi de les taules revela certa concentració de poder en determinats individus i famílies...*" (P.259). En el cas dels arrendaments dels herbatges, es pot apreciar, a l'igual que el cas que ens ocupa augmentos i baixes sense cap ordre lògic en el preu del contracte; encara que entre 1792 i 1805 es mantenen xifres permanentment altes. ARDIT LUCAS, M. (2004): *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII-XIX*. Ed. Afers. Catarroja-Barcelona.

Fernando Andrés Robres, en l'article "La cuestión agraria en el setecientos valenciano"¹⁰⁷ ens introdueix al voltant de les bases que fonamenten el creixement agrari i les transformacions produïdes al llarg del Set-cents en el panorama valencià, així com els principals cultius que comencen a perfilar-se arreu de les comarques valencianes. Cal apuntar les referències que fa sobre l'evolució dels preus de les darreries de segle, en especial de la vinya a partir de la dècada de 1770, corroborant la pujada general de la segona meitat de centúria, tal i com succeeix en el cas de Borriol, pel que fa als terrenys de regadiu i també de vinya i garrofera.

José Rafael Pérez Borredá, en *Fragmentación de la propiedad agraria y estructura social en el secano valenciano. Vallada, siglos XVI-XIX*¹⁰⁸ ens aborda l'estructura socioeconòmica al llarg de l'Antic Règim en aquest municipi de la comarca valenciana de la Costera, en què incideix en la propietat agrària d'ençà l'expulsió dels moriscos i l'avanç considerable de la concentració al llarg del segle XVIII, a l'igual que durant el primer terç del XIX. També tracta, a partir de les fonts locals, el dinamisme de les elits socials i els primers signes de declivi de l'antiga societat.

Al voltant de l'arrendament de les terres, destaca l'obra de Maria Jesús Gimeno Sanfeliu, on s'observa un pas molt accelerat d'aquests tipus de contractes notariaus que albiren l'aparició d'un incipient món capitalista o precapitalista. També cal assenyalar un llibre sobre la ciutat d'Elx, de **M. C. Irlés Vicente**, encara que malgrat subscriure's fora del període estudiat, ens aporta dades interessants sobre els contractes durant la

¹⁰⁷ ANDRÉS ROBRES, F. (1988): "La cuestión agraria en el setecientos valenciano", dins de *Historia del Pueblo Valenciano*, tom II. Levante-EMV. València.

¹⁰⁸ Interessa fer menció d'alguns capítols del llibre que tracten sobre el nombre d'artesans i comerciants de Vallada al segle XVIII, així com l'apartat dels espais de regadiu d'origen fluvial, i en definitiva un magnífic treball estadístic, digne de consulta per a qualsevol estudi a nivell valencià. PÉREZ BORREDÁ, J.R. (2004): *Fragmentación de la propiedad agraria y estructura social en el secano valenciano. Vallada, siglos XVI-XIX*. Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València. València.

primera meitat del XVIII, *El arrendamiento rústico y urbano en el siglo XVIII. Elche 1715-1730*¹⁰⁹.

No obstant, en allò relatiu a l'anàlisi del règim senyorial i als impactes de la reforma liberal, hem de dir que el nombre de treballs és quantitativament major, ja que respon a una corrent historiogràfica molt conreada als anys 80 i 90 del segle XX, per autors com Manuel Ardit, Pedro Ruiz, C. García Monerris, A. M. Aguado, a nivell de País Valencià.

Pel que fa al devenir dels senyoriis valencians, cal citar dos obres que completen la següent mostra i ens acoten cronològicament el període estudiat, que responen a èpoques diferents però que ens il·lustren com era, d'una banda, la situació dels senyoriis arran de l'expulsió dels moriscs del segle XVII, que ens aborda **Eugenio Císcar**¹¹⁰; així com el llibre de **I. Morant Deusa**, que analitza el declivi del Ducat de Gandia amb el transcórrer dels segles XVIII i XIX¹¹¹, i també l'obra de **Remedios Belando Carbonell**¹¹², sobre el reialenc i el senyoriu en l'Alt i Mitjà Vinalopó, que traça la trajectòria d'alguns senyoriis com els d'Elda, Petrer, Sax i Villena entre els segles XVII i XIX.

¹⁰⁹ IRLES VICENTE, M.C. (1991): *El arrendamiento rústico y urbano en el siglo XVIII. Elche 1715-1730*. Alacant.

¹¹⁰ CÍSCAR PALLARÉS, E. (1977): *Tierra y señorío en el País Valenciano. (1570-1620)*. València. CÍSCAR PALLARÉS, E. (1980): "El régimen señorial valenciano en la época de la expulsión de los moriscos". *Estudis* 7. València. Pp. 219-238.

¹¹¹ MORANT DEUSA, I. (1984): *El declive del señorío. Los dominios del ducado de Gandía. 1707-1837*. Institució Alfons el Magnànim. València.

¹¹² BELANDO CARBONELL, R. (1990): *Realengo y señorío en el Alto y Medio Vinalopó*. Universitat d'Alacant. Caixa d'estalvis provincial d'Alacant. Alacant. Interessa aquest estudi perquè l'autora tracta l'evolució cronològica d'aquests senyoriis al llarg d'aquests tres segles, tractant temes rellevants que aporten dades significatives al voltant de les rendes, les regalies, l'evolució dels cultius de l'època i les agonies del senyoriu. En l'apartat dedicat a Sax i Villena, per al segle XVIII, s'hi fa constar un capítol sobre els propietaris forasters, entre d'altres aspectes, que cal ressenyar al voltant d'aquest llibre.

Especialment significatiu és l'article de **Pedro Ruiz** "Reforma agraria y revolución liberal en España" dins de *Reformas y políticas agrarias en la historia de España (De la Ilustración al primer franquismo)*. En ell, l'autor recull els diferents posicionaments historiogràfics al voltant de l'impacte de la revolució burgesa del segle XIX¹¹³, sobretot

¹¹³ Així, en aquesta obra, Ruiz ens fa un brillant recorregut per part de la historiografia d'inicis del Nou-cents, com Diego González, Joaquín Costa, Rafael Altamira i Rafael García Ormaechea, advoquen perquè la transformació agrària espanyola tingué un caràcter extremadament moderat, en comparació amb França, ja que va mantenir un repartiment molt desigual de la propietat en benefici d'una oligarquia terratinent, sense anar acompanyada d'una reforma agrària en favor dels camperols.

D'altra banda, altres autors pensen que la transformació del règim jurídic de la propietat va tindre implicacions de tipus social. Aquests valoren la transcendència econòmica i social de la transformació de l'antic sistema de propietat en favor del desenvolupament del capitalisme agrari. Així, Josep Fontana afirma que la revolució va produir una reforma agrària liberal, integrada per aspectes com la desamortització civil i eclesiàstica, l'abolició del règim senyorial, la desvinculació, la supressió del delme, entre d'altres mesures. També ressalta la coherència d'un conjunt de canvis jurídic-institucionals que modificaren substancialment el règim de propietat i impulsaren el desenvolupament capitalista en el camp. Es tracta d'un procés que afectà a tots els nivells de l'organització social i la propietat no quedaria com mil anys enrere sinó que es va produir un canvi en l'estructura de la propietat amb un sentit més ampli i identificada amb repartiment amb un seguit de canvis d'aparença més qualitativa que quantitativa, entremig d'un procés global. RUIZ TORRES, P. (1996) "Reforma agraria y revolución liberal en España" dins de GARCÍA SANZ, A. i SANZ FERNÁNDEZ, J. (Coords.): *Reformas y políticas agrarias en la historia de España (De la Ilustración al primer franquismo)*. Madrid, Ministeri d'Agricultura, Pesa i Alimentació, 1996, pp. 201-245.

d'historiadors i juristes de principis del Nou-cents, com Diego González¹¹⁴, Joaquín Costa¹¹⁵, Rafael Altamira¹¹⁶ i Rafael García Ormaechea¹¹⁷.

Així mateix, Pedro Ruiz, en l'article "Del feudalismo al capitalismo: el final de una época"¹¹⁸ es proposa demostrar com l'estructura de la propietat es va veure alterada entre finals del segle XVIII i principis del segle XIX i fins a quin punt la transformació agrària de la revolució liberal fou molt més que un canvi superestructural. La nova sèrie de mesures legals, producte de la situació política imperant propicià al mateix temps una intensa pressió dels sectors populars. En els darrers moments de l'antic règim

¹¹⁴ Diego González advocava per una nova llei agrària que permetera a les grans masses de conreadors participar en els beneficis de la revolució, al temps que es corregiren els monopolis que provocaven la ruïna dels llauradors arrendataris per part de la minoria d'opressors. Posava com a exemple l'augment en milions dels propietaris francesos arran de la revolució, a diferència de l'escàs impacte que tingué la revolució espanyola de 1822, que no passà de quatre mil noves creacions.

¹¹⁵ Per la seua banda, Joaquín Costa manté una visió molt crítica de la transformació agrària liberal: s'hauria acabat amb el feudalisme sense haver modificat la vella estructura agrària oligàrquica. La desamortització i l'abolició dels senyoriis esdevindrien les principals mesures polítiques responsables d'una qüestió agrària que la revolució deixà pendent i sols una llei agrària en benefici dels xicotets productors podria resoldre. Era el moment idoni per abolir no sols el poder jurisdiccional del senyoriu sinó també la propietat del sòl, amb el que s'hauria pogut assolir liquidar el passat i obrir una nova època. Però els senyors feren ús de la legislació liberal per a seguir essent els grans propietaris.

¹¹⁶ Amb un posicionament semblant, l'historiador Rafael Altamira, establia una comparativa entre els efectes de la revolució individual i la tendència desamortitzadora a França i a Espanya. A l'Estat francès les terres havien estat alliberades de mans dels senyors i acumulades en les dels pobles per al posterior repartiment individual de les mateixes. Es produeixen dos efectes: a) en algunes regions es va defensar l'antiga organització comunitària d'alguns municipis i per una altra vessant b) la revolució francesa havia acabat definitivament amb el feudalisme i arruïnada els grans propietaris, amb la qual cosa s'originà una nova classe burgesa de caràcter agrari i popular que concentrà de nou la propietat amb l'adquisició de béns del senyoriu i de mans mortes. Per la seua banda a Espanya, al contrari del cas francès, la desamortització es va concebre per a aportar diners a l'Estat i en la teoria deuria d'haver augmentat la classe dels petits propietaris, però açò no va succeir, ja que la desencertada manera en què es va dur a terme la desamortització va provocar la creació d'una segona onada de latifundis que tragueren profit de la venda dels béns nacionals. Veure ALTAMIRA, R. (1909): *Historia de España y de la civilización española*. Hereus de Juan Gili. Barcelona. ALTAMIRA, R. (1890): *Historia de la propiedad comunal*. J. López Camacho Imp. Madrid.

¹¹⁷ Rafael García Ormaechea responsabilitza a la legislació liberal sobre senyoriis d'haver creat una diferenciació artificial entre el poder jurisdiccional i el domini territorial dels senyoriis en benefici dels antics senyors. Mentre a França la revolució va transformar completament la propietat territorial, a Espanya aquesta va subsistir a l'igual que molts segles anteriors. Veure GARCÍA ORMAECHEA, R. (1932): *Supervivencias feudales en España. Estudio de legislación y jurisprudencia sobre señoríos*. Madrid-Reus.

¹¹⁸ Segons Pedro Ruiz, l'antic règim fou erradicat paulatinament per la revolució burgesa, a partir d'un període de crisi que es pot donar per encetat al llarg de la dècada dels seixanta del Set-cents i culminat l'any 1789. Ruiz, també analitza la cojuntura revolucionària entre 1789 i 1808, en què es produeixen algunes de les primeres mesures contra la propietat vinculada i amortitzada, enmig d'un context de tensions socials al camp front al règim senyorial, fins l'arribada de la guerra del francès i de la invasió napoleònica. RUIZ TORRES, P. (1988): "Del feudalismo al capitalismo: el final de una época", dins de *Historia del Pueblo valenciano*. Levante-EMV. València. Pp. 573-592.

els senyors mantenien encara un gran poder jurisdiccional i podien exigir a les autoritats municipals jurament d'obediència i fidelitat, i continuaven sent amos de molts monopolis del poble, com és el cas estudiat de Borriol.

Josep Fontana, en *La crisis del Antiguo Régimen. 1808-1833*¹¹⁹ estableix una completa anàlisi que abarca des dels capítols històrics més significatius (guerra del francès, i l'alternança dels períodes revolucionaris i absolutistes), als efectes legislatius tots els aspectes de la societat, per apuntar, finalment, algunes pinzellades sobre demografia, comerç i la hisenda de l'època citada. Cal ressaltar la cronologia final del llibre, en què se'ns descriu els episodis històrics més importants, ordenats per dies i mesos, entre 1808 i 1833, que ajuden a contextualitzar qualsevol estudi de tipus socioeconòmic com és el nostre.

En eixe estat de la qüestió, ressaltar l'obra legislativa de desmantelament de l'Antic Règim i de configuració de l'estat liberal espanyol, amb autors com **Francisco Tomás y Valiente** (desamortització i obres generals), **Bartolomé Clavero** (desvinculació i censos agraris), i treballs de síntesi com el de **Mariano Peset**, entre altres autors.

Per la seua banda, pel que fa a la desamortització en el context general espanyol, cal citar les obres de **Germán Rueda**¹²⁰, que completen les dades exposades pels autors esmentats, com és el cas de *La desamortización en la península Ibérica*, on analitza comparativament i amb **Luis E. Da Silveira**, el cas portugués i el cas espanyol, amb el seu article "Dos experiencias: España y Portugal"¹²¹.

¹¹⁹ FONTANA, J. (1982): *La crisis del Antiguo Régimen. 1808-1833*. Ed Crítica. Barcelona.

¹²⁰ RUEDA HERNANZ, G. (1997): *La desamortización en España: un balance (1766-1924)*. Arco libros. Madrid. Interessen els cinc primers capítols, que pertanyen a l'època estudiada, fins la desamortització dels béns eclesiàstics en le trienni.

¹²¹ RUEDA, G. i DA SILVEIRA, L.E. (1993): "Dos experiencias: España y Portugal", dins de *La desamortización en la península Ibérica*. Marcial Pons. Madrid.

Altres concepcions de la revolució liberal, com la de **A. García Sanz i R. Garrabou**, en *Historia agraria de la España contemporánea* (1985), la relacionen amb un fenomen de natura política que consisteix a prendre el poder, construir el nou Estat que respon als interessos de la burgesia, que vol imposar un model de societat en què no existisquen obstacles jurídic-institucionals. La burgesia, per tant, anava a ser el grup més beneficiat: en detriment dels de “dalt” (noblesa i clero) i dels de “baix” (la major part del camperolat, artesans i assalariats) i legitimaria la convingència de la llei de mercat en un augment de la riquesa¹²².

En *La invasió napoleònica. Economía, cultura i societat*¹²³ es recullen una sèrie d'articles no massa extensos que analitzen la irrupció dels francesos a la península des del punt de vista social, econòmic i cultural. Així, en destquem dos d'ells, per la relació que tenen amb la present tesi. El primer, pertany a **Josep Fontana**, “Qui va pagar la guerra del francès?”; i el segon, “Rebel·lia camperola en la crisi de l'Antic Règim”, pertany a **Manuel Ardit**. Per últim, **María Cruz Romeo**, en “Monarquía absoluta y revolución liberal (1814-1823)¹²⁴” fa un repàs cronològic d'aquesta dècada farcida d'esdeveniments històrics, des del colp d'estat de Ferran VII fins a la segona restauració de l'absolutisme, la qual cosa ens serveix per tal d'enquadrar les transformacions socials i econòmiques en un context polític i legislatiu concret.

¹²² En el País Valencià l'abolició del regim senyorial, la desamortització i la redempció dels censos emfiteútics eliminaren l'extens domini territorial que posseïen els grups i institucions privilegiades durant l'Antic Règim i el van substituir pel poder econòmic d'una nova classe de propietaris que va anar creixent i ampliant-se socialment a mesura que avançava la revolució. GARCÍA SANZ, Á. i GARRABOU, R. (1985): *Historia agraria de la España contemporánea*. Ed. Crítica, Barcelona. P. 10.

¹²³ AA.VV. (1981): *La invasió napoleònica. Economía, cultura i societat*. Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.

¹²⁴ Arran del colp d'estat i de la restauració de la monarquia, tal i com comenta Romeo, segueixen les campanyes conspiracionistes en clandestinitat per part dels liberals que no van ser empresonats. Amb la revolució de 1820 s'obri una nova situació que enllaça amb el procés iniciat el 1808, en què el rei accepta la Constitució de 1812. A poc a poc, tal i com comenta Romeo, es procedeix intermitentment a la institucionalització de la revolució, no sense encetar un període de fortes i continuades convulsions a favor i en contra de les reformes, que acabarà avortant el període constitucionalista el 1823 i instaurant la segona restauració d'el absolutisme.

ROMEO, M. C. (1988): “Monarquía absoluta y revolución liberal (1814-1823)”, dins de *Historia del Pueblo Valenciano*, tom II. Levante-EMV. València. Pp. 593-612.

Pel que fa a les desamortitzacions primigènies, cal citar algunes obres particulars que completen els estudis generals esmentats, pertanyents a autors com **J. Azagra Ros**¹²⁵, el qual aborda el tema de la desamortització de Godoy de 1798 i els impactes que aquesta mesura legislativa tingué en la ciutat de València, així com **J. Brines Blasco**¹²⁶, que estudia la desamortització eclesiàstica valenciana¹²⁷ arran de 1798 i durant el període del trienni constitucional. **Ana María Aguado**, en “El desmoronamiento del Antiguo Régimen: la Ominosa Década¹²⁸” i en “La crisis de l’Antic Règim i la revolució burgesa: les bases contemporànies del País Valencià (1789-1843)¹²⁹” ens detalla de manera minuciosa com es van dur a terme les darreres fuetades de l’Antic Règim a les nostres comarques i es van cimentar les bases perquè la revolució liberal començara a aplicar les noves mesures legislatives. Aguado comenta, en primer lloc, que el darrer

¹²⁵ Azagra estudia de manera molt completa el procés desamortitzador en València establint el volum, extensió i els valors de les terres desamortitzades, així com l’àrea i geografia de les finques afectades. A més a més, apunta el tipus de cultius, les qualitats de la terra i la distribució sociològica dels compradors de les finques rústiques que, principalment, recauen en mans dels comerciants i dels llauradors rics, tal i com apreciarem també en el cas de Borriol amb la desamortització. Pel que fa a la desamortització en el medi urbà, són els comerciants i els artesans els qui es fan amb el major volum d’immobles. AZAGRA ROS, J. (1986): *La desamortización de Godoy en Valencia (1799-1807)*. Institució Alfons el Magnànim. València.

¹²⁶ BRINES BLASCO, J. (1978): *La desamortización eclesiástica en el País Valenciano durante el trienio constitucional*. Universitat de València. València.

Sens dubte, allò més interessant són les gràfiques i els quadres dels béns eclesiàstics desamortitzats arreu del País Valencià, com els convents i monestirs de la majoria d’ordes mendicants. A més, l’autor estableix algunes mostres comarcals per explicar com fou la subhasta dels béns intervinguts durant el trienni constitucional. Entre altres aspectes a assenyalar de l’obra, es troba l’exclaustració i venda dels béns eclesiàstics durant el regnat de Josep I i tota la problemàtica desamortitzadora derivada de les Corts de Cadis.

¹²⁷ Altres estdis a nivell local, d’àmbit estatal, com *Iglesia y poder: propiedad y diezmos en la crisis del antiguo régimen. Guadix y su obispado (1750-1808)*, d’Antonio Lara Ramos, ens ofereixen una visió molt detallada per recomposar el poder econòmic de l’església i de les propietats amortitzades. Així mateix, l’autor estudia com es recol·lecten els delmes, la morositat, la desintegració dels privilegis del clero i molts altres aspectes rellevants per entendre el procés fiscal de l’església al llarg de la crisi de l’antic règim en aquest territori andalús. LARA RAMOS, A. (2001): *Iglesia y poder: propiedad y diezmos en la crisis del antiguo régimen. Guadix y su obispado (1750-1808)*. Universitat de Granada i Ajuntament de Guadix. Granada.

¹²⁸ AGUADO, A.M. (1988): “El desmoronamiento del Antiguo Régimen: la Ominosa Década”, dins de *Historia del Pueblo Valenciano*, tom II. Levante-EMV. València. Pp. 613-632.

¹²⁹ AGUADO, A.M. (1992): “La crisis de l’Antic Règim i la revolució burgesa: les bases contemporànies del País Valencià (1789-1843)”, dins de *Història Contemporània del País Valencià*. Ed. Tabarca. València. Pp. 11-65.

absolutisme es va caracteritzar per mantenir unes febles estructures que, carregades de imitacions, van posar el camí més fàcil a l'opció burgesa. Progressivament, la resistència de molts veïns dels pobles valencians es van oposar al pagament dels drets senyorials, no sense acometre's fortes mesures repressives i depuradores durant l'Ominosa Dècada. Amb tot, el reformisme absolutista fracassà i les noves classes propietàries començaren a consolidar-se.

Cal ressenyar, igualment, una altra obra que dóna una magnífica visió de conjunt sobre la *Formación y disolución de los grandes patrimonios castellanenses en el Antiguo Régimen*¹³⁰. La primera part del llibre analitza la propietat durant l'Antic Règim, la vinculació en el País Valencià i els grans patrimonis castellanencs; mentre en la segona part es recull un anàlisi familiar de diversos llinatges de les nostres comarques: els Mas, els Giner, els Casalduch i els Vallés, entre d'altres. Una d'aquestes cases estudiades són els Boil d'Arenós, barons de Boil, fins l'any 1757.

El el context castellanenc cal citar l'obra de **Emma Dunia Vidal Prades** sobre *La Cartuja de Vall de Crist en el fin del Antiguo Régimen*¹³¹, que tracta del règim senyorial els senyorius eclesiàstics, l'exclaustració i la desamortització a nivell general, però amb una aplicació a les comarques de Castelló, que concreta en aquesta cartoixa del terme d'Altura (Alt Palància) fins el seu declivi final. Es tracta d'una obra molt completa pel que fa a dades sobre l'estructura de la propietat en aquest territori.

¹³⁰ Destaquem algunes apreciacions al voltant de la conformació de les rendes eclesiàstiques i el paper de les amortitzacions per tal de garantir el seu status quo. Figura un quadre amb les llicències d'amortització concedides en Corts dels segles XVI i XVII a la majoria dels pobes i ciutats del nord del Regne de València, entre les quals no trobem la parròquia de Borriol, única institució religiosa del municipi. Igualment, s'assenyala el paper discret que tingueren els béns de propis i els béns comunals en el conjunt valencià. BRINES, J.; FELIP, A.; GIMENO, M.J.; PÉREZ, M.C. (1995): *Formación y disolución de los grandes patrimonios castellanenses en el Antiguo Régimen*. Fundación Dávalos-Fletcher. Castelló.

¹³¹ VIDAL PRADES, E.D. (2006): *La Cartuja de Vall de Crist en el fin del Antiguo Régimen*. Universitat Jaume I. Col·lecció Humanitats. Castelló.

Els estudis sobre Castelló tenen a veure amb grans llinatges o nobles que gaudeixen de possessions en la província, però són patrimonis a nivell espanyol o valencià. En el cas de Borriol, ens trobem excepcionalment amb un article de **F. Carlos Fradejas i Piedad García Llamazares**, que porta per nom *Borriol y el régimen señorial en el siglo XVIII. Análisis de un cabreve notarial de 1787*¹³², que fa un repàs cronològic al senyoriu i analitza les fitxes del capbreu. Aquest article ens segueix aportant dades valuosíssimes a nivell local que reafirmen part de les tesis exposades, és el cas de la proliferació dels càrrecs municipals relacionats amb les grans possessions del terme. Al mateix temps, l'article de *Fradejas i García*, deixa palés el procés de fragmentació paulatí d'alguns patrimonis locals. Un altre article de caire comarcal fou el publicat l'any 2000 en les *V Jornades Culturals de la Plana de l'Arc* a Borriol, que portava per títol "Dades per a l'estudi de la dot femenina al segle XVIII a la Plana de l'Arc"¹³³, de **Pilar Aparici Saborit i Anabel Ejarque Peñarroya**, que a partir dels protocols notariais d'alguns pobles d'aquest territori, analitzen els tres més versemblants de la dot de les dones durant el Set-cents.

Un altre llibre sobre les comarques de Castelló que ofereix un nodrit compendi de dades històriques i quadres d'anàlisi és *Propiedad y desposesión campesina. La Bailía de*

¹³² D'altra banda, en l'article s'albira la conformació d'una sèrie de mestres d'oficis, com espardenyers, teixidors o ferrers, que cada vegada aniran reunint més propietats i, amb el pas del temps, aniran esdevenint terratinents importants, al mateix nivell que alguns dels llinatges de llauradors benestants. FRADEJAS, C. i GARCÍA LLAMAZARES, P. (1987): "Borriol y el régimen señorial en el siglo XVIII. Análisis de un cabreve notarial de 1787". *Revista Universidad y Educación* n^o5. UNED-Centre Associat de la província de Castelló. Vila-real (Castelló).

¹³³ APARICI SABORIT, P.; EJARQUE PEÑARROYA, A. (2000): "Dades per a l'estudi de la dot femenina al segle XVIII a la Plana de l'Arc". Pp. 75-85. Dins de LINARES BAYO, J.C. (ed.) (2000): *Cultura i estudi local a la Plana de l'Arc*. UJI-Diputació de Castelló. Castelló.

*Morella en la crisis del régimen señorial*¹³⁴, de **Vicent Sanz Rozalén**. En aquesta obra, Sanz analitza els trets d'una manufactura tèxtil en declivi i estableix una sèrie d'hipòtesis per a l'estudi de la renda senyorial en el reialenc morellà. Envers els efectes de la crisi del segle XVII, com són l'endeutament i la vinculació, el camperolat tendirà a la desposseïció de les seues terres i pertinences per satisfer els deutes i els retards en els pagaments, així com els emfiteutes aniran assolint progressivament la renúncia al domini útil.

Les oligarquies o grups de poder, han pogut ser estudiades de manera més freqüent arran de la dècada dels 90 del segle XX. Ací es recullen totes les corrents historiogràfiques, com la història social o de la família (sobretot la demografia), que ens permet analitzar les famílies oligàrquiques i nobles en un pas de temps llarg. A partir d'ací s'incorpora la corrent de la història de les oligarquies, l'estudi del poder que concentren aquestes gents, com el treball de **Rafael Aliena Miralles, Otilia Martí**¹³⁵ i de **Maria Jesús Gimeno**¹³⁶. L'obra de Gimeno concentra la major part de la bibliografia sobre les oligarquies a Castelló i les comarques del nord del País Valencià. En *Patrimonio, parentesco y poder Castelló, siglos XVI-XIX* traça un recorregut per l'oligarquia urbana del Castelló de l'Antic Règim, on analitza la transmissió de la propietat en el marc familiar i l'estructura patrimonial. Destaca el capítol dedicat a

¹³⁴ A més, Sanz Rozalén pretén abordar el tema del patrimoni reial i el poder local, així com el procés de privatització dels comunals, uns aspectes que s'assemblen al procés seguit pel reialenc de Castelló de la Plana, en el qual posseeixen propietats nombrosos borriolencs i és per això que, aquest llibre, mereix especial atenció. SANZ ROZALÉN, V. (2000): *Propiedad y desposesión campesina. La Bailía de Morella en la crisis del régimen señorial*. Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-València. Fundació Institut d'Història Social. València.

¹³⁵ MARTÍ ARNÁNDIZ, O. (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castellón de la Plana (1808-1858)*. Castelló.

¹³⁶ GIMENO SANFELIU, M.J. (1985): "Oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII", en *Estudis Revista de Historia Moderna* nº13. València. Pàg.241-255.

GIMENO SANFELIU, M.J. (1990): *La oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*. Ajuntament de Castelló. Castelló.

GIMENO SANFELIU, M.J. (1998): *Patrimonio, parentesco y poder Castelló, siglos XVI-XIX*.

GIMENO SANFELIU, M.J. (2003): *Llinatge i poder: Castelló segles XVI-XIX*. València. Generalitat Valenciana.

l'organització municipal des dels temps forals al nou règim borbònic.. Dedicar un últim apartat a la família dels Mas, que ha estat estudiada en altres obres per la mateixa autora. Per la seua banda, en *Llinatge i poder. Castelló (XVI-XIX)*, estableix un recorregut en l'ascens i decadència del llinatge dels Casalduch i els Vallés, respectivament, i els diferents capítols que es van succeir en aquestes famílies que ocuparen els càrrecs de barons de la Pobla, la Serra d'En Garceran, Borriol, Benicàssim i Montornés al llarg de l'Antic Règim, amb interessants dades sobre el patrimoni i l'administració dels béns, i un apèndix documental molt nodrit sobre plets i quefers d'aquests personatges durant l'època esmentada. **Isaïes Blesa Duet**, en *Un nuevo municipio para una nueva monarquía. Oligarquías y poder local. Xàtiva, 1707-1808*¹³⁷, traça un recorregut al llarg d'un segle per la Xàtiva moderna, en què observa la transformació del Consell a l'Ajuntament borbònic i la consolidació o el declivi de les oligarquies locals. Blesa demostra la perpetuació de vells i nous llinatges a l'ajuntament, i una contínua carrera pel poder entre els aspirants a regidors i a altres càrrecs municipals, que com hem citat en la present obra, recauen en les millors famílies locals. Altres obres que recullen l'evolució de la burgesia urbana en el conjunt del País Valencià pertanyen a autors com **M. C. Romeo**¹³⁸, **R. Franch Benavent**, **E. Giménez**¹³⁹, **Fernando Díez**, entre d'altres¹⁴⁰. Altres estudis sobre els municipis i les oligarquies a nivell espanyol pertanyen a autors com Benjamín González Alonso, Carlos Merchán Fernández, Javier Marina Barba y Javier Infante Migue-Motta, i Castillo de Bobadilla.

¹³⁷ BLESAS DUET, I. (2005): *Un nuevo municipio para una nueva monarquía. Oligarquías y poder local. Xàtiva, 1707-1808*. Universitat de València. València.

¹³⁸ ROMEO MATEO, M.C. (1986): *Realengo y municipio: marco de formación de una burguesía. Alcoi en el siglo XVIII*. Institut Juan Gil-Albert. Alacant.

¹³⁹ GIMÉNEZ LÓPEZ, E. (1981): *Alicante en el siglo XVIII. Economía de una ciudad portuaria en el Antiguo Régimen*. Institució Alfons el Magnànim. València.

¹⁴⁰ HERNÁNDEZ MARCO, J.L. I ROMERO GONÁLEZ, J. (1980): *Feudalidad, burguesía y campesinado en la Huerta de Valencia*. Ajuntament de València. València.

Rafael Aliena Miralles¹⁴¹ analitza com s'originen les elits familiars, a partir de mecanismes com els negocis, l'endogàmia i el parentesc, que moltes vegades es propicien per tendir a l'acumulació dels capitals entre famílies pudients, tal i com succeeix amb Borriol pel que fa a alguns llinatges benestants. L'autor exemplifica aquests trets amb famílies nobiliàries o benestants de la zona del Maestrat, com Ares, Benassal, Atzeneta, Culla i Vilafranca.

Fernando Díez, en *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*¹⁴² analitza l'estructura de la família treballadora, com a organització social del treball, i el funcionament intern dels gremis valencians al llarg del segle XVIII. El que més sobta és la innovadora metodologia amb què aborda el comportament de la població treballadora davant les malalties i la mort; així com els capítols dedicats a l'atur i la pobresa, d'una banda; i els treballs desenvolupats per les dones, per un altre costat.

Així, **Ricardo Franch**¹⁴³, en *Crecimiento comercial y enriquecimiento burgués en la Valencia del siglo XVIII*, tracta aspectes del tràfic mercantil valencià al llarg de la

¹⁴¹ Així mateix, Aliena assenyala l'exercici del crèdit hipotecari com una via de constitució i d'increment de les rendes dels principals llinatges, mentre per la vessant oposada el camperolat tendeix a endeutar-se amb els censos, la qual cosa provocarà, en molts casos, i amb l'avanç del segle XIX, que es tendisca a la mà d'obra assalariada. ALIENA MIRALLES, R.(1987): *La Pluma y la renta: Linaje, patrimonio y escritura en el norte valenciano (1650-1790)*. Servei de publicacions de la Diputació de Castelló. Castelló.

¹⁴² Cal ressenyar l'estudi concret de l'atur de l'època, sobretot en el període que va de 1790 a 1808, en què València pateix un aprofunda crisi que tanca l'anterior període de prosperitat. Segons afirma Díez, l'impuls demogràfic es frena i assistim a una generalització de les crisis de subsistència i les dificultats de la producció artesanal derivades d'ella. DÍEZ, F. (1990): *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*. Edicions Alfons el Magnànim. València.

¹⁴³ Per últim, es dedica un apartat primordial a la conformació de la burgesia de caràcter seder i de la resta de comerciants, així com un capítol a les formes d'associació comercial que s'hi donen en la València de l'època. FRANCH BENAVENT, R. (1986): *Crecimiento comercial y enriquecimiento burgués en la Valencia del siglo XVIII*. Institució Alfons el Magnànim. València.

centúria i el creixement de les exportacions gràcies a productes com la seda. Interessa destacar el capítol en què Franch detecta una escassa entitat de comerciants autòctons durant la primera meitat del Set-cents, amb un predomini dels estrangers, a l'igual que succeeix a Borriol amb els primers mestres artesans i alguns dels comerciants que provenen dels territoris francesos o d'altres regnes com Aragó o Catalunya.

Enllaçant amb l'auge del comerç, cal assenyalar l'article sobre "La expansión comercial." de Ricardo Franch¹⁴⁴, qui detecta les deficiències de la infraestructura viària i portuària dels nostres pobles, les quals entren en confrontació directa amb el creixement de tràfic dels productes.

En el llibre *La ciudad y su gente: vecindario y propiedad urbana en Castelló según los padrones de riqueza (siglos XIV-XVIII)*¹⁴⁵, **Carmen Díaz de Rábago, José Doménech, M. Del Carmen Joli i Carles Rabassa** recullen les dades fiscals més importants de la ciutat de Castelló durant les èpoques medieval i moderna, a partir de la peita, que recaia sobre els béns urbans i les propietats rústiques existents al terme municipal. Així, podem albirar el creixement cronològic experimentat per aquesta població i vislumbrar l'aportació progressiva d'efectius demogràfics borriolencs en el sistema fiscal castellanenc i en el treball i possessió de la terra, la qual cosa completa les dades dels terratinents estudiats en la present tesi.

La bibliografia sobre demografia regional i societat espanyola és molt abundant en l'actualitat. Així, hem de comentar estudis per a tots els territoris de l'estat i,

¹⁴⁴ Tal i com constata Franch, el transport terrestre era difícil i lent, a més de car, la qual cosa estarà en el punt de mira dels governants per tal de poder dotar d'una infraestructura que permetia, amb el pas dels anys, desenvolupar de manera òptima l'economia exportadora valenciana, i poder així comercialitzar els productes agraris que ara estaven començant a consolidar-se de manera rellevant. FRANCH BENAVENT, R. (1988): "La expansión comercial", dins de *Historia del Pueblo Valenciano*, tom II. Levante-EMV. València.

¹⁴⁵ DÍAZ DE RÁBAGO, C.; DOMÉNECH, J.; JOLI, M.C.; RABASSA, C. (1998): *La ciudad y su gente: vecindario y propiedad urbana en Castelló según los padrones de riqueza (siglos XIV-XVIII)*. Fundació Dávalos-Fletcher. Castelló de la Plana.

concretament, n'hem consultat alguns que ens han aportat dades per al nostre volum. En aquest sentit, assenyallem, primerament, aquelles obres del nord penindular: *Asturias en la España de Carlos III. Demografía y sociedad*¹⁴⁶ de **María del Carmen Ansón**; *La población y el Crecimiento Económico de Cantabria en el Antiguo Régimen*¹⁴⁷ i *Población y familia campesina en el Antiguo Régimen. Liébana, siglos XVI-XIX*¹⁴⁸, de **Ramón Lanza**; i *Demografía guipuzcoana en el Antiguo Régimen*¹⁴⁹, de **Santiago Piquero**. Altres llibres d'arreu de la geografia espanyola que hem consultat han estat: *Aproximación a las crisis demográficas en la periferia peninsular. Las crisis en Cartagena durante la Edad Moderna*¹⁵⁰, de **Rafael Torres Sánchez**; *La demografía de Torrejón de Ardoz en el siglo XVIII*¹⁵¹, de **José María Merino Arribas**; i *La población*

¹⁴⁶ ANSÓN CALVO, M.C. (1998): *Asturias en la España de Carlos III. Demografía y sociedad*. Universitat d'Oviedo. Oviedo. L'autora ens indica algunes pautes de comportament demogràfic en alguns "concejos" asturians al llarg de les darreries del segle XVIII, amb una interessant aportació de piràmides de població arran del censos d'Aranda i de Floridablanca. En eixe estudi comparatiu dels dos censos, també fa constar altres aspectes demogràfics, com l'índex d'envelliment, la densitat de població, entre d'altres. Es tracta, sens dubte, d'un completíssim estudi a nivell municipal asturià.

¹⁴⁷ LANZA, R. (1991): *La población y el Crecimiento Económico de Cantabria en el Antiguo Régimen*. Universitat Autònoma de Madrid-Universitat de Cantàbria. Madrid. En aquesta obra es fa un recorregut metodològic important sobre les fonts per a la història demogràfica. Seguidament, l'autor tracta el creixement poblacional entre els segles XVI i mitjan del XIX, la mortalitat, la nupcialitat i els moviments migratoris, així com els factors d'atracció que els van produir. A l'igual que en el llibre anterior, interessa ressenyar el tractament municipal de les dades, pel que fa als mapes demogràfics i a les dades de les gràfiques.

¹⁴⁸ LANZA, R. (1988): *Población y familia campesina en el Antiguo Régimen. Liébana, siglos XVI-XIX*. Universitat de Cantàbria. Santander. No sols analitza dades de Liébana, sinó d'altres municipis de la rodalia, com Potes, Espinama i Viñón. Interessen, per a la present obra, les gràfiques de les professions i oficis de Potes i Viñón, així com algun capítol relatiu a l'endogàmia sanguínia dels casats a Espinama, entre la resta de trets demogràfic dels diferents municipis.

¹⁴⁹ PIQUERO, S. (1991): *Demografía guipuzcoana en el Antiguo Régimen*. Universitat del País Basc. Erandio, Biscaia. Aporta dades sobre el comportament demogràfic en conjunt de Guipúscoa, així com d'alguns municipis d'aquesta província basca.

¹⁵⁰ TORRES SÁNCHEZ, R. (1988): *Las crisis en Cartagena durante la Edad Moderna*. Ajuntament de Cartagena. Cartagena. No només es tracta d'un estudi municipal, sinó que abarca temes de caràcter regional murcià, com són es epidèmies de finals del XVIII arran dels pobles i les comarques d'aquesta zona.

¹⁵¹ MERINO ARRIBAS, J.M. (1991): *La demografía de Torrejón de Ardoz en el siglo XVIII*. Universitat d'Alcalá d'Henares. Alcalá. En els capítols preliminars introdueix un apartat molt complet dedicat a la metodologia emprada pel que fa a l'explotació dels registres parroquials. Les dades sobre l'estructura social són molt completes, ja que les agrupa per sectors econòmics i oficis i, a més a més, assenjala les persones que tenen més d'un ofici (escrivà i llaurador, llaurador i fabricant de teules, paller i mesoner, etc.). Estadísticament, es tracta d'una obra de gran vàlua per a la investigació demogràfica d'un municipi espanyol.

de Jerez de la Frontera en los inicios del régimen liberal burgués¹⁵², de M^a Concepción Conde González.

Sobre el desenvolupament urbà i el creixement demogràfic a nivell valencià i de la província de Castelló, trobem l'obra *Del Castellón viejo*, de **V. Gimeno Michavila**¹⁵³, a més d'altres obres¹⁵⁴, encara que s'albira una mancança significativa d'estudis d'aquesta època a nivell municipal. Potser un article que resumeix la configuració urbana del Castelló del Set-cents, siga el que dedica **Antonio Melià Llorens**, "Castelló en el segle XVIII¹⁵⁵", en l'obra *Castelló en temps d'Isabel Ferrer*, on descriu la projecció de la vila fora dels murs medievals i les construccions arquitectòniques més destacades d'aquesta època: els portals, la casa de la vila, el fossar, l'hospital, esglésies, convents i ermites. Potser el més complet dels estudis ens l'haja aportat **José Sánchez Adell** en "Evolución urbana de Castellón en el siglo XVIII¹⁵⁶", qui estableix la distribució poblacional per barris i comenta algunes idees urbanístiques de la Il·lustració, atorgant especial atenció a les muralles i els portals i la conformació dels Ravals. Així mateix, dedica un apartat al governador Bermúdez de castro, que entre 1791 i 1807 va ser el vertader artífex de l'aplicació de les idees reformistes a la fesomia urbana de Castelló. **Vicent Ortells** és

¹⁵² CONDE GONZÁLEZ, M.C. (2003): *La población de Jerez de la Frontera en los inicios del régimen liberal burgués*. Universitat de Cadis. Cadis. Entre altres aspectes demogràfics, s'assenyala la distribució socioprofessional de la població activa de 1857 que, encara que resta fora del període que estudiem, pot ser eloqüent observar-la: agricultura, ramaderia i activitats de la mar (47,4%), indústria, artesanía i oficis (24,3%), comerç (10%), professions liberals (2,1%), administració pública i privada (3,4%), clero (1%), criats (6%) i altres activitats (5,8%). P. 99-108.

¹⁵³ Es tracta d'una crònica de l'urbanisme més característic del Castelló del segle XIX i, encara que es centra sobretot arran de la segona meitat de la centúria, ret freqüents referències a les dècades anteriors. En el recorregut, descriu els ravals, la vila, els noms dels carrers i de les places, el Grau, i tota una sèrie de qüestions etnogràfiques i religioses, entre d'altres, a més d'aportar nombroses dates que recomposen els esdeveniments quotidians més importants. També s'aannexen uns plànols del casc urbà, on s'aprecia la conformació de la vila medieval i el creixement dels ravals de l'època moderna i contemporània. GIMENO MICHAVILA, V. (1926a): *Del Castellón viejo*. Castelló.

¹⁵⁴ DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1988): "Urbanismo y política ilustrada". Carlos III y la España de la Ilustración. Tom I. Ministerio de Cultura. Lunwerg Editores. Madrid. Pp. 159-172.

SÁEZ, C. i VIDAL, J. (2001): *La población española: una modernización limitada en el siglo XIX*, dins de *El fin del Antiguo Régimen (1808-1868) Economía*. Editorial Síntesis, Madrid.

¹⁵⁵ VV.AA. (1993): *Castelló en temps d'Isabel Ferrer. II Centenari d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló.

¹⁵⁶ També analitza el devenir del barri pesquer del Grau. VV.AA. (1993): *Isabel Ferrer i el seu temps: Castelló al segle XVIII*. Diputació de Castelló. Castelló.

autor d'una obra geogràfica, *La ciutat preindustrial valenciana*¹⁵⁷, en què ens mostra la gènesi dels nuclis de poblament valencians des del Neolític i els ibers fins a l'època actual, fent esment als ravals i l'expansió urbana del segle XVIII.

Per la seua banda, **Modest Barrera Aymerich**, en *1803 demografía, familia y economía a finales del Antigo Régimen en Castellón de la Plana*¹⁵⁸, apunta dades econòmiques i sobre la població de Castelló de la Plana, que ens ajuden a establir algunes pautes de comportament comú i algun tret divergent pel que fa a la població veïna de Borriol. Interessa, especialment, assenyalar l'apartat de l'estructura socioprofessional de Castelló de la Plana per parròquies, amb un agrupament dels principals oficis per sectors, arran del Vecindari de 1803..

Quant al comportament demogràfic valencià, en l'obra de **C. Sáez i J. Vidal** s'analitza el cicle de tipus antic o de transició en què el pes de les estructures tradicionals continuà tenint una importància substancial fins a l'acabament del Vuit-cents¹⁵⁹, la qual cosa definirà moltes de les pautes de la demografia borriolenca, que realment es corresponen a la dinàmica general de la societat valenciana. Així mateix, es posen de relleu els trets que defineixen el comportament demogràfic espanyol, com la persistència d'una mortalitat elevada, el retard progressiu de la nupcialitat, les disparitats regionals en l'evolució demogràfica i els avanços del procés de creixement dels nuclis urbans, entre

¹⁵⁷ ORTELLS, V. (1997): *La ciutat preindustrial valenciana*. Servei de Publicacions UJI-Diputació de Castelló. Castelló.

¹⁵⁸ BARRERA AYMERICH, M.; ESTEBAN CASTILLO, T. (1998): *1803 demografía, familia y economía a finales del Antigo Régimen en Castellón de la Plana*. Ajuntament de Castelló de la Plana.

¹⁵⁹ En aquesta obra s'analitza com el comportament de la població espanyola al llarg de les primeres èpoques de l'era liberal va esdevenir un procés de transformació econòmic lent, a excepció del cas català. En xifres absolutes, es va produir un augment de la població espanyola, però els elements típics d'una transició demogràfica moderna encara es trobaven sense desenvolupar, sobretot perquè encara hi havia una alta mortalitat infantil i juvenil i una elevada natalitat. No es pot parlar, per tant, de "revolució demogràfica" que estiguera indicant un procés d'industrialització i urbanització accelerada, com ocorregué en altres zones d'Europa, i que no es donarà fins al segle XX. SÁEZ, C. i VIDAL, J. (2001): *La población española: una modernización limitada en el siglo XIX*, dins de *El fin del Antigo Régimen (1808-1868) Economía*. Editorial Síntesis, Madrid.

d'altres aspectes que tenen la seua trasllació a l'àmbit local. En el context de País, també hem d'apuntar un treball geogràfic que ens aporta dades estadístiques rellevants, com és *Geografia de la població valenciana*, de **P. Pérez Puchal**, concretament pel que fa al capítol "La població del País Valencià abans de l'època estadística", amb dades demogràfiques d'abans del primer cens i al·lusions a les ocultacions i a les mancances significatives que aboquen alguns recomptes de població de l'època.

En *El Antiguo Régimen: Los Borbones*, **Gonzalo Anes**¹⁶⁰ dedica un apartat especial per tractar la demografia de tres territoris: Catalunya, el País Valencià i Galícia, amb la qual cosa hem pogut extraure dades importants per a les nostres apreciacions sobre el devenir de la població d'aquests anys.

Un altre article que recull de manera sintètica el que va suposar demogràficament l'expansionisme del segle XVIII és *La demografía valenciana de los siglos XVII y XVIII*¹⁶¹, de **José Manuel Pérez García**, on s'aprecia el moviment poblacional de l'interior cap a les zones costaneres i envers la ciutat de València i, sobretot, s'apunta la dada de la duplicació de la població valenciana des dels inicis a finals de la centúria. Tal i com apunta Pérez García, el creixement del Set-cents fou possible gràcies a tres factors principals: l'expansió de l'agricultura i de la manufactura, els canvis qualitius del model demogràfic i la contínua aflluència de contingents migratoris foranis. Aquests factors assenyalats es poden comparar perfectament amb el model seguit per la vila de Borriol, que experimenta una tímida aflluència d'artesans d'altres indrets, al temps que es desenvolupa de manera extraordinària l'agricultura exportadora de la garrofa.

¹⁶⁰ ANES, G. (1985): *El Antiguo Régimen: Los Borbones*. Historia de España Alfaguara IV. Alianza Editorial Alfaguara. 1a Edició 1975. Madrid. Pp. 35-39.

¹⁶¹ PÉREZ GARCÍA, J.M. (1988): "La demografía valenciana de los siglos XVII y XVIII", dins de *Historia del Pueblo Valenciano*, Tom II. Pp. 513-522. Levante-EMV. València.

Però sens dubte, l'obra que aporta més dades en conjunt pel que fa a la demografia valenciana dels segles XVIII i XIX és *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857*¹⁶²), de **Miquel Àngel Badenes i Joan Serafí Bernat**¹⁶³, una vertadera referència per a qualsevol estudi local sobre la població dels pobles del Regne de València. D'ací hem pogut extraure totes les dades demogràfiques existents per a Borriol, bé en veïns o en habitants, a més de conèixer els ocultaments històrics i moltes pautes de comportament de la societat al llarg d'aquestes dècades. En aquest sentit, cal ressenyar l'article de Bernat sobre "Evolución de la población, 1700-1850"¹⁶⁴, que també estableix moltes de les conclusions a què arriba an la primera obra. En eixe sentit, s'enquadra *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768)*¹⁶⁵, d'**Ardit, Badenes i Bernat**, del qual tan sols ens interessa la primera part del llibre, sobre la valoració del cens, així com els trets de la població espanyola i valenciana el 1768, ja que no dedica un apartat a l'estat de la parròquia de Borriol.

Al voltant de les corrents migratòries i, concretament pel que fa a la immigració francesa als pobles i ciutats del regne de València al llarg de la segona meitat del XVIII

¹⁶² BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (1994): *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. València.

¹⁶³ Altres obres analitzades que pertanyen a Joan Serafí Bernat han estat *Problemática de un núcleo rural valenciano* (1986, Diputació de Castelló) on l'autor estudia el passat demogràfic, les crisis i les perspectives del municipi de la Serra d'En Galceran (Castelló), on ens apareixen importants dades demogràfiques de la població dispersa en masos, que és especialment significativa en aquest terme. BERNAT MARTÍ, J.S. (1986): *Problemática de un núcleo rural valenciano*. Diputació de Castelló. Castelló. En AAVV (1998): *La población valenciana. Pasado, presente y futuro*. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert-Diputació d'Alacant. Alacant; podem trobar alguns articles de metodologia demogràfica com "Les fonts i la metodologia per a l'estudi de la població del País Valencià (segles XVI-XX)", pp. 19-43., on Bernat assenyala la mancança de nuclis estructurats d'investigació, docència i divulgació de la demografia històrica a Espanya; a més a més de fer un recorregut per la situació de la documentació demogràfica i la situació dels arxius històrics valencians. D'altra banda, interessa destacar l'article compartit amb M.A. Badenes sobre "Cronología, intensidad y extensión de las crisis demográficas en el País Valencià (siglos XVII-XIX)", pp. 537-557, dins de AAVV (1988): *Estudis sobre la població del país Valencià, Vol. I*. Edicions Alfons el Magnànim-Institut d'estudis Juan Gil-Albert-SEPPV. València. En aquest darrer article es fan constar aspectes com la cronologia, l'extensió i la intensitat de les crisis demogràfiques i de les principals fluctuacions hagudes al territori valencià entre el segle XVII i 1899, així com el comportament de la natalitat, la mortalitat i la nupcialitat, entre altres aspectes.

¹⁶⁴ BERNAT MARTÍ, Joan Serafí (1992): "Evolución de la población, 1700-1850", dins CHUST, Manuel (ed.): *Historia de Castellón*, València, Editorial Prensa Valenciana, 1992, Vol. I, pàgs. 401-405.

¹⁶⁵ ARDIT, M.; BADENES, M. À.; BERNAT, J.S. (2001): *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768)*. Universitat de València-Universitat Jaume I. Aldaia.

i primer terç del XIX, interessa mencionar l'article de **A. Poitrineau**, sobre "La inmigración francesa en el reino de Valencia. Siglos XVI a XIX¹⁶⁶", atesa la presència constatada d'alguns comerciants de nació francesa que mantenen vincles econòmics amb alguns borriolencs, sobretot pel que fa al comerç de ramats equins i als préstecs de tipus personal.

Un altre llibre que combina l'estudi de l'agricultura i el comportament de la població, és *Estudios sobre agricultura y población de la España moderna*¹⁶⁷, d'**Antonio Eiras Roel**, que analitza els problemes demogràfics del segle XVIII espanyol i interrelaciona agricultura i demografia de manera constant. Igualment, aporta dades al voltant del regadius en Espanya a les darreries de l'Antic Règim i la política agrària que va dur a terme Ferran VII.

Per últim, retem unes pinzellades al capítol que hem dedicat al món masover i a l'hàbitat de poblament dispers que, encara que no tingué un pes notable en el conjunt demogràfic local, sí que ha estat caracteritzat per la documentació que hem trobat a causa del seu dinamisme agrari. A nivell valencià hem emprat el llibre de **Josep Torró Abad** per contextualitzar alguns termes sobre la població dispersa, gràcies a *Poblament i espai rural*¹⁶⁸. **Gaetà Huguet i Segarra**, il·lustre polític castellonenc de finals del segle XIX i principis del XX, afincat precisament en un mas del terme de Borriol, escrigué *Els valencians de secà. Estampes velles del Maestrat*¹⁶⁹, tracta el mas i els masovers des del punt antropològic. Pel que fa a la bibliografia existent sobre Borriol, cal assenyalar l'article publicat per **Josep Cristià Linares** en la revista *La Botalària*,

¹⁶⁶ POITRINEAU, A. (1976): "La inmigración francesa en el reino de Valencia. Siglos XVI a XIX", *Moneda y Crédito*, Madrid, núm. 137, pàgs. 103-133.

¹⁶⁷ EIRAS ROEL, A. (1990): *Estudios sobre agricultura y población de la España moderna*. A. Eiras Roel. Santiago.

¹⁶⁸ TORRÓ ABAD, Josep (1990): *Poblament i espai rural*. Edicions Alfons el Magnànim, València.

¹⁶⁹ HUGUET I SEGARRA, G. (2003): *Els valencians de secà. Estampes velles del Maestrat*. Presentació i edició a càrrec de Vicent Pitarch i Almela. Universitat Jaume I. Castelló.

sobre “La darrera masovera de la Serra¹⁷⁰”, en què se’ns aludeix a les causes del declivi d’aquest tipus de poblament en la Serra d’aquest municipi, que en altres segles, i sobretot a les darreries del XVIII i albor del XIX, començarà a desenvolupar un paper clau en les partides rurals del terme, amb la introducció de nous cultius de secà (ametlers) i de pràctiques com l’apicultura. Pel que fa al devenir del poblament masover i a algunes particularitats antropològiques, assenyallem l’article del mateix autor et alii, “Estudi antropològic de la vida masovera al nord del País Valencià¹⁷¹”, on es traça un recorregut per la vida masovera de les comarques del Maestrat, els Ports i els pobles de la Plana, principalment. Altres obres que pertanyen al context de les comarques del nord del País Valencià, acullen interessants estudis o capítols sobre la importància dels masovers en termes com Catí¹⁷², Albocàsser¹⁷³, Lluçena, Cincorres, la Vall d’Alba¹⁷⁴ i la Serra d’En Garceran. En parlar del món masover, indefugiblement, hem d’establir una connexió directa amb la ramaderia local, ja que eren majoritàriament els pastors d’aquests hàbitats els que acaparaven bona part de les raberes. Així, primerament, cal citar a **Gonzalo Anés**, entre altres, que combina l’estudi de l’agricultura i de la ramaderia en *Cultivos, cosechas y pastoreo en la España Moderna*¹⁷⁵, fent incís especial en el canvi del sector agrari en l’Espanya del segle XVIII. A més, pel que fa a la ramaderia, aporta dades interessants al voltant de la trashumància i la Mesta, d’entre les quals destaca un complet vocabulari relacionat amb aquesta pràctica itinerant. En l’article esmentat abans de **Josep Manuel Segarra**¹⁷⁶, es dedica un apartat a la

¹⁷⁰ LINARES BAYO, J. C. (1998): “La darrera masovera de la Serra”, *La Botalària* núm. 2, Borriol (Castelló), pp. 7-8.

¹⁷¹ LINARES BAYO, J. C et alii (1999): “Estudi antropològic de la vida masovera al nord del País Valencià”, dins de *IV Jornades de Foment de la Investigació. Número 4*. Universitat Jaume I, Castelló.

¹⁷² PUIG PUIG, J. (1998): *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí*. Diputació de Castelló. Castelló.

¹⁷³ MIRALLES SALES, J. (1983): *La Muy Leal y Noble Villa de Albocácer*. BSCC. Castelló.

¹⁷⁴ GALLEGO NAVARRO, T. (2000): L’arquitectura rural dispersa: el “mas” al terme de la Vall d’Alba. V Jornades Culturals a la Plana de l’Arc. UJI-Diputació de Castelló. Castelló.

¹⁷⁵ ANES, G. (1999): *Cultivos, cosechas y pastoreo en la España Moderna*. Reial Acadèmia de la història. Madrid.

¹⁷⁶ SEGARRA COMAS, J.M. (1993): “L’Agricultura i la Ramaderia del Set-cents a Castelló de la Plana”, dins de VV.AA. : *Castelló en temps d’Isabel Ferrer. II Centenari d’Isabel Ferrer*. Ajuntament de

ramaderia de Castelló, amb referències a l'abastiment del ramat de termes veïns com Borriol. Un article sobre Castella, potser el més complet que hem consultat, aporta dades molt interessants és “Las explotaciones trashumantes en el siglo XVIII y primer tercio del XIX: la cabaña del Monasterio de Guadalupe, 1709-1835¹⁷⁷”, d'**Enrique Llopis Agelán**, amb referències al preu de la llana, el nombre de caps de ramat desapareguts i morts al llarg de la transhumància, les despeses de les herbes estivals, i tota una sèrie de dades estadístiques al voltant de la ramaderia llanar. En el context valencià, assenyalem l'obra de **Josep Vicent Castelló**¹⁷⁸, *Pescadors, caçadors i ramaders. Un estudi de les economies complementàries a l'Horta-Albufera (1761-1846)*¹⁷⁹, que defineix l'Albufera com un espai en contínua transformació al segle XVIII, a partir del qual s'originen aquestes tres activitats. L'autor, a més, analitza l'extracció de rendes mitjançant els arrendaments de les pastures i de les multes com a sistema fiscal subsidiari; així com l'ordenament legal de la ramaderia, la pesca i la caça, entre altres aspectes.

Xavier Andreu Miralles aporta un dels pocs articles en què es tracten dades sobre ramaderia, en “Entre forns i corrals, notes del segle XIX a Borriol¹⁸⁰”, que interessa per al primer terç del Vuit-cents.

Pel que fa a aspectes metodològics emprats, cal citar algunes obres referencials consultades, com és el cas d'*Ars Notariae. El arte notarial*¹⁸¹, editat a Castelló l'any 2000, en què alguns historiadors i professionals del món jurídic ens aporten una visió

Castelló. Castelló.

¹⁷⁷ ANES, G. ed. (1982): *Economía e Ilustración en la España del siglo XVIII*. Alianza Editorial. Madrid. Pp. 1-101.

¹⁷⁸ CASTELLÓ, J.V. (1991): *Pescadors, caçadors i ramaders. Un estudi de les economies complementàries a l'Horta-Albufera (1761-1846)*. Servei de Publicacions Ajuntament de Catarroja. Sueca.

¹⁷⁹ Josep V. Castelló, en tractar el tema de la ramaderia i dels límits de la devesa pel que fa als pasturatges, comenta la usual incursió dels pastors en termes veïns, com el cas de València o Alacant, tal i com succeirà amb el cas de Borriol, amb els termes de Vilafamés i de Castelló de la Plana. Pp. 45-46.

¹⁸⁰ ANDREU MIRALLES, X. (2002): “Entre forns i corrals, notes del segle XIX a Borriol”. La Botlària núm.8. Ass. Cultural Tossal d el'Assut. Borriol.

¹⁸¹ VV.AA. (2000): *Ars Notariae. El arte notarial*. Bancaixa. Castelló.

molt completa al voltant del treball amb els protocols notariais, entre els quals destaquem l'article de **Carmen Corona Marzol** sobre "Familia, patrimonio y espacio doméstico. Los protocolos notariales y el universo de lo cotidiano"¹⁸²". En aquest estudi, la professora Corona exposa alguns dels trets de la metodologia de la història serial quantitativa aplicats al treball de camp en els nostres arxius, de cara a la formació de novelles formacions d'historiadors, al temps que analitza alguns aspectes concrets com són la família, el patrimoni i l'espai domèstic a partir d'eixes fonts. A més, pel que fa a l'apartat metodològic, hem consignat algunes normes establertes *Instrucciones para la catalogación de manuscritos*¹⁸³, que va publicar la Direcció General d'Arxius i Biblioteques. En *La productividad de los factores en la agricultura española (1752-1935)*¹⁸⁴, de **M. Á. Bringas**, obra que hem citat anteriorment per tractar l'apartat de l'agricultura espanyola, s'inclou un nodrit apartat metodològic que explica didàcticament el procés seguit per a l'elaboració i càlcul dels índex de productivitat econòmica. **Leandro Prados de la Escosura**, de la Universitat d'Alcalà d'Henares, publicà el 1983 un article dins del *Seminario de Historia Cuantitativa* celebrat a Madrid eixe any, amb el títol "La Historia Cuantitativa en España"¹⁸⁵, que esdevé una síntesi historiogràfica i metodològica d'aquesta corrent des dels inicis fins a la dècada dels vuitanta del segle XX. Altres obres que tracten la història serial quantitativa són *Métodos cuantitativos para historiadores*¹⁸⁶ de **R. Floud**, i *Guía de fuentes cuantitativas para la historia económica de España*¹⁸⁷ de **S. Coll** i **J. L. Fortea**.

¹⁸² CORONA MARZOL, C. (2000): "Familia, patrimonio y espacio doméstico. Los protocolos notariales y el universo de lo cotidiano", dins de VV.AA. (2000): *Ars Notariae. El arte notarial*. Bancaixa. Castelló.

¹⁸³ VV.AA. (1969): *Instrucciones para la catalogación de manuscritos*. Dirección General de Archivos y Bibliotecas. Madrid.

¹⁸⁴ BRINGAS, M.Á. (2000): *La productividad de los factores en la agricultura española (1752-1935)*. Banco de España-Servicio de Estudios. Estudios de Historia Económica, núm. 39. Madrid. Pp. 131-160.

¹⁸⁵ PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (1983): "La historia cuantitativa en España". *Seminario de Historia Cuantitativa*. Universitat d'Alcalà d'Henares. Madrid. Pp. 169-176.

¹⁸⁶ FLOUD, R. (1975): *Métodos cuantitativos para historiadores*. Alianza. Madrid.

¹⁸⁷ COLL, S.; FORTEA, J.L. (1995): *Guía de fuentes cuantitativas para la historia económica de España. Vol. I. Recursos y sectores productivos*. Banco de España. Madrid.

IV. EMPLAÇAMENT ESPACIAL I ADMINISTRATIU

“...aunque es cierto que la citada villa de Burriol y su termino en lo espiritual, son del Obispado de la Ciudad de Tortosa situada en el Reyno de Cataluña tambien lo es verdad inegable que dicha villa de Burriol y su termino estan situados en el Reyno de Valencia como lo esta la villa de Castellon, Villareal, Nules, Cabanes y otras y dicha villa de Burriol esta sujeta al corregimiento de la Ciudad de Peníscola...”¹⁸⁸”



Mapa del Regne de València de Bernardo Espinalt, 1784¹⁸⁹.

4.1. DELIMITACIÓ ESPACIAL DEL SENYORIU

Cavanilles afirmava, pel que fa a l'extensió de Borriol: “Poseen quatro horas de término de oriente a poniente entre los de Benicasim y Alcora, y tres de norte a mediodía entre los de Villafamés y Castello”¹⁹⁰.

¹⁸⁸ Instrucció per a respondre en cert plet al cura de Borriol a Andrés de Ávila, escriptura de data de 21 d'octubre de 1780.

¹⁸⁹ VV.AA. (1990): *Història del País Valencià. L'època borbònica fins a la crisi de l'Antic Règim*. Volum IV. Edicions 62. Barcelona. Pàgina 49.

¹⁹⁰ CAVANILLES, A.J. (1795): *Observaciones sobre la Historia natural, Geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid. P. 55.

Els senyoriis medievals i moderns es caracteritzaren per les contínues modificacions territorials dels seus mollons de terme, no sempre exemptes de plets i disputes entre municipis veïns. El cas de Borriol no és una excepció en el panorama occidental, i al llarg del període que ens ocupa protagonitzarà diferents aldarulls amb senyoriis limítrofs, com és el cas de Vilafamés, Castelló de la Plana i la Pobla Tornesa. Prèviament a les distribucions espacials modernes, tingueren lloc les disputes medievals, a finals del segle XIII, amb el castell d'Onda per ocupar les terres de Benadresa i els voltants (Camí Fondo, etc.) i més enllà d'ací ja no ens tornen a aparèixer altres amollonaments del terme fins a l'època que ens ocupa.

La primera de les delimitacions de l'època moderna té lloc el 1750¹⁹¹ entre els termes de Borriol, Castelló i Vilafamés, davant del notari Josep Artola, amb la compareixença dels diferents ajuntaments afectats. El 1781 serà quan s'efectuarà el reconeixement dels termes de la vila de Borriol i la Pobla Tornesa¹⁹².

Tot seguit, veiem l'intent de les viles de Castelló i de Vilafamés el 14 d'octubre de 1762¹⁹³ de reedificar els mollons del terme, a la partida de Benadresa:

“En el sitio nominado de Benadresa termino de esta villa de Borriol y a la vista del cacau del molino intitulado del Saloni, a los catorce dias del mes de octubre del año mil setecientos sessenta y dos, en cumplimiento del auto provehido por el cavallero Governador de la villa de Castellon de la Plana en el dia seis de los corrientes, que por via de requisitoria se hizo saber, a las villas de Borriol y Villafames en el dia siete de los mismos, en el que se sirvio su señoria mandar, Que por quanto se halla con orden de la superioridad para reconocer y rehedificar los mojonos que dividen los terminos assi de ambas dos villas, como de las demas que confinan con la referida de Castellon se juntasen, esto es, esta villa para las nueve de la mañana de este dia al mojon de la viuda de Pedro Sabater, y attento a que aunque esta villa acudio a dicho sitio fue algo tarde, motivo porque dicho

¹⁹¹ Veure en l'annex documental la transcripció del document.

¹⁹² Veure en l'annex documental la transcripció del document.

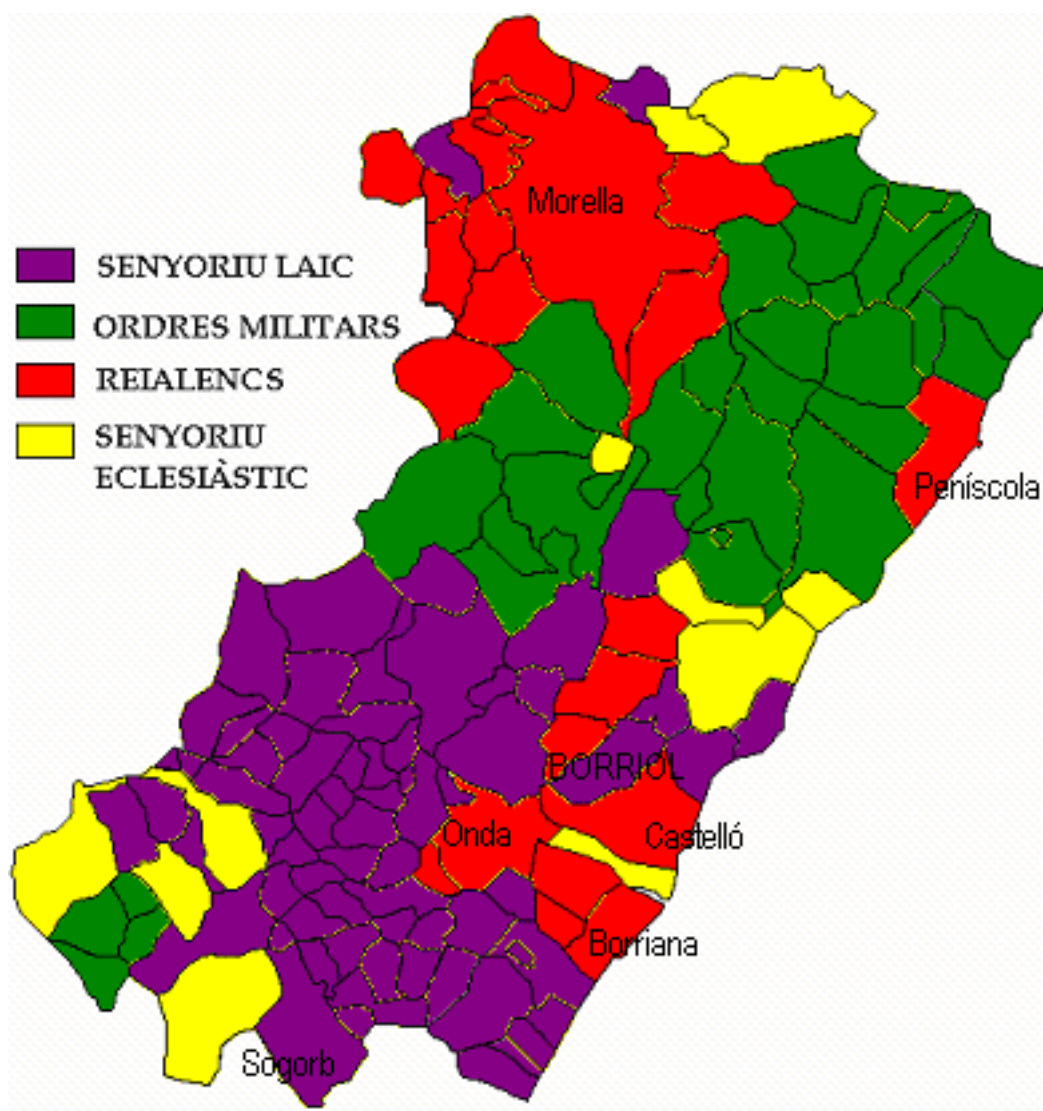
¹⁹³ 14 d'octubre de 1762. Escripura de protestes i contraprotectes de la vila de Borriol sobre eedificació de molló. (AHPC)

cavallero Governador y demas Diputados de la de Castellon prosiguieron en la ruta hasta este sitio visitando dichos mojones, preparando las quiebras de algunos de ellos y aviendo seguido esta villa sus huellas no pudo encontrarse hasta este sitio, en donde se encontro por parte de dicha villa de Castellon al citado cavallero Governador el Dr Reymundo Figueroa, Joaquin Tosquella Diputados, y Joseph Avinent escrivano; Por parte de la de Villafamés, a Luis Limiñana Alcalde ordinario, Vicente Mallasen, Francisco Albalat, Juan Marza Regidores, Joseph Rabades Procurador Generl y Joseph Francisco Blasco escrivano; Y por parte de esta villa acudieron al llamado, **Joseph Bernad de Pedro Alcalde mayor en nombre y representación de la señoría**, Jayme Pastor alcalde ordinario, Joseph Blasco, Gaspar Falomir, Gaspar Santa Maria Regidores, el infraescrito escrivano y por expertos Miguel Castellano el mayor y Bautista Blasco tambien el mayor y alli constituhidos y despues de haver precedido los cumplimientos de urbanidad reciproca y buena cortesanía; el citado cavallero Governador expresó: Que hallandose con orden de la superioridad para registrar y rehedificar los mojones que confinan con la de Castellon, era y fue el motivo de convocar a ambas villas de Borriol y Villafames por si tenian algo que prevenir y precaver en este asunto; Y que haviendo cumplido por su parte hasta este sitio, con su encargo combidava como combido a dicha villa de Borriol para que despues de haver comido continuasen en la visita de dichos mojones, tomando la ruta acia el mojon de la enramada, a que por esta villa se respondió estaban promptos a su cumplimiento; En su conseqente por parte de los Diputados de dicha villa de Castellon y por el Ayuntamiento de la de Villafames se pretendió que en el referido sitio donde las tres villas se encuentran se deve construhir un mojon de cal y canto nuevo, ateno a que pretenden que esta dicha villa de Borriol no passa su termino deste dicho sitio; Y parte de esta dicha villa se respondió: Que atento a que con ciencia, paciencia y tolerancia de ambas dos villas de Castellon y Villafames, los ganados de esta dicha villa han pasados por dicho sitio canal abajo derecho al Molino de Saloni a dar agua a la rambla sin incurio de pena alguna, y hallarse en esta possession de tiempo inmemorial pues al presente usan de su derecho sin oposicion alguna. Por tanto deve ser despreciada la pretencion de ambas dos villas de Castellon y Villafames por no tener lugar a la construccion de dicho mojon...”

Veiem que, les viles de Castelló i Vilafamés no volen que els pastors de Borriol facen incursions en sengles termes, i l’Ajuntament de la vila, representada pels seus alcaldes i regidors, a més de gent coneixedora del terme, s’oposa frontalment a reedificar els mollons com aquestes viles volen i es nega a admetre els fets sobre els quals se’ls acusa.

MAPA DELS SENYORIUS DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ EL 1750.¹⁹⁴

En el mapa s'aprecia la composició dels senyorius al territori que es correspon en l'actualitat amb les comarques del nord del País Valencià o província de Castelló, a mitjans del segle XVIII. D'ell es desprén que hi ha quatre grans grups, d'acord amb la seua tipologia de pertinença: senyoriu laic, senyoriu eclesiàstic, ordres militars i reialencs.



¹⁹⁴Elaborat a partir del mapa senyorial de CORONA MARZOL, C. (1985): "Edad Moderna". *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y Gentes*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló. Castelló. Pp. 341-372.

El senyoriu laic de Borriol durant el segle XVIII està envoltat pels territoris de reialenc de Castelló i Vilafamés, a més a més de la Baronia de Montornés, que acull les viles situades a les dos bandes del Desert de les Palmes, la Pobla Tornesa i Benicàssim, és a dir. Algunes particularitats territorials d'aquest moment són les agrupacions que actualment es corresponen amb municipis diferents, és el cas de Vilafamés, que inclou també la Vall d'Alba i Sant Joan de Moró, segregades al segle XX. La Tinença de Miravet inclou igualment els actuals termes de Cabanes, Torreblanca i Benlloch, així com el reialenc de Vila-real alberga el terme de les Alqueries. Els territoris pertanyents a la corona es corresponen amb les ciutats i viles més poblades demogràficament i amb un major pes econòmic, és el cas d'Onda, Castelló, Vila-real i Borriana, a més de Vilafamés. El senyoriu eclesiàstic tortosí ostenta la Tinença de Miravet i Almassora, mentre el senyoriu laic està representat pel Comte d'Aranda a l'Alcora (junt a altres territoris circumdants, com Costur, Xodos, Figueroles, Lluca i les Useres), el Baró de la Pobla Tornesa, el Baró d'Orpesa i el senyor de Borriol.

SENYORIUS I REIALENC PROPERS A BORRIOL.

FINALS SEGLE XVIII. ELABORACIÓ PRÒPIA



4.2. LA BARONIA DE BORRIOL (1750-1833)

La divisió moderna del territori valencià té els seus orígens a l'època medieval, i es manifesta amb diverses tipologies de dominis: senyoriu eclesiàstic, senyoriu secular o laic, ordres militars i reialenc. A finals del segle XVIII, al Regne de València, el 16% dels llocs i el 54% de la població, estaven baix el domini senyorial, fet que constituïa el 64% del territori¹⁹⁵. Dins del marc senyorial espanyol cal ressaltar l'especificitat del cas valencià per les dures condicions i per la seua llarga permanència.¹⁹⁶

La vila de Borriol fou lloc de senyoriu quasi exclusivament, que passà per diferents mans, com ara les famílies Boïl, Tous i Casalduch, entre d'altres. Es tracta d'un centre rural de dimensions reduïdes durant l'època medieval i al llarg de l'etapa moderna inicial, que compta amb 126 veïns a principis del segle XVIII¹⁹⁷. El senyor de Borriol durant l'època borbònica fou el Baró i més tard Marqués de Boïl¹⁹⁸, qui exercia la jurisdicció sobre els dominis de la vila i ostentava la possessió de la propietat sobre la terra i els béns situats en ella, encara que des de la ciutat de València¹⁹⁹, ja que el senyoriu era administrat pels seus representants.

¹⁹⁵ Peset, M. I Graullera, V. (1980): "Nobleza y señorío en Valencia durante el siglo XVIII". En *Estudios de Historia Social*, nº12 i 13. P. 245. CORONA MARZOL, C.(1985): "Edad Moderna". *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y Gentes*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló. Castelló. Pp. 341-372. Mapa sobre el senyoriu a la província de Castelló.

¹⁹⁶ "Si en algún país de la geografía peninsular cobra especial relieve el señorío y se confunden en él los aspectos jurisdiccionales y territoriales, este país es, sin duda, el País Valenciano": DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1970): *Hechos y figuras del siglo XVIII español*. Madrid. Pàg. 22.

¹⁹⁷ Fogatge de 1703.

¹⁹⁸ En 1800 apareix com a senyor de la vila Josep Pasqual de Marimon i Perellós, Marqués de Cerdanyola i Boïl, Comte de la Revilla. Veure venda de 27 de maig de 1800 entre Vicent Castellano i Manuel Llorens.

¹⁹⁹ La majoria dels nobles que posseïen terres en l'actual província de Castelló, solien viure a València i inclús a Madrid, llevat d'alguns casos excepcionals, com és el cas dels Casalduch, que al segle XVI eren els únics barons que residien a Castelló i mantenien en un sol llinatge el domini jurisdiccional de les baronies de la Serra d'En Garceran, la Pobla Tornesa, Borriol, Benicàssim i Montornés, fins la desagregació de 1620 i la unió de la casa dels Vallés del segle XVIII. Veure GIMENO SANFELIU, M.J. (2003): *Llinatge i poder: Castelló segles XVI-XIX*. València. Generalitat Valenciana.

Al llarg del segle XVIII el règim senyorial valencià i, ensems, el senyoriu de Borriol, es veu afectat per les conseqüències, més o menys directes, de dos fets històrics essencials: l'expulsió dels moriscs de 1609 i la Guerra de Successió de 1707. Encara que entre les dues dates hi haja un segle de diferència, sense cap dubte, no es pot analitzar el comportament de la societat i de l'economia del segle XVIII a Borriol sense retre una profunda anàlisi de com es desenvoluparen aquests processos.

La població morisca borriolenca havia representat un peculiar enclau en el nord valencià, enmig d'un territori de preeminència quasi exclusivament cristiana, a excepció dels pobles i les masades de la Serra d'Espadà²⁰⁰. L'expulsió de 1609 va afectar de manera decisiva a la posterior distribució de les terres i de la mà d'obra de les mateixes, tendint a la reorganització i concentració de moltes finques, que més tard es donarien en repartiment a les famílies millor situades²⁰¹.

Amb la pèrdua de bona part del contingent demogràfic es degué trastocar substancialment el panorama agrari i econòmic de la vila moderna²⁰², a l'igual que ho féu anteriorment el procés continu de sagnat de població morisca a favor de la moreria de Castelló de la Plana, per abusos de poder dels senyors de Borriol, encara que molts continuaran vivint al poble, malgrat estar empadronats a Castelló.

²⁰⁰ Hi ha zones on el poblament morisc és tan important que aquests cristians nous han de donar el vistiplau per a instal·lar-se els cristians vells: “nos encontramos, a demás, ante una zona marcadamente morisca, tanto es así que algunas cartas-puebla medievales (Fondegulla, Castro, la Vall d'Uixó y los lugares de la Sierra de Eslida) especificaban que los cristianos no podían vivir allí sin el consentimiento musulmán...”. GRAU ESCORIHUELA, A. (1997): *Señorío y propiedad en los dominios valencianos de la casa de Medinaceli. El Ducado de Segorbe entre los siglos XVI y XVIII*. Fundació Bancaixa. Segorbe. P. 27. GIL, A. (1979): La propiedad senyorial en tierras valencianas, del Cenía al Segura.

²⁰¹ “La enorme transcendencia de las cartas pueblas otorgadas con motivo de la expulsión de los moriscos se revela en el hecho de que han regulado las relaciones de producción y la administración de una gran parte del campesinado valenciano por espacio de dos siglos”. GRAU ESCORIHUELA, A. (1997). P. 33.

²⁰² Per tal d'oferir una repoblació amb condicions, els senyors nobiliaris solen rebaixar les quantitats dels censos de l'emfiteusi, per tal de fer més fàcil el repoblament de les terres morisques abandonades. En el cas de poblacions com Segorbe, a l'Alt Palància, que comptava amb un important raval morisc: “todas las propiedades que habían poseído los moriscos fueron repartidas enfitéuticamente”. GRAU ESCORIHUELA, A. (1997). P. 30.

No oblidem que els cristians nous de Borriol representaven més de la meitat dels veïns de la vila segons el cens de 1609, concretament 65 cases morisques front a les 49 cases de cristians vells, entre els quals es trobaven els pocs habitants de la jueria. El percentatge de moriscs sobre el total de població valenciana el 1563 era del 29%²⁰³, i gairebé mig segle després, assoleix el 37% al 1609, la qual cosa indica el creixent contingent demogràfic que es va consolidant de manera progressiva.

El mateix passà amb la Guerra de Successió, una centúria més tard, que va modificar moltes estructures legislatives i polítiques en tots els municipis del Regne de València, una nova planta que es posa en vigència als albors del Set-cents però comença a obtenir els seus fruits de manera més rotunda durant la segona meitat del segle. A conseqüència d'aquests dos fets històrics es va consolidar als senyors valencians els seus drets senyorials, mitjançant els establiments o emfiteusi, que suposaven la cessió a perpetuïtat d'un patrimoni a canvi del dret a percebre periòdicament una determinada renda.

L'emfiteuta o terratinent adquiria un dret perpetu i una total llibertat de disposició sobre la terra que rebia, amb la possibilitat de millorar el patrimoni però mai d'empitjorar-lo o de malmetre'l. A canvi, es comprometia al pagament d'una quantitat en concepte d'entrada i un cens anual que freqüentment se solia satisfer en part en metàl·lic i en part en espècie (fruits, etc.).

²⁰³ GRAU ESCORIHUELA, A. (1997). P. 27.

En cas d'enalienació del patrimoni, l'emfiteuta contribuïa amb el **lluïisme**²⁰⁴, que era el dret del senyor directe a rebre una part del valor de la cosa emfitèutica o feudal que es transmetia a la tercera persona. A Castella, el lluïisme no solia sobrepassar del 2%, però al Regne de València assolía de manera habitual el 10%. En moltes ocasions l'establiment es completava amb la dependència jurisdiccional del senyor, civil o criminal, i també amb la **fadiga**²⁰⁵, un tanteig pel qual es reconeixia als posseïdors del domini directe en l'emfiteusi.

Aquests pagaments apareixen de manera significativa en els protocols notariais de Borriol dels *Artola* (AHPC) i de *Josep Busquets* (ARV), abordats en la present tesi doctoral. Tot eixe conjunt d'obligacions (*lluïisme, fadiga...*) per tant, es recullen en els documents de Borriol de la segona meitat del segle XVIII i primer terç del XIX, que arreu del territori valencià i espanyol els senyors realitzen periòdicament per recordar i fermar la naturalesa dels seus drets senyorials i rendes agràries. Aquestes dades de finals de l'Antic Règim posen de manifest l'arcaïsmes d'una institució que, malgrat el seu origen medieval, conserva plena vigència en la vespra de la Guerra d'Independència.

Pel que fa a la tipologia senyorial del segle XVIII, també cal tindre en compte dos fets essencials: la situació immediata a la conquesta del regne, d'una banda, i les cartes de poblament o de repoblació de després de l'expulsió morisca.

²⁰⁴ El lluïisme o *loysme* “consistia en la quantitat que es pagava al senyor directe, en l'acte d'aprovar l'alienació, el gravament o la permuta de la finca censada, que havia celebrat l'emfiteuta. En conseqüència, suposava la participació del censalista el preu de transmissió del domini útil, que tenia condició de fruit de domini directe”. CORONA MARZOL, C. (1986): *Renda feudal, propietat i regalia a Burriana durant el segle XVIII*. Museu Arqueològic Municipal. Departament d'Investigació Històrica. Burriana (Castelló). Pp. 29-30.

²⁰⁵ La *fàdiga* o fadiga era un “dret preferent d'adquisició o de prelatió. Originàriament consistia en el dret que es pagava al senyor pel permís d'alienar els béns donats en emfiteusi”. CORONA MARZOL, C. (1986). P.30.

A partir de 1609 el sistema d'extracció de rendes fou distint d'uns llocs a uns altres, ja que es produeix una gradació en les condicions: de vegades es queden amb $1/8$, $1/6$, $1/5$, $1/4$ i alguns inclús $1/3$, a més a més, de reservar-se certs drets com l'almàssera, els trulls, el forn, el mesó, etc.

En el cas concret del Borriol de la segona meitat del XVIII, trobem que el senyor manté els drets de *la carnisseria, el forn nou i el forn vell, el molí fariner, la taverna, la tenda, les herbes del Quart de la Vall, el gavellot de la neu*, etc. En conclusió, veiem que es mantenen drets que ja figuraven en les cartes de poblament medievals de la vila i que no seran trastocats fins les primeres reformes de la revolució burgesa.

Amb l'expulsió morisca es guanya certa claredat en le règim senyorial, ja que s'obliden certs costums antics i els modes d'extracció de la renda feudal es fan més homogenis. A més, s'actualitza la renda amb particions de fruits, menys perilloses per a l'economia senyorial que les rendes fixes en metàl·lic (censos). No hem d'oblidar que, el Set-cents, segueix allargassant el suport jurídic en la societat estamental d'antuvi gràcies al despotisme il·lustrat, la qual cosa, unida al conservadurisme en el manteniment dels modes de producció, perllongarà les relacions feudals fins els inicis del segle XIX.

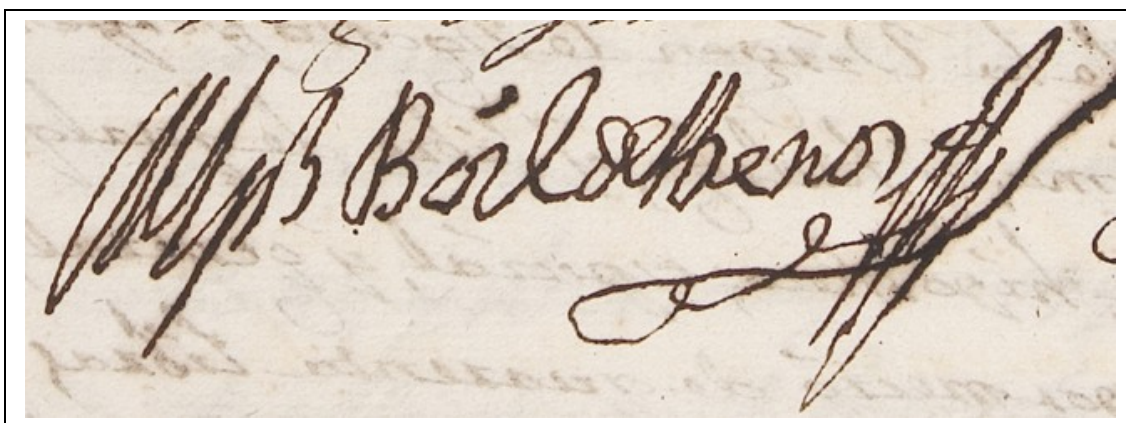
A Borriol, el contracte emfitèutic apareix sovint i, en moltes ocasions, el titular del senyoriu ha perdut part de la propietat del sòl i el dret d'exclusió d'eixa propietat sobre la resta, encara que segueix mantenint l'extracció de la renda per mecanismes econòmics i extraeconòmics. Existeixen moltes finques de terres franques, que no es troben subjectes al domini del senyor de la vila. Els esforços de les elits locals per atraure nous conreadors potser foren el motiu pel qual molts dels posseïdors de béns agraris no estigueren sotmesos a dures condicions rentistes, com és el cas d'altres exemples de la geografia valenciana.

Únicament una reduïda parcel·la de propietats romangueren subjectes al domini del senyor, sobretot focalitzades en algunes partides tradicionalment cultivades des d'antuvi (*l'Horta Amunt, l'Horta Novella, el Molí*), ja que les noves roturacions que es dugueren a terme al llarg de la centúria, sobretot en zones apartades del terme, no estaven subjectes al domini del senyor (*Serra del Portell, Reptura, etc.*). De vegades, s'observa l'establiment d'un cànon consistent en el pagament anual d'un "got d'aigua" o d'algun altre objecte que manca de valor important, amb la intenció d'acreditar l'existència del contracte emfitèutic i el reconeixement de la senyoria directa.

Realment, el segle XVIII suposa un moment d'expansió del senyoriu pel que fa al rendiment econòmic, ja que la població augmenta, sobretot la segona meitat de la centúria, i l'agricultura creix extensivament. Al mateix temps es dona un revifament del comerç interior i una decidida embranzida a la circulació monetària, que beneficià directament a les classes privilegiades amb l'elevació dels preus i la demanda de terres. Amb tot, es posen les bases per al que està per vindre, que durant el primer terç del segle XIX accelerarà els esdeveniments històrics i polítics de manera que començaran a trontollar moltes de les velles estructures.

No obstant, les condicions del camperolat seran molt semblants al conjunt de l'Europa Occidental, i a l'igual que a la resta d'Espanya, als pobles valencians. En el cas particular de Borriol, el model es dibuixa clarament amb un grup assenyalat de llauradors benestants, que conformen un seguit de terratinents amb el ple control dels càrrecs de representació municipal i gaudeixen d'una posició privilegiada, en l'òrbita d'influències del senyor territorial (*alcalde ordinari, alcalde major, regidors, justícia, inquisidors, etc.*). Especialment, hem de tenir en compte que es tracta d'algunes famílies o llinatges amb cert volum de rendes i possessions: els *Pastor*, els *Campabadal*, els *Falomir* i altres clans vilatans.

EL LLINATGE DURANT EL PERÍODE 1750-1833



Signatura de Josep Maria de Boil i Arenós. Protocols Notarials de Josep Busquets, 1750 (ARV).

Durant la centúria del Set-cents, els Boil d'Arenós van augmentant el seu patrimoni de manera paulatina, amb una eficient política matrimonial²⁰⁶, al temps que es van afiançant en llocs importants de les institucions polítiques valencianes.

Hem d'assenyalar que es tracta d'un llinatge de marcades característiques autòctones ja que, a més dels seus orígens en el Regne d'Aragó, concretament al senyoriu de Boil, eixa pràctica matrimonial que hem esmentat, tindrà una forta tradició nobiliària valenciana, ja que els diferents hereus masculins, al llarg de l'evolució del senyoriu des del segle XVI, s'emparenten amb diverses dones de Museros²⁰⁷, Bétera²⁰⁸, Torrent d'En

Fenollet²⁰⁹, entre altres senyorius del Regne de València i dels antics territoris de la

²⁰⁶ Aquest fet també es dona en altres famílies nobles valencianes, com ens comenta Maria Jesús Gimeno Sanfeliu, com és el cas de la pèrdua de Navarrés per part d'Almenara a favor de Villahermosa, o la unió de la casa de Medinaceli amb la de Segorbe al segle XVII. Les esmentades concentracions "son fruto de la endogamia que caracteriza a la nobleza [...] pero, junto con las uniones matrimoniales, la nobleza utiliza otro recurso, otra institución para defender, consolidar y ampliar el patrimonio nobiliario: la institución del vínculo. [...] Esta élite trató de perpetuar y mantener el nuevo status conseguido, y para ello utilizó una serie de instituciones y mecanismos propios de la clase nobiliaria: la vinculación de sus bienes patrimoniales a fin de perpetuar las herencias recibidas, y una política matrimonial como base del ascenso social". GIMENO SANFELIU, M.J.: "Sociedad y economía en el Setecientos". P. 408. També trobem que es donen el procés contrari a la concentració, amb la separació d'alguns senyorius, com és el cas de la baronia de Borriol, la Serra d'En Garceran, la Pobla Tornesa, Benicàssim i Montornés als inicis del segle XVI.

²⁰⁷ Josep Boil d'Arenós i Fenollet es casà amb Josepa Balaguer, resident del lloc de Museros.

²⁰⁸ Joan Àngel Boil d'Arenós es va casar amb Mundina Boil de Vives, filla de Berenguer Vives de Boil, senyor de Bétera i Benifairó.

²⁰⁹ Violant de Fenollet i Mercader va contraure matrimoni amb Pere Boil d'Arenós, afegint així al patrimoni el senyoriu del lloc de Torrent d'En Fenollet i algunes partides de l'horta de València, que serien transmeses al seu fill Josep Boil d'Arenós i Fenollet, juntament amb els vincles aportats per son

Corona d'Aragó²¹⁰. A la seua vegada, els familiars directes i indirectes de la línia principal del senyoriu de Borriol, també mantindran unes pràctiques matrimonials molt semblants, amb una preferència clara pels llinatges de les nostres terres. La residència al cap i casal i la possessió de diferents béns rurals esbargits pel Regne, tals com cases, alqueries, finques i senyoriis plens, així com el fet de prendre part per la causa austracista durant l'esclat de les conteses de la Guerra de Successió, també defineixen el llinatge dels Boïl d'Arenós com a model de fidelitat cap a les institucions històriques pròpies.

Els senyors que ostentaran la baronia de Borriol al llarg del segle XVIII, per ordre cronològic, seran Josep Boïl d'Arenós i Fenollet²¹¹ i el seu fill Josep Vicent Boïl d'Arenós i Balaguer²¹². La mort sense descendència d'aquest segon marcarà la fi del llinatge dels Boïl d'Arenós, amb la qual cosa la baronia de Boïl, Borriol, Alfafar i Torrent d'En Fenollet passarà a la seua germana Josepa Boïl d'Arenós, que estava casada amb Joan Antoni Marimon i Fernández de Velasco, marquès de Cerdanyola.

pare.

²¹⁰ A les darreries del segle XVIII, amb l'extinció del llinatge, Josepa Boïl d'Arenós figura casada amb un noble català, Joan Antoni Marimon, marquès de Cerdanyola.

²¹¹ Baró i Marquès de Boïl i llocs adjacents de Liñas, La Campana, Viñas Vitras, El Serrato, Bruello, Serratías, Pui de Bayeta, Las Coronillas, Lanardilla, Laguadra, Lezina, La Ripa, Los Reales, Serratillo, Santa Engracia i la Cort; baró de Borriol, senyor d'Alfagar, de Lloc Nou de la Corona, dels Francos, de Torrent i de Mauella. Hereta de sa mare el senyoriu de Torrent de Fenollet, a la comarca de la Costera, a més de diverses partides de terra a l'horta de València, cases i alqueries valorades per més de 60.000 lliures. A l'igual que el seu predecessor, ocuparà diversos càrrecs en les institucions polítiques valencianes: Jurat el 1699 i 1704, Cap de la Taula de la *sisà* del vi el 1700, membre de la Junta de Contrafurs el 1692, entre altres. Al començament de la Guerra de Successió va prendre part activa al costat del bàndol austracista, i és nomenat governador de València quan es va formar el primer govern d'aquest caire. El 1707 es traslladà a Barcelona fins la signatura del tractat d'Evacuació. De la ciutat comtal es traslladarà més tard a Mallorca i, una vegada ocupada l'illa, a Gènova, Milà i, finalment, a Viena, ciutat on és nomenat gentilhome de la Cambra del rei.

Després de la signatura de la Pau de Viena i de la restitució dels béns segrestats, va atorgar poder per a l'administració de les seues possessions al seu germà Francesc Boïl d'Arenós, prevere de la ciutat de València i més tard li'l retrà al seu fill Josep Vicent Boïl d'Arenós.

El 1757 mor Josep Boïl d'Arenós i Balaguer, amb la qual cosa, el senyoriu passa a mans del seu fill Pere Boïl d'Arenós i Figuerola.

²¹² És el primogènit d'un nombre llarg de germans: Vicent, Ignàsia, Francesca, Antoni, Josepa, Maria, Pere i Teresa Boïl d'Arenós. Als inicis del segle XVIII aconseguirà reunir un patrimoni considerable, al qual cal afegir el llegat de sa mare Josepa Balaguer. Al morir sense descendència la baronia de Boïl, Borriol, Alfafar i Torrent d'En Fenollet va passar a la seua germana Josepa Boïl d'Arenós, casada amb Joan Antoni Marimon i Fernández de Velasco, marquès de Cerdanyola.

Tot seguit exposem els béns que va reunir el 1749 Josep Vicent Boil d'Arenós i Balaguer ²¹³, on sobta especialment el nombre de cases i alqueries que posseïa a la ciutat de València i a Russafa:

CONCEPTE	LLOC	PREU ANUAL
Drets Dominicals	Borriol	600
Drets Dominicals	Torrent de Fenollet	600
Drets Dominicals	Alfagar	500
Drets Dominicals	Llocnou dels Francs	50
Carnisseria	Alfagar	20
Casa	València. Plaça del Mercat	90
Casa	València. C/Cavallers	51
Casa	València. C/Gallineres	90
Casa	València. C/Gallineres	100
Casa	València. C/Estagues	85
Casa	València. C/Estagues	90
Casa	València	50
Casa	València	40
Casa	València. C/Carabassins	18- 10
Casa	València. C/ Sant Antoni	60
Casa	València. C/ Teixidors	12
Casa	València. C/ de les Barques	18
Casa	València. C/ Xerea	5- 10
Casa	València. C/ Xerea	4
Casa	València. Plaça Predicadors	120
Casa	València. C/ del Pilar	24
Casa	València. C/ de la Parra	7
Casa	València. C/ de la Parra	11
Casa	Russafa	16
Casa	Russafa	11
Casa	Russafa	12

²¹³ BRINES, J.; FELIP, A.; GIMENO, M.J.; PÉREZ, M.C. (1995). Pp. 226-228.

CONCEPTE	LLOC	PREU ANUAL
Pati	València. C/Carrasquet	4
Alqueria	València. Palau Reial	200
Alqueria	Russafa	200
Alqueria i barraca	Russafa	128
Hort i casa	Russafa	130
Alqueria	València. Font de Sant Lluís	240
Terres	Russafa. Partida Penyeta	160
Heretat	Museros	400
Alqueria	Alfafa	60
Terres	Russafa. Font de Sant Lluís	130
Terres	Xirivella-Quart	60
Alqueria	Vega de València	230
Alqueria	València. Partida Mauella	34
Terres	València. Cabanyal	83
Terres	València. Partida Bullidor	20
Terres	València. Partida de Jesús	20
Terres	Russafa	76
Forn	València. Santa Creu	54
Molí	Serra	120
Forn	València. C/de les Barques	96
Molí	Mislata	277- 9

Al capbreu de 1787 apareix com a senyor el seu descendent Josep Antoni de Marimon i Boil d'Arenós, Fernández de Velasco i Reguer, marquès de Cerdanyola i de Boil, comte de la vila, domiciliat a Barcelona. La resta de dades documentades referents als barons de Borriol ens apropen al segle XIX. Així, el 1801 el càrrec recau en la figura d'En Josep Pasqual de Marimon i Perelló, Marqués de Cerdanyola i Boil, comte de la Revilla; el qual segueix documentat els anys 1811, 1812, 1814 i 1818 en els protocols del AHPC i, en aquest cas, el seu domicili radica de nou a la ciutat de València²¹⁴. Amb aquest personatge, acotem el senyoriu borriolenc fins al primer terç del segle XIX.

²¹⁴ El 9 de febrer de 1814, en l'escriptura d'Arrendament del forn nou, de Vicent Falomir a Josep Portolés, figura que el Senyor viu a la ciutat de València (AHPC).

Pel que fa al procés de reformes que es van dur a terme al llarg de la revolució liberal, cal incidir en un aspectes que va xocar frontalment amb els privilegis del senyor: l'abolició del règim senyorial. Amb aquesta mesura es tractava de redefinir la vella propietat senyorial confirmant-la en una nova formulació en els antics titulars.

Els ingressos senyorials, com tractarem en el següent capítol, procedien de diverses fonts: penes de cambra, regalia de nomenament de justícies i escrivans, certs drets exclusius com els forns i les ferreries, les rendes fiscals i decimals enalienades de la Corona, etc. A més a més, comptava amb els ingressos procedents de la terra, dels quals cal distingir dos qüestions: la primera, el fonament en què es basaven els drets senyorials sobre la terra i el cobrament de rendes; i la segona, es refereix a la forma d'administrar eixos drets en vespres d'iniciar-se el procés abolicionista.

Els senyors exercien drets sobre la terra en els senyories per quatre raons principals (GARCÍA i GARRABOU, p. 41):

- 1) Perquè es tractava de senyories formats arran de la reconquesta, en què el rei cedia a nous colons la jurisdicció i la terra perquè s'assentaren.
- 2) Els reis traspassaren als senyors els drets de la corona sobre els terrenys erms.
- 3) Els senyors compraven terres a particulars i municipis radicats en la seua circumscripció senyorial.
- 4) Els senyors aconseguien el reconeixement efectiu de drets sobre la terra no atorgat ni adquirit per compra, sinó mitjançant el recurs abusiu de la prepotència que els concedia la seua posició.

Pel que fa a l'exploració d'aquests drets sobre la terra existeix una gran varietat en cada zona geogràfica de l'estat. En el cas valencià, junt al sistema de censos emfitèutics en diners, es donaven altres formes censuals com les particions de fruits o el terç delme. Per una banda, per tant, es donava la propietat plena sense divisió de dominis en la major part de la Corona de Castella, i per un altre costat, la separació del domini útil i directe a Galícia, Catalunya i València.

En definitiva, les diferents disposicions abolicionistes de 1811, 1823 i 1837, ens delaten que la supressió dels ingressos senyorials annexos a l'exercici de la jurisdicció degué tindre escassa incidència sobre les economies senyorials, ja que aportaven quantitats simbòliques, encara que l'element jurisdiccional jugava un paper important per al control eficaç dels mecanismes d'extracció de renda territorial.

La pèrdua, sens dubte, fou un colp per a les economies senyorials, però la legislació i la pràctica del procés abolicionista foren comprensives amb aquestes fonts d'ingressos i els senyors aconseguiren la corresponent indemnització per part de la Hisenda pública. Les economies nobiliàries no es van veure perjudicades sinó més bé afavorides, ja que en alguns casos van arribar inclús a convertir drets dubtosos en propietat plena.

L'única informació que tenim al voltant de l'extinció del règim senyorial ens les dona Salvador Babiloni²¹⁵, referenciant l'esmentat J. Rey Fernández: *“Al abolirse el feudalismo en Borriol ocupaba su última representación, debilitada ya respecto a los fueros, D. Ramón de Campovadal, el “Hereu”, rico y hacendado Sr. De la Villa... “dueño de muchas e importantes fincas, tales como la huerta “La Alquería”, el molino*

²¹⁵ BABILONI TENA, S. (1984): Borriol, en el umbral de la Plana. Societat Castellonenca de Cultura. Castelló. Pp. 104-105.

harinero, “El Molí”, la masía del “Hereu”, finca rústica situada en el límite NO. Del Término Municipal y un huerto en la margen derecha del barranco de la Adzavara”.

Tal i com ja hem constatat en els protocols notarials i en la bibliografia específica, les propietats més importants del senyor de la vila són el molí fariner, el mas de l’Hereu (o mas de la Font de Sant Martí) i les hortes de l’Atzavara (l’hortet) i de l’Alqueria.

Pel que fa a la casa senyorial, que estava situada en el barri de la Font, en el solar que ocupa l’Ajuntament de Borriol en l’actualitat, el descriu com una residència espaiosa, amb tot un seguit de construccions al seu voltant, com les eres i es cases dels criats: *La casa señorial estaba en el grupo de viviendas llamado “Era del Hereu”... “Poseía esta residencia espaciosa y ventiladas habitaciones, con grandes ventanales. En su interior había capilla privada. Alrededor de esta mansión existían varias casas, la era para trillar la mies y patios destinados a diversos usos, que fueron en su tiempo, silos, viviendas de criados y otros departamentos propios de una rica propiedad agrícola...”*.

Atés que no hem consultat dades posteriors a 1834, faltaria corroborar amb estudis futurs, com es va produir veritablement el final del feudalisme a Borriol. Babiloni, emparant-se en J. Rey, apunta que fou durant la primera meitat de la centúria: *al morir este Sr. En la primera mitad del siglo pasado... “muchas de sus propiedades pasaron a la familia “Llaurador” que al cabo de los años fueron cedidas, algunas de ellas, al Ayuntamiento y a la Iglesia.*

4.3. EVOLUCIÓ DE LA RENDA (1750-1833)

ELS ARRENDAMENTS

4.3.1. EVOLUCIÓ DE LA RENDA DEL SENYOR DE BORRIOL

La composició de la renda senyorial, com en altres municipis valencians i d'arreu dels regnes de la Corona d'Aragó, es basa en els següents drets, censos i impostos²¹⁶:

- a. **Drets jurisdiccionals** o rendes procedents de l'exercici directe de la jurisdicció.
- b. **Terç delme**, derivat de l'impost eclesiàstic anual.
- c. **Censos emfitèutics**, derivats de la relació entre el domini directe i el domini útil. Eren cànon fixes en diners per terres, cases o collites.
- d. **Monopolis** o drets prohibitius i privatius, o regalies (herbes, pastures, molins, forns, tendes...).
- e. **Cases i finques senyorials**.
- f. **Rèdits per préstecs** dineraris realitzats pels senyors.

El senyor de Borriol percebia diversos ingressos que li proporcionaven les terres no posseïdes privadament pels camperols (boscós, pastures, riu...), la infraestructura de les comunicacions (peatges) i determinats serveis o indústries rurals (taverna, forns, tenda, molí...), en forma de monopolis i regalies, el que es coneix com Drets Dominicals, a més a més de béns lliures que no estaven adscrits al vincle o *mayorazgo*.

²¹⁶ Altres impostos que trobem al conjunt del regne de València són: la renda de la sal, la renda d'aiguardent i de licors, l'impost de la palla i utensilis i altres contribucions extraordinàries (de guerra i de reintegrament de perdons atorgats per sa majestat), entre d'altres.

El senyoriu també implicava la facultat d'administrar justícia i nomenar els oficis de govern. Hi havia dos graus jurisdiccional: l'alta i la baixa jurisdicció. Al segle XVIII, a causa de la desaparició dels Furs, la jurisdicció suprema efectiva era la reial, per la qual cosa qualsevol vassall podia recórrer a l'Audiència de València o inclús al tribunal suprem de la monarquia, el Consell de Castella.

El titular del senyoriu posseïa diferents drets de propietat i podia tindre cases o terres en propietat plena, explotades mitjançant arrendaments o parceries, però la forma de cessió més característica, com hem comentat abans, era l'emfiteusi que s'havia imposat per les dificultats de la repoblació medieval i postmorisca. Així, el senyor només posseïa el domini directe del bé, ja que cedia el domini útil al camperol, per mig d'un establiment col·lectiu, la *carta de població*, o amb un establiment individual²¹⁷.

“una anegada de tierra huerta está tenida al drecho de Poblacion...”

17 desembre 1797. Partició Manuela Andreu, viuda de Vicent Pastor amb els seus fills (AHPC)

Si analitzem la situació i forma de les regalies i monopolis que posseeix el senyor als segles XVIII i principis del XIX, veurem que al terme de Borriol és bastant representativa de la majoria de models valencians. L'administració dels béns difereix de les cartes de poblament de Borriol atorgades a l'època medieval, per les quals era el senyor qui coordinava les tasques organitzatives, mentre ara apareix la figura de l'arrendatari dels drets dominicals. Primerament, el batlle és l'obligat a recaptar les diferents rendes del senyor amb l'ajuda del seu escrivà, però durant la segona meitat del

²¹⁷ Veure també Partició extrajudicial de l'herència de Teresa Chiva vídua de 17 novembre de 1759 per la qual se cita una fanecada de terra horta de “població” a l'Horta Amunt (AHCS).

segle XVIII la figura de l'arrendatari és qui a Borriol s'encarrega de percebre les prestacions camperoles.

L'arrendatari pot ser bé una persona o bé un grup, el qual pot subarrendar alhora diferents drets dominicals, com és el cas de Josep Chiva i Josep Esteve que rearrenden el molí fariner a Pasqual Babiloni el 1800.

Aquests arrendaments, a l'igual que la resta de monopolis, començaran a trontollar durant aquestes dècades. Així, entre altres conseqüències de la revolució liberal que s'acometran al llarg del segle XIX trobem la desamortització civil, que realment s'encetà a finals del segle XVIII, impulsada pels notables locals i la burgesia rural, la qual va tindre condicions favorables per desenvolupar-se al llarg de la guerra d'Independència. La primera mesura revolucionària d'àmbit estatal fou el decret de 1813, obra de les Corts de Cadis, i va continuar tant amb els governs absolutistes com liberals, fins a la culminació en la desamortització general de Madoz decretada el 1855, que posà en venda tots els béns en mans de l'Estat incloent la major part del patrimoni municipal encara no enalienat.

Pel que fa al tema del declivi de la noblesa com a estament privilegiat, cal analitzar la seua transformació o no en la nova elit agrària. Els senyories i les primogenitures eren es puntals bàsics del domini agrari de la noblesa de l'Antic Règim, d'ací que reberen ben prompte els atacs de la revolució. L'abolició del règim senyorial fou decretada arran de les Corts de Cadis, el 1811, i es separava artificialment el domini jurisdiccional del domini territorial, amb la finalitat que el primer l'incorporara la Nació. La revolució eliminà la majoria de rendes que havien estat unides tradicionalment al poder jurisdiccional dels senyors i li aportaven nombrosos ingressos a la noblesa: monopolis, alcabales i tèrcies reials, delmes i altres impostos.

Per la seua banda el domini territorial va passar a augmentar la classe de la resta de drets de propietat particular. No obstant, el 1811 es va promulgar un decret que donà pas a un procés abolicionista que retallà enormement el domini territorial de la noblesa, encara que no el féu desaparèixer per complet com en el cas de la jurisdicció. Subsistia el dubte de com distingir la legitimitat o no del senyoriu pairal convertit per llei en propietat particular. Els dominis territorials, per tant, tenien l'amença de l'exigència de la presentació dels títols de propietat, tal i com es declarava en la llei de 1823, fins que tornara l'absolutisme.

La revolució liberal renuncià a resoldre el problema del domini territorial amb la mateixa immediatesa i contundència amb què ho féu en el cas del domini jurisdiccional dels senyors. El procés d'incorporació a la Nació fou molt més lent i passà finalment als tribunals de justícia. No obstant, ni tan sols en els seus aspectes polítics, l'abolició del règim senyorial pot considerar-se acabada en el període estricte de la revolució liberal. Amb tot, sols es pot afirmar que la revolució liberal accelerà la descomposició d'un grup econòmicament molt heterogeni, en què moltes administracions nobiliàries ja delataven un endeutament molts anys abans.

La crisi va anar creixent la primera meitat del segle XIX amb la caiguda continuada dels ingressos nobiliaris, a mesura que anaven fent efecte les lleis revolucionàries i la resistència dels pobles a pagar tot tipus de rendes als seus anteriors senyors. La desaparició de la noblesa com a gran propietària fou un fet general en les zones que assoliren que el senyoriu s'abolira quasi per complet, com és el cas del País Valencià, Catalunya i algunes zones d'Aragó.

Per últim, a les pèrdues patrimonials de la noblesa van contribuir també altres causes, a més de l'abolició dels senyorius, com el segrest dels béns de la noblesa per deutes o per motius polítics, la nacionalització i la venda pública en subhasta de nombroses testamentàries benèfiques i molt especialment la desvinculació. (RUIZ, p. 227).

La desvinculació fou decretada en la llei de 1820, reestablerta el 1836 i definitivament reglamentada en 1841, i forçà en molts casos a importants vendes de patrimonis nobiliaris quan estava pel mig la pressió dels creditors. Les lleis de desvinculació obligaren a la noblesa a acomodar-se a la nova economia de mercat i posaren fi a una condició social privilegiada que havia mantingut intacta anteriorment la propietat nobiliària. Sols amb l'eliminació del privilegi que protegia els patrimonis nobiliaris es va produir una important transmissió de propietat en favor de la burgesia. La noblesa senyorial, per tant, va rebre un dur colp en els seus patrimonis, encara que més feble que l'església i els municipis.

L'acumulació de terres en mans de la burgesia, junt amb l'alliberament de la propietat dels destorbs polítics feudals i de les servituds imposades per l'economia agrària tradicional, modificà substancialment el control social del poder local. La revolució burgesa liquidà les restes del feudalisme i eliminà el monopoli de la propietat eclesiàstica i de la propietat municipal. El resultat fou de nou la concentració de la terra en mans d'un reduït grup de propietaris, encara que ara amb un distint perfil social i obert a la renovació.

Tot seguit, reproduïm un quadre amb els drets i monopolis instaurats a Borriol al llarg de la segona meitat del segle XVIII, que solen ser arrendats o rearrendats pel senyor o pel clero:

MONOPOLIS I ARRENDAMENTS ENTRE 1758-1800

Producte	Arrendador	Arrendatari	Any	Preu	Anys
Gavellot de la Neu	Vila de Borriol	Andreu Garrigo	1758	88	4
Pes i mesura	Josep Chulvi (Clavari Confraria Sant. Sacrament)	Alfons Ivanyes	1759	106	3
Arcedianat. Els fruits, amb tots els seus útils de blat, ordi, vi, oli, cànem, llegums, carns.	Doctor Joan Baptista Chicola	Jaume Pallarés de Jaume el major	1759	816 13s 4d c/a	4
Primícia	Josep Febrer (prevere)	Jaume Pastor	1759	408 6s 8d	4
Carn	Regidors	Josep Chiva de Vicent	1759		1
Herbes del Quart de la Vall	Albert Llansola (alcalde)	Joan Vielsa	1775	220 i 1 arrova de formatge	4
Primícia	Josep Febrer (prevere)	Vicent Santamaria	1781		4
Pes i mesura	Josep Alafort (Clavari Confraria Sant. Sacrament)	Vicent Palau	1782	50 10s c/a	3
Taverna	Ajuntament de Borriol	Vicent Palau	1782	67	1
Carnisseria	Ajuntament de Borriol	Tomàs Solutí	1782	20	
Molí fariner	Albert Llansola	Pasqual Babiloni	1796	$\frac{3}{4}$ d'allò mòlt i $\frac{2}{3}$ dels pollastres, gallines i anyells	4
Forn nou	Albert Llansola	Josep Safont	1796	28 cada mes	4
Forn vell	Albert Llansola	Vicent Rubio	1796	28 cada mes	4
Forn nou i forn	Josep Chiva i	Vicent Rubio	1800	30 15s	4

vell	Josep Esteve			cada mes i cada forn	
Molí fariner	Josep Chiva i Josep Esteve	Pasqual Babiloni	1800	2/3 d'allò mòlt i altres donatius	4

La majoria de les rendes que perceben els senyors laics valencians, provénen de la partició dels fruits principalment, així com dels monopolis que aquests gaudeixen.

Pel que fa a la legislació sobre els arrendaments, les Corts de Cadis estableixen que seran lliures a gust dels contractants, i pel preu o quota que es convinguen, prohibint el recurs a reclamar taxació per part del propietari o de l'arrendatari. Igualment, reconeixia a l'amo la facultat de desallotjar en cas que l'arrendatari no pagara la renda convinguda, tractara malament la finca o faltara alguna de les condicions del contracte.

Els arrendaments normalment s'adjudicaven en pública subhasta, encara que no sempre, a la qual concorrien diversos licitadors. En el cas dels drets dominicals també existia una pràctica peculiar, els eixaus²¹⁸, que aconseguien que el preu de la subhasta pugés per tal d'assolir xifres considerables i així el senyor poder arrendar a un preu que li satisfera.

Seguidament, recollim els arrendaments recopilats en la mostra que pertanyen al primer terç del segle XIX, no sols els monopolis sinó també arrendaments particulars de terres i immobles, així com alguns establiments nous, com és el cas dels forns de coure pa:

ARRENDAMENTS I ESTABLIMENTS DEL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XIX (1800-1833)

²¹⁸ ARDIT LUCAS, M. (2004): Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX. Ed. Afers. Catarroja-Barcelona. P. 209.

Arrendament	Data	Contractants	Preu	Anys
Mesó	27-III-1801	Obligació de Pere Gavara a Batiste i Gaspar Falomir germans.		
Mesó	22-I-1802	Declaració de Gaspar i Batiste Falomir germans.	137 lliures i mitja	1
Mas Alt (la Pobla Tornesa)	28-VI-1807	Francesc Garcia a Jaume Garcia.		4
Botiga de garrofes	5-XII-1809	L'Ajuntament de Borriol a Josep Alberto Llansola.	140 c/a	3
Taverna	16-II-1811	L'Ajuntament a Batiste Vaquer.	62	1
Tenda de propis	16-II-1811	L'Ajuntament a Josep Falomir.	126 c/a	3
Tenda de propis	16-II-1811	L'Ajuntament a Salvador Bernat.	122	3
Terres	11-VII-1811	Manuel Luna a Pau Dualdo M. Luna (Soldat Quint).	9	8
Casa	6-VIII-1811	Manuel Luna a Francesc Benlliure.	12	8
Botiga de les garrofes	15-IX-1812	L'Ajuntament de Borriol a Vicent Bernat.	210	3
Forn nou	31-XII-1812	Vicent Falomir de Joan a Josep Portolés.	30 lliures al mes durant un any	1
Forn vell	31-XII-1812	Vicent Falomir a Vicent Portolés.	20 lliures mensuals fins Sant Joan	1
Molí fariner	31-XII-1812	Vicent Falomir a Pasqual Babiloni.		2
Forn	7-I-1814	Establiment de forn de coure pa, de l'Ajuntament de Borriol a Francesc Falomir.		
Forn	28-I-1814	Establiment de forn de coure pa, de l'Ajuntament de Borriol a Josep Muntanyés.		
Mas de l'Hereu	5-II-1814	Establiment del Mas de l'Hereu, de Josep Campabadal a Rafael Barreda.		
Forn nou	9-II-1814	Vicent Falomir a Josep Portolés.	Cada mes 17 lliures	1
Forn vell	9-II-1814	Vicent Falomir a Josep Muntanyés.	Cada mes 12 lliures i mitja	1
Forn	29-XII-1818	Josep Muntanyés a Vicent Falomir de Joan i a Josep Chiva.	10 lliures mensuals	4
Forn nou	29-XII-1818	Vicent Falomir de Joan i Josep Chiva a Josep Portolés	28 lliures mensuals	4
Abastiment de l'oli	5-III-1819	L'Ajuntament de Borriol a Batiste Vaquer.	El que queda de l'any	200

Mas de la Font de Sant Martí	3-II-1825	Establiment del Mas de la Font de Sant Martí, de Josep Campabadal a Mariano Bellés de Pio, veí de Culla.	6 cafissos de blat cada any.	1
------------------------------	-----------	--	------------------------------	---

Si comparem el preu dels arrendaments de Borriol amb els d'una ciutat de la Plana, com és Castelló²¹⁹ i amb una vila del Maestrat, com Catí²²⁰, observarem que no hi ha un patró més o menys fidedigne que ens aporte alguna dada rellevant per tal d'establir el comportament dels preus. Així, per exemple, l'any 1812, el forn nou de Catí s'arrenda per 115 lliures, mentre el forn vell per 100 lliures; i a Borriol, durant el mateix any, oscil·la entre 360 lliures del forn nou i 240 lliures del forn vell.

Quant a Castelló, per la taverna, l'any 1827, es paga una contribució de 73 lliures i 8 sous. Per la seua banda, a Borriol, l'any 1782 es paguen 67 lliures per l'arrendament de la taverna local, i l'any 1811 es consignen 62 lliures anuals. S'aprecia, per tant, que no hi ha massa diferència en el preu del pagament entre les dues localitats i en dècades diferents. No obstant, l'arrendament de la carn sí que difereix substancialment: l'any 1782 es paguen 20 lliures a Borriol, per contra, a Castelló, l'any 1827, l'abastiment de carns assoleix les 217 lliures i 22 sous.

Equivalent. Any 1835. Arrendament de propis de Castelló de la Plana (AMC).

		<i>Reials</i>	<i>Meravedís</i>
Tendes	Francesc Pastor	43	31

²¹⁹ Del Reial Equivalent de l'any 1827 (AMC), es desprenen les següents dades pel que fa a la contribució: Abastiment de pells a Antoni Ramos, 14 lliures, 12 sous; Abastiment de tendes a Fermí Safont, 7 lliures, 2 sous; Abastiment de tavernes a Pere Sanchis, 73 lliures, 8 sous; Abastiment d'oli a Vicent Sebastià, 62 lliures, 4 sous; Pes de les Garrofes a Domingo, 10 sous, 30 diners; Pes reial i romana a Jaime Ràfol, 67 lliures, 1 sou; Arrendament del sebo a Vicent Badia, 8 lliures, 9 sous; Arrendament de l'Almodí a Francesc Vidal, 7 lliures, 17 sous; Forn de la vila a Francesc Salva, 18 lliures, 5 sous; i Abastiment de carns, 217 lliures, 22 sous.

²²⁰ PUIG PUIG, J. (1998): *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí*. Diputació de Castelló. Castelló. P. 118.

Herbes de Benadressa		10	11
----------------------	--	----	----

ARRENDAMENT DE LES TENDES DE PROPIS

L'any 1811 apareixen sengles documents notariais en què es fixen les condicions per a l'arrendament de les dos tendes de propis que posseeix la vila.

El 16 de febrer de 1811 l'Ajuntament de Borriol arrenda la primera tenda de propis a Josep Falomir, pel termini de 3 anys, a pagar 126 lliures cada anualitat, en tres parts iguals (24 d'abril, 24 d'agost i 24 de desembre). Entre les condicions assenyalades en el contracte, s'estipula que el preu de l'oli haja de ser el mateix que el que ofereix la Llotja de Castelló de la Plana cada dilluns, així com de la mateixa qualitat. A més a més, s'hi fixa l'equiparació de preus amb les tendes de Castelló, que actuen com a model i verdadera referència, pel que fa a la venda de productes com l'arròs i els fesols. També es parla de l'abastiment del peix, com l'abadejo, la sardina i la tonyina de sorra. Per últim, pel que fa al preu del sabó, a l'hora d'equiparar-lo amb les tendes de Castelló, el contracte afig que s'ha de vendre un diners menor que a la capital:

Condiciones: que el aceyte se haya de vender al precio de la Lonja de Castellon, el del lunes para cada semana en las tiendas de esta de Borriol y de la calidad que se venda en dicha lonja. Otrosí. El arros, avichuelas, bacalado, toñina y sorra al precio de las tiendas de Castellon que en cada semana se dara al precio se venderá en dichas tiendas de Castellón. Otrosí. Que el jabón se haya de vender un dinero menor que se venderá en las tiendas de Caastellon. Otrosí. Que las sardinas se venderan al precio de las tiendas de Castellon.

Pel que fa a la segona tenda dels propis, en la mateixa data que en el cas anterior, el 16 de febrer de 1811, l'Ajuntament de Borriol li l'arrenda a Salvador Bernat per 122 lliures cada any dels 3 estipulats, a pagar en els tres terminis idèntics (24 d'abril, 24 d'agost i 24 de desembre).

ARRENDAMENT DEL FORN VELL I DEL FORN NOU

Al llarg de l'època estudiada, apareixen 3 forns que responen a moments de creació diferents. El primer d'ells és el que ens relaten les cartes de poblament medievals de la vila, monopoli del senyor, a l'igual que el segon, encara que de fabrica posterior i, possiblement, no molt anterior o coetani al segle XVIII. El cas del tercer forn el trobem datat a principis del segle XIX (1814) i ja no és de monopoli privatiu del senyor, sinó d'iniciativa privada (Josep Muntanyés).

L'arrendatari que figura en les escriptures notariales varia en funció de l'any. Així, el 1796, qui arrenda és Albert Llansola, per períodes de 4 anys, a Josep Safont (forn nou) i Vicent Rubio (forn vell); mentre que el 1800, Josep Chiva i Josep Esteve, esdevenen els arrendataris del senyor i, per tant, aquells que rubriquen el contracte a favor de Vicent Rubio (forn vell i forn nou).

Arrendament del forn vell

El 31 de desembre de 1812, Vicent Falomir, arrendatari del *Molt Il·lustre Senyor En Josep Pasqual de Marimon, Marqués de Cerdanyola i Boil*, li arrenda el forn vell a Vicent Portolés, que està al carrer de l'Església, i limita d'un costat amb la casa Abadia i de l'altre amb la casa de Joan Safont, pel preu de 20 lliures mensuals fins a Sant Joan.

...y si la panadería cociese el pan en dicho horno deberá pagar veinte y quatro libras de dicho dia de San Juan en adelante y si nomas cociere la metad no deberá pagar mas que veinte y dos libras cada mes durante dicho arriendo...

L'arrendament posterior, de 9 de febrer de 1814, recau en Josep Muntanyés, i suposa un descens de la quota a pagar, a l'igual que succeeix amb l'arrendament del forn nou. Es passa de les 20 lliures que es pagaven el 1813 a 12 lliures i mitja que es pagaran al llarg de 1814, durant una anualitat. S'observa, per primera vegada, una creixent activitat en el forn nou en detriment d'aquest forn primigeni, possiblement a causa del notable

eixamplament urbà més enllà de les muralles. Cal dir que els anys 1796 i 1800 el preu de l'arrendament de sengles forns era de 28 i 30 lliures mensuals respectivament, igual per al forn vell que per al forn nou, a raó de 4 anys.

Arrendament del forn nou

Vicent Falomir arrenda a Josep Portolés el Forn Nou de la vila que està al barri de la Font, al carrer de les Ferreries²²¹, en data de 31 de desembre de 1812, per 30 lliures al mes durant un any. Entre altres condicions, en el contracte figura que si de juny en endavant el forn de dalt (el vell) cou pa, sols deuria de pagar 26 lliures al mes i, en cas de tindre dos panaderies i coguera una d'elles en cada forn, en aquest cas pagaria 28 lliures de moneda reial valenciana:

Que el referido Jose Portholés haya de pagar todos los meses por dicho horno la quantia de treinta libras moneda valenciana, dichas treinta libras se deveran entender hasta el mes de junio, y si de dicho mes en adelante la panaderia que habrá cociera el pan al horno de arriba que llaman, no deverà pagar mas que veinte y seis libras al mes, y si tuviera dos panaderias y cociera una de ellas en cada horno en este caso deverà pagar veinte y ocho libras en una paga...

En un contracte de 9 de febrer de 1814, un any després, se li arrenda a Josep Portolés, per un a anualitat, a pagar 17 lliures cada mes. Per tant, el preu de l'arrendament ha minvat 3 lliures respecte a l'exercici anterior.

Ja a l'any 1818 apareixen dos contractes seguits d'arrendament i rearrendament, en data de 29 de desembre, per tant per a l'exercici de 1819. En el primer, Josep Muntanyés li arrenda el forn a Vicent Falomir de Joan i a Josep Chiva fins 1822, a raó de 10 lliures mensuals. Cal tindre en compte que el forn que arrenda Josep Muntanyés és de nova obra, arran de l'establiment que se li concedeix per part de l'Ajuntament el 28 de gener de 1814 per edificar un nou forn. Amb aquesta operació, el senyor segueix mantenint el

²²¹ Limita amb casa d'Antoni Portolés, amb casa de la viuda de Vicent Santamaria, i per les esqueses amb pati de Vicent Falomir.

monopoli de venda del pa, ja que controla els 3 forns de la vila: dos que li pertanyien d'antuvi i el tercer perquè l'ha arrendat al propietari. Fins el moment, per tant, les mesures liberalitzadores del mercat no hauran afectat de ple en les possessions del noble, ja que s'ha pogut fer amb el control del tercer forn i, per tant, els veïns de la vila encara no han donat el pas definitiu per al control d'aquest servei.

Vicent Falomir de Joan i Josep Chiva, per la seua banda, rearrenden el forn nou a Josep Portolés, que ja el posseïa els anys anteriors, en data de 29 de desembre de 1818, pel preu de 28 lliures mensuals, a raó de 4 anys.

ARRENDAMENT DEL MOLÍ FARINER

El molí fariner, situat a la partida del molinàs o de l'Alqueieta, també apareix citat entre els monopolis de què gaudeix el senyor feudal al llarg de l'època medieval, segueix en funcionament durant de l'època moderna i el primer terç del segle XIX. El 1796, Albert Llansola l'arrenda a Pasqual Babiloni (*Viviloni*) per durada de 4 anys i a canvi de $\frac{3}{4}$ parts d'allò mòlt i $\frac{2}{3}$ dels pollastres, gallines i anyells que aquest posseïa. L'any 1800, Josep Chiva i Josep Esteve, arrendataris del senyor, fan el respectiu amb Pasqual Babiloni, a canvi de $\frac{2}{3}$ del gra mòlt i d'altres donatius, també per 4 anualitats.

El 31 de desembre de 1812, Vicent Falomir segueix arrendant el molí a Babiloni, però aquesta vegada per 2 anys, amb alguns pactes i condicions, com és el cas de reservar $\frac{2}{3}$ del gra mòlt per a l'arrendatari i criar-li un porc per tal de donar-li'n la meitat durant la matança:

...El qual rearriendo con los pactos, capitulos y condiciones siguientes=

Primeramente: que el dicho molino lo ha de tener al tercio, esto es, son las dos partes de moltura al Arrendatario y la otra parte se la ha de quedar por si.

Otrosí: Asimismo será de su obligación el dar al Arrendatario de la moltura que recogerá quando irá a moler de las tres partes de moltura, una, y las otras dos se las a de quedar para si.

Otrosí: Ygualmente será de su obligación el marcar un cerdo y engordarle, y partirselo por mitad con el Arrendatario, dandole este la mitad del valor que importare el cerdo, quando lo marcare; dicho cerdo se deberá entender en cada año.

Y ultimamente: Yo el Arrendatario abono al Arrendador, media hanegada de tierra huerta, sembrada de alfalfa para el mulo.

Y siendo presente el contenido Pasqual Viviloni acepta este arriendo con todo lo aportado y por el referido tiempo de dos años.

S'albira, per tant, la perpetuïtat en l'ofici de moliner local el llinatge dels Babiloni, que continuaran al llarg del segle XIX fent-se amb l'arrendament del molí fariner, fins ostentar definitivament la seua possessió amb el devenir del Vuit-cents.

ARRENDAMENT DE LA TAVERNA I DEL MESÓ

El 16 de febrer de 1811, l'Ajuntament de Borriol arrenda la taverna a Batiste Vaquer, per 62 lliures, durant un any. Entre altres condicions especifica el pagament en tres terminis iguals (24 d'abril, 24 d'agost i 24 de desembre), i l'abonament a l'arrendador de vuit diners per cànter de vendre i un diners de sou de mesurar *...se le abona del arrendador ocho dineros por cantaro es dicho de vender, y un dinero de sueldo de medir, siendo el vino de la villa...*

Sobta que la quantitat haja decrescut respecte a 1782, en què l'Ajuntament va arrendar la taverna a Vicent Palau per 67 lliures anuals.

Pel que fa al mesó, les referències de què disposem no tenen a veure amb els contractes d'arrendament. D'una banda, a partir d'una obligació de 27 de març de 1801 entre Pere Gavara i els germans Batiste i Gaspar Falomir, sabem que aquest primer els deu 28 lliures de l'arrendament als segons. Així mateix, en una declaració d'aquests germans

escriturada el 22 de gener de 1802, aquests afirmen que el 1799, el 1800 i el 1801 va arrendar el mesó de la vila Pere Gavara, a raó de 137 lliures i mitja anuals de pagament.

ARRENDAMENT DE LA BOTIGA DE LES GARROFES

El 5 de febrer de 1809, l'Ajuntament de Borriol arrenda per 3 anys la botiga de les garrofes a Josep Albert Llansola, que havia estat l'alcalde ordinari de la vila el 1807, amb el pagament de 140 lliures durant cada anualitat. En renovar el contracte, tres anys després, el 15 d'agost de 1812, l'arrendament recau en Vicent Bernat, amb un augment de la quota anual a 210 lliures, fins 1815.

ARRENDAMENT DE MASOS

L'expansió econòmica i demogràfica no sols afecta els habitants del nucli urbà, sinó que també participen els masos, com a millor exponent del poblament dispers. Així, el 28 de juny de 1807, es rubrica un contracte d'arrendament d'un mas entre Francesc Garcia a Jaume Garcia, pare i fill respectius, el primer habitador del *Mas Alt* (terme de la Pobla Tornesa) i el segon veí de Borriol. En el document s'inclou, a més del mas, la terra annexa, parideres de tancar ramat i tots els arbres existents; a més de l'heretat figuerar amb alguns ametlers en la partida de les Solsides; el ramat que en el dia es troba; una porcella de cria i, durant el temps de l'arrendament, li deixa dos muls i una muleta. Per últim, li deixa al seu càrrec a Joaquim Garcia (de 14 anys) i Francesca Garcia (de 12 anys), els seus germans, perquè li ajuden a treballar i recollir els fruits, per raó de 4 anys d'arrendament.

ARRENDAMENT DE L'ABASTIMENT DE L'OLI

L'Ajuntament de Borriol, el 5 de març de 1819, arrenda a Batiste Vaquer per 200 lliures, l'abastiment de l'oli de la vila, fins que acabe l'any. Entre les condicions del contracte figura l'obligació de l'arrendatari de vendre l'oli en dos cases diferents, situades geogràficament a totes dues bandes del nucli urbà, per tant, amb la intenció última de donar servei òptim a tot el veïnat. Es deixa entreveure d'aquesta manera, la preocupació de la corporació municipal en millorar el benestar dels seus habitants i garantir el subministrament d'aquest producte. A més a més, es fixa el preu de l'arrova de l'oli en 32 diners, subjecte a les possibles modificacions que pugua tindre en cas de ser importat, però amb la intenció final de mantindre l'equitat de preus, i amb l'obligatorietat d'ésser una mesura valenciana, per tal de no incórrer en pena arbitrària.

...será de la obligación del arrendatario el vender el aseyte en dos casas, la una desde la casa de Jose Thena en afuera y la otra de aquella en adentro....se le señala al arrendatario el drecho en cada arroba de aseyte que vendiere treinta y dos dineros comprando dicho aseyte en el pueblo, y a precio equitativo, y ocho dineros ademas por arrobas traiendolo de fuera y por cada legua que conduciere, sujetandose a las disposiciones del Regidor Diputado de mes para la equidad de precios, bien que la arroba aya de ser de este Reyno, aunque sea de otros, y no siendo así incurrirá en la pena arbitraria.

ESTABLIMENTS DE FORNS

En aquest apartat, tractem els establimentys dels forns i dels masos com un capítol annex als arrendaments, per estar directament relacionats. Així, apareixen dos documents notariais amb establiments de forns nous a la vila, a causa del creixement demogràfic esdevingut al llarg del segle XVIII i de l'expansió fora dels murs del casc antic, a més a més de la nova situació política i de les noves mesures liberalitzadores, que comencen a implantar-se progressivament en els municipis. Així, el 7 de gener de 1814,

l'Ajuntament de Borriol, encapçalat pel seu alcalde constitucional, *Batiste Pallarés*; pels regidors *Bartomeu Santamaria*, *Cristòfol Aragon* i *Batiste Falomir*; i per *Vicent Vidal*, síndic procurador general; autoritzen l'establiment d'un forn de core pa a Francesc Falomir:

*...Dixeron: que por Francisco Falomir labrador de esta vecindad, se acudió a este mismo ayuntamiento del año pasado de proximo con el memorial o representacion memorial que a la letra dice: Muy Ilustre Ayuntamiento de la Villa de Borriol: Francisco Falomir Labrador vecino de la presente a us. con el debido respeto suplica y dice: que en el poblado de esta villa y calle de alla fuera posehe un acasa bastante capaz para edificar un horno de pan cocer que linda en las de José Falomir de Pasqual y Vicente Balaguer, y ambas con tres calles publicas, muy separadas de los hornos que posehe con la misma el Marqués de Cerdañola y necesitandose en esta poblacion de otro horno como es publico y ser permitido por Reales ordenes a los Ayuntamientos el poder establecer hornos y molinos sin perjuicio de tercero, en esta atencion suplica a Us. Se sirva mandar el reconocimiento de dicha casa y siendo conforme y no perjudicar a tercero concederle la licencia de edificar dicho horno de pan cozer: Gracia que espera merecer de la recta justificación de Us. Borriol y octubre, veinte y tres de mil ochocientos trece, Francisco Falomir= Decreto, Borriol y octubre veinte y cinco de mil ochocientos trece= como se pide y con arreglo al Decreto de las Cortes de diez y nueve de julio de mil ochocientos trece= Josef Falomir Alcalde= Thomàs Esteve Secretario= Relacion de Perito Albañil= en dicho dia se reconoció el terreno por el maestro de obras Crhistoval Alcon, le halló competente y capaz como expresa el suplicante a presencia del regidor Gaspar Vilarrocha y el alcalde arriba firmado y del infra secretario firmado que firma con dicho maestro de orden de dichos señores= Christoval Alcon= Esteve_ Borriol y octubre veinte y cinco de mil ochocientos trece= Queda copia en el rchivo de la presente villa que está a mi cargo al ramo de veredas de este año de que certifico= Esteve= segun todo resulta y aparece en el expresado memorial y decretos originales actuadas en esta razón que para el efecto han tenido presente dichos Señores de este Ayuntamiento, quienes en uso de las facultades que le son conferidas según ordenes Reales llevando a debido efecto lo determinado en los decretos arriba incertos por si, y en nombre de los demas sucesores de este Ayuntamiento otorgan: **Que dan y conceden establecimiento perpetuo al dicho Francisco Falomir labrador de esta vecindad el Horno de pan cozer que en el dia ya lo tiene corriente con su leñero y oficinas correspondientes en su casa propia, sito en el poblado de esta villa y calle de allá fuera, que linda con casas de Josef Falomir de Pasqual y Vicente Balaguer...***

El mateix mes, l'Ajuntament autoritza de nou l'establiment d'un forn per core pa a Josep Muntanyés, el qual acudeix davant de l'alcalde i dels regidors, com en el cas anterior, dient que té una casa al carrer Fondo, que limita amb casa de Josep Castelló i casa de Vicent Francisco, per tal d'iniciar la construcció d'un forn. En aquesta ocasió el peritatge el fa l'obrer Francesc Beltran i actua com a prosecretari Ramon Artola. El fet

d'aparéixer un perit municipal incideix en la voluntat de la corporació en oferir un servei òptim als seus habitants.

ESTABLIMENTS DE MASOS

Pel que fa als habitatges del poblament dispers, el 5 de febrer de 1814, es procedeix a l'establiment del Mas de l'Hereu. Josep Campabadal ven a Rafael Barreda, veí llaurador de Benassal, aquesta masada amb totes les seues terres cultes i incultes, eres, serrades, cases de morada, casalicis, patis, corrals, horta, freginals, pasturatges, aigües i de més a ella adherents, situada en la partida de la Font de Sant Martí, que limita amb terres de Francesc Santamaria, Josep Soler, Francesc Hereu i dels hereus de Vicent Falomir Masiano. A canvi, es compromet a donar-los anualment la meitat de la collita de les ametles i les anous. A més, l'heretat de terra campa, que està a la part de baix de la dita masada, que va pertànyer al seu oncle Batiste Campabadal, la ven per preu de sis cafissos de blat anuals:

...vendo, establezco, concedo y doy a Rafael Barreda tambien labrador vecino de la villa de Benasal [...] una masada con todas sus tierras cultas e incultas [...] sita y puesta en el termino de esta dicha villa de Borriol y en el partido de la Fuente de San Martín...

...Otro sí con el pacto y condicion de que durante mi vida y la de Antonia Bernat mi actual consorte ha de ser su obligacion de Barreda, o de quien le representare, el darnos todos los años la mitad de las almendras= mitad de las nueces= Una carga de ubas...

El 3 de febrer de 1825, Josep Campabadal procedeix a un altre establiment, en relació al Mas de la Font de Sant Martí²²², en aquest cas a favor de Mariano Bellés de Pio, veí de Culla, a canvi de 6 cafissos de blat per any.

²²² Aquest mas es troba a la partida de la Serra o Font de Sant Martí, limita amb l'assagador de Vilafamés i terres de Vicent Llorens, Francesc Santamaria i Maria Marzal viuda de Jaume Portolés, i Ramon Falomir.

ALTRES ARRENDAMENTS

A l'igual que al segle XVIII, durant el primer terç del segle XIX assistim a l'arrendament del pes i la mesura, de l'*arcedianat*, entre d'altres, Així, en data de 30 d'octubre de 1801, arran d'una obligació de Miquel Pastor a Cristòfol Aragon (Clavari de la Confraria del Roser), arrenda i concedeix tot el pa que es recollirà en tot l'any pertanyent a la dita confraria al dit Pastor per una lliura, 6 sous i 11 diners per cada arrova de pa, pagador en tres tèrcies iguals.

Entre els protocols de Josep Busquets, de l'Arxiu del Regne de València, sol aparèixer algun contracte d'arrendament en què apareixen borriolencs i alguns habitants dels diferents llocs dels quals també és senyor el Baró de Borriol. Així, podem trobar alguns documents que fan referència a Torrent d'En Fenollet (la Costera) i Alfafar (l'Horta), entre d'altres. Així, en data de 3 de gener de 1749, en l'arrendament dels fruits i dels drets dominicals de Torrent, apareix una escriptura molt detallada pel que fa a les condicions que es pacten²²³:

En la villa de Borriol a los tres dias del mes de henero de mil settecientos quarenta y nueve años: El Muy Ilustre Señor Don Joseph María Boil de Arenós Carrós de Carrós y Fenollet de Mercader, Señor de los lugares de Alfafar, Lugar Nuevo, los francos, Torrente de Fenollet, Señor y Baron de la Baronia Castillo y Villa de Borriol en el Reino de Valencia, y en el de Aragon Marques y Baron de la Baronia Castillo y Villa de Boil con sus anexos: De su buen grado y cierta siencia, y por thenor de esta escriptura da y concede en arrendamiento a Ginés García i Antonio Sanchiz labradores vecinos del lugar de Torrente de Fenollet, a los dos juntos, y a cada uno de por si e in solidum, los frutos y drechos dominicales del mismo lugar de Torrente en que se comprenden la Cassa Dominical, Horno Almazara y demas regalias por tiempo de quatro años [...] y por precio en cada uno de seiscientas libras moneda corriente de este Reyno [...]

²²³ Venda de quatre fanecades de terra, atorgada per Lluís Pujades a favor de Salvador Martínez, de Benetússer. De testimoni figura mossén Josep Castelló, beneficiat de l'església parroquial de Borriol. 3 de gener de 1749. Protocols de Josep Busquets (ARV).

Per últim, cal assenyalar el paper dels litigis bèl·lics nacionals i internacionals a l'hora de dur-se a terme certs contractes d'arrendament, com és el cas de les dos escriptures que emet Manuel Luna (soldat de l'últim terç de la quinta de 1811), perquè es trobarà fora de la vila amb la prestació del servei militar i no se'n podrà fer càrrec de les seues possessions:

L'11 de juliol de 1811 Manuel Luna, arrenda a Pau Dualdo 2 jornals de terra campa amb figueres i ceps, al Barranc Fondo, per 8 anys, a raó de 9 lliures anuals: *Otorgo que arriendo y por titulo de arriendo concedo a Pablo Dualdo Labrador y mi convecino [...] dos jornales de tierra campa con higueras y sepas de hubas en este termino y partido del Barranco Hondo...*

El 6 d'agost de 1811, arrenda a Francesc Benlliure (mestre ferrer), una casa per 8 anys a raó de 12 lliures per any, al Barri de les Serrades, que limita amb la Séquia Mare que va a la Font de la Vila.

4.3.2. EVOLUCIÓ DE LA RENDA DE L'ESGLÉSIA. LES AMORTITZACIONS

La masa de bienes de las distintas instituciones eclesiásticas, conocidas genéricamente por el nombre de Bienes de Manos Muertas, alcanzaba unas cotas bastante elevadas a finales del Antiguo Régimen. Ello era el resultado de una acumulación que en muchos casos venía desde la Edad Media y que procedía de una triple fuente: concesiones reales, herencias y/o donaciones de particulares y compras²²⁴

²²⁴ MENÉNDEZ PIDAL, R. (1987): Historia de España. Espasa-Calpe. Madrid. volum XXX tracta de "Las bases políticas, económicas y sociales de un régimen en transformación (1759-1834)" p. 459.

Quant a les finques de l'església, cal citar que eren molt poques les explotades directament per les institucions eclesiàstiques, a excepció d'algunes reserves annexes als monestirs i a algunes vinyes. La major part de terres del clero s'explotaven indirectament: se cedia l'aprofitament a tercers amb l'obligació de pagar renda. Aquestes cessions tenien dos formulacions fonamentals: l'arrendament i els censos. L'*arrendament*, com acabem de veure, era un contracte pel qual el propietari cedia a canvi d'una renda l'aprofitament de predi a un tercer durant un temps que no solia passar de 10 anys. Els *censos* es caracteritzaven per la divisió de dominis de forma que ni el censalista (que retenia el domini directe) ni el censatari (que rebia el domini útil a canvi del pagament d'un cànon o renda) concentraven per si la propietat plena. El pagament dels censos i dels arrendaments es dirigia principalment cap a les ciutats i els centres urbans on radicaven les institucions eclesiàstiques més poderoses, en el cas de Borriol, bàsicament València i Castelló.

De vegades, apareixen representants del clero d'altres viles o ciutats, que han de percebre algun pagament o cens, normalment del Regne de València (clero de Vistabella, germans de l'Hospital de València, religiosos del convent de Sant Agustí de Castelló, clero de Sant Mateu, etc.) i també d'altres regnes veïns, com l'Aragó o Catalunya: *Sepasse por esta escritura publica que por su tenor Yo el Ermano Miguel Cabanes, vecino de la Ciudad de Valencia, y allado en esta Villa de Borriol, en nombre del Santo Hospital de dicha Ciudad de Valencia, según consta de los poderes otorgados a mi favor ante Bernardo Basques Suares escribano, vecino de dicha Ciudad...²²⁵ o també ...con la obligacion de pagar un censo al clero de esta villa de quareinta y dos libras....al clero de Vistabella un censo de ciento y veinte libras de capital...²²⁶”*

²²⁵ 27 d'abril de 1795. Arrendament del germà Miquel Cabanes a Vicent Vaquer (AHPC).

²²⁶ 24 de maig de 1797. Partició de Josep Tena amb els seus germans (AHPC)

Entre les percepcions de l'església de Borriol, cal citar tres tipus de cobraments d'excedents productius: rendes de propis, dret de la primícia i el delme.

Les rendes de propis eren aquells béns d'un municipi o d'una entitat local menor que no estaven afectats a l'ús comú del veïnat, sinó a produir rendes patrimonials. Per la seua banda, la primícia estava destinada a la sostenibilitat dels edificis religiosos i dotació dels objectes de culte, i es carregava sobre propietats municipals assignades a tal finalitat. Normalment, la cobrava el rector local, ja que en alguns municipis la seua gestió està secularitzada. En el cas de Borriol s'encarrega de cobrar el Clavari de la Confraria del Santíssim Sacrament a favor de la parròquia, que en el cas de l'any 1759 es realitza per un període de 4 anys i es concedeix a Jaume Pastor per part de Josep Febrer, prevere de la parroquial de Sant Bartomeu: *Sepasse por esta escritura publica que por su thenor Yo el Dotor en Sagrada Theología Joseph Febrer presbítero y cura de la Parroquial Iglesia de la presente villa de Borriol, y en ella domiciado, de mi buen grado y cierta ciencia y cerciorado de lo que en este caso me incumbe, otorgo que arriendo y por titulo de arrendamiento concedo a Jayme Pastor labrador y vecino de esta misma villa, que está presente, y mas abajo acceptante, el **derecho de la Primicia** de la expresada villa, a mi perteneciente en el citado nombre de cura, con todos sus utiles y provechos de trigo, cevada, vino, aceyte, cañamo, carnes, legumbres y todo lo demas al referido derecho perteneciente por tiempo de quatro años, esto es, tres años precisos y uno voluntario para el dicho arrendatario llamado de respir, que tomaran su principio en el dia primero del mes de mayo del año que vendra de mil setecientos sessenta y quatro; Por precio cada un año de quatrocientas ocho libras, seis sueldos y ocho dineros moneda valenciana...*²²⁷”

²²⁷ 5 d'abril de 1759. Arrendament de la primícia del cura de Borriol a Jaume Pastor (AHPC)

Pel que fa al delme, amb ell el capítol eclesiàstic obtenia una desena part de tots els fruits que produïen els camperols al País Valencià. El rei i, per concessió reial, en molts territoris senyorials l'amo directe cobrava un terç d'aquest delme eclesiàstic. De vegades, amb cultius de blat o lleguminoses, per gaudir de més productivitat, se sol donar inclús una vuitena part. Entre les mesures revolucionàries de la reforma agrària, l'*abolició del delme* suposarà una vertadera commoció en el model de distribució del producte agrari que exigirà profunds reajustaments en l'estructura dels ingressos de moltes economies familiars i institucionals.

RELIGIOSOS DE L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE BORRIOL

Tot seguit, exposem els noms dels religiosos de l'església parroquial de Sant Bartomeu, que hem documentat al llarg de la mostra estudiada. Els capellans que apareixen en major nombre de contractes són Josep Febrer (entre els anys 1775 i 1781), Pasqual Aranda (entre 1796 i 1802) i Tomàs Esteve (entre 1796 i 1801). Per tant, assistim a que es tracta d'un grup caracteritzat perquè no hi ha un predomini clar dels llinatges locals per *antonomàsia*, a excepció feta per Josep Castelló, Tomàs Esteve, Gaspar Falomir, Tomàs Vicent i Jaume Pallarés. En un segon pla, trobem dos preveres pertanyents a la família dels Artola, afincats dècades abans en la vila, i entroncats amb els escrivans dels protocols estudiats. En un tercer grup inclouríem la resta del clergat: Miquel Sans, Josep Febrer, Josep Gorris, Joaquim Monarres, Pasqual Aranda, Joan Escuder i Joan Antoni Lozano.

Nom	anys
Josep Castelló	1750
Miquel Sans	1759
Josep Artola	1772
Josep Febrer	1775, 1780, 1781
Josep Gorris	1780
Tomàs Vicent	1782
Joaquim Monarres	1791
Pasqual Aranda	1796, 1800, 1802
Tomàs Esteve	1796, 1799, 1801, 1817
Joan Escuder	1799
Vicent Artola	1801
Joan Antoni Lozano	1809, 1817
Idelfons Morralla	1817
Gaspar Falomir	1817, 1818
Jaume Pallarés	1834

Pel que fa al paper que desenvolupen aquests en la vida social i política locals, cal assenyalar alguns episodis importants, com l'arrendament dels fruits o l'arcedianat, amb tots els útils de blat, ordi, vi, oli, cànem, llegums, carns, entre d'altres. Concretament, en el contracte d'arrendament de 1759²²⁸, el període que s'estipula és de 4 anys, 3 dels quals són obligats i un altre de voluntari, que s'anomena *de respir*, pel preu de 816 lliures, 13 sous i 4 diners de moneda valenciana cada any.

Per últim, hem volgut fer constar la presència dels clavaris de dues confraries i d'un inquisidor: el **Clavari de la Confraria del Santíssim Sacrament** (*Josep Chulvi*, 1759; *Josep Alafont*, 1782); el **Clavari de la Confraria de la Mare de Déu del Roser** (*Cristòfol Aragon*, 1801), i l'**Inquisidor** (*Vicent Campabadal*, 1780) que formen part del cercle d'influència del clergat parroquial i, per tant, participen en la xarxa d'oligarquies locals o de famílies ben situades.

²²⁸ Arrendament dels fruits. 1 d'abril de 1759 (AHPC). Joan Baptista Chicola, Advocat dels Reials Consells, i Alcalde Major per la seua majestat en la vila de Castelló de la Plana, en nom d'apoderat de Narcís Forges, prevere i Doctor en Sagrada Teologia, Arcediano de la Vila de Borriol, representant de la Santa Església Catedral de la ciutat de Tortosa, arrenda els fruits a Jaume Pallarés de Jaume el major. En data de 5 d'abril de 1759 Josep Febrer arrenda la primícia a Jaume Pastor, per 4 anys, per 408 lliures, 6 sous i 8 diners (AHPC) i en data de 30 de març de 1781 és arrendat a Vicent Santamaria, també per un període de 4 anys (AHPC).

Nom	càrrec	any
Josep Chulvi	Clavari Confraria del Santíssim Sacrament	1759
Vicent Campabadal	Inquisidor	1780
Josep Alafort	Clavari Confraria del Santíssim Sacrament	1782
Cristòfol Aragon	Clavari de la Confraria de la Mare de Déu del Roser	1801

Les confraries de Borriol es troben amb plena vigència al llarg del segle XVIII i durant el primer terç del segle XIX, a l'igual que en la resta de pobles de la rodalia i, en general, a altres territoris peninsulars²²⁹. Pel que fa a la confraria del Santíssim Sacrament, tal i com ens apunta À. Monferrer²³⁰, pertany a les confraries derivades de les noves corrents devocionals fomentades des del Concili de Trento, a causa de l'acció pastoral de les Ordes mendicants, encara que les seues arrels siguen anteriors. A la ciutat de Castelló també figuren aquestes dues confraries: el Santíssim Sacrament, fundada l'any 1604, a l'església de Santa Maria; i la Mare de Déu del Roser, amb ubicació al convent dels dominics. El mateix succeeix a terres del Maestrat, com és el cas de Catí, tal i com comenta mossén Joan Puig²³¹ en relació a l'any 1761: *con la institució de la cofradía y con las prácticas eucarísticas va cada día en aumento la devoción al Santísimo Sacramento en la parroquia de Catí, como es de ver en este tiempo.*

²²⁹ “Hasta finales del siglo XVIII se asiste en Galicia a la proliferación de las cofradías y, consiguientemente, de sus actividades religiosas y socioprofesionales. Su permanencia refleja también la permanencia de la mentalidad religiosa que las sustenta; las alteraciones que comienzan a apreciarse desde finales del XVIII y principios del XIX, deben atribuirse más a necesidades funcionales de las propias cofradías y de las sociedades que las cobijan, que a un cambio de mentalidad religiosa”. LÓPEZ, R.J. (1990): “Las cofradías gallegas en el Antiguo Régimen”, dins de AAVV (1990): *Obradoiro de Historia Moderna. Homenaje al profesor Antonio Eiras Roel en el XXV Aniversario de su Cátedra*. Universitat de Santiago. Santiago de Compostel·la. P. 194.

²³⁰ MONFERRER MONFORT, À. (1990): “Confraries i festes al marquesat de Nules a finals del segle XVIII”. *II Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. Ajuntament de Nules. Vila-real. Pp. 43-66.

²³¹ PUIG PUIG, J. (1998): *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí*. Diputació de Castelló. Castelló. P. 95.

LES AMORTITZACIONS ECLESIASTIQUES

Pel que fa a les amortitzacions borriolenques, possessió de béns inalienables que tenien l'origen en la pietat i la caritat dels fidels i solien donar part de la seua fortuna a la parròquia de Borriol, a pesar dels entrebancs que li infonien els furs del regne al clero, per adquirir nous immobles i censals, es van mantenir com a pràctica que també beneficiava l'erari reial, tal i com constata Manuel Ardit, quan afirma que *la legislació foral valenciana obstaculitzava d'adquisició de béns immobles i censals per part de les institucions eclesiàstiques, ja que establia que les propietats s'havien de vendre en el termini d'un any, però aquesta disposició es podia obviar mitjançant un privilegi d'amortització, de vegades concedit gratuïtament pel monarca i d'altres mitjançant el pagament de cinc sous per lliura del valor del bé amortitzat, als quals s'havia de sumar un sou per lliura del dret de segell. Com que aquests furs eren favorables al Patrimoni Reial no es van abolir el 1707. Per vigilar l'acumulació de propietats per part de les esglésies, convents i monestirs s'hi feien periòdicament visites d'amortització*²³².

Al llarg de l'època moderna, i sobretot arran del segle XVII la pressió eclesiàstica per poder amortitzar béns amb l'exempció total o parcial dels drets d'amortització i segell va deixar una forta empremta en els processos a corts²³³, al·legant motius diversos com la pobresa dels religiosos, la minva de les rendes, les conseqüències de l'expulsió dels moriscos, etc. Aquesta acumulació de béns en mans mortes es garantí, en part, gràcies als dos indults que es produïren al llarg del Set-cents, el 1740 i el 1764, on es van deixar entreveure moltes irregularitats comeses.

²³² ARDIT, M. (2004). P. 295.

²³³ BRINES, J.; FELIP, A.; GIMENO, M.J.; PÉREZ, M.C. (1995): *Formación y disolución de los grandes patrimonios castellanenses en el Antiguo Régimen*. Fundación Dávalos-Fletcher. Castelló. Pp. 28-38.

Tal i com ens indica Guillermo Pérez Sarrión en el cas de l'Aragó, l'amortització era la clau jurídica en què es fonamentaven els privilegis de les classes benestants: *“Para comprender correctamente el concepto de dominio de la tierra es necesario además tener en cuenta el concepto de amortización, condición jurídica por la que las tierras – u otros bienes cualesquiera- quedaban vinculadas a su poseedor y no podían ser enajenadas ni aun queriéndolo sus titulares. La amortización era la clave jurídica sobre la que se sustentaba el dominio de las clases privilegiadas sobre la tierra²³⁴”*. A més a més, en el cas particular de la ciutat de Saragossa, l'autor constata que les mans mortes es localitzaven en llocs fèrtils i de gran importància agrícola, *“lógicamente los mayorazgos y manos muertas se concentraban en la smejores tierras, los regadíos cercanos a la ciudad [...] En los términos de Almotilla, Romareda, y Adulas de la Huerva las heredades, tanto yermas, como cultivadas, o pantadas de olivos, y otros Arboles, son señoriales, y aunque estén sin cultivo muchos años se conservan el dominio, y posesión sus dueños sin poderse entrometer otro sin su licencia, y todas las referidas heredades se hallan bajo riego...²³⁵”*

Entre els documents conservats a l'Arxiu del Regne de València pertanyents a Borriol, ressalten tres reculls ben complets, relatius a visites d'amortització eclesiàstiques a la parròquia de Sant Bartomeu, que abracen gairebé tots els anys de la mostra estudiada, entre 1750 i 1834. La importància d'aquesta documentació radica en l'ampli compendi d'anys en què es van renovant el cobrament dels censos que acull, en alguns casos, diverses generacions familiars, fins al moment en què desapareixen, al llarg de la tercera dècada del segle XIX.

²³⁴ PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. P. 110.

²³⁵ PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. P. 111. La cita de l'autor pertany a LASIERRA, A: (1982): *Apuntes para la biografía de D. Ramón Pignatelli y Moncayo*. Por el Señor D. Real y Excma. Sociedad Económica aragonesa de Amigos del País. Tipografía “La Editorial”. Saragossa. P. 18.

El primer d'ells és la **Visita d'amortització sobre un benefici en la parroquia de Borriol (1755-1834)**²³⁶, amb documents de 1755, 1806-11, 1814-19 i 1834.

El llicenciat Donís Marco, prevere veí de la vila de l'Alcora, present en la ciutat de València el 9 de desembre de 1754, en nom de Beneficiat del Benefici instituit i fundat en l'església parroquial de Borriol, baix la invocació de Sant Bartomeu i Sant Vicent, atorga poder a favor d'Antoni de Luz i Soriano, escrivà i procurador de la Reial Audiència perquè pugua comparéixer davant del Reial Jutge d'Amortització de la ciutat i Regne de València, on es manifesten els béns que posseeix com a beneficiat²³⁷:

Antonio de Luz en nombre de Mosen Dionisio Marco [...] Digo: Que en obediencia de los preceptos de este juzgado, hago en nombre de mi parte manifiesto de los Bienes de Realengo que como a tal Beneficiado posehe y también de los títulos para su legitima adquisicion que uno y otro es en la forma siguiente.

Primeramente hace cargo de un censo de capital de 100 Ll, que responde Romualdo Pallarés como posehedor de una casa sita en el poblado de dicha villa de Borriol en la Plaza de la Herreria y le perteneció en virtud de la ess. ra de fundación.

Otrosí se hace cargo de otro censo de propiedad de 80 L que le responde Thomas Vicent vecino de la misma villa de Borriol como posehedor de ciertas tierras en su termino. Sin que pueda expresar los títulos y tiempo de la adquisicion dl censo, por no tener noticia alguna de ello, ni mas justificación que la buena fee con la que han cobrado también los antecesores.

Otrosí: se hace cargo de otro censo de capital de 40 Ll que responde Joseph Thena vecino de dicha villa como posehedor, segun se cree, de ciertas tierras sitas en el termino de la misma aunque no se puede afirmar como ni tampoco el título y tiempo de su adquisicion por no tenerse noticia alguna de ello.

Otrosí: se hace cargo de 34 Ll capital de otro censo, que responde Joseph Paoner como posehedor de un pedazo de tierra sita en el termino de la referida villa, en la partida nombrada de la Vall, de cuya adquisicion y tiempo tampoco se tiene noticia alguna.

²³⁶ Visita d'amortització sobre un benefici en la parroquia de Borriol (1755-1834). Batllia, Lletra A, núm. 95. (ARV)

²³⁷ Figuren com a testimonis: Pasqual Sánchez Tarín (Doctor en Sagrada Teologia i prevere de València), Mossén Donís Marco (prevere), Josep Company (tarcant de la vila de Xiva) i Felip Mateu (escrivà).

Otrosí: se hace cargo de 10 Ll capital de otro censo que responde Joseph Castellano, vecino de dicha villa de Burriol, sobre cierta porción de tierras en su termino e igualmente se ignora el tiempo y titulos de la adquisicion de este censo.

Otrosí: se hace cargo de otro censo de propiedad de 10 Ll que responde Miquel Castellano, vecino de la propia villa, como poseedor de ciertas tierras sitas en el termino de la misma, cuyos titulos y tiempo de su adquisicion no pueden expresarse por no tenerse noticia alguna de ello.

Otrosí y ultimamente: se hace cargo de 4 Ll por el capital de otro censo, que deven responder los herederos de Fernando Esteve como poseedores de ciertas tierras, sitos en el termino d ela referida villa de Burriol. Y tampoco se puede afirmar e tiempo y titulos de esta adquisicion pues no a alcanzado su parte noticia alguna.

Total 278 L

Por manera que importa el total cargo Ducientas setenta y ocho libras. Y aunque hasta ahora no a llegado a noticia de mi parte real concession o privilegio alguno para su legitima adquisicion pero hace presente, que dichos censos estan cargados en la referida villa de Burriol y su termino, lugar fundado a Fuero de Aragón, según consta en este Real Tribunal en la carta registrada [...]

Visita d'amortització sobre un benefici en la parroquia de Borriol (1755-1834)		
<i>Nom</i>	<i>Producte resposta</i>	<i>Quantitat (lliures)</i>
Romuald Pallarés	Casa de la Plaça de la Ferreria	100
Tomàs Vicent	Terres del terme	80
Josep Tena	Terres del terme	40
Josep Paoner	Tros de terra a la partida de la Vall	34
Josep Castellano	Terres del terme	10
Miquel Castellano	Terres del terme	10
Ferran Esteve	Terres del terme	4
<i>TOTAL</i>		<i>278</i>

A les escriptures centrals el que es fa és requerir contínuament les persones que mantenen el deute dels censos davant alguns impagaments, i se'ls requereix perquè responguen legalment davant els mateixos.

A la fi, el 1834, quan es dóna per finalitzat aquest conjunt de documents, durant el regnat d'Isabel II, conclou el cobrament dels censos, a causa de les dificultats que

suposa mantenir eixe càrrec durant el primer terç del segle XIX, i el clero de Borriol acaba per renunciar al mateix:

[...] El Señor Saturnino Bernat alcalde primero ordinario de la misma Dixo: Que por el correo del dia de ayer ha recibido la certificacion que antecede acompañada de un oficio del muy Ylustre Señor Bayle General de este Reyno y visto mandó se acepta y execute quanto se manda por su señoría [...].

En la Villa de Borriol a los día mes y año arriba dichos. Yo el infraescrito escrivano notifiqué la certificación y auto de cumplimiento que anteceden a Don Jayme Pallarés presbítero como poseedor del Beneficio fundado en esta parroquia bajo la invocacion de San Bartolomé por muerte de Don Tomás Esteve quien me pervino que note en esta diligencia que no quiere acudir porque nada tiene que defender a causa de que habiendo vendido la Justicia de Orden de la Real Sala del Crimen la fisca sobre que gravitaba el censo de capital de ochenta libras que posehia dicho Beneficio libre de todo cargo se resisten aora a pagar los responsos de dicho censo y acordes puede apremiar porque no entiende tenga derecho a cobrarlo habiendose perdido por lo mismo de todo lo cual doy fe.

Joseph Artola

Pel que fa al segon recull de documents, es tracta de la **Visita d'amortització a l'Hospital de Borriol (1750-1834)**²³⁸, amb compendis dels anys 1750, 1806-08, 1818-19, 1821 i 1834. De la documentació de 1819, basada en les dades dels anys anteriors, se'ns especifiquen els béns administrats i el càrrec dels diferents censos.

[...] Anotacion que yo el infraescrito escrivano ago de los bienes administrados por sentencia de la anterior visita y es en la forma siguiente:

Cargo

- 1 Primeramente Lo son diez libras cappital de un censo que a favor de la Administracion se impuso Gabriel Gargallo con escritura ante Don Franciso Juan Bou en ocho de febrero del año mil seiscientos.*
- 2 Otrosí cuarenta libras capital otro censo que a favor de la Administracion se impuso Potenciana Llansola viuda de Pedro Domingo con escritura hante Josef Llansola en Diez de mayo de mil seiscientos ochenta y dos.*

²³⁸ Visita d'amortització a l'Hospital de Borriol (1750-1834). Batllia, Lletre A, núm. 99. (ARV).

- 3 *Otrosí treinta libras capital de otro censo que a favor de la Administracion se impuso Miguel Falomir con escritura ante el mismo escrivano y Dia Diez de mayo de mil seiscientos ochenta y dos.*
- 4 *Otrosí diez libras capital de otro censo que a favor de la Administracion se impuso Florentino Esteve con escritura ante el propio escrivano Llansola en quince de junio de mil seiscientos ochenta y cuatro.*
- 5 *Otrosí nueve libras capital de otro censo que en favor de dicha Administracion se impuso Antonio Llorens ante el propio escrivano Juan Bou en treinta y uno de enero mil quinientos noventa y nueve.*
- 6 *Otrosí Ultimamente otro censo capital diez libras que en favor de la Administracion se impuso Bautista Palau con escritura ante Marcos Arrufat en diez de enero mil quinientos setenta y tres.*

Cuya anotacion he practicado en cumplimiento de o mandado. Valencia veinte y quatro de diciembre de mil ochocientos diez y nueve.

Josep Madalenes

Visita d'amortització a l'Hospital de Borriol (1750-1834)		
<i>Nom</i>	<i>Data antiguitat</i>	<i>Quantitat (lliures)</i>
Gabriel Gargallo	1600	10
Potenciana Llansola, viuda de Pere Domingo	1682	40
Miquel Falomir	1682	30
Florentí Esteve	1684	10
Antoni Llorens	1599	9
Batiste Palau	1573	10
<i>TOTAL</i>		<i>109</i>

De l'anàlisi de les dades, s'observa que alguns dels béns administrats s'arrosseguen ja des de les darreries del segle XVI i des del segle XVII. La quantitat total a què ascendeixen els censos és de 109 lliures.

Per últim, el tercer recull pertany a la **Visita d'amortització al benefici fundat per Esperança Rodrigo a l'església parroquial de Borriol (1806-1834)**²³⁹, baix la invocació de Jesucrist, a l'altar del Crucifix:

²³⁹ Visita d'amortització al benefici fundat per Esperança Rodrigo a l'església parroquial de Borriol (1806-1834). Batllia, Lletra A, núm. 245 (ARV).

Sepasse como yo mosén Joseph Castelló vecino de la villa de Borriol en ella residente como a obtentor del beneficio baxo la invocacion del Nuestro Señor Jesuchristo instituido y fundado por Esperanza Rodrigo viuda en la parroquial Iglesia de la expresada villa de Borriol en el Altar del Crucifixso [...] (1750)

El Dr Dn Francisco de Muro y Clara Abogado Fiscal de este juzgado dice: que se le ha dado traslado del manifiesto presentado por Martín Ximeno como procurdor del licenciado Joseph Castelló Presbytero Beneficiado de la parroquial de la villa de Borriol en el Beneficio fundado por Esperanza Rodrigo, y de Falomir viuda, en el Altar del Santo Christo, bajo la ynvocacion de la Passion de Christo Señor nuestro, en el que se hace cargo de un censo de capital de 300 ll que le fue asignado por pie de su beneficio en la escritura de fundacion, que exhibe authorizada por Balthasar Gargallo en 5 de diciembre 1614 [...]

Al respecte, apareix una nota de Josep Artola en què diu que és ...*Dicha nota es copiada a la letra de la que me ha entregado Mosen Gaspar Falomir en el dia 30 del pasado enero. Borriol 5 de febrero 1818. Joseph Artola escrivano...* en la qual es citen els deutors i el període que els resta:

Josef Llorens a 18 s deve quatro años
Fernando Esteve y Theresa Falomir deven seis años a 11 s
Herederos de Josef Falomir el hermano deven ydem a 12 s
Bautista Palau y Jacinta Martinez consortes ydem a 18 s
Bautista Portholes Batistot deve los nominados seis años a 18 s
Josef Portholes y Macip por ym a 9 s
Herederos de Vicente Esteve y Agustina Castelló por Ym a 3 s
Bautista Portholes de Marianna Llorens por ydem a 12 s
Eularia Perez de Castellon por los mismos seis años a razon de 11 s
Herederos de Josefa Campabadal que lo son Benito Barberà, Vicente Francisco y Josef Esteve tres sueldos entre los tres y solo Vicente Francisco no ha pagado los antenominados seis años a 3 s
Ramon Falomir deve tres años a 1 s
Vicente Vidal ydem 1 s
Herederos de Vicente Falomir Maciano deven seis años a 1 s
Bernardo Santamaria deve un año a 9 s
Josef Santamaria paga 1 s lo está corriente
Vicente Renau paga 1 s deve seis años
Juan Falomir de Vicente paga 15 s deve un año
Herederos de Bautista Bernat deven quatro años 6 s
Miguel Sanchiz 6 s deve dos años
Juan Llorens del Ros paga 1 L 4 s deve dos años

Visita d'amortització al benefici fundat per Esperança Rodrigo a l'església parroquial de Borriol (1806-1834)		
<i>Nom</i>	<i>Quantitat que deu</i>	<i>Anys de deute</i>
Josep Llorens	18 s	4
Ferran Esteve i Teresa Falomir	11 s	6
Hereus de Josep Falomir el germà	12 s	6
Batiste Palau i Jacinta Martinez	18 s	6
Batiste Portolés Batistot	18 s	6
Josep Portolés i Macip	9 s	6
Hereus de Vicent Esteve i Agustina Castelló	3 s	6
Batiste Portolés de Marianna Llorens	12 s	6
Eulària Pérez de Castelló	11 s	6
Hereus de Josepa Campabadal, que són Benet Barberà, Vicent Francisco i Josep Esteve. Sols Vicent Francisco no ha pagat els 6 s a 3 anys.	3 s	6
Ramon Falomir	1 s	3
Vicent Vidal	1 s	3
Hereus de Vicent Falomir Maciano	1 s	6
Bernat Santamaria	9 s	1
Josep Santamaria	1 s	Al corrent
Vicent Renau	Paga 1 s	6
Joan Falomir de Vicent	Paga 15 s	1
Hereus de Batiste Bernat	6 s	4
Miquel Sanchis	6 s	2
Joan Llorens del Ros	Paga 1 14 s	2
Josep Llorens	18 s	4

Així, amb aquests tres exemples d'amortitzacions eclesiàstiques veiem com alguns veïns de la població suporten diverses càrregues econòmiques que, de vegades, solen heretar-se generació rere generació. Entre els deutors hi figuren sovint algunes de les famílies millor situades en el context vilatà, siga pel volum de terres que manegen o perquè ostenten algun càrrec polític. A aquest grup se li aniran afegint progressivament membres d'ocupacions liberals i els representants de l'artesanat local, a mesura que la conjuntura econòmica els siga cada vegada més favorable. Amb tot, les dificultats per poder recaptar els pagaments, davant la negativa de molts veïns, i la creixent pressió legislativa, desembocaran en la desamortització de 1835.

Per últim, assistim també a la fundació de censos eclesiàstics, expressats mitjançant la creació de misses, novenes i celebracions litúrgiques, que en alguns casos provénen de dècades o inclús de centúries anteriors, carregats pels avantpassats d'una família, encara que hi ha de noves creacions per al segle XVIII. Tot seguit, veiem un exemple dels censals d'una família llauradora borriolenca:

“...cuyos bienes señalamos aora de presente al contenido nuestro hijo, con el cargo de pagar y corresponder, y en su caso redimir y quitar al reverendo clero de la Parroquial de esta misma villa cinquenta y dos libras en diferentes censales, y son los siguientes= Primo un censo de capital de veinte libras que por la fundacion de dos Aniversarios por Almas de Juan Santamaria y Esperanza Andrés, fue cargado a favor de dicho reverendo clero, por el antedicho Juan Santamaria, segun consta por la escritura que pasó ante Joseph Navarro notario a los veinte y cinco dias del mes de setiembre del año mil seiscientos noventa y tres = Otrosí: otro censo de capital de diez libras que por la fundación de un aniversario por alma de Marcela Pastor fue cargado por el dicho Juan Santamaria otorgante a favor de dicho reverendo clero, segun consta por la escritura que pasó ante Vicente Portalés notario a los veinte y cinco dias del mes de julio del año mil setecientos veinte y cinco = Otrosí: otro censo de capital de diez libras, que por la fundacion de un Aniversario por Alma de Maria Falomir fue cargado por dicho Juan Santamaria a favor del mismo reverendo clero, segun consta por la escritura que autorizó Juan Safont escrivano a los diez y siete dias del mes de julio del año mil setecientos veinte y nueve= Otrosí y ultimo otro censo de capital de 12 libras que por la fundacion de una dobla por alma de Jayme Santamaria fue cargado a favor del citado reverendo clero, por Geronima Falomir viuda del antedicho Jayme, segun consta por la escritura que testificó Antonio March notario a los veinte y ocho dias del mes de agosto del año mil seiscientos veinte y ocho”.

6 de setembre de 1757. Noces entre Josep Santamaria mancebo i Teresa Castelló donzella (AHPC)

En el testament de Josep Balaguer i Magdalena Pallarés, consorts, en data de 15 de febrer de 1782 (AHPC), atorguen diferents aportacions a l'església, d'entre les quals nomenen la quantia que deixen per tal de sufragar les obres del temple nou que es va a construir: *“dexo y lego por via de limosna y por una vez a la Fabrica del templo*

nuevo, que se ha de construir en esta dicha villa, en ayuda y subvencion de sus obras la quantia de dos libras”.

En un altre testament de 1781, concretament del notari Josep Artola, en data de 30 de maig (AHPC), també es nomenen aportacions al temple nou: *“Otro sí: dexo y lego por una vez a la Fabrica del Templo nuevo de esta parroquia, y por via de Limosna y ayuda de su construccion la quantia de quatro libras...”*.

A mesura que avança el segle XIX i la revolució liberal vaja acometent les reformes agràries, aquest món anirà canviant de manera paulatina. Amb tot, la *desamortització eclesiàstica* començarà a plantejar-se el 1798 amb Godoy, promoguda per la fallida hisendística de la monarquia absoluta. Entre 1798 i 1808 afectà els béns eclesiàstics procedents del clero secular i dels establiments de caritat, i el 1814 es va detindre amb la restauració absolutista. La revolució de 1820 decretà la primera gran nacionalització dels béns de les ordes monàstiques i dels convents, que patí l’anul·lació de la reacció de 1823 i no queda resolt fins el 1835, amb la publicació del decret que tornava les terres als compradors del trienni. En eixe context, hem de subscriure les tres visites d’amortitzacions anteriors, que es donen per finiquitades l’any 1834, a causa de l’impagament de molts dels censos per part de la població, com hem citat anteriorment, que ja comença a fer front a les velles estructures.

Així, el 1835 i 1836 *Mendizábal* impulsà la desamortització eclesiàstica i la va ampliar a tots els béns de les comunitats religioses d’ambdós sexes, les ordes militars, la Inquisició i els jesuïtes. Els béns del clero secular es van afegir el 1841 durant la regència d’Espartero.

Com a conseqüència de totes aquestes vendes, que pretenien fer front a les crisis de la Hisenda, els béns eclesiàstics i municipals foren transferits a un nou grup social que disposava de diners: la burgesia urbana (comerciants, fabricants, liberals, militars, etc.), la burgesia rural i els llauradors acomodats. A més d'aquest grup, un xicotet percentatge de compradors ennoblits i una reduïda superfície de terres en mans dels xicotets camperols, va completar el procés de transferència, que es pot apreciar clarament en el cas de Borriol, sobretot si analitzem també els càrrecs representatius de l'Ajuntament (els *Campabadal*, els *Pastor*, els *Falomir*, entre d'altres).

En definitiva, l'objectiu fonamental de la desamortització, a més de la finalitat hisendística esmentada, era implantar una propietat nova, que s'assoliria amb la transferència de la propietat amortitzada a noves mans dotades de plena llibertat d'ús i disposició. Al mateix temps, s'enfortia la causa del liberalisme debilitant els enemics de la revolució, el clero, els béns dels quals es nacionalitzaven i es venien.

4.3.3. L'EQUIVALENT

La renda feudal no fou l'única renda fiscal existent al llarg del segle XVIII per als pobles de senyoria, ja que hagueren de satisfer també un impost general, creat en substitució de les rendes provincials castellanès, anomenat **equivalent**, que havien de pagar tant els pobles com els senyors en proporció a la riquesa i els guanys de cadascun. Els primers anys de la centúria van esdevenir una mesura molt dura per al camperolat i el malestar general es reflectirà en molts municipis. A més a més, com comenta Ardit,

sovint no se sap quins van ser els criteris seguits per fer el repartiment entre el senyor i els vassalls²⁴⁰.

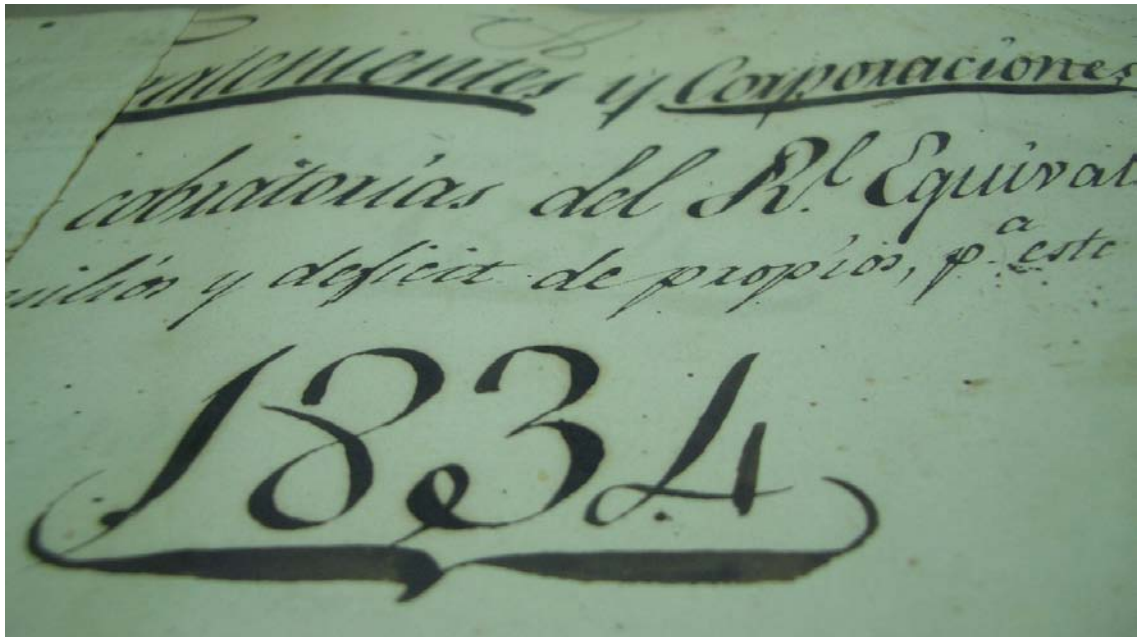
Així, amb l'equivalent, una contribució de caire reial²⁴¹, es completava el feixuc capítol de la sagnia fiscal del camperolat borriolenc i ensems valencià. La primera quota única del Regne de València fou de 600.000 lliures²⁴², una xifra equivalent al que es cobrava a Castella. El sistema de repartiment sorgia del Corregiment que, des de València i amb supervisió de l'Intendent, i el remetia als justícies respectius per al seu repartiment entre el veïnatge. Per eixe motiu, cada any es feien els *llibres padrons*, on constaven les utilitats anuals de cada contribuent. D'aquest pagament hi ha dues exempcions inicials²⁴³, que es corresponen amb els pobres de solemnitat i l'estat eclesiàstic. Els municipis, intentaven ocultar part dels seus contingents demogràfics, per tal de no veure's desbordats amb tanta càrrega fiscal, cosa que produirà vertaders desajusts entre uns senyorius i altres.

²⁴⁰ ARDIT LUCAS, M. (2004): *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*. Ed. Afers. Catarroja-Barcelona. P. 229.

²⁴¹ "El equivalente era una contribución estatal, de cuota fija establecida en subrogación de las llamadas Provinciales, exigidas en castilla". ROMEU LLORACH, J. (1981): *El sistema fiscal valenciano (1715-1823)*. Gràfiques Balada. Vinaròs. P. 24.

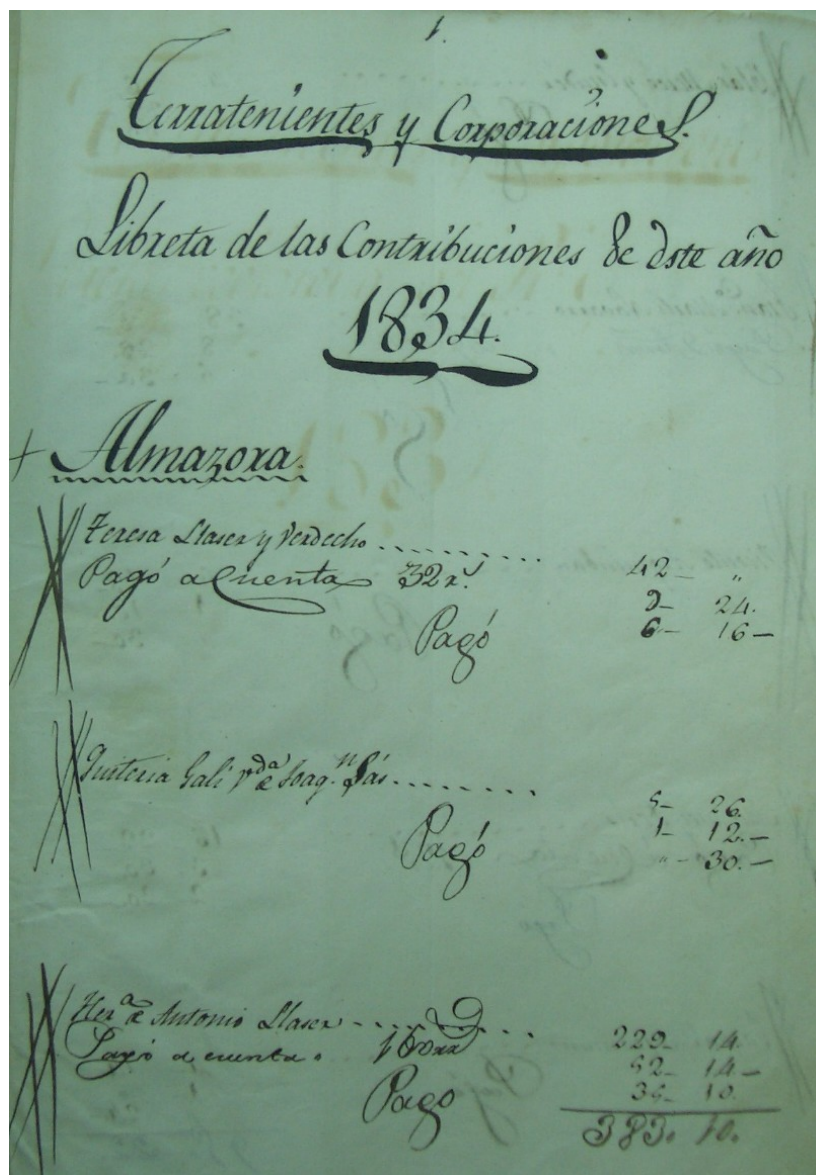
²⁴² ROMEU LLORACH, J. (1981). P. 24.

²⁴³ Segons el capítol segon de la instrucció de 1718 sols figurarien els veïns que tingueren hisendes, tractes, comerços, etc. Després es feren altres veïnatges, dels quals destaquem el de 1754, amb una completa aportació de dades, ja que obliga a que el facen tots, rics i pobres, a més a més de la població eclesiàstica, amb la qual cosa cal suposar un alt grau de fiabilitat. GIMÉNEZ CHORNET, V. (1986): "Algunas reflexiones sobre fuentes demográficas en el siglo XVIII", dins d'*Estudis sobre la població del País Valencià*, Actes de les I Jornades d'Estudi sobre la Població del País Valencià. València-Alacant. Pp. 4-9.



Equivalent de Castelló de 1834 (AMC)

Malgrat eixa opressió contínua, les millores tècniques i productives del camp valencià, aniran progressant de manera paulatina. Així, les reminiscències feudals del senyoriu seran desplaçades cada vegada més pel poder emergent de les propietats burgeses que es van originant arreu dels pobles i ciutats del Regne.



Primer full de les contribucions de l'equivalent de Castelló de 1834, dedicat als terratinents i les corporacions dels forasters (AMC).

4.3.4 EL CAPITAL I EL CRÈDIT RURAL

En la societat agrària tradicional de l'antic règim el crèdit als agricultors es canalitzava per mig de dues maneres fonamentals de contracte de préstec: **el cens consignatiu** i **l'obligació**. El cens consignatiu podia ser de diferents classes: irredimibles o "morts", "de per vida" i "al llevar".

Els prestamistes als agricultors solien pertànyer als grups més beneficiats de les rendes agràries, és a dir, el clero i la noblesa. A més a més, existia una altra corrent de crèdit de caire institucional, que eren els pòsits municipals, que al llarg del segle XVIII van proliferar abundantment. Els pòsits es oagaven en espècie (blat, normalment) o en diners.

Emiliano Fernández de Pinedo (GARCÍA i GARRABOU, p. 63), per al cas del País Basc, comenta que la modalitat del crèdit mitjançant censos va anar cedint terreny front a la fórmula de les obligacions entre 1770 i 1829, la qual cosa fa pensar la creixent preeminència del capital envers la terra, ja que el canvi millorava les posicions dels amos de les terres enfront als propietaris de la terra.

La consolidació de la reforma agrària liberal va suposar a la fi la desaparició de les institucions eclesiàstiques com a creditores. Molts modestos compradors de béns desamortitzats van haver d'estimular la demanda de crèdit per pagar a la Hisenda les seues finques adquirides recentment, la qual cosa va delimitar una excel·lent conjuntura per als prestamistes especuladors i els usurers.

Els pòsits, relíquies del passat, van començar a conéixer una decadència aguda. La inadaptació d'aquests a la nova realitat es deu, entre altres factors, a la millora dels transports, la qual cosa va permetre un abastiment millor a les poblacions i mitigar les fluctuacions de preus en anys de males collites.

Així, de vegades, assistirem a un endeutament²⁴⁴ dels llauradors borriolencs per poder fer front a les despeses d'exploració dels seus terrenys, que se solen solucionar amb la

²⁴⁴ Aquest endeutament també sol reflectir-se en la necessitat de la corporació de vendre finques rústiques per poder sufragar les despeses d'obres públiques o, com hem citat en aquesta tesi, per costejar una creu de plata per a l'església parroquial. Veure escriptura de venda de 28 de desembre de 1757, entre els regidors de la vila i Llorenç Falomir. Protocols notariais de Josep Artola (AHPC).

demanda de crèdits monetaris amb els quals podien fer front a un pagament. Amb ells s'obligaven a pagar a un censalista una pensió concreta anual fins que es cancel·lara el préstec, amb la garantia d'alguns dels seus béns immobles. Aquests contractes, com veurem més endavant aniran decreixent amb el devenir del segle XVIII i sobretot durant el primer terç del XIX, ja que sovint tendien a devaluar-se per la seua perpetuitat en el temps.

“...cincuenta libras en dinero que ha de cobrar de cierto particular de la villa de Rafels del Reyno de Aragon, según de la deuda consta por escritura de obligación...”

“...treinta libras en dinero que ha de cobrar de cierto sugeto de la villa de ValdeRobles del Reyno de Aragon...”

“...veinte libras que en dinero ha de cobrar de cierto individuo de la villa de Moncofar...”

20 de març de 1757. Partició extrajudicial de l'herència de Maria Llorens i de Falomir vídua (AHPC)

Tot seguit, reproduïm sengles quadres en què s'expliciten els contractes d'obligacions dels borriolencs entre el període 1757-1800 i entre 1801-1817. Com s'observa, el nombre és substancialment superior en el primer recompte:

Obligacions entre 1757 i 1800 (AHPC)

Contracte	Data	Contractants	Veïnatge de forasters	Concepte
Obligació de ramat	9-I-1757	<i>Fèlix Soler i consort, Flora Barreda, a favor de Josep Chulvi</i>		80 cabres de cria
Obligació de mul	28-V-1757	<i>Fernando Esteve a favor d'Antònia Llansola</i>		Atorga 65 lliures a Antònia Llansola, vídua de Josep Portalés de Pere, per un mul amoïnat.

Obligació de mul	28-V-1757	<i>Josep Santamaria a favor d'Antònia Llansola</i>		Atorga 45 lliures a Antònia Llansola, vídua de Josep Portalés de Pere d'un mul pèl castany.
Obligació de ramat	3-X-1757	<i>Joan Alafont a favor de Josep Chulvi</i>		Alafont és deutor de 99 lliures, preu d'una porció de ramat de cabres, que Chulvi li ha venut.
Obligació de ferro	14-I-1758	<i>Joan Monserrat de Cabanes a Llorenç Falomir major</i>	J. Monserrat (Cabanes)	Joan Monserrat compra fiat per 49 lliures i 10 sous per diferents partides de ferro que Falomir li ha venut.
Obligació de préstec	28-II-1757	<i>Per Josep Esteve a favor de Vicent Vidal</i>		Li torna 40 lliures d'un préstec que aquest li va fer.
Obligació de mul	28-XI-1758	<i>Llúcia Esteve vídua a Miquel Ribera tractant de Nules</i>	M. Ribera (Nules)	És deutora d'un mul per 15 lliures i 10 s.
Obligació de préstec	30-III-1759	<i>Batiste Carratalà de Benassal al Doctor Josep Febrer capellà</i>	B. Carratalà (Benassal)	Li deu 40 lliures de moneda reial valenciana de quan va ser col·lector del clero de Borriol.
Obligació de mul	24-IV-1759	<i>Josep Herrero de les Useres a Bartomeu Chulvi</i>	J. Herrero (les Useres)	Josep Herrero s'obliga en pagar un mul feréstec pèl negre que Chulvi li ha venut.
Obligació de mul	3-V-1759	<i>Pere Joan Vilalta de la Vall a Vicent Falomir</i>	J. Vilalta (la Vall d'Uixó)	Mul de pèl amoïnats de 3 anys.
Obligació de diners	17-I-1762	<i>Josep Morales a Antoni Galbe i consort</i>	J. Morales (Almassora)	A pagar en un any.
Obligació de mul	10-V-1762	<i>Pere Gòmez a Vicent Rubio</i>	P. Gòmez (Castelló)	Mul serrat, pèl negre.
Obligació de préstec	1-V-1763	<i>Josep Agost a Llorenç Falomir</i>	J. Agost (Castelló)	Atorga a Llorenç Falomir el major l'obligació de 100 l.
Obligació de mul	8-IX-1763	<i>Manuel Ris a Vicent Soliva</i>		15 lliures pel preu d'un ase feréstec pel gris que li ha venut Soliva.
Obligació de mul	25-X-1763	<i>Joan Pallarés a Miquel Ribera</i>		Joan Pallarés li deu a Miquel Ribera, comerciant, 80 lliures per un ase feréstec, pèl negre, que aquest li ha entregat per canvi d'un altre de pèl pard i vell.
Obligació de mul	20-X-1771	<i>Josep Falomir a Josep Alafont</i>	J. Falomir (Castelló)	Li deu 60 lliures a Alafont d'un mul i li

				confessa que rebrà en tres terminis: el primer en la fira de la dita vila de Castelló de l'any que vindrà de 1772, la segona en la fira de 1773 i la tercera a la fira de 1774.
Obligació de préstec	29-I-1772	<i>Vicent Bernat a Teresa Portolés</i>		Li deu a Teresa Portolés, difunta de Josep Bernat de Blai, la quantitat de 50 lliures, a pagar el dia de Nadal de 1773 i si no és així hipoteca la seua casa on viu al carrer Major.
Obligació de préstec	12-V-1772	<i>Josep Bayle a Josep Vaquer</i>	J.Bayle (de nació francès)	Li presta 325 lliures
Obligació de préstec	26-VIII-1772	<i>Josep Bernat a Vicent Falomir</i>		Josep Bernat de Gaspar és deutor davant Vicent Falomir de 115 lliures que li ha prestat.
Obligació de préstec	7-XII-1772	<i>Jaume Pallarés a Joan Esteve</i>		Jaume Pallarés i de Girona gendre és deutor davant Joan Esteve, mestre sastre, per 100 lliures que li ha prestat.
Obligació de mul	12-II-1775	<i>Miquel Balaguer i consort a Vicent Monserrat</i>	V. Monserrat (Castellfort)	2 muls que ens va vendre fiats i de la seua bondat, com si foren un sac d'ous, per haver-los comprat a ús de fira.
Obligació de mul	24-III-1775	<i>Manuel Pauner a Pere Malada</i>	Manuel Pauner (Pobla Tornesa) Pere Molada (de nació francesa i veí de Vila-real)	Valor d'una mula negra de 3 anys que Molada li ha venut, i de la seua dondat, preu i valor, com si fóra un sac d'ous, per haver-la comprada a ús de fira.
Obligació de mul	30-VII-1775	<i>Josep Porcar i consort a Antoni Galbe</i>		Els consorts deuen a Antoni Galbe una quantia de 37 l i 2 s, per valor d'un mul serrat, pèl pard.
Obligació	14-VIII-1775	<i>Joan López a Vicent López</i>		J. López és deutor de V. López, per 22 l de soldades del temps, que estigué en sa casa servint de "mozo".
Obligació de mul	27-XI-1775	<i>Vicent Bonet a Vicent Soliva</i>		Vicent Bonet és deutor a Vicent Soliva de 100l del

				preu d'un mul de pèl negre que este li ha venut.
Obligació de mul	24-XII-1775	<i>Climent Vilarrocha a Joan de Mateu i altres</i>		Climent Vilarrocha és deutor de Joan Matheu, tractant de la vila de Castelló de la Plana, per 70 l, per un mul de 4 anys, pèl terrós.
Obligació de mul	28-III-1780	<i>Fernando Esteve i altre a Pere Batiste de Mateu</i>	P. Batiste (Castelló)	120 lliures valor d'un mul de pèl negre.
Obligació de blat	9-IX-1780	<i>Vicent Tena a En Baltasar Mas</i>	B. Mas (Vilafamés)	Deixa 37 lliures i 10 sous per 3 cafixs de blat, a raó de 12 lliures i 10 sous per cada cafix.
Obligació de mul	25-XI-1780	<i>Marià Lliberós i Josepa Vicent (gendra) i viuda de Batiste Perez a Antoni Bayle</i>	A. Bayle (Castelló)	S'obliga en pagar-li 22 lliures d'una pollina de 6 anys.
Obligació de préstec	25-II-1781	<i>Vicent Castelló a Albert Llansola</i>		Deu 55 lliures a Albert Llansola d'un préstec personal.
Obligació De mul	3-V-1781	<i>Joan Balaguer i consort a Dualdo Pitarch</i>	D. Pitarch (Culla)	Pren un "mulato llamado lechal pelo castaño per 55 lliures.
Obligació de mul	19-X-1781	<i>Vicent Bernat a Josep Bayle</i>	J. Bayle (Cabanes)	90 l. d'un mul feréstec pèl castany.
Obligació mul	19-X-1783	<i>Vicent Franch a Joan de Mateu i companyia</i>	J. de Mateu (Castelló)	100 lliures per un mul feréstec, pèl castany.
Obligació de préstec	24-III-1795	<i>Ramon Falomir al clero d'esta vila</i>		Paga els diners d'un préstec que li va fer de 100 lliures.
Obligació de mul	29-VII-1795	<i>Vicent Chiva a Josep Vaquer</i>		120 lliures del preu d'un mul de 6 anys que li ha venut al fiat.
Obligació de préstec	8-IV-1796	<i>Justo Vayo a Josep Pastor</i>		És deutor de 100 lliures que li presta, per pagar el 8 de maig de 1797, i si no compleix li pagarà en una vinya de la Vall.
Obligació de mul	27-IV-1796	<i>Vicent Franch a Josep Vaquer</i>		S'obliga per 160 lliures de moneda valenciana per un mul, de pèl castany.
Obligació de préstec	20-VIII-1796	<i>Batiste Bernat a Josep Llansola</i>		Li presta 220 lliures
Obligació de mul	10-X-1796	<i>Pasqual Vidal i ct. A Joan Arroyosi Montaud</i>	J. Arroyos (francés i veí de la Vall	Li deuen 170 lliures preu d'un mul capó i castany fosc.

			d'Uixó)	
Obligació de mul	10-X-1796	<i>Martí Melian a Joan Arroyos</i>	J. Arroyos (francés i veí de la Vall d'Uixó)	Li deixa 130 lliures per un mul de pèl negre.
Obligació de mul	10-X-1796	<i>Josep Luna a Joan Arroyos</i>	J. Arroyos (francés i veí de la Vall d'Uixó)	140 lliures d'un mul de pel castany fosc.
Obligació de mul	11-X-1796	<i>Manuel Martí a Joan Arroyos</i>	J. Arroyos (francés i veí de la Vall d'Uixó)	160 lliures, preu d'un mul de pèl negre.
Obligació de mul	21-X-1796	<i>Pau Martí i Teresa Portolés, consorts a Josep Vaquer</i>		50 lliures preu d'un pollí gris.
Obligació de blat	30-XI-1796	<i>Miquel Castellano i Teresa Soler, consorts, a Josep Dauden de la Iglesuela</i>	J. Dauden (Iglesuela)	150 lliures per una porció de blat que els ha venut al fiat.
Obligació de préstec	5-I-1797	<i>Josep Ucher i consort al mateix Pastor</i>		Deuen a Josep Pastor de Vilafamés 409 l. 14 s. I 9 d., dels quals li paguen ara 150 lliures.
Obligació de mul	14-V-1797	<i>Pasqual Babiloni a Josep Vaquer</i>		Deu a Josep Vaquer 200 l. d'un mul gris que li ha venut al fiat.
Obligació de mul	15-X-1797	<i>Miquel Matamoros i consort a Isidor Monfort</i>	I. Monfort (Benassal)	Diuen que deuen a Isidor Monfort, comerciant de la vila de Benassal 77 l. i mitja d'un "lechal" o "pechal" que els ha venut al fiat.
Obligació de préstec	31-X-1797	<i>Vicent Castellano a Joan Llorens</i>		S'obliga en 200 lliures, a tornar a la mort del seu pare amb la casa que viu al costat de Llorens i 2 jornals de terra garroferal al Perdiguier.
Obligació	10-II-1799	<i>Francesc Calpe menor a Gaspar Falomir</i>		Casa. Al barri de les Eres.
Obligació de mul	13-II-1799	<i>Vicent Pallarés i consort a Josep Vaquer</i>		200 l. per un mul "vayo"
Obligació de ramat	27-IV-1799	<i>Josep Falomir a Manuel Martín</i>	M. Martín (Castelló)	399 l. procedents de 105 mascles cabrons, a pagar en Sant Miquel i Nadal. Obliga una casa al barri

				del Forn Vell, que limita amb Josep Llorens i Batiste Vaquer.
Obligació de mul	6-IX-1799	<i>Joan Forrellat amb Batiste Chiva menor</i>	J. Forrellat (Benassal)	44 barcelles de candeal, preu d'un mul.
Obligació de mul	22-X-1799	<i>Bartomeu Falomir i consort a Josep Vaquer</i>		75 l. per un mul pèl pard, a pagar en dos terminis: a Sant Pere de 1800 i a Sant Pere de 1801. Per això s'obliga els béns de ½ fanecada d'horta., a l'Horta Mitjana.
Obligació de mul	29-X-1799	<i>Teresa Portolés vídua a Sebastià Folch</i>	P. Martí (Castellfort)	84 l. d'un mul, quantitat que figura en un val fet a Castellfort per Pasqual Prats, mestre veterinari, a pagar en dos terminis: Fira de Quaresma de 1800 i 1801.
Obligació de mul	4-V-1800	<i>Justo Bayo i consort a Joan Arroyas i a Maria Tomasa Segarra vídua</i>	J. Arroyos i ct. (La Vall d'Uixó)	Els deuen 155 lliures preu d'un mul pèl castany que els van vendre al fiat, i ara pagaran a tres fires de Morvedre.
Obligació de ferro	12-X-1800	<i>Josep Valls i consort a Vicent Segarra</i>	V. Segarra (Castelló)	Deuen a Vicent Segarra 93 lliures d'una quantitat de ferro que els va vendre al fiat.

Entre els contractants que apareixen en la mostra de 1757 a 1800, es relacionen majoritàriament dos grups homogenis de prestamistes: en primer lloc, les famílies benestants dels terratinents locals i, per una altra costat, els forasters d'altres pobles de la rodalia que ampen diners als habitants de Borriol.

Així, del primer grup, cal ressenyar la presència de personatges com Josep Vaquer, que protagonitza 6 contractes, així com altres que apareixen en menor mesura però en més d'una ocasió: Gaspar Falomir, Vicent Falomir, Josep Chulvi, Llorenç Falomir i Josep Pastor, entre altres.

En el segon grup, trobem una nodrida representació de veïns de les comarques del nord del Regne de València, especialment Joan de Mateu (veí de Castelló, amb 3 contractes), Miquel Ribera (veí de Nules, amb 2 contractes) i altres que apareixen sols en un cas: Pere Batiste (Castelló), Baltasar Mas (Vilafamés), V. Monserrat (Castellfort), Antoni Bayle (Castelló), I. Monfort (Benassal), Manuel Martín (Castelló), Dualdo Pitarch (Culla) i Josep Bayle (Cabanès). Ara bé, el prestamista foraster que apareix en més obligacions és Joan Arroyos (francès, veí de la Vall d'Uixó), que protagonitza 5 contractes sobre muls. Per últim, apareix un altre prestamista de nació francesa, Pere Molada (veí de Vila-real) i un veí de la Iglesuela (Regne d'Aragó), José Daudén.

A banda de les obligacions de muls i de préstecs personals, cal citar les obligacions de certes partides de ferro (anys 1758 i 1800) i de porcions de ramats de cabres (1757) i de mascles cabrons (1799).

Data	Contracte	Quantitat
27-III-1801	<i>Obligació de Pere Gavara a Batiste i Gaspar Falomir germans</i>	Els deu 28 lliures de l'arrendament del Mesó.
10-VIII-1801	<i>Obligació de Vicent Falomir a Manuel Martín (Comerciant de Castelló)</i>	Deu 389 lliures a Martín de 139 cabres, a pagar en 4 anys següents amb diners o cabres, per la qual cosa fia una heretat amb figueres i raïm als Perxets i una altra heretat de terra campa a la Vall
4-II-1802	<i>Obligació de Josep Vilarrocha a Josep Campabadal</i>	Li deu 200 lliures i hipoteca un terreny a l'Horta Mitjana
23-I-1802	<i>Obligació de Felip Castell (Comerciant de Castelló) a Vicent Pastor i Josep Alberto Llansola</i>	Deu 900 lliures que li prestà el difunt Vicent Pastor, i hipoteca sa casa de la Plaça Major de Castelló.
19-IV-1809	<i>Obligació de Josep Alberto Llansola a Josep Campabadal</i>	Li torna 200 liures prestades
11-VII-1811	<i>Obligació de Vicent Vilarrocha i altres a favor de Josep Campabadal i Vicent Pastor</i>	Deuen 175 lliures a Josep Campabadal i Vicent Pastor i fan pagament.

Aquesta mostra de 1800 a 1817, encara que succinta, ens aporta informació valuosa al voltant de quins són alguns dels terratinents més ben situats, que també disposen de més capital per poder fer els préstecs i que, com veurem en el capítol de la corporació municipal, seran alguns dels membres que ocuparan algun càrrec rellevant com a alcaldes o regidors, és el cas de Josep Campabadal (1802, 1809 i 1811), Vicent Pastor (1811), Gaspar i Batiste Falomir (1801). D'altra banda, a partir de 1801 ja no apareix cap rúbrica referent al pagament de muls, i únicament una per sufragar deutes de ramat. Tampoc hi ha cap obligació relacionada amb l'adquisició de ferro per a la forja. A més a més, s'observa una disminució general de la resta d'obligacions i només queden palesos els préstecs personals. Ara bé, l'import dels préstecs emesos assoleix quantitats més elevades que no pas durant l'època anterior.

A partir de la minva d'obligacions paulatina es pot deduir que l'endeutament dels habitants de Borriol a mesura que avança el primer terç del segle XIX va en continu descens, encara que faltaria retre un seguiment evolutiu en el temps al llarg de les dècades posteriors, per tal de veure si es segueix mantenint aquesta tònica decreixent.

Nombre total d'obligacions de muls i de préstecs entre 1757 i 1811 (AHPC)

Obligacions de muls		Obligacions de préstec	
<i>Any</i>	<i>Nombre d'obligacions</i>	<i>Any</i>	<i>Nombre d'obligacions</i>
1757	2	1757	1
1758	1	1759	1
1759	2	1763	1
1762	1	1772	4
1763	2	1781	1
1771	1	1795	1
1775	5	1796	2
1780	2	1797	2
1781	2	1801	1
1783	1	1802	2

1795	1	1809	1
1796	6	1811	1
1797	2		
1799	3		
1800	1		

De l'anàlisi de les dades anteriors, s'observa que els contractes d'obligació de muls són propis de la major part de la segona meitat del XVIII, amb alguns períodes de major intercanvi, com és el cas dels anys 1775 (6 contractes) i les darreries de la dècada dels 90: 6 contractes el 1796 i 5 contractes entre 1797 i 1799. Aquest fet es pot relacionar estretament amb l'expansió del cultiu de la garrofa durant aquestes dècades, que es troba en ple apogeu, a l'igual que les grans roturacions del terreny. Amb la compra d'animals de treball, els propietaris de terres poden acometre les tasques agrícoles amb millors condicions i aquestes pràctiques ja no esdevenen privatives de les famílies acomodades. En canvi, com hem citat abans, no apareix cap contracte a partir de 1800. Pel que fa a les obligacions de préstecs, també es reparteixen de manera regular al llarg de tot el període estudiat, amb algun màxim concret, com els 4 préstecs duts a terme l'any 1772, i altres 4 de manera conjunta entre 1796 o 1797. No obstant, en conjunt, es desprén que l'endeutament enregistrat legalment, per les escriptures notariales, no és especialment significatiu en el conjunt municipal. Caldria afegir-li a aquesta apreciació, els possibles contractes no rubricats davant els escrivans, efectuats a l'ús antic, de manera verbal, que potser augmentarien el nombre total.

4.4. BÉNS SUBJECTES AL DOMINI DEL SENYOR

Al llarg de tota la documentació consultada per als segles XVIII i XIX, encara s'hi dona un volum notable de béns rústics i urbans subjectes al domini del senyor. Els mitjans de transformació dels productes agrícoles, com és el cas dels molins i les sènies, encara segueixen en les seues mans, la qual cosa li aporta importants fonts d'ingressos durant tota l'època.

La majoria de cases que estan subjectes al seu domini les trobem emplaçades al barri de la Moreria, on precisament poc més d'un segle abans habitaven més de la meitat dels veïns de la vila²⁴⁵. Així, amb l'expulsió morisca de 1609, el baró se'n va fer càrrec d'eixos béns, unes possessions que més tard i, sobretot al llarg del segle XVIII, gaudirà en usufructe.

*“...Una heredad garroferal que contendra tres jornales de tierra poco mas o menos, y el uno de ellos tenido y sugeto al **Dominio mayor y Directo del Muy Ilustre Marqués de Boyl Baron y Dueño de esta villa**, a la octava parte de los frutos que en dicho jornal de tierra se coge anualmente con los **derechos de Luismo y Fadiga y demas del emphiteusis** segun antiguas ordenanzas del presente Reyno, cuyo jornal censido, con los restantes dos francos, estan sitios en este mismo termino y al sitio llamado del Molino arinero, cuyo jornal sensido alinda por un aparte, con el Barranco de las Bestias, por otra con el rio enfrente de dicho molino, por otra con tierras de Bartholome Santamaria y por otra con la otra parte franca de dicho garroferal, y los dichos dos jornales francos lindan por una parte con tierras de Bartholome Santa Maria, por otra con dicho Barranco de las Bestias, por otra con el camino dicho de la Alqueria y por otra con la otra parte censida estimado todo en ciento y cinquenta libras...”*

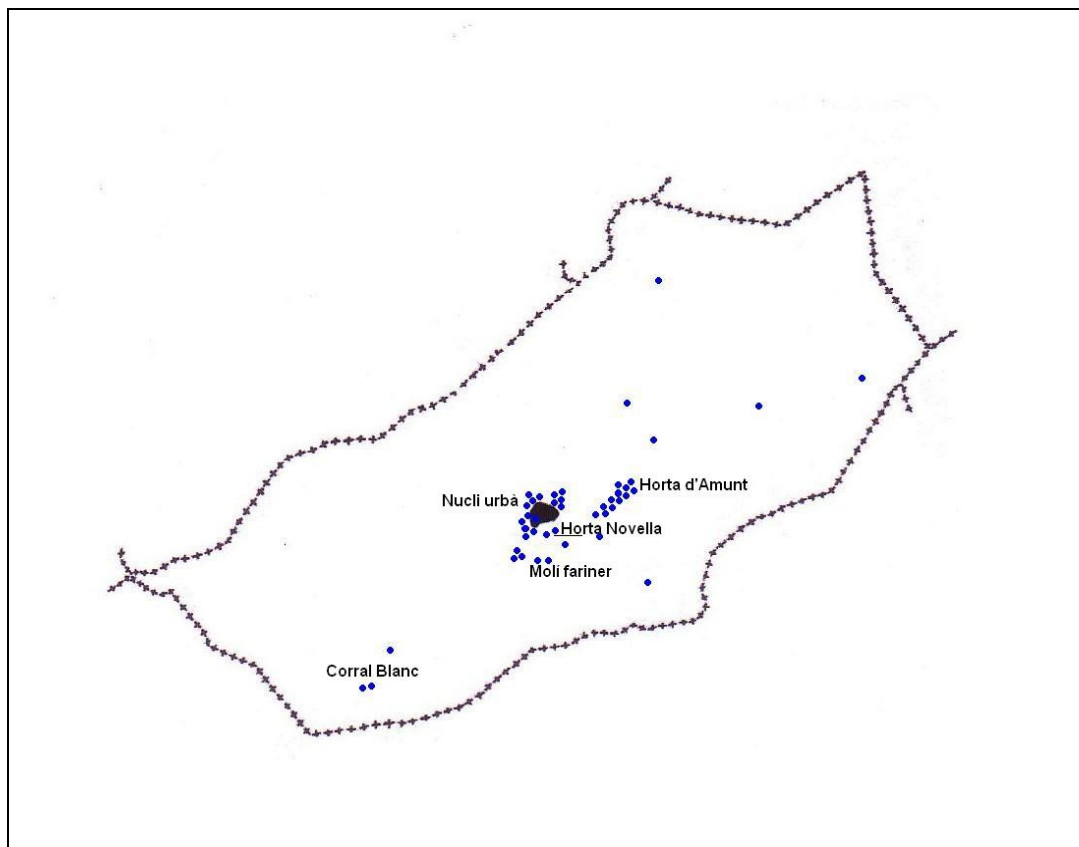
14 de maig de 1758. Noces entre Joan Falomir amb Marianna Chulvi (AHPC)

²⁴⁵ Quelcom semblant succeeix amb la veïna ciutat de Borriana, on « la relació dels emfiteutes i de les possessions que ens han oferit les capbrevacions del s. XVIII, permet d'arribar a precisar que le sproprietats antigues eren situades al carrer Major, el nucli fonamental de la vila ». CORONA MARZOL, C. (1986): *Renda feudal, propietat i regalia a Borriana durant el segle XVIII*. Museu Arqueològic Municipal. Departament d'Investigació Històrica. Burriana (Castelló). P. 55.

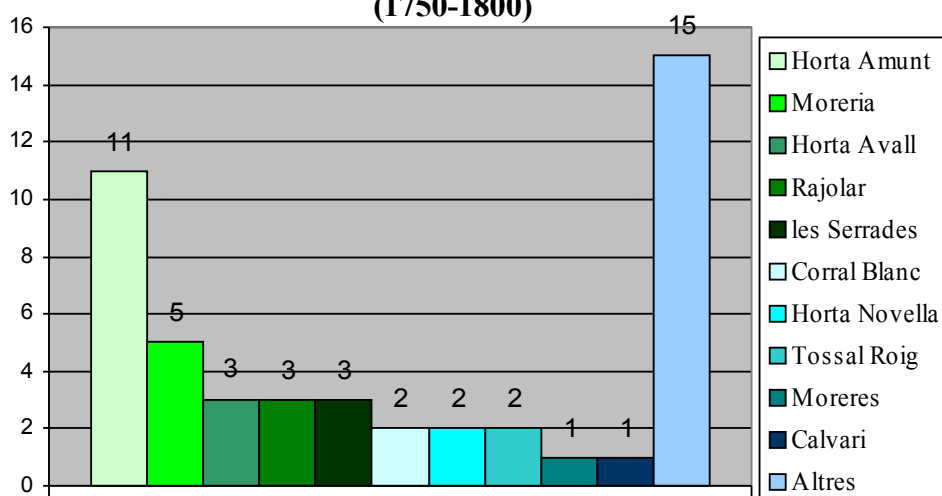
Les finques rurals que posseeix entre 1750 i 1800 estan ben situades, prop del casc urbà, i es corresponen amb els millors terrenys de regadiu, com és el cas de l'Horta Amunt, l'Horta Novella i el Molí fariner. La resta de propietats apareixen esbargides pel terme de forma aleatòria: Corral Blanc, la Serra, el Tossal Roig, Benifaet, Raca, etc.

Les propietats urbanes es focalitzen en el barri de la Moreria, fruit de l'abandó dels moradors el 1609. En un segon pla, hi ha cases o patis associats al domini que pertanyen al Rajolar i a les Serrades, tots dos barris situats a extramurs.

Mapa d'ubicació de les possessions rústiques i urbanes subjectes al domini del senyor (1750-1800)



Ubicació dels béns subjectes al domini del senyor (1750-1800)



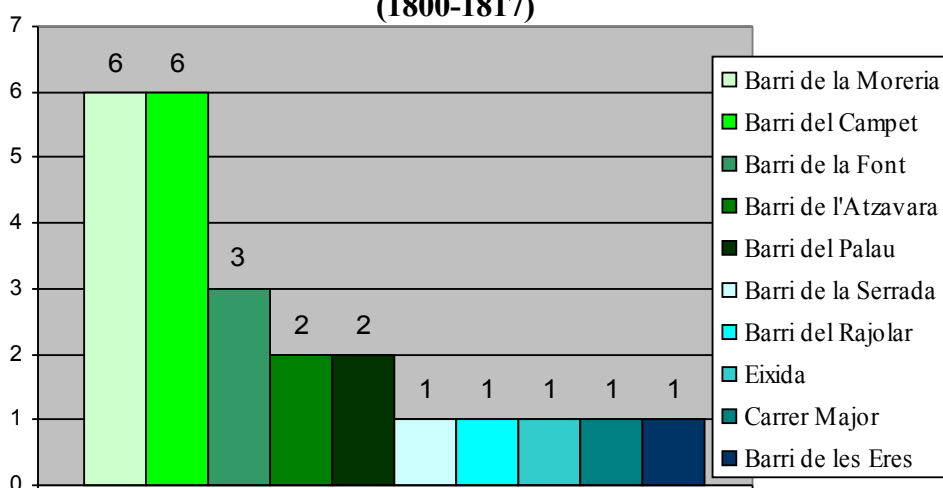
Quant als béns subjectes al domini del senyor durant el període que va de 1800 a 1817, hem pogut observar que no hi ha una minva substancial dels mateixos, per tant, les mesures liberalitzadores del sòl encara estan per arribar. Les possessions urbanes segueixen la tònica del període anterior i es localitzen bàsicament en la Moreria i el Campet; mentre les possessions rústiques vénen encapçalades per l'Horta Amunt i l'Horta Novella.

Propietats urbanes subjectes al domini del senyor (1800-1817)

Producte subjecte	Ubicació
Casa	Barri de l'Atzavara
Casa	Barri de l'Atzavara
Casa	Barri de la Font
Casa	Barri de la Font
Casa	Barri de la Font
Casa	Barri de la Moreria
Casa	Barri de la Moreria
Casa	Barri de la Moreria
Casa	Barri de la Moreria
Un tros de casa	Barri de la Moreria

Meitat d'una casa i "truxal" de vi	Barri de la Serrada
Meitat d'una casa proindivisa amb el "truxal" de vi adjunt.	Barri de les Eres
Casa	Barri del Campet
Casa	Barri del Campet
Casa	Barri del Campet
Casa	Barri del Campet
Pati per fabricar casa	Barri del Campet
Pati per fabricar casa	Barri del Campet
Casa	Barri del Palau
Casa	Barri del Palau
Part d'una casa	Carrer Major
Casa	Carrer que puja a la Moreria
Casa	Eixida cap a Castelló
Pati per fabricar casa	Rajolar

Ubicació dels béns urbans subjectes al domini del senyor (1800-1817)

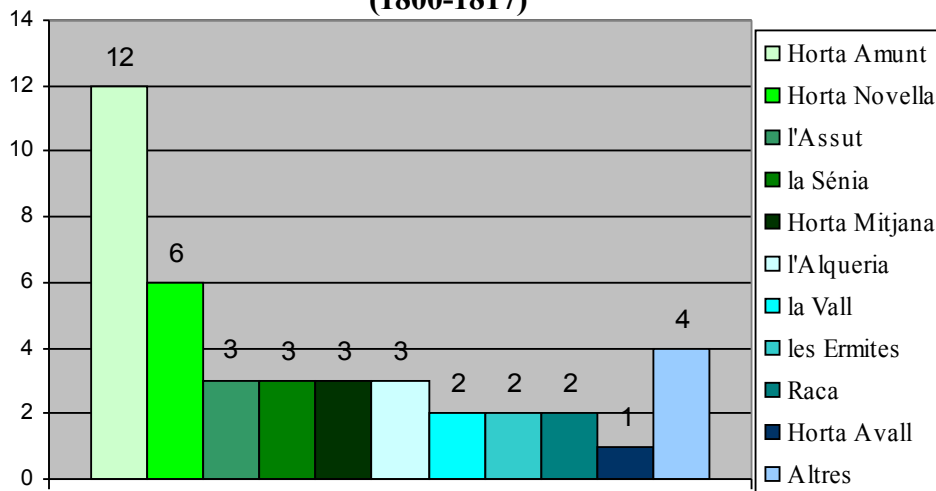


Propietats rústiques subjectes al domini del senyor (1800-1817)

Producte subjecte	Ubicació
2 fanecades de terra horta, inclosa una marjal	
2 jornals i mig d'heretat de terra campa amb garroferes, figueres, ceps de raïm amb la seua paridera de tancar ramat, caseta de camp i terres incultes	Codina
½ jornal de terra amb garroferes.	Corral Blanc
½ fanecada de terra horta	Horta Amunt
1 fanecada de terra horta	Horta Amunt
1 fanecada de terra horta	Horta Amunt
1 fanecada de terra horta	Horta Amunt
1 fanecada de terra horta	Horta Amunt

Fanecada i mitja de terra horta	Horta Amunt
Fanecada i mitja de terra horta	Horta Amunt
Tres terços de terra horta	Horta Amunt
½ fanecada de terra horta	Horta Amunt
1 fanecada de terra horta	Horta Amunt
1 fanecada de terra d'horta de cànem	Horta Amunt, al Canyaret
½ fanecada de terra horta	Horta Amunt, al Clot
1 fanecada de terra horta	Horta Avall
½ fanecada de terra horta	Horta Mitjana
1 fanecada de terra horta	Horta Mitjana
2 fanecades de terra horta	Horta Mitjana
½ fanecada de terra horta	Horta Novella
1 Fanecada de terra horta	Horta Novella
1 Fanecada de terra horta	Horta Novella
3 terços d'una fanecada de terra d'horta	Horta Novella
Meitat de tres terços de terra horta	Horta Novella
Tres terços de terra horta	Horta Novella
1 fanecada de terra horta	L'Alqueria
1 fanecada de terra horta	L'Alquerieta
Terç i mig d'una fanecada d'horta	L'Alquerieta
2 fanecades i mitja de terra horta i un jornal de terra campa amb garroferes	L'Arenal
Un jornal de vinya	L'Assut
Un jornal de vinya	L'Assut
1 fanecada	La Sénia
Tros de terra horta, de tres terços	La Sénia
Un terç de terra secà regadiu	La Sénia
Un jornal de terra campa i inculta	La Vall
Un jornal de terra vinya	La Vall
3 jornals i mig de terra inculta	Les Ermites
4 jornals de terra campa amb garroferes i mig de terra inculta	Les Ermites
Tros de terra horta amb garroferes, oliveres i fruiters	Les Ermites
Un jornal de terres amb garroferes i oliveres	Part a l'Assut i part a Raca
Un bancal terra secà de mitja fanecada amb garroferes i figueres	Partida del de Masses
Un jornal de terra campa amb 4 figueres	Raca

**Ubicació dels béns rústics subjectes al domini del senyor
(1800-1817)**



De l'anàlisi comparativa de les dades dels dos períodes estudiats, d'una banda de 1750 a 1800 i, de l'altra, de 1800 a 1817, s'estableixen algunes conclusions:

En primer lloc, cal comentar la preponderància absoluta de terrenys rústics d'horta. Si pensem que el regadiu era escàs al terme de Borriol, podem deduir que el senyor es reserva per a ell mateix les terres més fèrtils del municipi, a la ribera mitjana de riu Sec. Per tant, assistim a una proliferació de propietats subjectes al domini en partides com l'Horta Amunt, l'Horta Novella, la Sénia, l'Horta Mitjana, l'Alqueria i l'Horta Avall, per ordre descendent. La presència del secà és merament testimonial i amb heterogeneïtat geogràfica (les Ermites, Raca, etc.).

D'altra banda, quant a les possessions urbanes, tant durant el primer període com en el segon, destaquen els barris de la Moreria i del Campet, el primer dins del casc antic i el segon a extramurs. En menor mesura es recullen barriades de novella creació com la Font i el Rajolar, encara que queden representades en un segon espai; i ja succintament solen aparèixer altres indrets (l'Atzavara, el Palau, carrer major, etc.).

4.5. TERRES COMUNALS

Es pot esquematitzar les relacions existents entre els tres tipus de propietat col·lectiva, tal i com ens indica María Teresa Pérez Picazo, en “Las estructuras agrarias”, dins del volum XXX, de la Historia de España de Menéndez Pidal:

CORONA eminent)	(Domini directa)	Consells (Domini directa)	
Erms o reialenc	Comuns (domini útil)		Propis
	-Ejidos		-Drets en metàl·lic
	-Deveses		-Béns arreles
	-Muntanyes		a) terrenys cultivables
	-Aprofitaments col·lectius		b) deveses
			c) immobles

Pel que fa als béns municipals, hi havia alguns habitants que aportaven unes rendes o cànon a l'ajuntament, que s'anomenaven *béns de propis*. Les terres s'adjudicaven al millor postor o es distribuïen per lots entre els llauradors i els veïns. A més a més, trobem els *béns comuns*, l'aprofitament dels quals era col·lectiu i solien consistir en zones de pasturatge i muntanya, encara que també podia haver terrenys erms i primogenitures.

A diferència del que succeeix al regne de Castella, els municipis valencians posseeixen molts escassos béns de propis, a jutjar per les investigacions que s'han efectuat sobre les hisendes municipals, i quelcom semblant ocorre amb els béns comunals, que en alguns casos es redueixen al *bovalar* del poble. Amb el devenir dels segles XVII i XVIII assistim a un procés d'apropiació de béns comunals i de terrenys erms, que en el cas

dels senyorijs sol estar protagonitzat pel titular, amb la qual cosa es tendeix a l'empobriment dels municipis i de la monarquia²⁴⁶.

En general, els ingressos dels béns municipals als pobles es repartien entre la institució municipal i els veïns. L'oligarquia local es beneficiava especialment d'aquest règim d'explotació (GARCÍA i GARRABOU, p.24), ja que disposava de més diners i de posicions més privilegiades.

Una part del territori borriolenc (fonts, rius, boscos i prats) es consideraven terres comunals, amb llibertat més o menys controlada d'accés i passatge per part de l'Ajuntament i els regidors de la mateixa. Els comuns de vila ens vénen donats des dels primers temps de la conquesta cristiana i encara s'allargassen fins el segle XVIII, amb una distribució molt heterogènia arreu del terme municipal, ja que acull finques de regadiu (l'Horta Mitjana), finques de secà (les Solsides, Bocaverd, el Castell, les Mallades) i zones urbanes (barri del Miramar, barri de la Moreria).

A diferència de les terres comunals, les terres agrícoles foren parcel·lades des dels inicis i entregades per ser explotades per colons que es convertien en xicotets propietaris rurals. És un procés que s'inicià d'antuvi amb la colonització romana, es va materialitzar durant els anys d'ocupació musulmana i van heretar els repobladors de Jaume I, i així la trobem ara en el conjunt de les propietats borriolenques. Normalment, les mostres més abundants d'aprofitament dels terrenys comunals del terme de Borriol tenen a veure amb els ramaders dels llogarets i d'altres veïnatges que duen el bestiar a pasturar a les terres dels Quarts de la Vall i del Pla, que han d'arrendar a l'Ajuntament l'ús de les mateixes: *"...arriendo y por titulo de arriendo concedo a Juan Vielsa y Gargallo ganadero vecino de la villa de Mosqueruela en e Reyno de Aragón que está*

²⁴⁶ BRINES et alii (1995). P. 38.

presente, y mas abajo acceptante las hierbas del quarto de la Vall...²⁴⁷". En altres municipis de les nostres comarques reben el nom de *bovalars* (Castelló de la Plana, Benicarló, etc.).

Igualment, trobem alguna mostra en què es venen terres pertanyents al comú de la vila, a l'igual que altres municipis valencians²⁴⁸, per tal de sufragar despeses generals que tenen a veure amb el municipi, com és el cas de la venda d'una heretat intitulada de la Fàbrica per ajudar a sufragar una creu de plata que s'intentà fabricar per a l'església parroquial. Per poder vendre aquesta finca de terra campa, situada a la partida del Calvari es demanà permís a En Gil de Federich, prévere canonge, vicari general i visitador del cabild de la ciutat de Tortosa, que visità Borriol el 16 de juny de 1757.

En vendre's aquests tipus de propietats comunes, els jornalers i xicotets llauradors són els més perjudicats, ja que no podran fer mai més ús dels beneficis d'aquestes àrees. Per contra, els terratinents i llauradors millors situats seran els més beneficiats d'aquestes accions, ja que podran accedir a augmentar el seu patrimoni i a consolidar la seua hegemonia mediàtica i econòmica en el context local, com a exemplificació de la incipient elit rural ascendent. En el cas particular que exposem tot seguit, la finca es ven al terratinent Llorenç Falomir per 125 lliures de moneda valenciana, però trobem altres pràctiques similars amb la nissaga dels Campabadal i altres llinatges.

Al llarg del segle XIX continuaran aquestes pràctiques desamortitzadores, no sols en el context borriolenc i ensems valencià, sinó també en la resta de territoris hispànics, com a continuació del procés encetat la segona meitat del XVIII, amb actuacions com les

²⁴⁷ 3 d'abril de 1775. Arrendament d'Albert Llansola a Joan Vielsa de les herbes del quart de la Vall per pasturar llur ramat.(AHPC).

²⁴⁸ "1783. El Consejo vende trozos de comunes a los vecinos. Según la carta-puebla podía el pueblo vender alguna parte de los terrenos comunales a los vecinos. Pero evidentemente, eso era un derecho que debía ejercitarse con moderación y cautela, de forma que no fuera en perjuicio grave de la comunidad". PUIG PUIG, J. (1998): *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí*. Diputació de Castelló. Castelló. P. 108.

lleis de desamortitzacions civils (Madoz, 1855). En altres contextos europeus, com és l'Anglaterra revolucionària del segle XVIII, aquest procés constituirà una de les principals causes de proletarització de la població jornalera del camp, que haurà de fer front a penoses situacions socials i encetarà un imparable fenomen migratori del camp a la ciutat. A l'Amèrica Llatina, en zones com Perú, Carles III també iniciarà un procés paral·lel als regnes peninsulars amb un seguit de reformes borbòniques, posant a l'abast dels terratinents benestants alguns d'eixos béns comunals.

Tot seguit, veiem el contracte de venda pel qual els regidors de Borriol venen part dels béns territorials comunals a Llorenç Falomir, per 125 lliures, per tal de sufragar les despeses d'una creu d'argent que es vol fer per a l'església parroquial. Concretament, la finca venuda és una heretat de terra campa situada a la partida del Calvari

“Sepasse por esta escritura publica que por su thenor nosotros Joseph Vicent de Joseph Miguel Esteve y Jayme Vicent labradores, y Regidores de la presente villa de Borriol, en el corriente año, y vecinos de ella, juntos de mancomun a voz de uno, y de cada uno de nos de porsí, y por el todo in solidum renunciaando como expresamente renunciarnos a ley de pluribus reis debendi y la audiencia presente hoc ita de fide Iussiribus y el beneficio de la divission y execucion y demas de la mancomunidad Decimos: Que en el dia diez y seis del mes de junio proxime preterito del corriente año, estando de visita en esta dicha villa el muy ilustre señor Don Gil de Frederich prevere canonigo, Vicario General y visitada por el ilustre cabildo de la ciudad de Tortosa, por este Ayuntamiento se le pusso memorial porque se le suplicó permiso a esta villa para poder vender una heredad intitulada de la Fabrica que abajo se expresará para ayuda de costa a una cruz de plata que se intenta fabricar para la Iglesia Parroquial de esta misma villa...”

Per aquest motiu, En Gil de Frederich, els respon:

“...Devo decir: Que quanto alega el sobredicho memorial es todo verdad; Y para que conste doy el presente firmado de mi mano...”

“...Vista la precedente suplica y el informe que le acompaña se les concede licencia a los supplicantes para que puedan poner en venta la pieza de tierra que expresan, con el bien entendido que el precio que resulte se deposite en el Archivo de la Iglesia y se convierta en hacer la cruz de plata de que necessita esta Iglesia con intervenció del cura, Justicia, Ayuntamiento y

Fabriquero; Y si algo sobrarse apliquesse para aquello que la Iglesia tenga mas necesidad, a conocimiento del referido cura...”

Es posa la finca en subhasta pública:

“...En cuya virtud se puso al pregon la referida heredad por el termino de treinta dias y mas, y en su consecuencia se señaló por pregon publico dia y hora para su remate, para lo qual se encendió un pedazo de cerilla y se apercibió por el pregonero que en acabando de arder quedaria hecho el remate a favor de quien mas la pujase y aunque se hicieron muchos apercibimientos, no se encontró por ella mejor postura que a que dio el infraescrito Lorenzo Falomir el mayor que la pujo en quantia de ciento veinte y cinco libras moneda valenciana al dinero de contado, y aviendo acabado de arder la dicha cerilla quedó hecho el remate a favor del contenido Lorenzo Falomir [...] todo lo qual para mayor beneficio de dicha fabrica se practicó a la verbal, sin haver puesto ninguna diligencia por escrito, atento a no considerarse necesarias; Y por quanto el referido remate se hizo muchos meses hace, hemos sido requeridos por el contenido Lorenzo Falomir, que se le ottorgue escritura publica de venta de dicha pieza de tierra para que tenga titulo justificativo por el que conste ser suya...”

Com en el seu dia la venda es féu verbalment, ara li atorguen a Falomir l'escriptura pública de l'heretat del Calvari:

“...ottorgamos que vendemos y damos en venta Real por uso de heredad para siempre jamas al insinuado Lorenzo Falomir el mayor labrador y vecino de esta misma villa que está presente y a los suyos, la referida heredad tierra campa sita y puesta en el termino de esta misma villa y en la partida dicha del Calvario, que alinda por un aparte con heredad del dicho Calvario que vitalicia posehe Joseph Lopez, por la parte de abajo con el asagador por otra parte con tierras de Jayme Pallarés de Jayme, y por otra parte con la Majada del Señor y el pilar de dicho Calvario intitulado Hijas de Jerusalén...”

28 de desembre de 1757. Venda dels regidors de Borriol a Llorenç Falomir (AHPC)

Quant a la possessió involuntària de terrenys del comú, assistim a un fet curiós entre les escriptures de venda del 6 de desembre de 1763, pel qual Josep Balaguer, al casar-se amb la filla de Francesc Belasco li va prometre un jornal de terra inculta a Raca, confinant amb la Cova de la dita Raca, i en anar a desllindar-la van veure que no era de la seua propietat, sinó que pertanyia al comú de la vila. Per això, Belasco li demana al seu gendre que abone en diners el valor de la terra, que Balaguer ha convingut efectuar

amb la venda d'una heretat de vinya per 50 lliures, amb algunes moreres, a la Costereta de l'Horta Mitjana²⁴⁹. Reproduïm, tot seguit, alguns fragments del contracte:

“Sepasse por esta escritura publica que por su tenor yo Francisco Belasco labrador y vecino de la presente villa de Borriol Digo: que cuando Antonia Belasco mi hija contrajo su legitimo matrimonio con el infraescrito Joseph Balaguer le prometí entre otras cosas por su dote un jornal de tierra inculca sita en el termino de esta dicha villa al sitio nombrado de Raca confinante con la cueva de dicha Raca, y con el ottorgante; Y aviendo acaecido que aviendo salido la prohemia de esta dicha villa a deslindar y apear dicha tierra encontró que la dicha tierra que tenia ofrecida a dicha mi hija en dote no era mia si propria del comun de dicha villa motivo porque se me quitó a mi y se aproprio a dicha villa...”²⁵⁰”

Amb la venda d'allò comú es produeix un augment de la superfície conreada, però al mateix temps es dona la contraprestació de la progressiva deforestació dels boscos autòctons, que patiran massives tales d'arbres. Decreix el territori forestal a favor de les grans roturacions de la segona meitat del segle XVIII i la liberalització dels terrenys comunals, com a clar precedent incipient del capitalisme, ajudarà a conformar aquest panorama. Freqüentment, els nous propietaris d'aquestes finques obtenien de manera fàcil quantiosos guanys, sense haver de fer vertaderes inversions desmesurades.

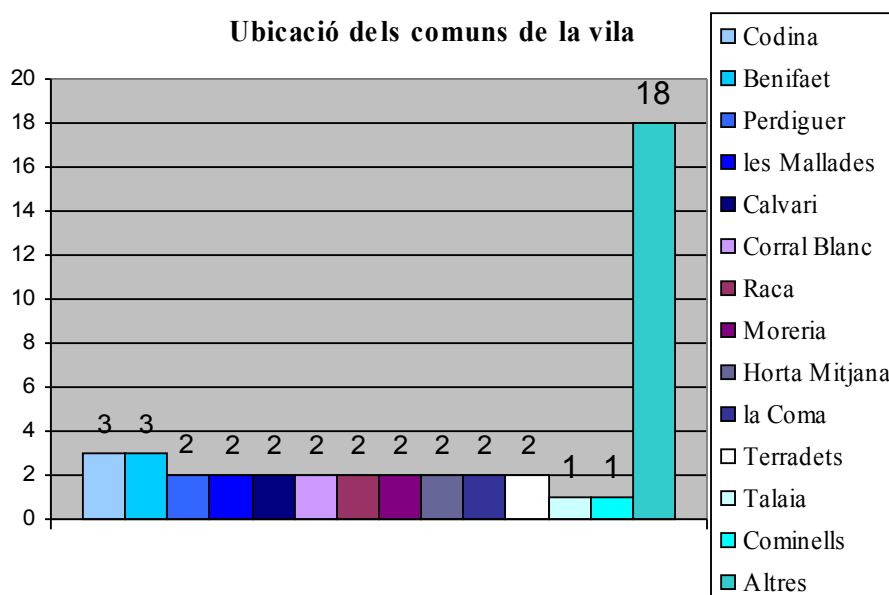
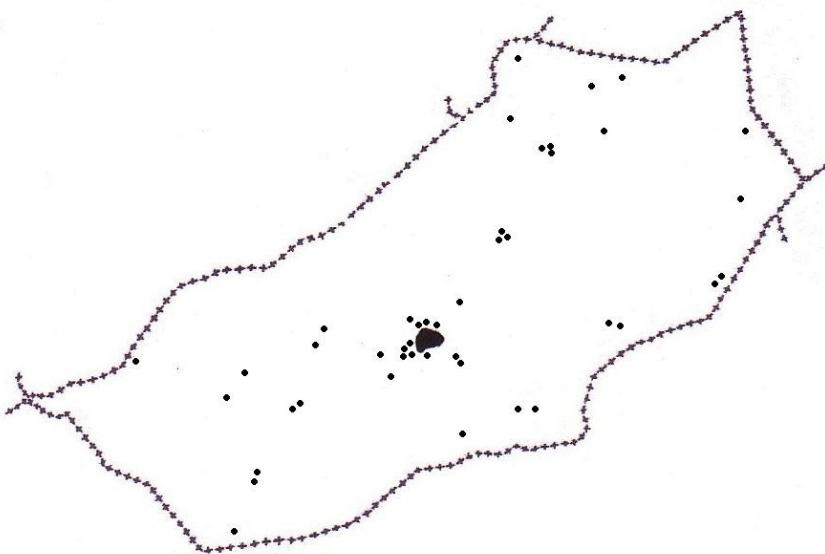
Es pot detectar la ubicació en el terme dels terrenys comunals quan es fa referència als límits de les finques urbanes o rústiques que es posen en contracte, la qual cosa ens ajuda a emplaçar en el conjunt geogràfic local on es troben aquests tipus de propietats:

“...metad de una cassa con su patio al lado que detengo y poseo sita y puesta en esta dicha villa al barrio nominado del Calvario que dicha metad de cassa con su patio alindan por delante con tierras de los herederos de Joseph Falomir y cassa de Joseph

²⁴⁹ Limita amb el riu, el Camí de Castelló i terres de Maties Delcampo i dels hereus de Gaspar Campabadal.

²⁵⁰ 6 de desembre de 1763. Venda de Francesc Belasco a Joseph Balaguer. (AHPC).

Franch el mayor asagador en medio, por las espaldas con camino del Calvario y comunes de villa de un lado con cassa de Miguel Gregori el menor...²⁵¹”



²⁵¹ 25 de novembre de 1762. Noces entre Josep Pi mancebo amb Rita Blasco donzella. (AHPC)

Vertaderament, el comú de Borriol es dibuixa de manera molt heterogènia en el mapa del terme municipal: des dels voltants del nucli urbà (*Moreria, els Terradets, Calvari*), fins a les partides del Quart de Baix (*Corral Blanc, les Mallades, Perdiguier*) i les partides del Quart de Dalt (*Codina, Benifaet, Raca*). Aquesta dispersió ens indica que els terrenys comunals encara són prou abundants i es troben en moltes de les partides d'arreu del territori senyorial, però en clara recessió.

Pel que respecta a la desamortització municipal, Josep Fontana reconstrueix el procés en la seua primera etapa, que va de la desamortització de Godoy de 1798 a la desamortització de Mendizàbal-Espartero de 1836-1841. Fou durant la guerra de la Independència quan la desamortització municipal conegué major activitat, ja que la situació bèl·lica va crear condicions favorables per enalienar béns municipals, a més de produir-se el decret de 4 de gener de 1813, valorat com la formulació de la primera gran reforma agrària contemporània.

En el sexenni absolutista segueix la desamortització de béns municipals, amb la intenció de reduir el deute públic, i durant el Trienni es torna als plantejaments mixtes del decret de 1813.

Segons Fontana, l'objectiu hisendístic es va complir amb la desamortització, a l'igual que l'objectiu polític, ja que es va acometre a favor de la causa del liberalisme i es debilitaven els enemics de la revolució. Els compradors més nombrosos foren els camperols i les majors finques les van adquirir professionals liberals, comerciants, especuladors i persones que anteriorment ja eren terratinents, així com nobles i clergat.

Pel que fa a la propietat, que canvià de mans, no hi hagué transformacions significatives en la distribució: on prèviament estava concentrada va seguir concentrant-se i inclús

accentuar-se. Es van beneficiar, per tant, aquells que disposaven de recursos i decidiren dedicar-los a adquirir terres, amb una gran diversitat social. En conseqüència, la desamortització beneficià la creació d'una burgesia terratinent. Per tant, es pot parlar d'una certa aliança entre burgesia i noblesa. (GARCÍA i GARRABOU, p.36). Josep Fontana ha criticat la interpretació que considera la desamortització com una ocasió perduda per dur a terme una redistribució de la propietat a favor del camperolat que hauria solucionat el problema social del camp. El fet que una de les víctimes del procés fou el camperolat és cert, però cal ser matisat, ja que va en funció de la zona geogràfica. A més, la desamortització no va impulsar transformacions tècniques del procés productiu, sinó més bé el contrari.

4.6. LA CORPORACIÓ BORRIOLENCA ALS SEGLES XVIII I XIX

“Resultado de ese renovado absolutismo será la inevitable tendencia a la centralización, la necesidad de configurar España como una realidad unitaria sobre la que se ejerza en plenitud el poder real²⁵²”

Per entendre la composició del municipi borbònic del segle XVIII haurem de retre una mirada al passat polític immediat del municipi, tant el de l'època foral com dels anys medievals, ja que esdevénen els ciments sobre els quals es recolza la reforma administrativa de tot el segle XVIII.

L'ordenament jurídic foral fou una continuïtat d'aquell que es va mantindre en la corporació del segle XVI, essent el *Consell*, el màxim exponent del cos governatiu, amb caràcter assembleari, com al període medieval. Mentre el senyor medieval es reserva la jurisdicció civil i criminal (mer i mixt imperi), en el *Consell* hi havia una sèrie de

²⁵²AAVV (1987): Historia de España Menéndez Pidal. Espasa-Calpe. Madrid. Volum XXX. “Una economía en transforación: De la Ilustración al liberalismo”. P. 78.

gestors municipals, que conformaven l'estructura política local: el *justícia*, el *jurat*, el *mostassaf* (que desapareixerà a l'època borbònica) i els *consellers*, gairebé sempre personatges influents o ben situats econòmicament en el conjunt vilatà.

El Consell de Borriol és posat sovint de model per a la constitució d'altres municipis, a principis del segle XVI, com és el cas de la Universitat de Benicàssim, que cada any elegix els seus càrrecs “...*per la forma y manera que los officials de Borriol, cascú en son offici, la exersixen*”²⁵³. El municipi de Borriol es va constituir el 1535, i a l'església parroquial de la vila acudeixen el batle, el justícia i els jurats, a més dels veïns, a prestar jurament d'homenatge i fidelitat “*obligándose a guardar los fueros y privilegios del reino, ordinacions y establiments bones costums e antigues observances del dit loch e la carta de població*”²⁵⁴.

A la fi del segle XVI, après d'un període de transició, s'estableix el sistema insaculatori en l'elecció dels càrrecs municipals, fet que el diferencia del municipi medieval i del borbònic del segle XVIII i consolida el control del govern municipal per les elits dirigents. Aquests grups de dirigents estaven compostats per ciutadans, advocats, notaris, doctors i llauradors rics, que copen els llocs de poder.

Pel que fa a l'ordenació territorial, el Regne de València estava dividit en dos Governacions forals, la de València o *deçà Xixona* i la d'Oriola o *dellà Xixona*, dirigides per sengles portantveus. Borriol, a l'igual que les veïnes Castelló, Vila-real i Burriana, s'enquadrava dins de la primera demarcació, que era molt més extensa que la

²⁵³ Veure GIMENO SANFELIU, M.J. (2003): *Llinatge i poder: Castelló segles XVI-XIX*. València. Generalitat Valenciana, pàgina 26.

²⁵⁴ SÁNCHEZ GOZALBO, A. “El señorío de Yolanda de Casalduch en Benicassim”. BSCC, 1944, pàgina 58. GIMENO SANFELIU, M.J. (2003). P. 26.

meridional, que sols arribava fins Xixona. Al seu temps, la Governació de València estava dividida en tres demarcacions territorials: la central pertanyia al cap i casal i la seua àrea d'influència immediata, incloent-hi els territoris entre el riu Xúquer i el riu d'Uixó, a més de les comarques de l'Alt Palància i l'Alt Millars.

Al nord s'extenia la demarcació *dellà lo riu Uixó*, amb centre a Castelló, i ciutats com Borriol, Morella, Borriana, Vila-real i Peníscola, mentre la demarcació del sud, *dellà lo riu Xúquer*, amb centre a Xàtiva, acollia ciutats com Gandia, Alcoi i Dénia. En tots dos llocs residien els lloctinents del portantveu de València.

EL SISTEMA ADMINISTRATIU BORBÒNIC: L'ASSUMPCIÓ DE LA NOVA PLANTA

La mort sense descendència de Carles II va desencadenar recels entre les principals cancelleries europees que conduïrien a un enfrontament bèl·lic europeu en tota regla: la Guerra de Successió al tro hispànic.

El municipi borbònic s'esdevé arran del canvi dinàstic que propicia aquest litigi, el 25 d'abril del 1707, amb la derrota de les tropes austracistes en la Batalla d'Almansa i la implantació del nou règim, que acabarà amb la legislació foral valenciana, d'Aragó i de Catalunya.

El duc de Berwick serà el cap artífex de la submissió del territori valencià al bàndol borbònic, que entrà el 14 de maig de 1707 a la ciutat de Castelló de la Plana²⁵⁵, després d'haver-ho fet en València. L'impacte de l'assentament de les tropes borbòniques a aquesta ciutat fou molt gran, ja que, a banda d'erigir-se com a vertader quarter del nord valencià, els efectius de l'exèrcit assentats allí foren nombrosos.

²⁵⁵ “Castellón no presentó oposición ni defensa a las tropas borbónicas, que al mando del Duque de Berbick, entraron en la ciudad el 14 de mayo de 1707”. CORONA MARZOL, C. (1982): *Las tropas francesas en Castellón (1707-1712)*. Ajuntament de Castelló. p. 39.

Al municipi de Borriol, l'entrada de les tropes borbòniques va ocasionar una nombrosa fugida dels veïns cap a la Serra, enmig de la situació de repressió que van aplicar envers les viles partidàries de la causa austracista. El poble es va quedar pràcticament buit davant el nou estatus esdevingut, i van tardar diversos dies a tornar a la vila, enmig d'un panorama inicial ben hostil, a diferència de l'entrada gairebé pacífica de Castelló, on la poca noblesa que hi havia, a diferència de les classes populars, va prendre part per la causa borbònica²⁵⁶. En el cas del mateix baró de Borriol, Josep Boil d'Arenós i Fenollet, trobem constatat que va prendre part de la causa austracista des d'un primer moment²⁵⁷.

Les càrregues fiscals des d'aleshores també foren diverses per al conjunt del Regne de València, ja que eren els vençuts: despeses d'avituallament de soldats, contribucions militars, impostos civils i altres recaptacions que van ofegar la població autòctona a favor de les arques castellanques, i van ocasionar múltiples greuges i desperfectes. S'implantaren contribucions com: *castellaníssimes, alcabales, cent i milions, els bagatges, utensilis*, etc. I és que, com afirma Joan Francesc Mira²⁵⁸, estem “*entre la mort política del Regne de València i l'assimilació al Regne de Castella, entre la pèrdua del dret civil i la castellanització oficial a tots els efectes, i en definitiva entre el final d'una història i el principi d'una altra*”.

²⁵⁶ “La nobleza, poco numerosa como lo atestiguan las escasas casas señoriales de la calle Caballeros y la calle Mayor, apoyó la causa de Felipe de Anjou. Entre estos se eligió el primer Ayuntamiento al estilo castellano. El pueblo, en su mayoría labradores y artesanos, se mostró partidario del archiduque Carlos, actitud que presenta circunstancias similares con otros lugares de la Corona de Aragón”. CORONA MARZOL, C. (1982). P.39.

²⁵⁷ “Al comenzar la Guerra de Sucesión pasó al bando austracista, siendo nombrado gobernador de Valencia cuando se formó el primer gobierno de este signo”. BRINES, J.; FELIP, A.; GIMENO, M.J.; PÉREZ, M.C. (1995): *Formación y disolución de los grandes patrimonios castellanenses en el Antiguo Régimen*. Fundación Dávalos-Fletcher. Castelló. CHIQUILLO PÉREZ, J.A. (1991): “La nobleza austracista en la Guerra de Sucesión: algunas hipótesis sobre su actuación”. *Estudis*, 17. P. 129.

²⁵⁸ MIRA, Joan Francesc (2006): “Tres segles després: els valencians i la Guerra de Successió”, dins de VV.AA. (2006): *La Guerra de Successió a Vila-real*. Monogràfic de Font. Ajuntament de Vila-real. Vila-real.

Els regnes van perdre la seua entitat i foren transformats en províncies i desaparegueren tots els organismes institucionals de l'època foral: *virreis*, *les Corts*, la *Generalitat* i les *Diputacions permanents*. Tanmateix, es posà fi a l'organització municipal anterior, implantant el model castellà de corregidor i regidors, que eren designats pel rei entre els seus partidaris o afectes, perseguint i deposant als partidaris maulets de l'Arxiduc Carles.

Així, foren abolits el *Consell* i els *jurats*, i sols es conservaren alguns oficis i empleats subalterns de l'estructura anterior, i l'ajuntament borbònic va perdre el control sobre les corporacions gremials, que ara passaria a mans de l'Audiència de València, i de les rendes comunals, que es gestionarien des de la Intendència, complementant tot d'una el model centralitzat propugnat.

L'ajuntament castellà es va establir primerament en Alzira, Ontinyent, Oriola, Xàtiva, Morella, Carcaixent, Castelló i Alcoi, i posteriorment a totes les viles del regne de València. Per la seua part, als llocs de senyoriu es mantindrà una situació especial, per la qual els senyors continuaran nomenant a les autoritats i els justícies²⁵⁹.

La Nova Planta no pretenia sinó la inclusió del Regne de València per a l'augment dels recursos fiscals a disposició de la corona, alhora que el nostre territori era usat de laboratori polític, abandonant el projecte d'administració civil en favor d'una administració militaritzada, com el model prussià. Els reductes civils de l'administració borbònica al País Valencià quedaren completament subordinats al poder militar i a

²⁵⁹ En municipis veïns com el de Castelló de la Plana, es van proposar cinc regidors per la part noble i quatre per la ciutat, tots qualificats de "bons" i entre els quals estaven els expulsats en l'etapa austracista. En el cas de la designació de l'alcalde major de Peníscola es va proposar l'elecció dels regidors "de los vecinos más afectados (felipistas) que tuviese y de mayor autoridad entre tan buenos vasallos". CORONA MARZOL, C. : "Guerra de Sucesión y Nueva Planta", Capítol 20, dins de CHUST, Manuel (ed.) (1992): *Historia de Castellón*, València, Editorial Prensa Valenciana.

l'arbitri monàrquic. La segona línia d'actuació prioritària es concentrà en la reforma de la hisenda heretada dels Àustries, equiparant les aportacions dels diferents territoris de la corona i modernitzant el sistema impositiu.

Així, el nou ordre, es va fonamentar en l'equilibri de tres poders especialitzats: el militar (*Capità general*), el governatiu-judicial (*Audiència*) i el financer (*Intendència*)²⁶⁰.

El càrrec principal d'una demarcació era el *corregidor*, que era governador polític i militar i de designació reial. Darrere d'ell, en la jerarquia municipal, anava l'*alcalde major*, que era *tinent de corregidor*, i els *alcaldes ordinaris*, als quals seguien els *regidors*, que podien ser triats entre els *prohoms* del municipi o oligarquia local.

Les oligarquies locals, a l'igual que a ciutats valencianes de pes important com Castelló, València o Xàtiva²⁶¹, estaven ben situades econòmicament, i gaudien de certs privilegis, a més d'exempció de contribucions, i van acumular bona part del poder polític local, a banda del patrimoni terrenal que diposaven, que aniran engrossant gràcies a les pràctiques endogàmiques.

Pel que fa al clero valencià, hem de dir que l'Església va ser un factor decisiu d'aculturació lingüística, sobretot quan l'arquebisbe *Andrés Mayoral* ordenara a mitjans de segle la castellanització de la documentació eclesiàstica, inclosa la transcripció dels noms i cognoms valencians. No obstant, encara trobem molts noms valencianitzats²⁶² i

²⁶⁰ CORONA MARZOL, C. : "Guerra de Sucesión y Nueva Planta", Capítol 20, dins de CHUST, Manuel (ed.) (1992): *Historia de Castellón*, València, Editorial Prensa Valenciana. Així, el 1711 València era una intendència presidida per un intendent, és a dir, una espècie de província peninsular entesa des dels plantejaments centralistes, a l'igual que ho eren territoris forals com Barcelona, Saragossa i Palma. Tesi doctoral inèdita.

²⁶¹ "En muchos municipios, y no sólo en ciudades corregimentales, como San Felipe, se reprodujeron modelos de comportamiento donde los cargos se perpetuaban dando paso a una oligarquización del poder local". Blesa Duët, I. (2005): *Un nuevo municipio para una nueva monarquía. Oligarquías y poder local. Xàtiva, 1707-1808*. Universitat de València. València. P. 51. El ateix succeeix amb Castelló de la Ribera (Ribera Alta): "Por lo que se refiere a los alcaldes y regidores a partir de la década de los cuarenta hasta la de los noventa del siglo XVIII, puede afirmarse que en Castelló de la Ribera también se cumplía para esta época la característica citada para los ayuntamientos borbónicos de Antiguo Régimen: el control de los empleos municipales por las mismas personas, procedentes, en este caso, de los estratos superiores de la población". Blesa (2005). P. 53.

²⁶² Veure contracte de venda de data 25 d'octubre de 1795, entre Bautista Portolés i Vicente Rubio, on figura un propietari entre els límits de la seua finca al Barranc d'Olària, de nom **Pau** Martí, sense traduir

documentació administrativa arreu de les viles i llogarets valencianes que, almenys durant alguns anys de transició, seguiran fent ús del valencià. Fins el segle XV, la llengua llatina era la pròpia de gairebé tots els missals del Regne, i a poc a poc es va anar introduint la llengua vernacla (*vernacula valentinorum*) als ritus sacramentals que anaven dirigits directament als fidels.

No serà fins avançat el segle XVIII en què apareixerà, per tant, l'idioma castellà (*lingua hispana*), que en el cas de la ciutat de València està datat el 1746²⁶³ amb una traducció al castellà dels textos en valencià. A pesar de tot, fins ben entrat el segle XIX trobem catalogades obres valentines en la llengua pròpia, malgrat el decret de *Mayoral*, no obstant, en la pràctica administrativa, tota la documentació apareix en castellà a partir de 1707 o 1709, en funció de les ciutats.

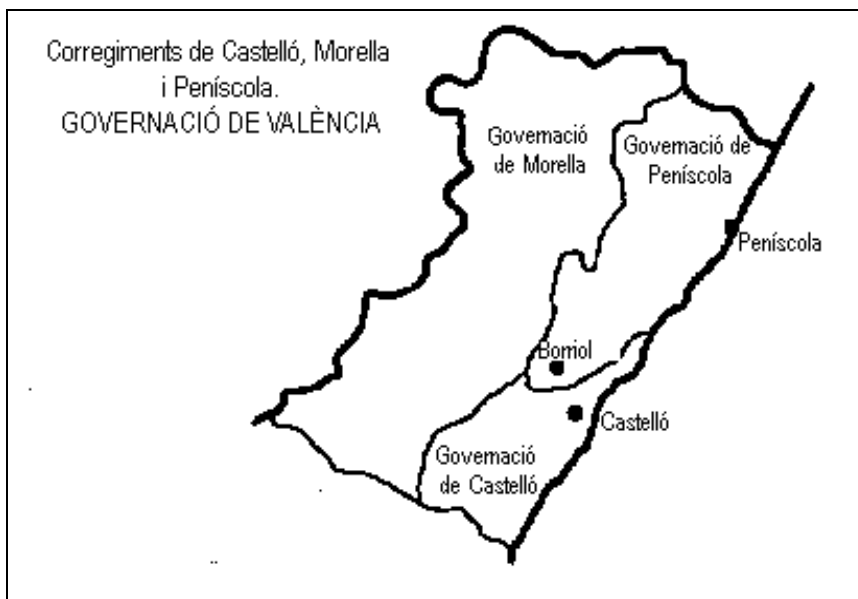
Amb la *Nova Planta* es va executar la divisió peninsular en 38 províncies, que es mantindrà per a tot el segle XVIII. Al llarg del segle XIX es produiran alguns canvis territorials, especialment arran de la reforma administrativa de 1833, divisió en què es conforma l'actual província. La intendència de València es divideix al seu temps en tretze governacions o corregiments, encapçalades pels respectius corregidors, dels quals tres es corresponen amb l'actual província de Castelló: Morella, Peníscola i Castelló. La resta van ser: Alacant, Alcoi, Alzira, Cofrents, Dénia, Oriola, Montesa, Sant Felip (Xàtiva), València i Xixona.

al castellà. També, veure contracte de venda de 29 de setembre de 1797 entre Francisco Pitarch i **Bàrbera** Bernat consort, veïns de la Pobla Tornesa, a Francisco Lazaro.

²⁶³ Veure ALIAGA GIRBÉS, E. I CANET LLIDÓ, V. (2000): "Els rituals valentins: la teologia transmesa als fidels (ss. XIV al XX)". Dins de *Teología en Valencia: Raíces y retos, buscando los orígenes, de cara al futuro: actas del X Simposio de Teología Histórica (3-5- marzo 1999)*, pàgs. 433-460. València. També, CANET i LLIDÓ, Vicent: *El valencià dels rituals valentins. Ús oficial de la llengua vernacla a la litúrgia, la catequesi i els registres parroquials (1514-1859)*. Publicació electrònica: <http://www.avl.gva.es/img/EdicionsPublicacions/Beques/CANET.pdf>



**DEMARCACIONS ADMINISTRATIVES
DEL NORD DE LA GOVERNACIÓ DE
VALÈNCIA, SEGLE XVIII.**
Elaboració pròpia.



Com veiem en el mapa anterior, el municipi de Borriol forma part del Corregiment de Peníscola durant el segle XVIII, una de les demarcacions en què es dividia la Governació de València, i a diferència de l'època foral, en què va pertànyer al Corregiment de Castelló de la Plana.

L'AJUNTAMENT

Com hem citat abans, després de 1707 s'imposà el model d'ajuntament castellà format per un alcalde ordinari, dos regidors i altres oficis menors. Tot seguit, exposem els llistats dels càrrecs locals, quasi sempre grans propietaris de terres²⁶⁴, que ens apareixen en la mostra agafada de protocols de Borriol. Principalment, aquells millors situats

²⁶⁴ Aquesta pràctica es dona també en altres municipis valencians: "La élite socioeconómica local en Vallada está constituida a finales de la centuria ilustrada por un reducido grupo de grandes propietarios de tierras y ganados". PÉREZ BORREDÁ, J. R. (2004): *Fragmentación de la propiedad agraria y estructura social en el secano valenciano. Vallada, siglos XVI-XIX*. Institució Alfons el Magnànim. València. P. 190. El 1724 es va publicar una Reial Cèdula en què s'establia l'equiparació de la ciutadania honrada d'immemorial amb la "hidalguía" de sang de Castella, a la qual es van acollir famílies benestants de Castelló com els Giner, Segarra, Tirado, Andreu; així com els Estellés de Vinaròs o els Beltran de Benassal. GIMENO SANFELIU, M.J. (). "Sociedad y economía en el Setecientos". P. 412.

²⁶⁵ocupen els càrrecs d'*alcalde* o de *regidor*, encara que també apareixen els *síndics presoners* i els *procuradors generals*. A més a més, en aquestes mostres, apareixen dos *agutzils* (*Vicent Julbe i Antoni Oliva*) i un *Inquisidor* (*Vicent Campabadal*), entre d'altres.

Per tant, amb la derogació dels Furs de València, canvia la denominació dels càrrecs polítics que administren i governen el municipi de Borriol:

Apareix la figura de l'**alcalde major**, el qual posseeix, durant el segle XVIII, la jurisdicció ordinària. És elegit directament pel senyor²⁶⁶ o pel corregidor²⁶⁷ i, normalment, és una persona aliena a les baronies, encara que no sempre, cosa que no sol passar tant sovint amb els **alcaldes ordinaris**, els quals són persones de la població, d'ací que el senyor evite l'existència dels alcaldes ordinaris. L'*alcalde major* és conegut també amb el nom de governador i és la màxima figura política local que ostenta el poder judicial. Malgrat tot, apreciem que ordinaris seran la majoria dels alcaldes documentats en tota l'època estudiada. Únicament *Jaume Pastor*, que és identificat en tres anys diferents (1758, 1762 i 1775) i *Miquel Campabadal* (1758), apareixen com a alcaldes majors; tots dos provinents de les famílies de terratinents més importants de la vila i que arribaran a conformar un patrimoni molt superior a la resta de llauradors. Els anys 1814 i 1821, fruit de la cojuntura revolucionària, apareixen sengles **alcaldes constitucionals**, que recauen en les figures de Vicent Falomir i de Vicent Ramon Falomir, del mateix llinatge familiar. Per últim, cal citar l'aparició de dos **tinents**

²⁶⁵ Manuel Ardit observa idèntic procés en el cas del marquesat de Llombai, ja que *no accedeixen de la mateixa manera tots els veïns dels pobles, sinó que tendien a concentrar-se en unes determinades persones i famílies*. ARDIT (2004), p. 259.

²⁶⁶ Aquesta pràctica es duu a terme en moltes poblacions valencianes, com és el cas de Catí: "es en 1709, día 24 de junio, cuando por primera vez, es nombrado el alcalde de Catí desde Valencia, antes el justicia era elegido por el pueblo". PUIG PUIG, J. (1998): *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí*. Diputació de Castelló. Castelló. P. 67.

²⁶⁷ Sobretot fins la segona meitat del segle XVIII, ja que a partir d'aleshores el procediment se sol controlar per la Càmera, la qual cosa provoca una forta interdependència entre el corregidor i l'alcalde major, front al grup de regidors, en ciutats com Xàtiva. BLESA (2005), p. 183.

d'alcalde ordinari: Vicent Pallarés (1762) i Bartomeu Pallarés (1763), un càrrec que s'ocupava d'executar les ordres de l'alcalde o de substituir-lo davant les absències que aquest poguera tindre.

nom	càrrec	any
Vicent Badal	Alcalde	1775
Vicent Falomir	Alcalde constitucional	1814
Vicent Ramon Falomir	Alcalde constitucional	1821
Miquel Campabadal	Alcalde major	1758
Jaume Pastor	Alcalde major	1758, 1762, 1775
Vicent Campabadal	Alcalde ordinari	1756
Josep Blasco	Alcalde ordinari	1757
Jaume Pastor	Alcalde ordinari	1758
Josep Llansola	Alcalde ordinari	1759
Jaume Pastor	Alcalde ordinari	1762
Vicent Campabadal	Alcalde ordinari	1763
Josep Ramos	Alcalde ordinari	1772
Gaspar Falomir	Alcalde ordinari	1775
Josep Campabadal	Alcalde ordinari	1780
Vicent Pastor	Alcalde ordinari	1782
Vicent Llorens	Alcalde ordinari	1806
Josep Albert Llansola	Alcalde ordinari	1807
Vicent Pallarés	Alcalde ordinari	1808
Batiste Falomir	Alcalde ordinari	1809
Josep Falomir	Alcalde ordinari	1811
Vicent Falomir	Alcalde ordinari	1812
Josep Chiva	Alcalde ordinari	1815
Vicent Pastor	Alcalde ordinari	1816
Cristòfol Aragon	Alcalde ordinari	1817
Isidre Ramos	Alcalde ordinari	1818
Vicent Vidal	Alcalde ordinari	1819
Saturní Bernat	Alcalde ordinari	1834
Vicent Pallarés	Tinent d'alcalde ordinari	1762
Bartomeu Pallarés	Tinent d'alcalde ordinari	1763

Els **regidors** són elegits com a l'època foral, mitjançant la presentació d'una terna de noms al senyor que els nomena. La figura del *mostassaf*, present al llarg de l'època foral, ara desapareix i les seues funcions són assumides pels regidors. Els regidors que hem documentat des de 1750 fins 1833 tenen en comú que conformen el nodrit grup de llauradors benestants i d'artesans ben situats econòmicament (els *Llansola*, *Santamaria*,

Esteve, Falomir, Llorens, etc.). El 1811 apareix la figura del **regidor degà**, que és Jaume Pallarés. La venalitat dels oficis a finals de la dècada dels trenta del Set-cents va suposar una oportunitat indònia per accedir al poder per part d'aquestes famílies benestants locals. La decisió del rei d'autoritzar l'enalienació de regidories, a partir dels decrets de 30 de desembre de 1738 i de 27 de gener de 1739, inicià un punt d'inflexió en la forma de provisió i en la composició dels ajuntaments, al temps que s'encetava el mercat de compra-venda d'oficis que s'allargassa durant tot el segle XVIII. Aquest fet, com indica I. Blesa²⁶⁸ (2005), propicià, d'una banda, l'oligarquització de l'ajuntament, però també facilità l'accés a persones procedents de sectors socials no nobles.

Nom	càrrec	any
Josep Llansola major	Regidor	1750
Josep Vicent de Fuster	Regidor	1750
Bartomeu Santamaria	Regidor	1750
Joan Esteve	Regidor	1758
Joan Llorens	Regidor	1758
Llorenç Falomir	Regidor	1758
Josep Llorens major	Regidor	1759
Vicent Campabadal major	Regidor	1759
Vicent Santamaria	Regidor	1759
Gaspar Falomir	Regidor	1762
Gaspar Santamaria	Regidor	1762
Josep Blasco	Regidor	1762
Joan Llorens	Regidor	1763
Josep Llansola	Regidor	1763
Josep Tena	Regidor	1763
Gaspar Santamaria	Regidor	1772
Josep Esteve	Regidor	1772
Josep Tena	Regidor	1772
Jaume Pastor	Regidor	1780
Josep Falomir	Regidor	1780
Josep Franch	Regidor	1780
Batiste Ramos	Regidor	1782
Josep Llansola	Regidor	1782
Vicent Esteve	Regidor	1782

²⁶⁸ BLESÀ DUET, I. (2005): *Un nuevo municipio para una nueva monarquía. Oligarquías y poder local. Xàtiva, 1707-1808*. Universitat de València. València. Pp. 218-223. "Varios de los regidores que compraron los oficios en el período de principios de la década de los cuarenta, llegaron a sentar sólidamente su dominio en el Ayuntamiento de San Felipe en las décadas siguientes, bien de manera continuada o con alternancia en el tiempo, pero manteniendo una continuidad en su presencia que les garantizó el control de su parcela de poder en el municipio setabense". P. 223.

Manuel Llorens	Regidor	1809
Josep Pallarés	Regidor	1809
Josep Pastor	Regidor	1809
Jaume Pallarés	Regidor	1811
Vicent Valls	Regidor	1811
Gaspar Vilarrocha	Regidor	1811
Francesc Falomir	Regidor	1812
Gaspar Portolés	Regidor	1812
Esteve Bernat	Regidor	1812
Batiste Pallarés	Regidor	1814
Bartomeu Santamaria	Regidor	1814
Cristòfol Aragon	Regidor	1814
Batiste Falomir	Regidor	1814
Vicent Vilarrocha	Regidor	1819
Bartomeu Santamaria	Regidor	1819
Batiste Falomir	Regidor	1819
Vicent Pastor ²⁶⁹	Regidor	1819
Francesc Gregori	Regidor	1819
Josep Arinyo	Regidor	1819
Batiste Falomir i Pastor	Regidor	1834
Vicent Falomir i Bernat	Regidor	1834
Vicent Vilarrocha i Grangel	Regidor	1834
Jaume Pallarés	Regidor Degà	1811

La resta d'ocupacions, directa o indirectament relacionades amb l'Ajuntament, com hem citat abans, tenen a veure amb els càrrecs d'**agutzil** (*Antoni Oliva* el 1772, i *Vicent Julbe* el 1796); d'**escrivà** o de **secretari** (*Tomàs Esteve*, l'any 1814), encara que manquen de dret al vot en les decisions de l'Ajuntament. També apareix, al llarg del primer terç del segle XIX, la figura del **pèrit** municipal d'obres, que és l'encarregat d'establir el justipreu i d'autoritzar noves construccions que s'estan duent a terme a la vila, com és el cas de l'obra del nou forn de 1814:

...Dixeron: que por Francisco Falomir labrador de esta vecindad, se acudió a este mismo ayuntamiento del año pasado de proximo con el memorial o representacion

²⁶⁹ Aquest any apareixen 6 regidors diferents. Vicent Pastor, Francesc Gregori i Josep Arinyo estan documentats en data de 5 de març de 1819 en l'arrendament de l'abastiment de l'oli de la vila (AHPC), mentre que Vicent Vilarrocha, Bartomeu Santamaria i Batiste Falomir apareixen en data de 1818-19, en documentació de la Visita d'amortització a l'Hospital de Borriol (1750-1834), Batllia, Lletra A, núm. 99 (ARV). Per la seua banda, l'alcalde ordinari segueix sent Vicent Vidal en els dos casos.

memorial que a la letra dice: Muy Ilustre Ayuntamiento de la Villa de Borriol: Francisco Falomir Labrador vecino d el apresente a us. Con el debido respeto suplica y dice: que en el poblado de esta villa y calle de alla fuera posehe un acasa bastante capaz para edificar un horno de pan cocer que linda en las de José Falomir de Pasqual y Vicente Balaguer, y ambas con tres calles publicas, muy separadas de los hornos que posehe con la misma el Marqués de Cerdañola y necesitandose en esta poblacion de otro horno como es publico y ser permitido por Reales ordenes a los Ayuntamientos el poder establecer hornos y molinos sin perjuicio de tercero, en esta atencion suplica a Us. Se sirva mandar el reconocimiento de dicha casa y siendo conforme y no perjudicar a tercero concederle la licencia de edificar dicho horno de pan coser: Gracia que espera merecer de la recta justificación de Us. Borriol y octubre, veinte y tres de mil ochocientos trece, Francisco Falomir= Decreto, Borriol y octubre veinte y cinco de mil ochocientos trece= como se pide y con arreglo al Decreto de las Cortes de diez y nueve de julio de mil ochocientos trece= Josef Falomir Alcalde= Thomàs Esteve Secretario= Relacion de **Perito Albañil**= en dicho dia se reconoció el terreno por el **maestro de obras Crhistoval Alcon**, le halló competente y capaz como expresa el suplicante a presencia del regidor Gaspar Vilarrocha y el alcalde arriba firmado y del infra secretario firmado que firma con dicho maestro de orden de dichos señores= Christoval Alcon= Esteve_ Borriol y octubre veinte y cinco de il ochocientos trece= Queda copia en el rchivo d ela presente villa que está a mi cargo al ramo de veredas de este año de que certifico= Esteve= segun todo resulta y aparece en el expresado memorial y decretos originales actuadas en esta razón que para el efecto han tenido presente dichos Señores de este Ayuntamiento, quienes en uso de las facultades que le son conferidas según ordenes Reales llevando a debido efecto lo determinado en los decretos arriba incertos por si, y en nombre de los demas sucesores de este Ayuntamiento otorgan: Que dan y conceden establecimiento perpetuo al dicho

Francisco Falomir labrador de esta vecindad el Horno de pan cozer que en el dia ya lo tiene corriente con su leñero y oficinas correspondientes en su casa propia, sito en el poblado de esta villa y calle de allá fuera, que linda con casas de Josef Falomir de Pasqual y Vicente Balaguer²⁷⁰...

Pel que fa als **Procuradors Generals**, n'apareixen quatre entre 1758 i 1772 (*Joan i Bartomeu Santamaria, Llorenç Falomir el major i Batiste Blasco*). Entre 1780 i 1814 rebran l'apel·latiu de **Síndics Procuradors Generals** (*Batiste Blasco, Vicent Rubio, Josep Vicent, Vicent Llorens i Vicent Vidal*) i, a l'igual que a l'època foral, serà un càrrec que servirà per a la defensa del comú, i per negociar les causes originades a tals efectes dins i fora del terme pertanyents a la cosa pública, entre altres atribucions.

Hem d'assenyalar que *Batiste Blasco* repeteix en el càrrec i *Vicent Vidal* apareix anteriorment com a diputat, per tant s'hi dona un acaparament de tasques entre les famílies ben situades de la vila, a l'igual que succeeix amb els regidors i les alcaldies.

L'any 1766 es van crear dos nous oficis municipals a tota la monarquia hispànica: el **síndic presoner** i els **diputats** del comú, elegits directament pels veïns. Els diputats tenien atribucions en matèria d'abastiments i el síndic presoner vetllava pel compliment de la llei. Els diferents diputats que hem computat entre 1780 i 1811 són *Bartomeu Santamaria, Batiste Bernat, Batiste Chiva, Josep Esteve, Vicent Soliva, Josep Blasco i Vicent Vidal*. Per la seua banda, els Síndics presoners, entre 1780 i 1812, són representats per *Josep Ramos, Bartomeu Santamaria, Josep Castelló i Joan Safont*.

Nom	Càrrec	Data
Antoni Oliva	Agutzil	1772
Vicent Julbe	Agutzil	1796
Bartomeu Santamaria	Diputat	1780
Batiste Bernat	Diputat	1780

²⁷⁰ Establiment de forn de coure pa. 7 de gener de 1814. Protocols notariais de Josep Artola (AHPC).

Batiste Chiva	Diputat	1782
Josep Esteve	Diputat	1782
Vicent Soliva	Diputat	1809
Josep Blasco	Diputat	1809
Vicent Vidal	Diputat	1811
Joan Santamaria	Procurador general	1758
Bartomeu Santamaria	Procurador general	1759
Llorenç Falomir major	Procurador general	1763
Batiste Blasco	Procurador general	1772
Josep Ramos	Síndic personer	1780
Bartomeu Santamaria	Síndic personer	1782
Josep Castelló	Síndic presoner	1809
Joan Safont	Síndic presoner	1812
Batiste Blasco	Síndic procurador general	1780
Vicent Rubio	Síndic procurador general	1782
Josep Vicent	Síndic procurador general	1809
Vicent Llorens	Síndic procurador general	1811
Vicent Vidal	Síndic procurador general	1814

Els càrrecs municipals no estan exempts de polèmiques que tenen com a excusa l'abús de poder o l'aprofitament de la seua posició per fer prevaldre algun dret. És per això que ens apareixerà alguna escriptura de protesta per part d'algun veí o grup de veïnat que faran referència a aquestes pràctiques.

Els diners recaptats amb motiu de les multes imposades per l'alcalde major o els regidors són un dels motius més habituals de confrontació en alguns municipis valencians. El senyor rebia una part d'eixos cobraments, per la qual cosa li interessava el correcte funcionament de l'exercici de la justícia, sobretot en la recaptació de penalitzacions.

D'altra banda, les blasfèmies i paraules mal sonants suposen un motiu per a l'empresonament, a l'igual que les confrontacions entre veïns, que en alguns casos acaben a pedrades o amb l'ús d'armes blanques. En referència a aquests esdeveniments vandàlics, dels quals no se'n veien exempts els segles XVIII i XIX, Nicolás del Río,

governador polític i militar de Castelló l'any 1769, publica un ban sobre el "bon govern", compostat per 18 articles, entre els que J. A. Balbàs²⁷¹ ens en reproduueix cinc: *Primeramente, que ninguna persona blasfeme de Dios y de su Santísima Madre, pena d un mes de cárcel por primera vez, de destierro por la segunda, y por la tercera que se le clavará la lengua y perderá la mitad de sus bienes. -2. No bastando las formidables penas que impone la ley divina á los que no guardan los días de fiesta, para contener el exceso y trabajar en ellos, serán castigados assí hombres como mugeres con cárcel y multas segun fuere el exceso, y las lavanderas con diez sueldos por cada vez que contravinieran. -8. Que ninguna persona permita en su casa bailes deshonestos, mugeres escandalosas, hombres vagamundos, assí naturales como forasteros, ni á desertores, pena de que serán castigados con todo rigor de derecho, y deberán avisar a la Justicia para su aprensi'n, con a inteligencia que se les guardará el secreto. -14. Que no anden en cuadrillas, que se entiende de tres arriba, alborotando por laas calles; y aunque a los mozos por honestos recreos se les permite tañer y cantar, desde primero de Noviembre á ultimo de Marzo hasta las diez horas, y en lo restante del año hasta las once; no deberán exceder de tres en cuaadrilla, no ser los cantares deshonestos, ni pronunciaar palabras descompuestas, ni que ofendan á persona alguna, ni tener pependencias con otros, bajo la pena que corresponda segun la infracción. -15. Que ninguna persona sola ni acompañada se pare de planton embozado de noche en las esquinas, calles y puertas de las casas, poyos y bancos, causando miedo, recelo y cuidado á los que transitan, y á los que entran y salen de las casas, dando motivo con semejante demostracion á que se ocasionen quimeras y desazones, bajo la pena de cárcel. A més a més, es prohibeix als nobles, baix una multa de 200 ducats, i de 5 anys de galeres i cent assots als de menor condició, que no pugen*

²⁷¹ BALBÀS, J.A. (1987): *Historia de la provincia de Castellón*. Caixa d'Estalvis de Castelló. Castelló. Pp. 468-469.

portar armes de foc ni blanques; i altres mesures com la prohibició de tocar les moreres, els xiprers dels calvaris i els arbres més notables del terme, entre d'altres.

Tot seguit, exposem alguns plets que trobem als protocols notariais dels Artola, que han comportat alguna detenció, que acaben amb sengles pagaments de fiances, per tal d'aconseguir la llibertat dels acusats. Amb la resolució administrativa d'aquestes pràctiques s'augmenten els eraris públics de manera indirecta:

Detencions a les presons de la vila

6-VI-1775	<i>VENDA DE VICENT VAQUER I CONSORT A VICENT PALLARÉS</i>	COMPAREIXENÇA DE VICENT VALLS PER EXPOSAR QUE BATISTE VAQUER EL VA AGREDIR, PER LA QUAL COSA L'ALCALDE VICENT BADAL, LI DECLARA PRESÓ.
14-VI-1780	<i>Fiança per Francesc Barruel</i>	Atorga fiança perquè Vicent Barrué isca de la presó de Borriol, on està reclòs per haver tirat pedres als fills de Ferran Esteve.
14-VI-1780	<i>Fiança per Manuel Valls</i>	Atorga fiança perquè el seu fill, dit també Manuel Valls isca de la presó de Borriol, on està reclòs per haver tirat pedres als fills de Ferran Esteve.
12-IV-1757	<i>Per Vicent Chulvi el major</i>	Compareix Vicent Chulvi el major i digué que per quant s'està procedint criminalment contra Josep Castellano, detingut i pres en les presons públiques per una pendència que hi hagué el dia 2 dels corrents, amb Pere Garcia, de la vila de Soneja, es mana posar-se en llibertat per l'alcalde ordinari, Josep Blasco, baix el pagament d'una fiança.
31-I-1758	<i>Fiança per Vicent Vidal llaurador</i>	S'està procedint criminalment contra Jaume Rubio per part de Josep Franch, detingut en les presons públiques de la vila, per certes paraules injurioses. L'alcalde ordinari, Jaume Pastor, el posa en llibertat pel càrrec d'una fiança que paga ara Vidal.
13-IV-1775	<i>Fiança presonera de Joseph Vicent a Batiste Vaquer</i>	Fiança, trobant-se pres en les Reials presons d'esta vila de Borriol.
24-X-1775	<i>Fiança presonera per Batiste Esteve</i>	Fiança atorgada a favor de Batiste Carratalà, mestre cirurgià de la vila de Xert per dir paraules mal sonants.
15-II-1801	<i>Fiança de Teresa Esteve vídua de Joan Pallarés a En Vicent Sanchordi</i>	
21-I-1807	<i>Fiança de Vicent</i>	<i>...por quanto se está procediendo criminalmente</i>

	<i>Falomir a Josep Vaquer</i>	<i>por el señor alcalde ordinario Josef Llansola de esta villa y oficio de mi el actuario, contra el otorgante preso en las carceles de la misma sobre la causa en las heridas causadas a Josef Vilarrocha....</i>
21-I-1807	<i>Fiança de Salvador Bernat a Ramon Falomir</i>	També per agredir a Josep Vilarrocha.
21-I-1807	<i>Fiança de Joan Safont a Josep Vilarrocha</i>	<i>...por cuanto se está procediendo criminalmente por el señor alcalde ordinario Josef Alberto Llansola alcalde ordinario y oficio de mi el actuario contra Josef Vilarrocha arrestado en la casa de un Padre Josef sobre las heridas causadas a este, el qual se ha mandado poner en libertad bajo la fianza de carcel segura...</i>
28-XI-1811	<i>Fiança de Josep Pallarés a favor de Francesc Royo</i>	F. Royo, de Vila-real, està a la presó per les ferides causades a Melciora Balaguer, veïna de la Correntilla (Moró, Vilafamés)

Algun altre exemple de litigi el trobem en un conveni de 7 de març de 1762, en el qual compareix un grup de llauradors²⁷² de Borriol que expressa de manera mancomunada i en noms dels seus respectius fills: „ja que *a sus noticias ha llegado como el señor Jayme Pastor, Alcalde ordinario de esta villa, ha trahido un decreto del exxcmo. Señor del presente Reyno en el que se sirve mandarse haga segundo sorteo entre los mozos hábiles de esta misma villa, para sacar un mozo que falta entregar para la parte quinta, aviendo librado a su hijo a quien tocó la suerte.* De celebrar-se un segon sorteig podria perjudicar a qualsevol dels fills d'aquests compareixents, per la qual cosa s'oposen a aquesta nova mesura, i paguen entre tots les despeses de la denúncia, deixant per escrit la seua queixa.

²⁷² Jaume Pallarés de Jaume, Batiste Ramos, Josep Valls, Vicent Vidal, Josep Portolés, Gaspar Bernat, Bartomeu Llorens, Miquel Portalés el major, Josep Pallarés de Vicent, Miquel Portalés el menor, Vicent Balaguer el major, Antoni Alafont, Miquel Esteve, Maties Bou, Pasqual Bosque, Bartomeu Sans i Batiste Blasco el major.

Altres friccions es manifesten entre l'alcalde ordinari i l'alcalde major de la vila, en la qual intervé també un tinent d'alcalde ordinari i inclús la figura del Marqués de Boïl, a causa d'unes multes i de presó que es van manar servir contra un d'ells:

“Sepasse por esta escritura publica que por su thenor nosotros Vicente Campabadal alcalde ordinario y Bartholome Pallares theniente de alcalde ordinario, ambos labradores y vecinos de esta dicha villa de Borriol, assi en nuestro nombre proprio como en el citado de alcalde ordinario, juntos a mancomun a voz de unno, y de cada uno de nos por sí, y por el todo in solidum renunciando como expresamente renunciarnos [...] loando, aprobando, ratificando y confirmando la supplica e instancia puesta assi, en dicho mio nombre como en el de el Ayuntamiento de esta misma villa, en la Real Sala del Crimen de la Audiencia de la Ciudad de Valencia, para la mejora de la providencia del dia veinte y cinco del mes de junio espirado de este año sobre las multas que se sirvio imponer, a quexa hecha por parte del Marques de Boyl Dueño de esta dicha villa, sobre atribuir negacion de auxilio y carcel al alcalde mayor de esta misma villa y para que se pueda continuar la ante referida supplica e instancia en la conformidad nos sea licito y permitido, de nuestro buen grado y cierta ciencia, y entendidos de nuestro derecho otorgamos en dicho que damos todo nuestro poder cumplido, lleno y bastante quanto por derecho se requiere y es necesario a Joseph Huguet, notario otro de los Procuradores de dicha Real Audiencia y vecino de la Ciudad de Valencia...”

18 de juliol de 1763. Poder a plets dels alcaldes de Borriol a Josep Huguet (AHPC)

Altres litigis tenen a veure amb l'enfrontament entre els habitants de la vila per fer front a l'ocupació dels francesos. El Pare Rocafort, l'historiador Balbàs i Babiloni Tena recullen alguns capítols succeïts al llarg de les tres primeres dècades del segle XIX a Borriol, com l'entrada de l'exèrcit francès el 3 de març de 1810: *Una fracción del ejército francés al mando del general Suchet, al llegar a estos alrededores, entabló combate con las guerrillas formadas por patriotas de todos los pueblos de la comarca y ante a desproporción de fuerzas, la villa fue tomada sin gran esfuerzo*²⁷³”. Durant els

²⁷³ PARE ROCAFORT (): Libro de cosas notables. P. 212

dies 20, 21 i 22 de setembre de 1811 els francesos tornen a fer presència en terres borriolenques, no sense l'oposició frontal dels veïns, sobretot arran del que les tropes van acometre, motiu pel qual, el mariscal Suchet signa una ordre per a l'exèrcit imperial d'Aragó, datada a Castelló, on s'especifica que *El Señor Mariscal del Imperio, Comandante en Jefe, ha sabido con indignación, que el pueblo de Borriol, en donde había hecho noche la víspera la División Habert y pasado la División Italiana, ambas observando el mayor orden, ha sido en el día de ayer enteramente saqueado y asolado por las tropas. Su intención es que sea castigado del modo mas exemplar una conducta tan deshonrosa.*

Els avalots i l'animadversió cap als francesos, a l'igual que en la resta de pobles valencians, esdevenen la tònica general, així el dia 7 de novembre de 1812, a causa de les contínues desobediències a les ordres franceses i després d'alguns actes d'insubordinació, fou fusilat l'alcalde *Safont*²⁷⁴ sense judici previ, així com alguns dels regidors de l'Ajuntament. A més, el dia 16 de novembre del mateix any són penjats en Castelló per part dels francesos, dos veïns de la vila de Borriol de cognom *Pallarés*. La situació no acabarà fins que dels dies 8 al 13 de juliol de 1813 els francesos abandonen definitivament aquestes terres.

²⁷⁴ BALBÀS () Libro de la provincia de Castellón.

V. COMPORTAMENT DEMOGRÀFIC D'UNA COMUNITAT RURAL (1750-1833)

L'anàlisi evolutiva de la població valenciana entre 1750 i 1833 obliga a fer referència a dos aspectes generals, que cal tindre en compte abans d'analitzar les pautes de comportament poblacional local de Borriol. En primer lloc, cal situar el model demogràfic en un context mediterrani que el lliga, indefugiblement, a les particularitats d'altres regnes perifèrics peninsulars, com Catalunya i Múrcia. En un segon espai, caldrà estudiar els precedents demogràfics del segle XVII, ja que alguns dels canvis que es gestaren durant el Sis-cents, ara albiren la seua cristal·lització.

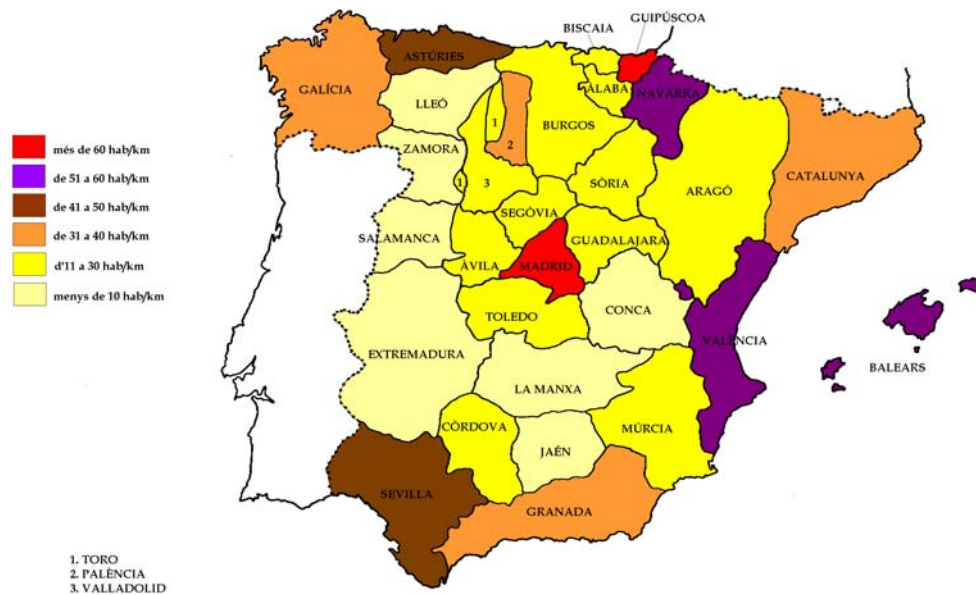
A grans trets, per tant, la població borriolenca segueix pautes que la inclouen en el context general d'Europa durant el segle XVIII, amb la millora de condicions sanitàries i una dieta millor i més equilibrada, junt al descens de la mortalitat.

Pel que fa al conjunt de la població espanyola, a l'inici de la centúria comença una fase de creixement, sobretot entre els anys 1768-1787²⁷⁵. La natalitat i la mortalitat seguien sent elevades, amb poca variació al llarg del segle, i superiors a les d'Europa Occidental, i la mortalitat de caràcter catastròfic fou la que es va reduir considerablement, tot i que a la fi del segle hi haurà epidèmies importants. El creixement va ser irregular als diferents regnes ja que, en conjunt, presentava una densitat de població menor que la resta d'Europa. Aquelles regions que guanyaren més pes demogràfic foren les situades a la perifèria, especialment les ciutats costaneres. Les regions interiors van créixer amb índexs inferiors a la mitjana, com és el cas d'Aragó, que passà dels 484.455 habitants de 1712 als 657.000 a les darreries del segle XVIII²⁷⁶.

²⁷⁵ En el cas valencià, tal i com assenyalen Badenes i Bernat (1994, p. 116): "Entre 1768 y 1786 el número de valencianos iguió elevándose, aunque ya más pausadamente y afectando a casi todo el territorio".

²⁷⁶ ANES, G.: Las crisis agraria en la España Moderna. Universidad Complutense de Madrid. 1966.

En el cas valencià, l'evolució és més espectacular ja que, dels 410.588 habitants que tenia el 1717, es passa als 783.084 de l'any 1787 i als 825.059 habitants deu anys després, l'any 1797²⁷⁷. Aquest ímpetu demogràfic és compartit amb la resta de regions mediterrànies (Catalunya i Múrcia, en particular; i en menor mesura, l'Aragó²⁷⁸), i no pas amb el retrocés de l'interior peninsular.



DENSITAT DEMOGRÀFICA ESPANYOLA A FINALS DE SEGLE XVIII. Elaboració pròpia.

²⁷⁷ “El creixement demogràfic va tenir lloc entre 1720 i 1770 fonamentalment, i continuà, encara que amb menor intensitat, fins a final de segle”. PÉREZ ADELANTADO, E. (1993): “La Il·lustració i el seu temps”, dins de VV.AA. (1993): Castelló en temps d’Isabel Ferrer. Ajuntament de Castelló. Castelló de la Plana. P. 11.

²⁷⁸ “Aragón experimentó durante la centuria [el segle XVIII] un crecimiento comparable al de otras zonas de la Corona Española [...] Valencia duplicó o triplicó su población. Cataluña la dobló en menos de 80 años [...] El intenso crecimiento aragonés del siglo XVIII fue posible merced a un retraso demográfico similar al de Cataluña y Valencia”. PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. P. 55.

El Principat, a l'igual que el País Valencià, va presentar unes xifres de creixement elevat: de 407.000 habitants de l'any 1717 va augmentar fins als 900.000 del 1787. S'arribaren a assolir els 222 hab/km a l'Horta de València i els 69 a la Safor, i aparegueren nombrosos immigrants procedents d'altres regions hispanes o europees, com Catalunya, Aragó, Occitània, Múrcia i Castella. Aquest fenomen immigratori té la seua trasllació a l'aspecte local de Borriol, amb la progressiva aparició en augment d'oficis artesanals i comerciants procedents d'aquestes zones (*Pere Molada*²⁷⁹, *J. Arroyos*²⁸⁰ i *F. Ribera*²⁸¹, de nació francesa; *J. Ferrer*²⁸², *Juan Vielsa*²⁸³, *F. Miravete*²⁸⁴, del regne d'Aragó, entre d'altres), alguns dels quals simplement estaran de pas i altres s'establiran al poble per iniciar tasques artesanals com a mestres, mostra de la incipient xarxa manufacturera d'algunes ocupacions com l'espardenya o els teixits.

A finals del segle XVIII, veiem que en el conjunt espanyol, el Regne de València, junt a Balears i Navarra, gaudeix de les densitats més elevades de l'estat, seguides de la resta de regnes i regions perifèrics, a més de Madrid.

El model demogràfic valencià durant l'època moderna es caracteritzarà per eixe creixement elevat de la població, degut a diversos factors²⁸⁵, entre els quals, cal assenyalar l'alta fecunditat derivada del sistema matrimonial quasi ple i precoç, amb poques celebracions de segones nocces; i una mortalitat moderada. La piràmide de

²⁷⁹ Comerciant de nació francesa, veí de Vila-real, 1775 (AHPC).

²⁸⁰ Comerciant de nació francesa, veí de la Vall d'Uixó, 1796 (AHPC).

²⁸¹ Gavarra, al servei de sa majestat, 1796 (AHPC).

²⁸² Espardenyer de Mont-roig, regne d'Aragó, 1759 (AHPC).

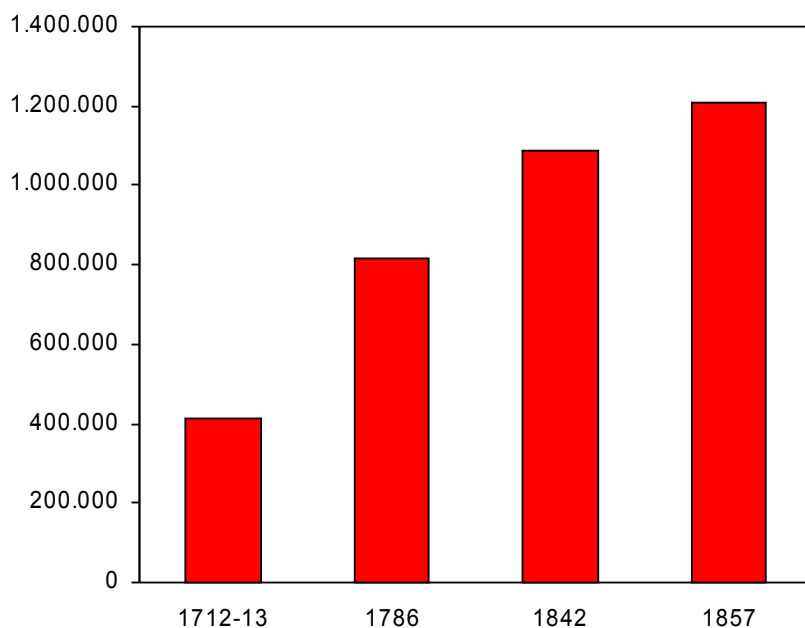
²⁸³ Ferrer de Mosquerola, regne d'Aragó, 1775 (AHPC).

²⁸⁴ Pastor de Miravete, regne d'Aragó, 1782 (AHPC).

²⁸⁵ La natalitat dels castellanencs es degué de situar entre el 37 i el 42 per mil, amb les contínues fluctuacions que la caracteritzaven, mentre la taxa anual de mortalitat giraria entorn del 30 per mil, també amb els altibaixos corresponents de les crisis puntuals i sobretot per l'alta mortalitat infantil, per la qual, un de cada cinc naixements conduïa a la defunció abans del primer aniversari. Veure BERNAT MARTÍ, J.S.: "El Setecientos. Evolución de la población 1700-1850", dins de CHUST, Manuel (ed.) (1992): Historia de Castellón, València, Editorial Prensa Valenciana.

població ens dóna dades d'una població molt jove que sol assentar-se majoritàriament en el medi rural, ja que les ciutats encara eren escasses.

Població del País Valencià en fogatges (1712-1857)²⁸⁶



Assistim, per tant, a la nupcialitat més alta que mai s'havia donat, a causa de la bona conjuntura del desenvolupament agrícola i manufacturer. Però, sens dubte, fou la mortalitat allò que més influencià el creixement, fent front cada vegada millor a les epidèmies, cada vegada menys freqüents i virulentes.

S'hi distingeixen tres etapes demogràfiques, que han estat caracteritzades per Badenes i Bernat (1994, pp. 129-130): una primera, entre 1730-68, amb un creixement extraordinari en el conjunt valencià, amb xicotetes crisis el 1754 i el 1766; una segona etapa que va de 1768 a 1786, que segueix sent una etapa positiva però no tant com l'anterior, amb un últim terç de segle XVIII en què es desaccelera l'increment

²⁸⁶ Font: BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (1994): *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. Edicions Alfons el Magnànim-Generalitat Valenciana-Diputació de València. València.

poblacional, amb l'aparició de malalties puntuals; i, per últim, entre 1768 i 1842 se succeïxen diferents variables: dificultats de la guerra del francès i les consegüents crisis demogràfiques (1809-1813) i l'excel·lent cojuntura fins el primer còlera de 1834, amb fases d'expansió i de retrocés a ritmes molt variats.

5.1. EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE BORRIOL

Les primeres dades demogràfiques que coneixem sobre la població de Borriol es remunten als recomptes del segle XVI, malgrat les aproximacions i els càlculs que poden acostar-nos a una idea de conjunt sobre dècades anteriors. A partir de 1500 ens podem valdre, i fins ben entrat el segle XVIII, de dades en veïns, cases o fogatges²⁸⁷, agrupacions de veïns que se solen correspondre amb els membres respectius de les entitats familiars d'un poble. Aquestes fonts, gairebé fins el segle XIX, no oferiran una informació suficientment veraç i objectiva, concretament a partir del primer cens oficial de 1857. No obstant, sí que podem fer ús d'elles per tal de detectar l'evolució general de la població de Borriol al llarg de les dècades de l'estudi, amb pautes de comportament que es poden extraure de la comparació amb el conjunt demogràfic valencià i del devenir dels pobles veïns, basant-nos en diversos factors econòmics, socials i polítics. L'anàlisi de la demografia en la present tesi, per tant, té un caràcter complementari a l'economia i l'urbanisme, i és d'obligada referència per entendre el procés evolutiu cojuntural de Borriol durant l'època.

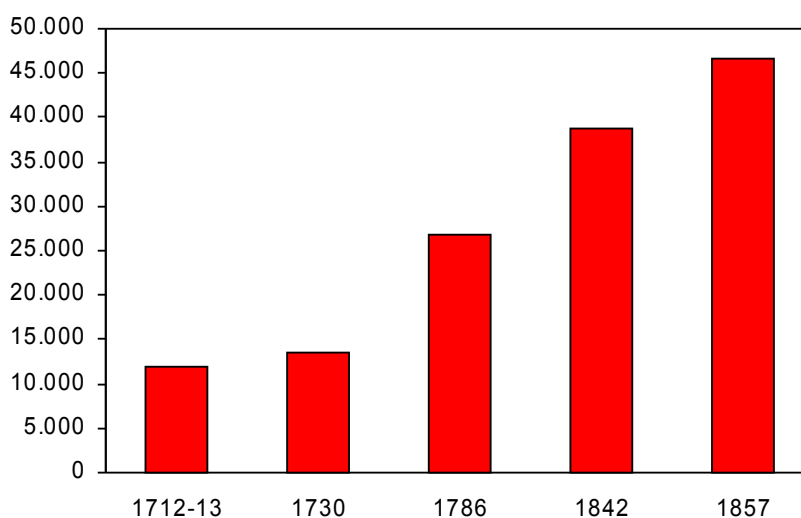
Un primer creixement de veïns de Borriol arranxa a finals del segle XVI, fins als inicis del segle XVII, en què es prodeuix la debacle demogràfica de l'expulsió morisca (1609). No serà fins la centúria del segle XVIII quan creixerà la població de manera

²⁸⁷ “Impost que el rei o el senyor feudal cobrava damunt cada foc o llar” (DCVB, 940, IV).

considerable i es prolongarà de manera més o menys continuada fins a la primera dècada del segle XX, a l'igual que la resta de pobles de l'interior del País.

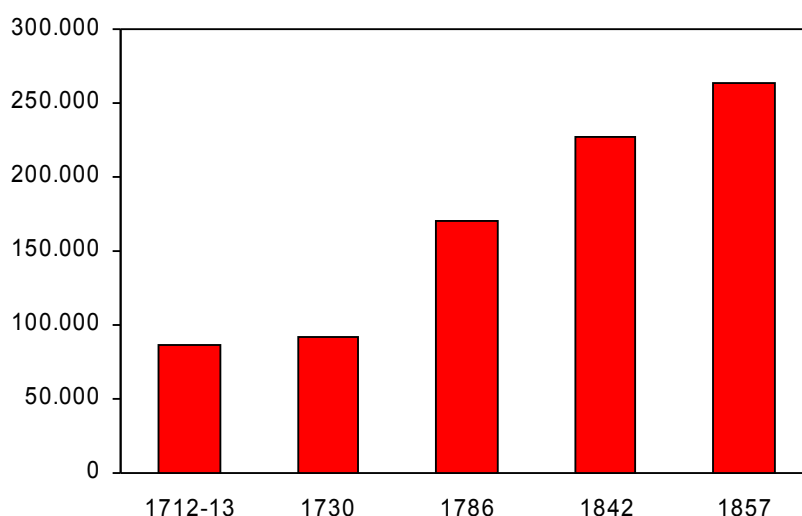
Per al conjunt de la província de Castelló, els habitants es multiplicaren per tres, des de principis del segle XVIII fins a mitjans del Vuit-cents, amb diferències d'augment en les diverses etapes intercensals: entre 1712-13 i 1730 l'increment anual acumulatiu és del 0'38%; de 1730 a 1786 ascendeix a 1'09%; entre 1786 i 1842 descendeix fins 0'52%; i entre 1842 i 1857 torna a créixer fins el 1'03%²⁸⁸.

**Població de la Plana Alta en fogatges
(1712-1857)**



²⁸⁸ BERNAT MARTÍ, J.S.: “El Setecientos. Evolución de la población 1700-1850”, dins de CHUST, Manuel (ed.) (1992): Historia de Castellón, València, Editorial Prensa Valenciana.

Població de la província de Castelló en fogatges (1712-1857)



No obstant, la distribució espacial de la densitat demogràfica, no és uniforme per a totes les comarques ja que, com a precedent dels temps actuals, els territoris litorals ofereixen un augment considerable de la població, mentre l'interior castellonenc tendirà a gaudir d'un creixement més moderat i, als albors del segle XX, començarà a minvar paulatinament el seu nombre d'habitants.

En el primer quadre podem apreciar les diferents dades de població de Borriol, en veïns i habitants, al llarg de l'època moderna. Incloem dades anteriors i posteriors al segle XVIII per estimar el devenir demogràfic, que ens permeten fer-nos una idea succinta d'algunes pautes de comportament, ja que l'estudi metodològic i rigorós²⁸⁹ es veu sesgat per la poca fiabilitat d'algunes dades.

DADES DE POBLACIÓ DE BORRIOL (1510-1842)²⁹⁰

²⁸⁹ Per completar les ocultacions i la fiabilitat dels diferents recomptes es pot veure: BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (1994): *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. Edicions Alfons el Magnànim-Generalitat Valenciana-Diputació de València. València.

²⁹⁰ Dades extretes de BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (1994): *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. Edicions Alfons el Magnànim-Generalitat Valenciana-Diputació de

Any	fogatges	habitANTS
Relació de Caracena. 1609	114	
Dècades d'Escolano. 1610	100 ²⁹¹	
Veïnari de 1646	96	
Pragmàtica de 1692	115	
Fogatge de 1703	127	
Cens de Campoflorido de 1712-13	130	
Padró per a l'equivalent de 1730	143	
1786 ²⁹²		1.645
1793 ²⁹³	400	
1793-94 ²⁹⁴	520	
1842 ²⁹⁵	480	2.069

Població de Borriol en fogatges (1510-1712)²⁹⁶

València. València.

²⁹¹ "Poco menos de...". Xifra conjunta de Borriol i la Pobra Tornesa. De la Pobra Tornesa es diu que tenia 10 cases, sense especificar el tipus de pobladors. Els 100 veïns de Borriol estan compostats entre cristians vells i cristians nous, no especifica el número que correspon a cada contingent. Destaca però els 24 veïns que ja s'assenten en la moreria de Castelló.

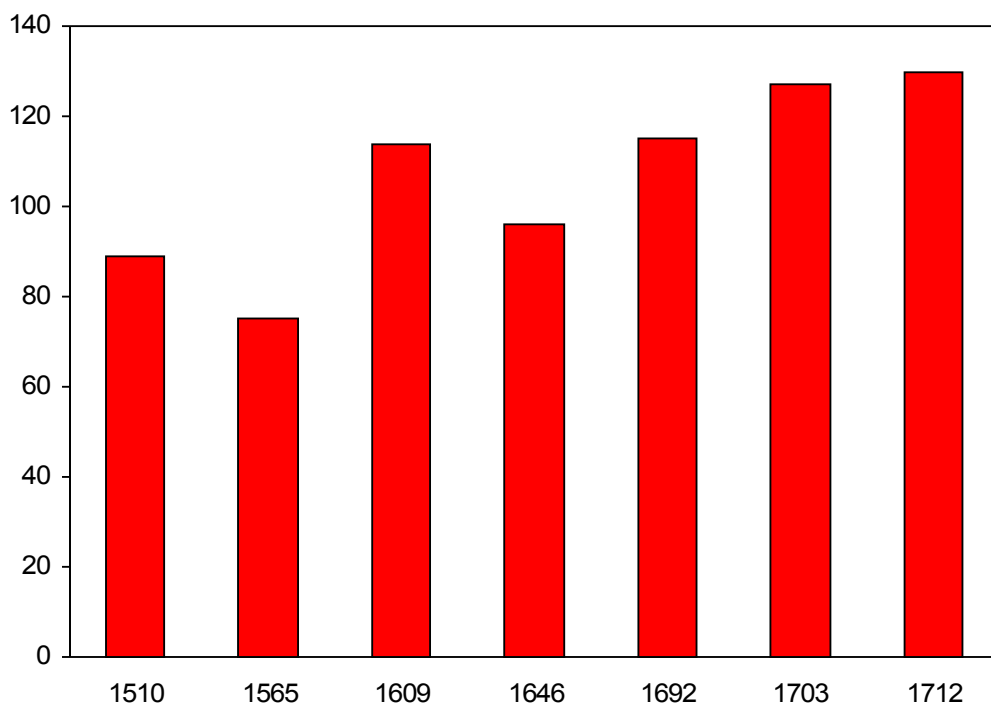
²⁹² Cens de Floridablanca. És el primer que abarca l'etapa cronològica que estudiem, i fou executat per ordre de Carles III, el 25 de juliol de 1786, per conèixer la situació demogràfica d'Espanya amb una triple finalitat, tal i com constaten Badenes i Bernat (1994, pp. 54-62): "valorar los resultados de las acciones proteccionistas del obierno; programar futuras medidas; y destruir la imagen de atraso y estancamiento que del País se tenía en Europa". Per aquests autors es tracta del millor dels censos que es dugueren a terme fins 1857 i, per tant, del més fiable d'el'època preestadística, encara que apunten que, malgrat això, cal contrastar les dades amb altres fonts.

²⁹³ Diari de València de 16-XI-1793. Fou publicat com a suplement del diari el 16 de novembre de 1793 i en ell, s'especifica, a més dels reclutes per a la guerra contra França, el número de veïns dels pobles valencians. Els autors esmentats, referenciant a Pedro Ruiz, afirmen que posseeix algunes deficiències: desconeixement de l'origen de les informacions, ocultacions, entre d'altres.

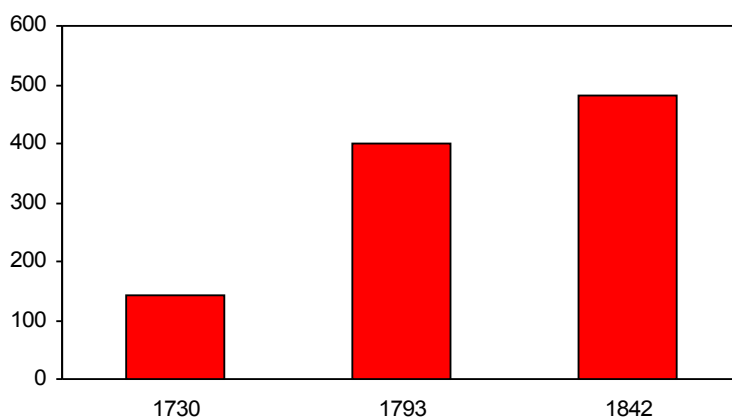
²⁹⁴ Observaciones sobre el Reyno de Valencia, d'Antoni Josep Cavanilles. 1793-94. Al final del seu llibre, Cavanilles inclou un índex amb els veïns dels pobles del regne del 1794, amb una finalitat merament descriptiva. Aquestes dades provenen de les pesquises que va realitzar al llarg del seu viatge. Potser el major problema que detecten Badenes i Bernat (1994, pp. 68-69) siga l'expressió de la xifra en veïns, ja que no permet escollir el coeficient adequat per calcular el nombre més aproximat d'habitants reals; a més a més, d'estar cronològicament molt prop del cens de Floridablanca.

²⁹⁵ Cens de 1842 de Madoz. Es tracta d'un diccionari que incoïa tota mena d'informacions socioeconòmiques de l'època i algunes referències històriques. L'objectiu de l'estadística era fiscal i l'anàlisi interna ofereix resultats positius, almenys per a les poblacions expressades en habitants, segons Badenes i Bernat (1994, p. 76).

²⁹⁶ Font: BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (1994): *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. Edicions Alfons el Magnànim-Generalitat Valenciana-Diputació de València. València.



Població de Borriol en fogatges (1730-1842)²⁹⁷



POBLACIÓ DE BORRIOL A L'ÈPOCA MODERNA I OCULTACIONS (1646-1786)²⁹⁸

²⁹⁷ Font: BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (1994): *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. Edicions Alfons el Magnànim-Generalitat Valenciana-Diputació de València. València.

²⁹⁸ Elaboració pròpia. Dades extretes de BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (1994): *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. Edicions Alfons el Magnànim-Generalitat Valenciana-Diputació de València. València.

Any	Veïns	Habitants	V. 4'1	Ocultació	Total
1646	96		394	21'70%	480
1692	115		472	14'90%	574
1713	130		533	57'10%	649
1730	143		586	55'00%	713
1786		1.645		4'40%	1.717

EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DEL PAÍS VALENCIÀ, DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ I DE LA PLANA ALTA²⁹⁹.

	1712-13	1730	1786	1842	1857
Plana Alta	12.004	13.610	26.867	38.669	46.572
Prov. de Castelló	86.395	92.269	170.275	226.555	264.099
País Valencià	410.491	--	817.245	1.089.067	1.208.329

Com hem explicat anteriorment, els segles de l'etapa moderna i la primera meitat del Vuit-cents, s'icloen baix l'època preestadística (fins 1857), amb dades oferides en fogatges, ja que l'època estadística (a partir de 1857), ens ve donada amb dades presentades en habitants. Tant els mitjans dels quals es disposa, que encara són limitats, com les finalitats amb què es feien els recomptes, gairebé sempre per motius militars i tributaris, ens condicionen que, moltes d'aquestes aproximacions, es caracteritzen per l'elevat nombre d'errors. Açò es deu a diverses raons, essent les ocultacions de veïns les pràctiques més usuals entre els municipis, que amaguen dades, principalment, pels pagaments fiscals per càpita que deuen d'aportar a l'aparell de govern.

A pesar d'aquestes mancances, podem apreciar una tendència d'estabilitat demogràfica: 127 veïns el 1703, 130 veïns en el cens de Campoflorido del 1712-13 i 143 veïns en el padró de l'Equivalent de 1730. Per tant, veiem com la població borriolenca del primer terç del segle XVIII acull al voltant dels 700 habitants. Cavanilles, comentava que "...

²⁹⁹ Elaboració pròpia. Dades extretes de BERNAT MARTÍ, J.S.: "El Setecientos. Evolución de la población 1700-1850", dins de CHUST, Manuel (ed.) (1992): Historia de Castellón, València, Editorial Prensa Valenciana.

en 1600 apenas tenia 100 vecinos, incluso los de la Pobra de su nombre; después de las guerras de sucesión pasaban de 200, y hoy se cuentan 520". El creixement, per tant, malgrat la inflament de dades del botànic valencià, és clau i pal·lés.

A partir del 1730 s'iniciarà un canvi molt important en la tendència demogràfica del poble, i la població començarà a créixer progressivament i de forma expansiva, fet que ens delata l'eclosió urbanística de la vila durant aquestes dècades, amb la consolidació dels ravals de la primera època moderna (*ravals de València i Barcelona*) i la creació de barris novells (*Rajolar, Serrades*). Sense dubte, ha estat l'època de major expansió poblacional i urbanística borriolenca fins el segle XX.

Així, arran del cens de Floridablanca del 1786 trobem 1.645 persones que habiten al municipi, xifra que anirà *in crescendo* al llarg de la resta de segle³⁰⁰, amb la qual cosa assolim un alt creixement anual acumulatiu, que en el cens de Madoz del 1842 haurà sobrepassat dels dos mil habitants. És el moment en què la fesomia del terme patirà mutacions paisatgístiques importants, amb l'arrabassament de boscos de pins i carrasques, per a l'extensió massiva dels conreus de secà borriolencs. L'ocupació de terrenys erms, pobres i escarpats serà patent durant el devenir dels segles XVIII i XIX, la qual cosa condicionarà la productivitat, que en moltes partides muntanyenques es caracteritzarà per assolir índexs baixos en les successives collites.

Pel que fa a eixe creixement demogràfic modern cal atribuir-li també una casuística endògena, relatiu a comportaments vitals, com és el baix celibat i l'alt nombre de

³⁰⁰ Malgrat que les xifres que ens aporten el Diari de València de 1793 (400 veïns) i el botànic Cavanilles el 1793-94 (520 veïns) són prou abultades, ens fem a la idea que el creixement fou molt ressenyable. Es passa dels 143 focs de 1730 als 480 veïns de 1842 (Madoz), és a dir, en poc més d'un segle la població borriolenca s'ha més que triplicat i assoleix per primera vegada més de dos milers d'ànimes (2.069 habitants l'any 1842).

matrimonis i a edats relativament avançades; la procreació abundant i alta taxa de natalitat, i una alta mortalitat però decreixent ràpidament. Pel que fa a l'estructura familiar borriolenca, dir que es caracteritzava pel predomini de famílies simples i nuclears o conjugals, amb el pare i la mare i els fills, no obstant, apareixen casos de famílies complexes, extenses (vidus o fadrins de la mateixa o distinta generació) o múltiples (diverses unitats conjugals de la mateixa o diferent generacions).

Per explicar el devenir demogràfic durant el primer terç de segle XIX, cal ressenyar dos fets essencials a nivell estatal: en primer lloc, la població experimentà un creixement sostingut de magnitud desconeguda fins aleshores però sense assolir la modernització del model demogràfic i, en segon lloc, la intensitat del creixement fou menor entre 1787 i 1821 que els quaranta anys següents.

Els fets que expliquen el creixement pausat³⁰¹ de les darreries del segle XVIII i les dos inicials del XIX són diversos: pèsimes collites de 1803-1804 i 1811-1812 que comportaren crisi de mortalitat; la guerra d'Independència, que provocà un descens de la nupcialitat, encara que la incidència de la crisi, realment fou més intensa a l'interior peninsular que als territoris perifèrics.

La natalitat continua sent molt alta, així com la mortalitat i les forts corrents migratòries d'algunes regions en particular i dates concretes. Amb tot, ens trobem davant d'un cicle demogràfic de tipus antic o de transició en què el pes de les estructures tradicionals continuà tenint una importància substancial fins a l'acabament del Vuit-cents³⁰². En el context estatal, l'augment poblacional més intens es va centrar en la primera meitat de

³⁰¹ Badenes i Bernat (1994, p. 119) així ho fan constar, ja que “en esta centuria los cambios no adqueireron la intensidad que tuvieron en los siglos precedentes, ni la que conocerá el XX”. A més a més, també apunten que “En la larga etapa intercensal de 1786 a 1842 el País Valencià se incrementó en un 33%”. No obstant, els autors assenyalen que la intensitat de l'augment afectà de manera diferent a les diverses comarques. Així, els municipis de l'actual província de Castelló començaren a guanyar pes específic, al contrari del que succeeix en altres comarques valencianes.

³⁰² SÁEZ, C. i VIDAL, J. (2001): “La población española: una modernización limitada en el siglo XIX”, dins de *El fin del Antiguo Régimen (1808-1868) Economía*. Editorial Síntesis, Madrid. Pàgina 17.

la centúria, des de la fi de la guerra del francès fins als efectes de la desamortització civil de 1855. Dues foren les causes que potenciaren aquest creixement: d'un costat, cal citar la pèrdua demogràfica que es va produir la dècada precedent, entre 1800 i 1814, a causa del binomi guerra-fam, i en segon lloc la ralentització del procés immigratori cap a les colònies americanes a causa del procés indepenentista i de la prohibició de l'emigració legal fins 1853.

La transformació de la propietat feudal en propietat liberal burgesa, la venda de terres eclesiàstiques i municipals, així com la desvinculació i la supressió dels delmes, feren augmentar la producció de l'agricultura, elevant les rendes del sector agrari, provocant la disminució de les taxes de mortalitat i l'augment de la natalitat.

Al País Valencià les crisis de 1804 i 1812, la guerra contra França i les repercussions de les epidèmies de còlera de 1834, donaren pas a un creixement especialment notable ben avançada la segona meitat del Vuit-cents. Açò es deu a l'expansió de la superfície agrària i a la intensificació dels cultius que les mesures liberals posaren en marxa des de 1833.

Taxes de creixement regionals (principis del XVIII-1834)³⁰³.

	Començaments XVIII-1787	1797-1834
Andalusia	0,50	0,65
Aragó	0,89	0,31
Astúries	0,47	0,49
Balears	0,47	0,57
Canàries	0,47	0,39
Cantàbria	0,43	---
Castella-la Nova	0,34	0,31
Castella-la Vella-Lleó	0,55	0,08
Catalunya	0,90	0,54
Extremadura	0,33	0,71
Galícia	0,36	0,71
Múrcia	1,21	0,59
Navarra	0,29	0,11

³⁰³ Volum XXX tracta de "Las bases políticas, económicas y sociales de un régimen en transformación (1759-1834)", MENÉNDEZ PIDAL, R. (1987): Historia de España. Espasa-Calpe. Madrid. Pàgina 437.

València	0,94	0,41
Bascongades	0,37	0,04
Espanya	0,42	0,39

Així, a l'igual que s'aprecia en el quadre anterior sobre les taxes de creixement regional, el procés de transició demogràfica valenciana tingué lloc abans que a Espanya, ja que el descens de la mortalitat començà abans, malgrat presentar encara alguns trets propis d'un model preindustrial³⁰⁴. L'autèntic factor diferenciador del cas valencià fou la menor mortalitat infantil, ja que a finals de segle les xifres de natalitat foren superiors a la mitjana espanyola.

En definitiva, malgrat el creixement continu de la població, no es pot parlar d'una "revolució demogràfica" que estiguera indicant un procés d'industrialització i urbanització accelerada, com ocorregué en altres zones d'Europa.

VI. DISTRIBUCIÓ DELS ESPAIS URBANS

La ubicació de Borriol, encaixat entre les muntanyes del Castell, el Calvari i el Fraret, forma una espècie d'amfiteatre natural, travessat per dos barrancs urbans, el d'Atzavara i el de les Alforges, que conflueixen als carrers Moreres i el Rajolar, fins al riu Sec. Així, des d'un primer moment, els primers emplaçadors del lloc van haver de fer front al desnivell del terreny, a la qual cosa es va unir la concepció urbana sarraïna³⁰⁵ de carrers irregulars. El resultat va ser un plànol que, des dels seus inicis i fins ben entrat en segle XX, no va gaudir de cap planificació ni regularització. Per una banda, trobem un entramat totalment escarpat en la part més alta de la vila vella, esgraonat i cercant la

³⁰⁴ SÁEZ i VIDAL (P. 30).

³⁰⁵ Vicent Ortells, al respecte de l'emplaçament dels pobles valencians, afirma que "la major part dels nostres pobles i ciutats tenen el segell urbà original de l'edat mitjana. La gran diferència s'estableix entre el món musulmà, caòtic i sense ordre aparent, i el racionalisme geomètric, dels cristians". ORTELLS, V. (1997): *La ciutat preindustrial valenciana*. Servei de Publicacions UJI-Diputació de Castelló. Castelló. P. 55.

munyanya del Castell³⁰⁶ i, en un segon espai, s'articulen els carrers de manera més o menys paral·lela als barrancs del poble, seguint un transcórrer que busca el pla, però que també ha de fer front a l'orografia de l'emplaçament. Aquest fet, en el seu conjunt, li dóna una versemblança urbanística semblant a altres municipis veïns com Vilafamés o Onda.

Els inicis de presència humana al terme, que són força abundants, cal atribuir-los als assentaments neolítics esbargits per arreu del territori local. Però si cal retre una mirada arrere per datar una població antiga important, aquesta és, sense cap dubte, l'ocupació primigènica dels pobles ibers, que van fundar enclaus de renom com el Tossal de l'Assut, el Castellet de les Ermites o el Tossalet de les Forques, que donaren pas a l'assentament romà de la Vila del Palmar i d'altres habitacles puntuals evolucionats urbanísticament al llarg de l'estada musulmana medieval, articulats entorn de la Via Augusta, que travessa el terme de nord a sud.

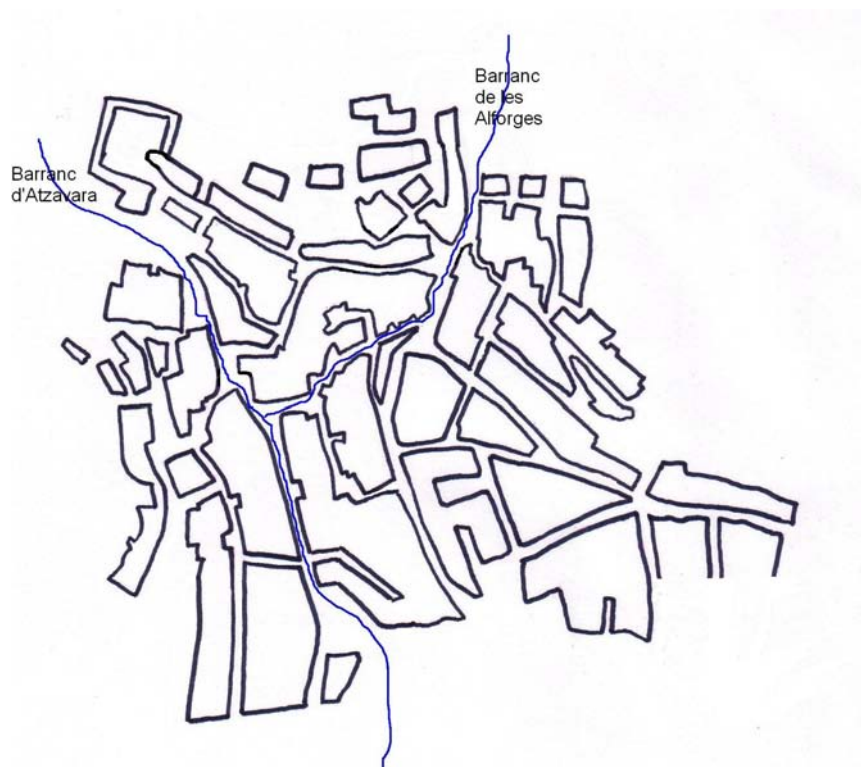
Els primers temps medievals donen pas a l'ocupació musulmana³⁰⁷ i fundació del nucli urbà tal i com coneixem avui en dia, probablement basat en algun assentament anterior, de què no tenim constància arqueològica. El Borriol medieval doncs, es tracta d'un xicotet poblat tancat en les seues muralles, als peus de la gran mola rocosa del Castell, inaccessible per totes les parts, llevat de la cara que mira al nord. De restes de les muralles, en l'actualitat, es conserva el Portal de les Parres (porta d'accés del camí de València), el Palau medieval i els contraforts que subjecten a aquest en la seua part meridional. Eixa serà la fesomia que trobarem en la gènesi de l'època moderna i gairebé fins el segle XVIII, quan el poble comença vertaderament a eixir de les seues tanques i els ravals³⁰⁸ esdevenen els eixos articuladors d'eixa primera eclosió urbana.

³⁰⁶ "La inseguretat justifica l'elecció d'enlairats castells, autèntics nius d'àguila en alguns casos, amb termes als seus peus sembrats d'alqueries". ORTELLS (1997, p. 56).

³⁰⁷ Quan Ortells comenta l'urbanisme musulmà a les comarques valencianes, apunta que es tracta de la "ciutat impossible", és a dir, "sembla més bé una circumstància accidental que el resultat d'una voluntat de vida comunitària. Els carrers, estrets i torçuts, no semblen conduir enlloc". ORTELLS (1997, p. 64).

³⁰⁸ Així es constata per a la generalitat dels pobles valencians: "Malgrat les muralles, les ciutats i pobles valencians creixeran pels ravals des del segle XIV fins al XVIII", ORTELLS (1997, p.96).

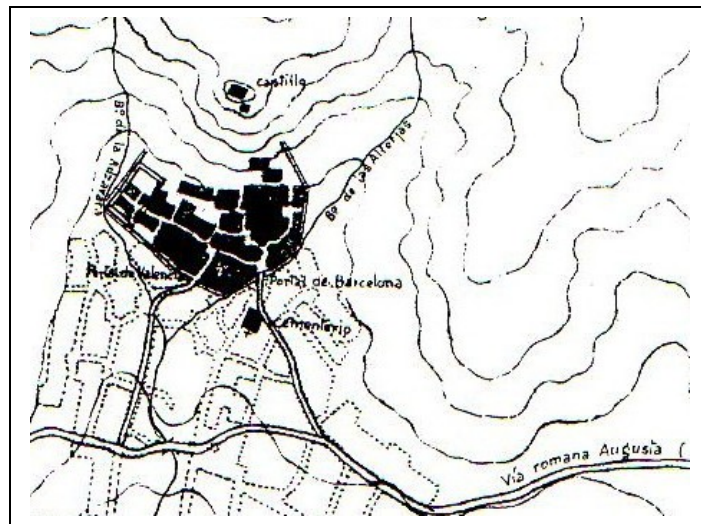
Especialment importants per al desenvolupament urbà, com hem citat anteriorment, són els barrancs que travessen el nucli urbà, que al segle XVIII reben nomenclatures diferents a les actuals: *Barranc de les Bèsties* (quan conflueixen els barrancs d'Atzavara i de les Alforges i segueixen com a un fins el riu), *Barranc de la Dula* (barranc de les Alforges, que més tard és de les Moreres), *Barranc de les Moreres* (carrer Moreres en l'actualitat, o barri del barranc de les Moreres a l'època moderna)



Aquests torrents dibuixen un entramat d'espais interurbans on, a més a més de les edificacions de tot tipus (cases, pallars, eres, corrals, etc.) abunden les xicotetes hortes familiars i conreus de tot tipus de fruitals (garroferes, moreres...), ja que les ciutats emmurades medievals i modernes disposaven quasi sempre de terrenys erms que anaven bé com a rebosts en èpoques d'escassetat, tal i com corrobora Vicent Ortells, en establir que les *ciutats emmurades disposaven quasi sempre d terrenys erms i fins i tot d'hortets*

que venien molt bé en cas de setges llargs, com un rebost al pati de casa³⁰⁹. A Borriol comptem amb diverses zones d'hortes i camps dins del nucli urbà o en la immediata perifèria dels ravals, on hi ha basses, sènies, séquies, parideres de ramat, etc.

Quant als accessos, hi trobem dos portes principals d'accés a les muralles, una vers el sud en direcció a València, i l'altra vers el nord en direcció a Barcelona. Desconeixem si hi havia més espais d'accés al recinte amurallat, però sembla ser que no, donades les particularitats orogràfiques que tancaven el poblat vell: pel nord les roques del Castell, per l'oest el Barranc d'Atzavara, i per l'est el Barranc de les Alforges o de les Moreres.



RECINTE MEDIEVAL, SEGONS SALVADOR BABILONI TENA³¹⁰.

El vial principal del poble era el carrer Major, on s'emplaçava l'església i la Casa de la Vila. Era la continuïtat del carrer del Forn, actual carrer del Palau, pel fet que al final d'ell estava el palau medieval dels senyors de la vila.

Pel que fa a la distribució urbana, cal dir que la majoria de la població borriolenca medieval i moderna vivia majoritàriament al casc urbà, a diferència de l'actualitat, en què el poblament dispers arreu del terme municipal conforma una realitat divergent.

Així, era una població totalment concentrada, a excepció d'algunes masades esbargides

³⁰⁹ ORTELLS, V. (1997, p. 93).

³¹⁰ BABILONI TENA, Salvador (1984): *Borriol, en el umbral de la Plana*. Castelló, Societat Castellonenca de Cultura.

per la Serra i prop de les vies de comunicació importants³¹¹: la Venta de Sant Vicent i altres llogarets al voltant de la carretera de Saragossa (en direcció a la Pobla Tornesa) i dels emplaçaments aïllats de la carretera de l'Alcora.

En nucli urbà respon a certa homogeneïtat al llarg dels segles medievals i els albors de l'època moderna, amb unes construccions³¹² que envoltaven l'església parroquial de Sant Bartomeu i albergaven un important barri intramurs que acollia la Moreria. La plaça on convergeixen l'església i la Casa de la Vila, a l'extrem oest del carrer Major, era el centre comercial i d'influència de l'època, on se celebrava el mercat dels dissabtes i les activitats més significatives del poble.

Així es manté més o menys inalterat fins el segle XVI, quan comencen a créixer lentament els primers ravals d'extramurs. En una segona fase d'expansió urbana, ben entrat el segle XVIII, assistirem a la conformació d'altres ravals més espaiosos fora dels murs i amb l'apertura de noves zones urbanes, com la Plaça Nova³¹³. Així com avancen els anys, els ravals van guanyant població en detriment de les zones de la vila vella, que s'ubica dins de les muralles.

³¹¹ “La situació general [...]” de les ciutats “respon principalment als exis de comunicació i a la fertilitat del territori. L'emplaçament local busca la proximitat dels rius [...] els pujols de franquícia i els ports naturals”. ORTELLS (1997, p. 113).

³¹² “L'equipament urbà és molt precari. Les fonts i pous [...] abastaven d'aigua potable a la població”. ORTELLS (1997, p. 114).

³¹³ A l'igual que a altres pobles i ciutats del regne de València, a les darreries del segle XVIII, a causa de l'augment demogràfic i de la prosperitat econòmica es conformen nous espais urbans, com places més amples i extenses que les placetes que existien d'antuvi a intramurs, tant a Borriol com en l'exemple que citem tot seguit de la veïna Castelló de la Plana: “va ser necessari proporcionar a la Vila una espaiosa plaça, la qual substituirà la coneguda per Plaça Vella”. MELIÀ LLORENS, A. (1993): “Castelló en el segle XVIII”, dins de *Castelló en temps d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló de la Plana. P. 28.

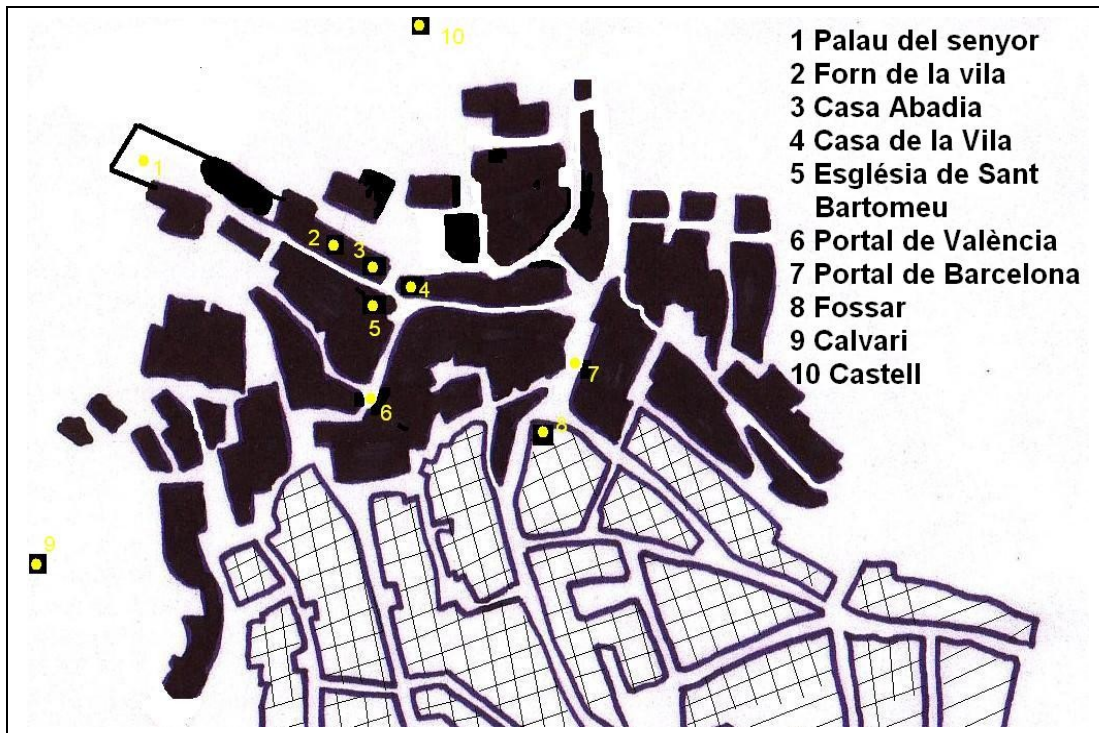
TOPONÍMIA URBANA DEL SEGLE XVIII I PRIMER TERÇ DEL SEGLE XIX

“³¹⁴*Los muchos edificios nuevos que se observan, y otros que se construyen, anuncian el aumento de la población*”.

El creixement urbanístic del segle XVIII i primer terç del segle XIX va parell de l'eclosió demogràfica, i els eixos de comunicació del nord i del sud de la vila, és a dir, del *camí de Barcelona* i del *camí de València*, respectivament, vertebraran eixe eixamplament en dos grans espais urbans que esdevenen els embrions de futures remodelacions urbanístiques i d'ampliació del perímetre urbà. Bernardo Mundina³¹⁵, a les postrimeries del XIX comenta aquesta expansió, i referent als casalicis de mitjan segle ens diu que *sus casas son de buena fábrica y regulares comodidades, están agrupadas formando calles irregulares, pendientes y de mal piso su mayor parte. Tiene casa de ayuntamiento bastante decente, y en su piso bajo se halla la cárcel y escuela de niños*. S'apunta, per tant, la irregularitat dels immobles a intramurs, i la consecució d'habitatges més espaiosos als ravals d'eixamplament, ja que fins el segle XVIII, Borriol es va constituir com una xicoteta vila rural estancada demogràficament, que va creixent fora de les muralles de manera pausada. Internament, l'espai urbà acull tots els edificis essencials i els serveis mínims per donar abastiment econòmic i social de tota la població. Així, en el mapa que segueix, veiem l'emplaçament dels principals edificis, que se situen principalment al voltant del *carrer Major* i els seus adjacents.

³¹⁴CAVANILLES, A.J. (1795): *Observaciones sobre la Historia natural, Geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Facsimil editat per Bancaixa. Madrid.

³¹⁵MUNDINA, Bernardo (1873): *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*, Imp. Rovira Hermanos, Castelló, pp.142-146, ed. facs. Confederación Española de Cajas de Ahorro, Barcelona, 1988.



EDIFICIS IMPORTANTS DEL SEGLE XVIII



Església parroquial de Sant Bartomeu

El *Palau del senyor* titular s'erigeix a l'extrem nord-occidental del casc urbà, al carrer homònim, al qual dona nom. Seguint la mateixa via, trobem el *Forn Vell* i la *Casa Abadia*, que se situen al pany d'enfront de l'*Església Parroquial de Sant Bartomeu*. A l'altre cantó del carrer, i a la mateixa placeta de l'església, trobem la *Casa de la Vila*, que compta amb el recinte de les *presons* a la seua planta baixa. Tanquen els murs del poblat, el *portal de València* (o *de les Parres*) i el *portal de Barcelona*, situats a les parts oest i est, respectivament. El *fossar* el trobem a extramurs, on conflueixen i s'inicien els ravals de València i de Barcelona. El seu emplaçament no és casual, ja que es buscava allunyar-lo de les cases per motius higiènics³¹⁶, encara que amb el creixement dels segles XVII i XVIII s'haurà quedat dins del nucli habitat, per la qual cosa es buscarà nou emplaçament al sud del casc urbà, a la vessant esquerra del Camí reial cap a Castelló.



Ruïnes del Palau del Senyor de Borriol

³¹⁶ El mateix succeeix amb l'emplaçament dels fossars d'altres municipis veïns, com és el cas de Castelló de la Plana on, "per motius d'indole sanitària obligaren a les autoritats a traslladar el que fóra primer fossar de la vila a un altre emplaçament més adequat". MELIÀ LLORENS, A. (1993): "Castelló en el segle XVIII", dins de *Castelló en temps d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló de la Plana. P. 31. Altres referències a Castelló, del 1794, respecte a la parroquial de Santa Maria i el seu fossar afirmen que "el vecindario se queja por los malos olores que originan los enterramientos de la iglesia parroquial de Santa Maria". OLUCHA MONTINS, F.; SÁNCHEZ ADELL, J.; SÁNCHEZ ALMELA, E. (1994): *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón de la Plana*. BSCC. Castelló de la Plana. P. 70.

Coronant dos de les tres muntanyes que recolzen l'estructura urbana de la vila, s'alcen l'ermita del *Calvari* i el castro del *Castell*, a l'oest i al nord, respectivament. No apareix al plànol l'ermita de *Sant Vicent*, per trobar-se a escassos dos quilòmetres a l'est, seguint el camí reial, i tampoc el molí fariner, situat a la ribera del riu, a la partida de l'Alqueria o del Molinàs, al sud de la població. Altres topònims registrats als protocols notariais han estat: *l'Hospital*, *l'escorredor* i les *tendes*.

*"...una casa sita dentro los muros de esta villa en la calle intitulada la Mayor, que linda por delante con el **Hospital** calle enmedio, por los lados con casas de Justo Vayo y de Vicente Pallarés y por las espaldas con casa de Vicente Montañes calle enmedio estimada en ducientas treinta y cuatro libras..."*

13 de desembre de 1772. Partició extrajudicial entre els hereus de Joan Chiva (AHPC)

*"...una casa sita y puesta en esta dicha villa al barrio nominado del Barranco de la Dula, que linda por un lado con el dicho barranco, por otro con casa de Joseph Valls mayor, de espaldas con casa de Vicente Valls ciego y por delante con casa de Basilio Chulvi **escorredor** en medio..."*

26 de setembre de 1772. Partició extrajudicial entre Vicent Chulvi i Bartomeu Pallarés. (AHPC)

*"...nos obligamos a cumplir en asistir a la **tienda** el tiempo que resta de este año y el otro que vendrá mil setecientos noventa y ocho, por Vicente Boned y Joseph Falomir labradores vecinos de la misma principales obligados; Y en caso de que huviese otra tienda ademas de las dos de la villa, esto es como la que tenia Antonio Palau en casa de su madre, en tal caso no estamos obligados a cumplir en asistir a la tienda..."*

17 d'octubre de 1797. Obligació de Manuel Rubio i Josepa Rubio consorts a Vicent Boned i Josep Falomir. (AHPC)



Casa Abadia



Portal de València (o de les Parres)

L'URBANISME BORRIOLENC: EVOLUCIÓ I ÀREES

L'estudi de l'urbanisme pretén explicar la conformació dels nuclis urbans dels nostres pobles i ciutats. En aquest punt, veiem com han anat evolucionant els carrers i els ravals de la vila, des dels orígens com a xicotets poblats, masades o alqueries, fins a l'actualitat. En el cas de Borriol, es parteix d'un traçat irregular que s'arrossega fins ben entrat el segle XX. Des de l'ocupació cristiana del nord del País Valencià, cap a principis i mitjans de segle XIII, el casc urbà de Borriol va mantindre una estructura urbanística prou homogènia, creixent a un ritme molt lent. Açò ens remet a pensar que fins les postreres dècades del segle XVIII no va patir transformacions considerables, però van anar conformant-se progressivament noves àrees i barriades, així com remodelacions internes quant al tipus de vivenda i de l'artesanat existent. Trobem que, a principis de segle XVI hi havia 89 focs (1510) entre moriscs i cristians vells i, dos

segles més tard, al 1730, la població de Borriol tan sols havia augmentat a 143 focs, és a dir, que no havia sigut capaç ni de doblar el seu contingent demogràfic començat el segle XVIII.

La zona urbanística de poblament la conformaven els carrers situats a la falda del Castell: *la Moreria, el Palau, les Parres, Major, Plaça del Pou, Atzavara*, entre altres. A poc a poc s'aniran estenent i eixamplant les vies públiques, és el cas del Raval, que apareixerà quan les muralles es facen menudes per a acollir més població, a l'igual que altres zones com *la Rapa, el Miramar, el carrer Fondo, el Calvari, Moreres, Mesó*, una zona intermèdia d'expansió que continuarà amb més força a finals del XIX i principis del XX, sobretot a zones amb eres, a la perifèria del contorn urbà.



El Castell i ruïnes de la Moreria

A finals del segle XVIII assistim a un creixement urbanístic cabdal en el devenir demogràfic borriolenc: els Ravals de València (actual Raval) i Barcelona (part alta de l'actual carrer Sant Vicent) ja es troben més o menys consolidats. Són zones d'emples edificis, amb les diverses estances a què obligava la vida llauradora del moment, edificis que acollien corrals per al ramat, cellers, magatzems de garrofa, cambres superiors

emprades per a les nombroses activitats agrícoles, i tot un seguit d'habitacles que definien la casa popular borriolenca dels temps moderns i de les dècades posteriors.

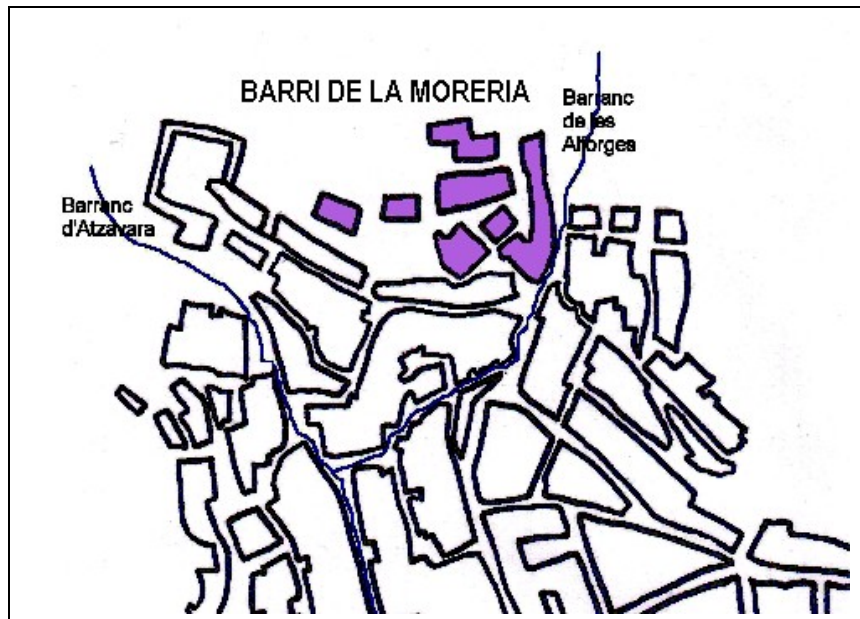
De manera semblant als ravals, també podem apreciar els inicis urbanístics dels barris d'extramurs, fora de les muralles de la vila, edificacions que s'aglutinaran entorn a dos eixos principals: els Rajolars i les Serrades, amb focus intermedis com la barriada de la Font, el barranc de les Moreres (actual carrer Moreres) i altres zones del nucli urbà.

BARRIS I CARRERS A FINALS DEL SEGLE XVIII I PRINCIPIS DEL XIX

A continuació anem a descriure les diferents zones urbanes de la vila vella i dels extramurs del segle XVII, a partir dels quals es produirà l'avanç urbanístic de les dècades que ens ocupen:

Barri de la Moreria

El barri de la Moreria va conformar una entitat urbanística amb certa homogeneïtat al llarg de tota l'edat mitjana i durant bona part de l'època moderna, fins l'expulsió morisca. Era, com el seu nom indica, la barriada que acollia la població de cristians nous, en contraposició als carrers dels cristians vells (Major, Parres, Forn Nou, Palau). Es tracta de l'espai més septentrional del casc urbà, encallat a les escarpades roques de la falda del Castell, en tot el perímetre que dibuixen els barrancs de l'Atzavara i de les Alforges, salvant així el desnivell més gran de tota la vila, amb 220-240 metres sobre el nivell del mar (pensem que la Font es troba entre 180-190).



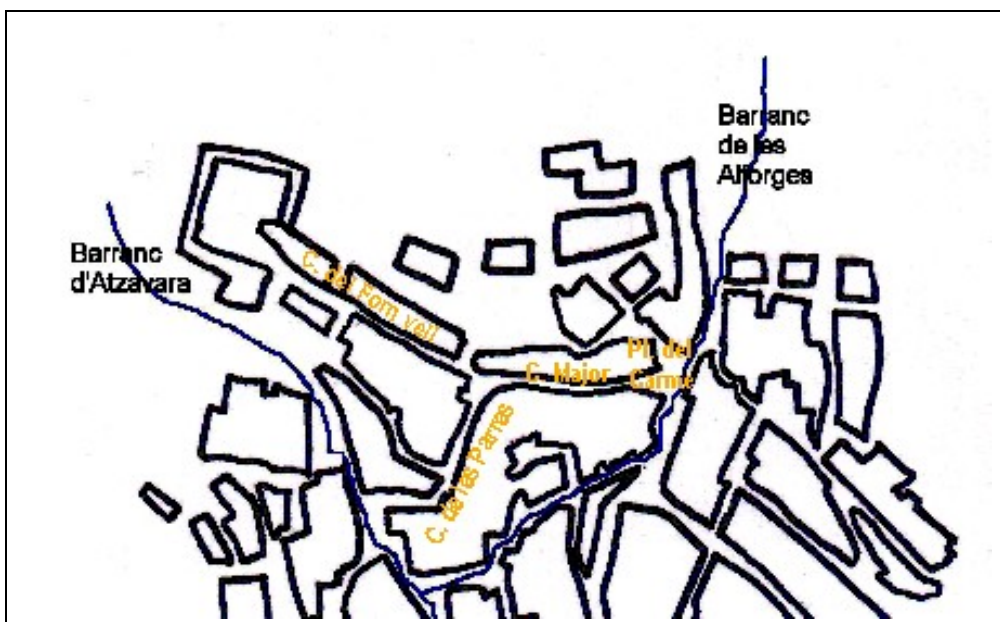
Barri de la Moreria

Les cases solen ser les més pobres, quant a dotació i arquitectònicament, que trobem als protocols notarial, amb dimensions reduïdes i àmplies zones que comencen a enderrocar-se i abandonar-se s'ençà 1609, i algunes d'elles passaran a ser corrals de ramats o patis descoberts, amb pocs habitatges humans.



Els carrers de la vila cristiana: Parres, Major, Palau, Forn Vell, Plaça del Carme.

L'espai que resta al sud de la Moreria, s'obri a uns estrets carrers que ocuparen els habitants cristians vells durant l'etapa medieval i segles posteriors. Es tracta del centre urbà del poble a intramurs, que es mantindrà més o menys inalterat fins el segle XVI, quan començaran a desenvolupar-se cases disperses als voltants del Camí Reial.





Carrer del Forn Vell (o del Palau)

Aquests carrers acullen els principals edificis públics del poble: l'església parroquial de Sant Bartomeu, la Casa de la Vila, la Casa Abadia, el Forn, el Palau del Senyor i l'Hospital³¹⁷, a més a més de cases dels notables. El reduït espai dóna poques opcions d'àrees obertes, a excepció feta per la minúscula plaça de l'Església i de la plaça del Carme, o del Campet de la Casa Abadia.

“...otorgo que vendo y doy en venta Real por juro de heredad para siempre jamas a Vicente Santamaria primero de este nombre labrador, y mi convecino que esta presente, y a los suyos un pajar, sito en esta villa y en la calle que sube desde la Plaza del Carmen a la Moreria y el Madsan, que linda por los lados con cassas de mi dicha otorgante y de Joseph Chulvi; por las espaldas con las espaldas de la casa de Juan Falomir y por delante con casa de Vicente Campabadal segundo de este nombre dicha calle en medio...”

28 d'octubre de 1781. Venda de Teresa Monfort viuda de Pere Vidal a Vicent Santamaria

³¹⁷ Pel que fa a l'administració dels hospitals als municipis valencians del Set-cents, hem de dir que, era habitual que estigueren gestionats per part dels regidors i del pàrroc de l'església. Així, a Catí, per exemple, trobem que “eran administradores del hospital el cura y cuatro regidores que cuidaban de sus bienes y de que fuera bien repartida su renta”. PUIG PUIG, J. (1998): *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí*. Diputació de Castelló. Castelló. P. 110.



Carrer Major



Carrer de les Parres

Barris del Calvari, l'Atzavara, el carrer Fondo i el Barranc de les Moreres

El barri del Calvari és una conformació de cases disperses que, al llarg de l'època moderna s'anirà desenvolupant de manera molt important ja que, al situar-se als extramurs, compta amb nombrosos espais aptes per a l'edificació de corrals per al ramat, patis descoberts i es tracta d'un lloc amb cultius immediats de secà (oliveres, garroferes) als seus voltants. Rep el seu nom de l'ermitori que a finals del segle XVII, l'any 1684, féu construir el senyor de la vila, Pere Boil d'Arenós i forma, juntament amb el carrer Fondo i el carrer de l'Atzavara, un bloc amb certa unicitat urbanística.

De la documentació que hem estudiat, podem deduir que es tracta de casalicis cada vegada més grans, amb una dotació agrícola bastant nodrida i extensos terrenys comunals al seu extrarradi, que constitueixen bovalars per al ramat i per a l'ús del

veïnat, a més a més d'eres de trillar blat i cellers de vi. A l'igual que el barri dels Terradets, però el barri del Calvari situat a l'extrem oest del casc urbà, salva les dificultats orogràfiques del terreny d'una manera esgraonada, que aprofita amb una solució bastant recurrent.



Carrer Moreres



Carrer Fondo

*“...heredad tierra campa sita y puesta en el termino de esta misma villa y en la partida dicha del Calvario, que alinda por un aparte con heredad del dicho Calvario que vitalicia posehe Joseph Lopez, por la parte de abajo con el asagador por otra parte con tierras de Jayme Pallarés de Jayme, y por otra parte con la **Majada del Señor** y el **pilar de dicho Calvario intitulado Hijas de Jerusalén...**”*

28 de desembre de 1757. Venda dels regidors de Borriol a Llorenç Falomir

El barri de l'Atzavara acull una mostra important de corrals per al ramat, a més de comptar amb prou d'espai obert, ja que travessa per ell el barranc homònim, a les dues riberes del qual s'estableixen les cases de la barriada que , en el seu allargassament meridional donaran pas al carrer Fondo, amb la placeta de Sant Cristòfol com a nexa

d'unió. El carrer Fondo acollirà, igualment, grans casalicis amb dotacions usuals de trulls, botigues de les garrofes i corrals per als matxos, entre altres disposicions.

*“...para el cumplimiento de dichas fundaciones la quantia de sessenta libras las impongo, cargo y situo generalmente sobre todos mis bienes [...]cuya casa esta sita y puesta en esta dicha villa y al barrio llamado el **carrer Fondo**...”*

19 de novembre de 1763. Fundació de 3 misses per Teresa Portalés i de Bernat vídua

Barri del Miramar i els Terradets

En una posició diametralment oposada al conjunt dels barris del Calvari, l'Atzavara i el carrer Fondo, se situa aquest barri de creixement immediat a extramurs, a l'extrem nord-est del casc urbà, que també hauran d'adaptar-se de manera esgraonada a la pendent de les roques del Fraret, a la vessant oriental del barranc de les Alforges.



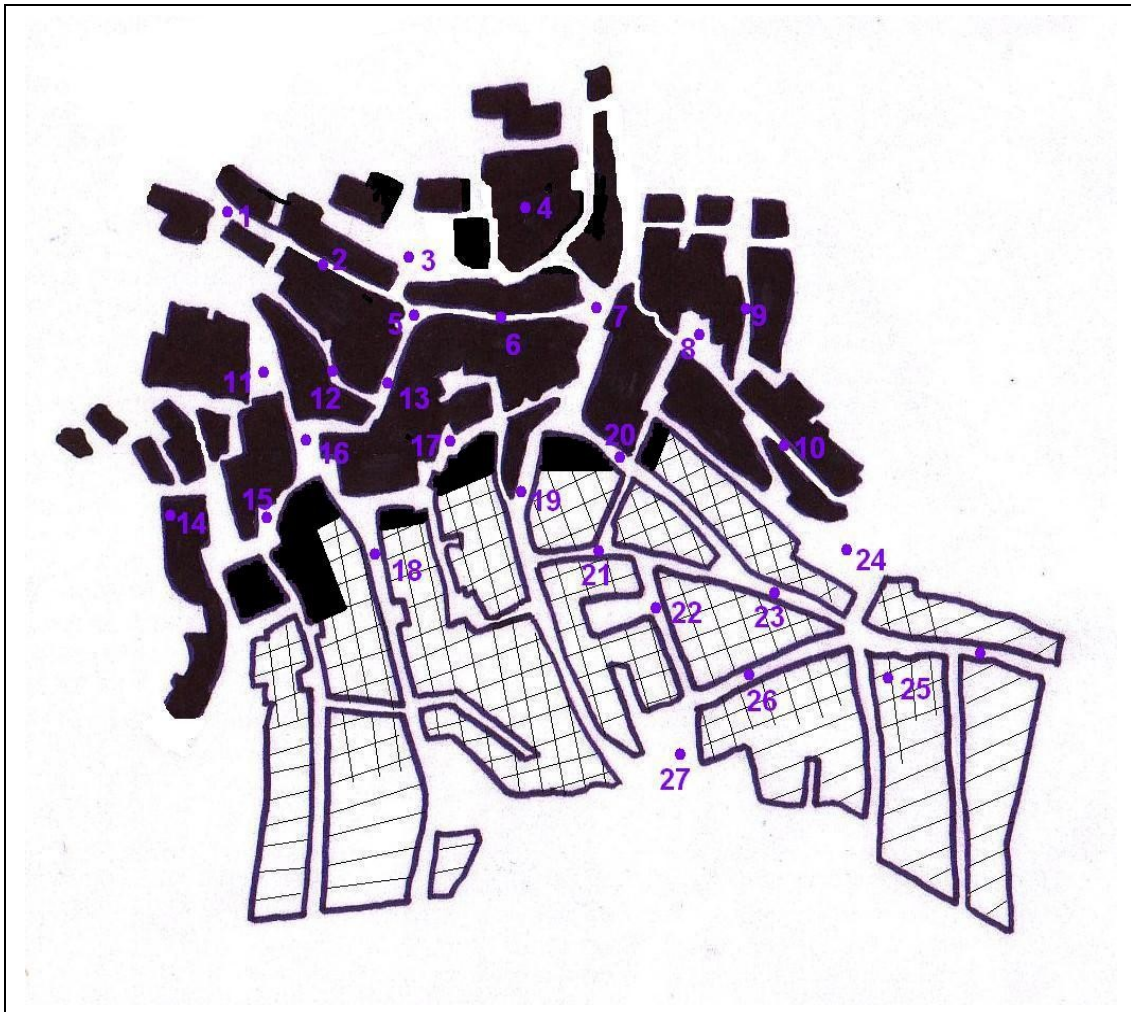
Carrer del Miramar

Es tracta d'un barri gairebé consolidat en segles anteriors, com a continuïtat lògica d'eixa necessitat d'eixir més enllà de les muralles per satisfer les demandes d'una població creixent, amb la construcció de nous habitatges d'una banda, i de l'equipament agrícola corresponent. Per aquest motiu, és en aquesta barriada i junt amb l'antèior, on trobem una major proliferació d'eres (*Era del Llomet, o de l'Homet*) i de corrals per al

ramat, a més d'alguns patis descoberts, ja que al donar directament a la muntanya té més possibilitats d'eixamplar-se i de manejar les raberes. La toponímia del barri també inclou els carrers de Remolins, la Troneta i la Rapa, tots amb referència directa sobre un terreny costerut i penjat a la vessant més alta del casc urbà.






Barri dels Terratets (actual Rapa)



**CARRERS, RAVALS I PLACES
AL SEGLE XVIII I PRINCIPIS
DEL SEGLE XIX**

- 1 Carrer del Palau
- 2 Carrer del Forn Vell
- 3 el Campet
- 4 Barri de la Moreria
- 5 Plaça de l'Església
- 6 Carrer Major
- 7 Plaça del Carme
- 8 Barri dels Terradets
- 9 Carrer Remolins
- 10 Barri del Miramar
- 11 l'Atzavara
- 12 Carrer Atzavara
- 13 Carrer de les Parres
- 14 Barri del Calvari
- 15 Carrer Fondo
- 16 Plaça de Sant Cristòfol
- 17 Barri del Barranc de les Moreres
- 18 Barri del Rajolar

- 19 Raval de València / Carrer de Sant Roc
- 20 Raval de Barcelona / Carrer de la Pilota
- 21 Carrer del Mesó
- 22 el Freginal
- 23 Raval de Barcelona / Carrer de Sant Vicent
- 24 Era del Llomet
- 25 Barri de les Serrades
- 26 Carrer del Forn Nou
- 27 Barri de la Font

-  Creixement fins el segle XVII
-  Creixement dels segles XVII-XVIII
-  Expansió de finals del segle XVIII fins 1833

El Raval de València

El mot raval és un terme àrab (*rahal*), que s'emprava per a designar les grans propietats privades periurbanes durant el domini musulmà. La majoria de ciutats valencianes medievals disposaren almenys d'un raval i, en el cas de Borriol, en foren dos principals, el de València i el de Barcelona. El raval de València, o simplement "el raval", encara en l'actualitat, va ser la zona d'expansió dels segles precedents al Set-cents del sud-oest de la vila antiga. En els protocols notariais també ens apareix com a carrer de *Sant Roc*, als voltants del carreró del cementeri vell:

"...Primo una cassa sita y puesta en esta dicha villa, y en la calle de San Roque, que alinda por un lado con cassa de Jayme Pallarés, y en callejón del cimiterio, ahora proprio del mismo Pallarés, por las espaldas, con las espaldas de la cassa de Joseph i Miquel Gregori callejon en medio, y por delante con cassa de Vicente Bernad y plazuela, estimada en ducientas y settenta libras".

20 de març de 1757. Partició extrajudicial de l'herència de Maria Llorens i de Falomir vídua

S'observa un creixement urbanístic que, en la mesura d'allò possible, començarà a edificar immobles molt més espaiosos que les cases dels segles precedents. Alguns d'aquests habitatges comptaran amb cavallerisses, botigues de garrofes, cellers, corrals i tot un seguit de cambres que fan, d'algunes cases dels ravals, el lloc idoni d'ocupació dels llauradors benestants del moment.



Raval de València

El Raval de Barcelona

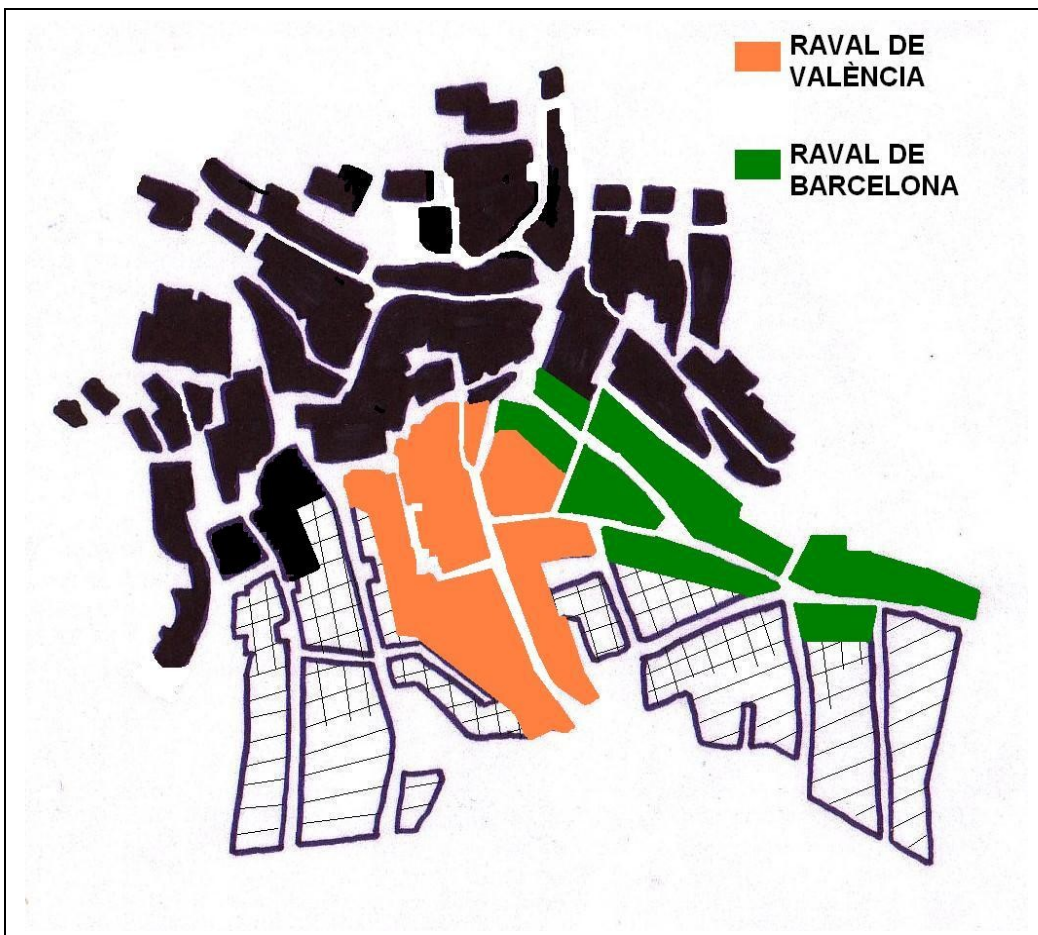
El raval de Barcelona conformaria l'agrupació de carrers que en l'actualitat coneixem com carrer de Sant Vicent, i s'allargassa per la vessant sud-est i est del casc urbà, cercant l'eixida cap a la Pobla Tornersa o el camí Vell (Via Augusta). A causa de la seua extensió longitudinal, albergarà, dins d'ell, carrers com el de *la Pilota*, el mateix carrer de *Sant Vicent* (encara que amb les dimensions del segle XVIII, que sols és una part del que actualment s'anomena així), el carrer de *Barcelona* i les primeres edificacions de les Serrades, com la Serrada de Pastor.

“...casa que al presente abitamos sita en esta dicha villa de Borriol, y en el Arraval de Barcelona, que linda por un lado con la de Bartholomé Sans mayor, de otro con la de Vicente Gregori, por delante con casa de Joseph Luna calle enmedio y por espaldas en callejon que sube als Terradets y era de trillar del Homed...”

25 de gener de 1796. Testament de Josep Batalla i consort



Raval de Barcelona (carrer de la Pilota, actual Sant Vicent)



Barri del Rajolar

Tal i com ho feren els barris i ravals anteriors, en les conformacions de les barriades del segle XVIII veiem, una vegada més, eixa dualitat geogràfica de creixement urbà, que divideix la vila en dos parts oposades però amb un creixement paral·lel: un bloc oriental de carrers i un bloc occidental. La vessant occidental, que abarca tot el barri del Rajolar, és fruit de la consolidació dels primers barris de l'oest del nucli urbà: del bloc Atzavara-Fondo-Calvari i del Raval de València. El Rajolar no és sinó la continuïtat d'aquesta zona cap al sud del casc urbà, seguint el curs del barranc del poble, que el travessa des de tramuntana fins a la part més meridional del barri.

Durant tota la segona meitat del segle XVIII i el primer terç del segle XIX, com ja hem citat, el Rajolar (o els Rajolars) serà la zona de major expansió, amb un augment progressiu i prou ràpid de la venda de patis per a fabricar casa, d'ací que després arribe fins a l'eix de la carretera, on finalitza la seua expansió.



Rajolar de Dalt (actual carrer de la Balma)

*“... doy en venta real y por juro de heredad para siempre jamás a Joseph Balaguer de Joseph tambien labrador mi convecino que está presente y mas abajo aceptante y a los suyos un patio para fabricar cassa, que contiene diez y seis palmos de latitud y setenta y cinco de latitud, sito y puesto al sitio nombrado vulgarmente del **Racholar**, que linda por los dos lados con tierras de mi dicho vendedor, por delante con camino del Racholar y por las espaldas con patios de Gaspar Bernad, cuya venta le hago con la condicion que haya de dar cargamiento franco en la pared del un lado [...] se lo aseguro por precio de ocho libras moneda valenciana...”*

17 de gener de 1763. Venda de Josep Falomir a Josep Balaguer

Barri de la Serrada

La segona barriada de creixement més notable durant el segle XVIII i tres primeres dècades del Vuit-cents són les Serrades, ja que en són tres en total. És fruit de la consolidació de l'altre dels dos grans eixos urbanístics de creixement de la vila, concretament en la seua vessant oriental, com a natural continuació de les barriades dels Terradets-Miramar i del Raval de Barcelona, a l'est del casc urbà. Abunden en ella les eres de trillar blat, d'ací que també se'l conega com barri de les Eres, i també trobem diversos corrals per tancar el ramat, degut a l'amplitud del terreny, que encara tendeix a eixamplar-se més, cercant la carretera com el barri del Rajolar, encara que desembocarà en el que més tard esdevindrà carrer Colon.

*“...deviendo de ser el cuarto patio de los señalados, sito y puesto en esta dicha villa, y en la partida llamada la **Cerrada de Pastor** [...] en cuyo patio no pueda dexar ventana ni ahugero...”*

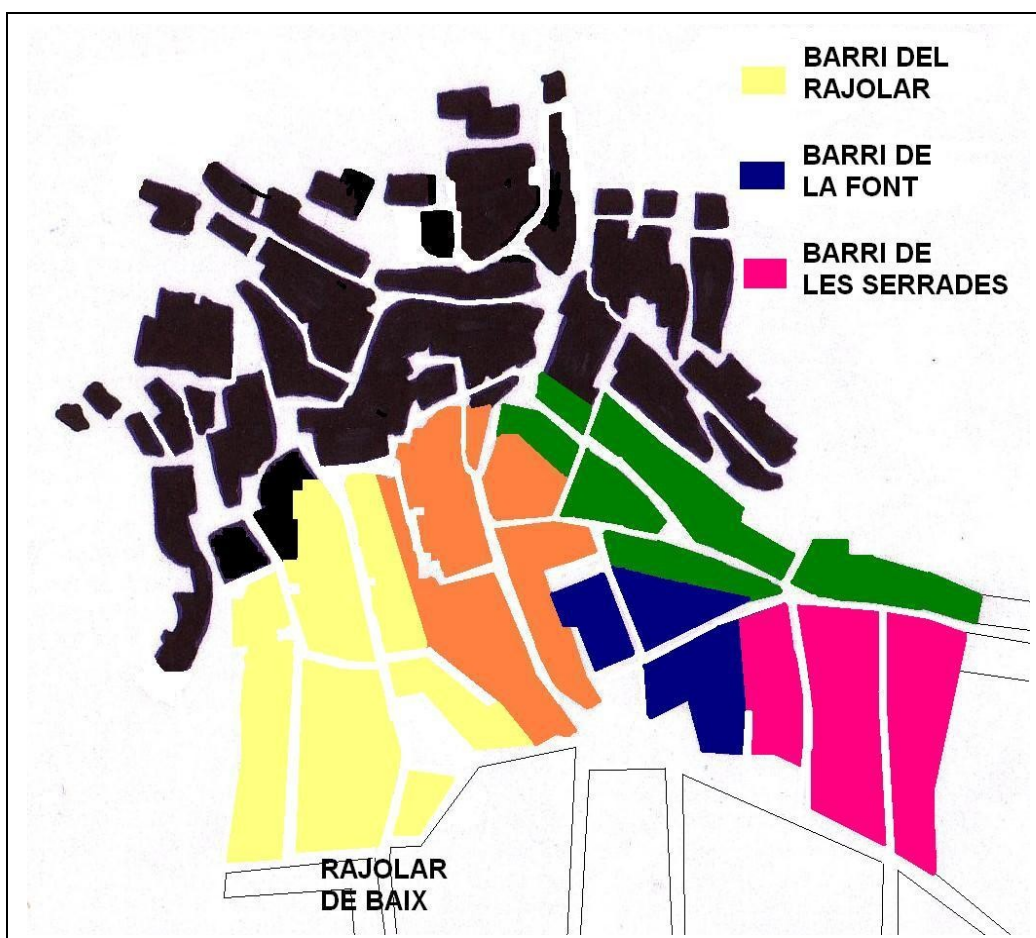
27 de març de 1758. Venda de pati a Joan Pastor a Agustí Arinyo

El nexa d'unió o frontissa entre les dos barriades vilatanes, a est i a oest, serà la zona de la Font o de la Plaça Nova, que en el futur s'afiançarà com a centre neuràlgic de la vila, sobretot al llarg del segle XIX.

*“...una casa cita en esta dicha villa y a la **Plaza nueva**, que linda de un lado con la de Bautista Tena, por otra en herederos de Fernando Esteve, por delante en replaza de la Fabrica nueva y por espaldas con la de Joseph Balaguer...” (Josep Tena)*

24 de maig de 1797. Partició de Josep Tena amb els seus germans

EXPANSIÓ DELS BARRIS AL SEGLE XVIII I PRIMER TERÇ DEL SEGLE XIX



EL MEDI RURAL BORRIOLENC: APOGEU I DECLIVI DELS MASOS DEL TERME.

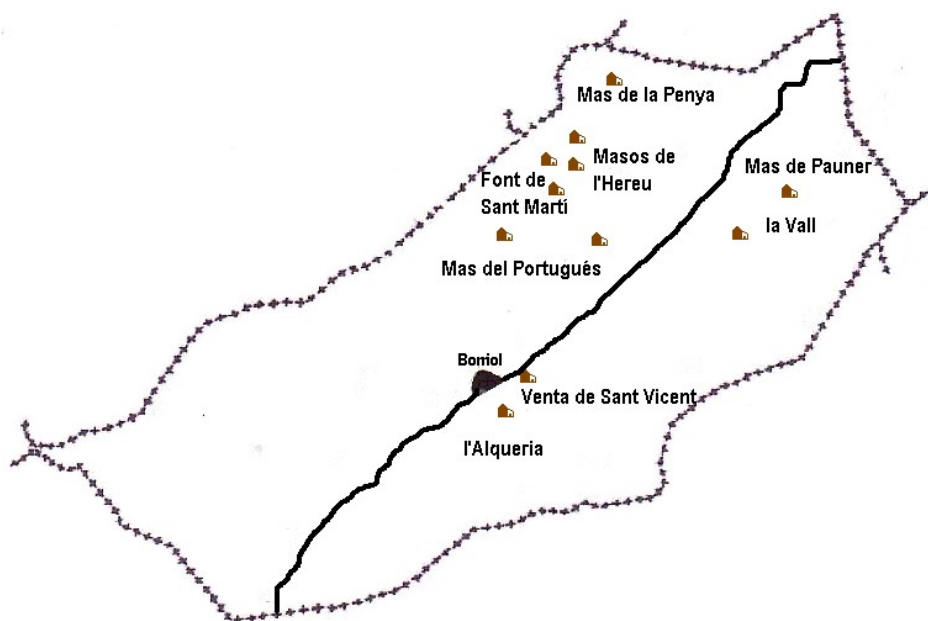
“...Sepasse por esta escritura publica que por su tenor nosotros Joaquin Domingo labrador y Josepha Ferrer consortes, vecinos de esta dicha villa de Borriol y abitadores en la Macia de la Cierra de la una parte...”

9 de setembre de 1800. Noces de Ramon Domingo amb Maria Vaquer

Malgrat que al terme de Borriol la població masovera no va suposar un fort component demogràfic al llarg de la història, hem cregut convenient retre un merescut espai a la vida rural d'aquestes gents que poblaren masos i ventes del terme, especialment la Serra. Aquest

apartat ens ha valgut per veure clarament les diferències en el *modus vivendi* entre els vilatans i els masovers, que habitaven en masos esbargits per les partides rurals del terme, uns situats en llocs plans i ben comunicats (*Venta de Sant Vicent, Masia Villarrelo*) i altres enclavats en zones més escarpades i muntanyoses (*Mas de la Penya, Mas de les Roquetes, Mas de la Flora*). En definitiva, s'aprecien dos móns que, a tot estirar, encara que no oposats, sí que mantenen divergències notables: per un costat un poblament disseminat i per l'altra vessant el poblament concentrat, tots dos en contínua transformació.

Principals nuclis de població dispersa apareguts a les fonts (1750-1833)



<i>Data</i>	<i>Contractants</i>	<i>Concepte</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Límits</i>
23-II-1801	<i>Venda de Josep Mundina, pastor, a Josep Barrachina (Mas dels Ferrers, Vilafamés)</i>	Mig jornal de terra campa amb 13 oliveres	Camí de la Pobla (Vilafamés)	Camí de la Pobla, Gregori Pujol i Bernat Barrot, Jaume Palanques i Francesc Marco.
22-I-1802	<i>Venda de Josep</i>	Un jornal de terra	Partit del	

	<i>Renau a Jaume Renau (ambdós del Mas de Moró, Vilafamés)</i>	erma o inculta	Racó (Vilafamés)	
4-III-1802	<i>Vicent Vaquer</i>	Dos lliures pel dret de l'aigua de l'heretat del partit del Mas de Bernabeu		
4-III-1802	<i>Maria Pallarés</i>	Heretat	Mas de Bernabeu, de la riba dita de la font.	Paridera i assagador
24-VIII-1802	<i>Marianna Chulvi consort de Francesc Luna</i>	Finca a la Cova Negra amb un mas.		
28-VI-1807	<i>Arrendament de mas. Francesc Garcia (la Pobla, Mas Alt) a Jaume Garcia</i>	Masia del Mas Alt amb terra annexa, parideres de tancar ramat i tots els arbres existents.		
7-VIII-1807	<i>Noces de Vicent Protolés i Vicenta Valls</i>	Un jornal de terra garroferar	El Mas	
9-VIII-1807	<i>Venda de Vicent Santamaria i Josepa Maria Bernat consorts a Josep Campabadal</i>	Un jornal de vinya amb garroferes	El Mas	Limita per quasi tots els costats amb el comprador
11-IX-1809	<i>Estabiment de Josep Campabadal a Josep Vallés (habitador del mas del Retor, partit del Malvestit, Vilafamés)</i>	3 jornals de terra campa amb la seua paridera de ramat	Partida Malvestit (Vilafamés)	
18-X-1809	<i>Venda de Vicent Trilles a Jaume Moliner (ambdós de Vilafamés).</i>	Vicent Trilles, veí de la vila de Vilafamés, i ara trobat en la Masia del Barranc de Fortuny li ven un jornal de terra olivar	La Foia	
28-X-1809	<i>Obligació de Marianna Mut (habitadora del Mas del Senyor, la Pobla Tornesa)</i>	Pagament d'un cavall per 114 lliures.		
13-IV-1811	<i>Josepa Maria Domingo i Idelfons Renau (ambdós del</i>	Heretat de la Serra amb caseta de camp		

	<i>Mas de Mollet, Vilafamés)</i>			
5-II-1814	<i>Establiment del Mas de l'Hereu. Josep Campabadal a Rafael Barreda, veí de Benassal.</i>	Ven una masada amb totes les seues terres cultes i incultes, eres, serrades, cases de morada, casalicis, patis, corrals, horta, freginals, pasturatges, aigües i de més a ella adherents.	Partit de la Font de Sant Martí.	terres de francisc Santamaria, Josep Soler, per dalt amb terres de francisc Hereu i per baix amb terres dels hereus de Vicent Falomir Masiano.
6-III-1815	<i>Venda de Fernando Monfort i Raimunda Garcia consorts a Toribio Ribas (Habitadors del Mas de Toribio, partit de Beca, Vilafamés)</i>	Terres	Mas de Toribio, partit de Beca, Vilafamés	
6-XII-1815	<i>Venda de Llorenç Renau i Rosa Rubades consorts a Joan Gual (Habitants del Mas de Moró, Vilafamés)</i>	Terres	Mas de Moró, Vilafamés	
23-II-1817	<i>Venda d'Agustí Casanova (la Pobla) a Miquel Escrig (Vilafamés).</i>	20 jornals de terra campa i inculta amb figueres i ceps de raïm	La Serra	Per dalt amb la Masia del Portugués
6-VI-1817	<i>Noces de Manuel Renau (Vilafamés, Mas del Panero) amb Marianna Vaquer</i>	Mitja fanecada de terra horta	Partida de la Font de la Figuera (Vilafamés)	
3-II-1825	<i>Establiment del Mas de la Font de Sant Martí. Josep Campabadal a Mariano Bellés de Pio, veí de Culla</i>	Venda del Mas de la Font de Sant Martí.	Partida de la Serra o Font de Sant Martí.	Limita amb l'assagador de Vilafamés i terres de Vicent Llorens, Francisc Santamaria i Maria marzal viuda de Jaume Portolés, i Ramon Falomir.

Per esbrinar el comportament masover al llarg de la història, cal fer incís en les característiques del terreny borriolenc, ja que el terme ofereix dos paisatges diferents en quant al tipus d'hàbitat humà; per una banda, les terres planes i properes al riu Sec, al llarg de tota la vall i, en un segon espai, a les dos bandes del cabal hidrogràfic, sengles serralades muntanyoses. Amb aquesta apreciació podem diferenciar, per tant, el poblament disseminat i el poblament concentrat a Borriol.

L'origen dels masos es remunta a la Baixa Edat Mitjana, arran de la repoblació d'aquestes terres pels nouvinguts del nord, és clar que abans ja trobem altres tipus de poblament disseminat (vil·la romana del Palmar, assentaments ibèrics de les Forques i el Tossal de l'Assut, entre altres). Al llarg de tota l'etapa moderna, assistirem a una expansió generalitzada de l'hàbitat masover i, en molts pobles, s'assoliran més contingents humans de població disseminada en masos que de població concentrada en les viles i els pobles. Es tracta d'una època en què el masover posseeix un elevat patrimoni i encara no ha patit l'excessiva divisió de les seues terres. En aquesta primera fase d'expansió i de contacte cultural, trobarem diversos tipus de manifestacions arquitectòniques, que no passen de ser més que merament denominacions conceptuals: masos-torre, masos i alqueries.

En aquelles zones on l'assentament musulmà es va deixar entreveure amb major influència ens resten les alqueries (*l'Alquerieta, l'Alqueria de Pastor* en terme de Borriol), edificacions que tenen els seus homòlegs cristians amb l'exponent dels masos (*Mas de l'Hereu, Mas de Bernabeu, Mas del Portugués*).

Per últim, cal assenyalar un apartat en què s'aprecia el gran moviment migratori que generen aquests tipus d'hàbitat. En aquest sentit, s'observen pautes de comportament que es repeteixen al llarg dels anys:

El període de major moviment demogràfic i constructiu dels masos borriolencs i de la rodalia de la Serra, s'esdevé a partir de 1800, ja que pràcticament no hi ha cap referència als mateixos abans d'aquesta data. L'adveniment de contractes notariais que tenen com a protagonistes els masovers i es masoveres anirà en augment a partir d'aquestes dècades, de manera paral·lela al que succeeix en alguns municipis del piemont castellonenc, que coincideixen amb el cas de Borriol, com és el cas de Vilafamés (incloent els actuals termes de la Vall d'Alba i Sant Joan de Moró), Cabanes, la Serra d'En Garceran, les Useres, Atzeneta del Maestrat, etc.

D'altra banda, es dibuixa la conformació d'un veritable *hinterland* d'influència a petita escala i d'intercanvi social i econòmic entre els masos de la Serra, independentment de la pertinença o no a un terme municipal o a un altre. Així, els masovers dels quatre pobles que participen de la serralada: Vilafamés, la Pobla Tornesa, Sant Joan de Moró i Borriol; generen un seguit de relacions entre ells amb vincles més estrets que amb els vilatans, per bé que solen *baixar* assíduament a la vila per a altres tasques quotidianes. Per aquest motiu, s'explica la rúbrica de contractes davant dels Artola per part de masovers procedents del *Mas Alt* (la Pobla Tornesa); *Mas del Panero*, *Mas del Mollet*, *Mas dels Ferrers*, *Mas de Moró*, *Mas del Retor*, *Mas de Toribio* (Vilafamés³¹⁸), entre d'altres.

³¹⁸ Especialment significativa és la proliferació de masos del terme municipal de Vilafamés, atès que al llarg dels segles XVIII i XIX acull encara els termes de la Vall d'Alba i de Sant Joan de Moró, on la població dispersa és major que la població concentrada.

EDIFICACIONS URBANES I RÚSTIQUES

Tot seguit, reproduïm unes gràfiques on exposem les diferents edificacions que ens han aparegut en el treball de camp sobre els protocols notariais dels Artola, el període que va de 1757 a 1817. Així, especificuem el tipus d'habitable, la seua ubicació geogràfica i el nombre de construccions similars que s'hi donen. La primera mostra pertany a les cases, patis, descoberts, parideres (corrals), pallers, casetes i cellers entre 1757 i 1800; i la segona a l'interval que va de 1800 a 1817:

TOTAL MOSTRA EDIFICIS (1757-1800)

	Cases	Patis per fer casa	Patis descoberts	Paridera	Paller	Caseta	Altres
Baix de la barana del Carne	1						
Barranc de la Dula	3						
Barranc de les Bèsties							1
Barranc de les Moreres	2						
Barri de l'Atzavara	2	2		1		2	1
Barri de la Font	7	2	1				1
Barri de la Moreria	21		1				1
Barri de la Serrada		8					
Barri de la Serrada de Pastor		3	1				
Barri de la Serrada de Portolés		1					
Barri de les Eres	2	5	1				3
Barri de les Fontetes		2					
Barri de les Roquetes		1					
Barri del Barranc	1						
Barri del Barranc de les Bèsties	2						
Barri del Calvari	10	4	1	1	1		2
Barri del Campet	1	2					
Barri del Forn Nou	3						
Barri del Forn Vell	3						
Barri del Miramar	11	2		2			
Barri del Rajolar	2	17					

Barri dels Terradets	18	3	1	2	2		2
Benifadet				1			
Camí Reial de Barcelona	1						
Camí Reial de Castelló	1				1		1
Canet (Castelló)						1	
Carrer de l'església							1
Carrer de la Governadora (Castelló)	1						
Carrer de les Parres	5						
Carrer del Madsan	4						
Carrer dels Pescadors	2						
Carrer Enmig (Castelló)	1						
Carrer Fondo	3						3
Carrer Major	4		1				
Carrer que baixa a la Plaça del Carne	1						
Carrer que puja de la Plaça del Carne a la Moreria i el Madsan				1			
Carreró del Mesó	3						
Carretera del Forn Nou	1						
Davant del freginal de Vicent Campabadal	1						
El Fondo							1
El Mas				1			
El Raval							1
Esqueses del raval de València		1					1
Junt al barranc d'esta vila							1
L'Arenal				1		1	1
La Font i Serrada de Pastor		1					
La Serra				1			
La Vall						1	
Les Mallades				1			1
Les Mallades				2		1	
Mas de Pauner	1			1			
Molí del Saloni (Vilafamés)				1			1
Molinàs o Alquerieta							1
Plaça de la Vila	1						
Plaça Nova	7						
Raval de Barcelona	17						3
Raval de València	8						
Raval. Carrer de Sant Roc	1						
Raval de Barcelona, és Serrada de Pastor	2	1					
Taxida (Castelló)							1

Quant a la mostra de cases d'aquest període, interessa assenyalar un doble procés: d'una vessant, la proliferació d'habitatges que ja havien estat consolidats en segles anteriors, bé dins la vila (*la Moreria*), com a extramurs (*Raval de Barcelona*, *Miramar*); i per una altra banda, barris de recent creació i en plena expansió (*els Terradets*, *la Font*, *la Plaça Nova*, etc.). Moltes d'aquestes possessions, com hem explicat anteriorment, estan encara subjectes al domini del senyor de Borriol, majoritàriament els immobles de la Moreria i alguns patis per edificar de la zona de les Serrades.

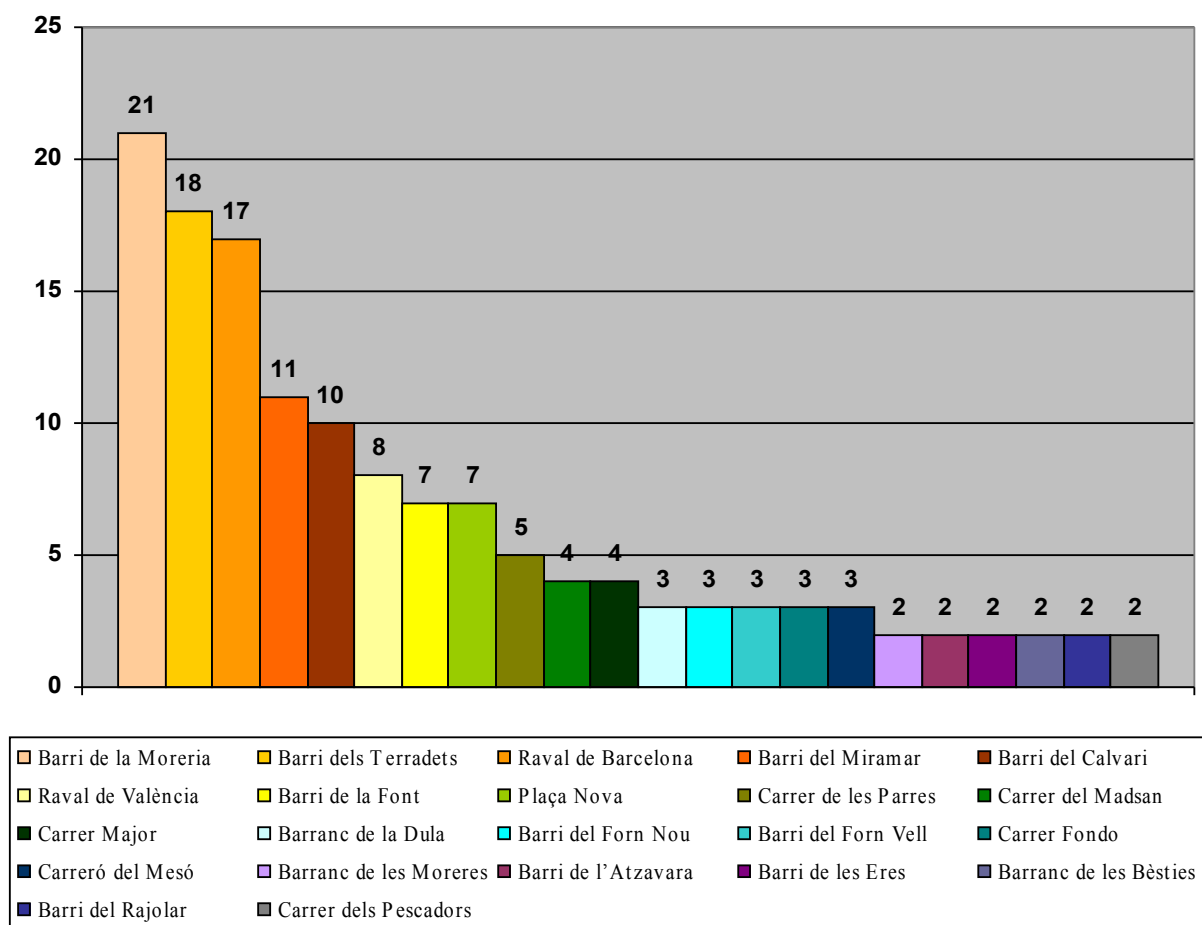
L'activitat constructora s'inicia amb una forta embranzida a mitjan segle XVIII i assoleix els seus moments més àlgids al llarg de les dècades dels 60 i 70, i durant la primera dècada del segle XIX, encara que amb contínues fluctuacions, fruit de les diverses cojuntures econòmiques i demogràfiques. No obstant, en conjunt, el creixement es manté de manera més o menys regular al llarg de tot el període estudiat, si exceptuem algun punt d'inflexió com els litigis bèl·lics de la guerra del francès.

TOTAL MOSTRA CASES (1757-1800)

	Cases
Barri de la Moreria	21
Barri dels Terradets	18
Raval de Barcelona	17
Barri del Miramar	11
Barri del Calvari	10
Raval de València	8
Barri de la Font	7
Plaça Nova	7
Carrer de les Parres	5
Carrer del Madsan	4
Carrer Major	4
Barranc de la Dula	3
Barri del Forn Nou	3
Barri del Forn Vell	3
Carrer Fondo	3
Carreró del Mesó	3
Barranc de les Moreres	2

Barri de l'Atzavara	2
Barri de les Eres	2
Barri del Barranc de les Bèsties	2
Barri del Rajolar	2
Carrer dels Pescadors	2
Raval de Barcelona, és Serrada de Pastor	2
Baix de la barana del Carme	1
Barri del Barranc	1
Barri del Campet	1
Camí Reial de Barcelona	1
Camí Reial de Castelló	1
Carrer de la Governadora (Castelló)	1
Carrer Enmig (Castelló)	1
Carrer que baixa a la Plaça del Carme	1
Carretera del Forn Nou	1
Davant del freginal de Vicent Campabadal	1
Mas de Pauner	1
Plaça de la Vila	1
Raval. Carrer de Sant Roc	1

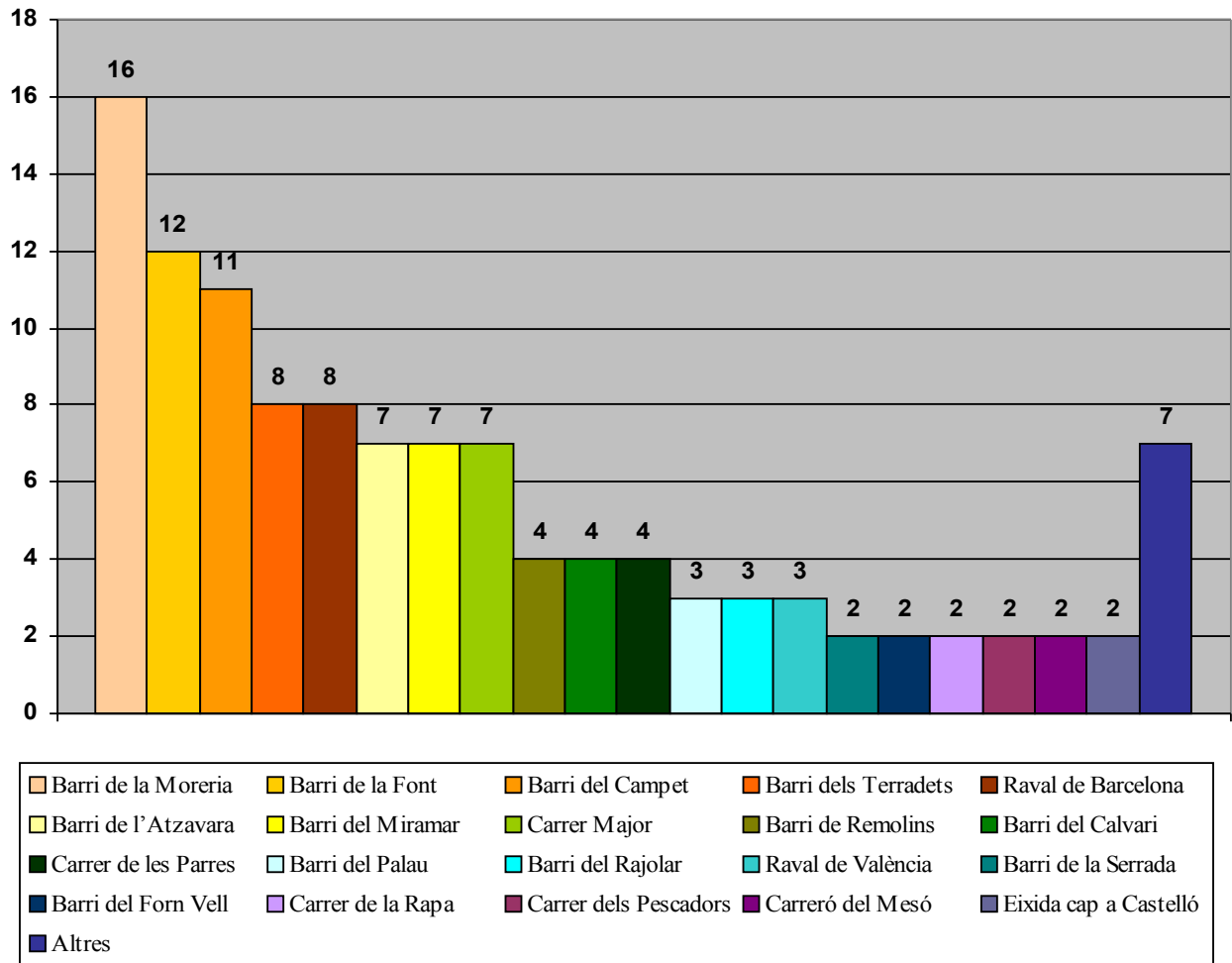
UBICACIÓ DE LES CASES DURANT LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XVIII



TOTAL MOSTRA EDIFICIS (1800-1817)

	Cases	Patis per fer casa	Patis descoberts	Paridera	Paller	Caseta	Altres
Barri de la Moreria	16						
Barri de la Font	12	1				1	
Barri del Campet	11	2					
Barri dels Terradets	8						
Raval de Barcelona	8						1
Barri de l'Atzavara	7		1				
Barri del Miramar	7			1			
Carrer Major	7						1
Barri de Remolins	4	1					
Barri del Calvari	4		1				
Carrer de les Parres	4						
Barri del Palau	3		1				
Barri del Rajolar	3	4					
Raval de València	3						1
Barri de la Serrada	2	1					1
Barri del Forn Vell	2						
Carrer de la Rapa	2						
Carrer dels Pescadors	2						
Carreró del Mesó	2						
Eixida cap a Castelló	2						
Barranc de les Moreres	1						
Barri de les Eres	1						1
Barri de les Fontetes	1						
Barri del Forn Nou	1						
Carrer Fondo	1						
Plaça del Carme	1						
Plaça Nova	1						1
Barri de la Costereta					1		
Era del Moro							1

UBICACIÓ DE LES CASES (1800-1817)



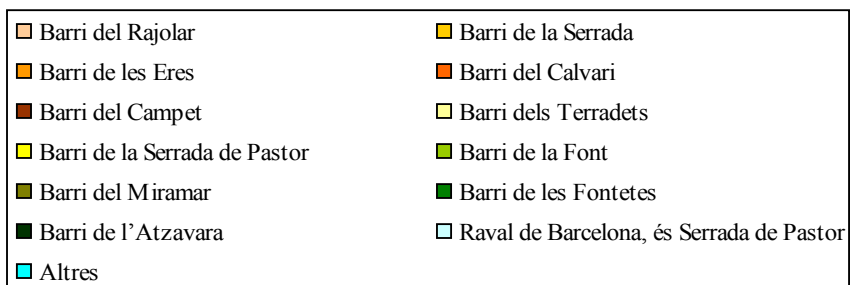
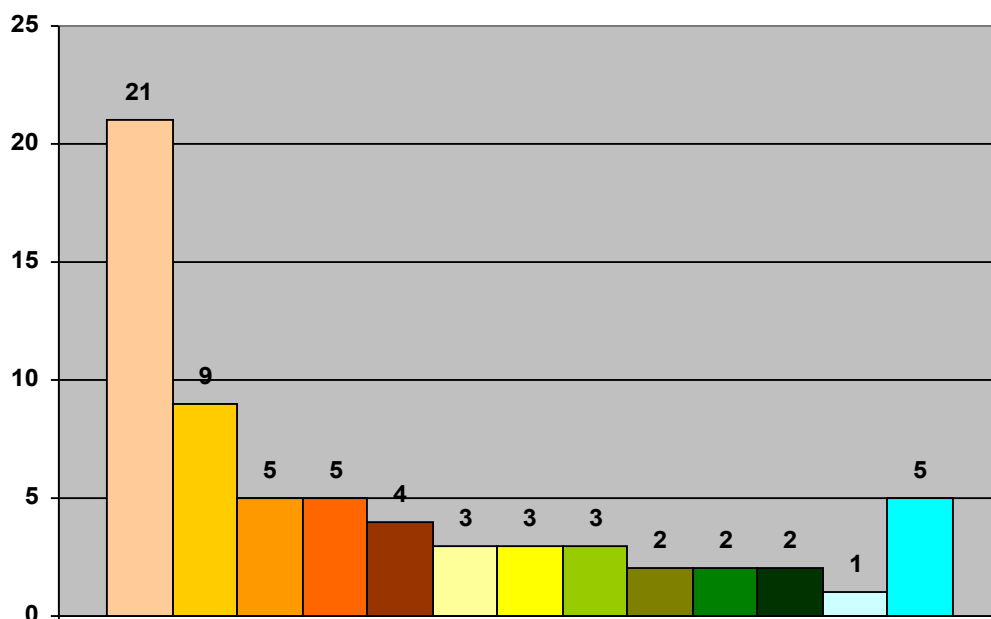
A l'hora de determinar on s'ubiquen els patis per edificar cases i altres patis descoberts, s'observa l'hegemonia dels nous barris emergents, cap a on es dirigeix tota l'activitat constructiva de les successives dècades: *barris del Rajolar, les Serrades i les Eres, i el Campet*, principalment.

TOTAL MOSTRA PATIS (1757-1817)

	Patis per fer casa	Patis descoberts
Barri del Rajolar	21	
Barri de la Serrada	9	
Barri de les Eres	5	1
Barri del Calvari	5	2
Barri del Campet	4	
Barri dels Terradets	3	1

Barri de la Serrada de Pastor	3	1
Barri de la Font	3	1
Barri del Miramar	2	
Barri de les Fontetes	2	
Barri de l'Atzavara	2	1
Rval de Barcelona, és Serrada de Pastor	1	
Barri de la Serrada de Portolés	1	
Barri de les Roquetes	1	
Esquenes del raval de València	1	
La Font i Serrada de Pastor	1	
Barri del Palau		1
Barri de la Moreria		1
Carrer Major		1

UBICACIÓ DELS PATIS PER FABRICAR (1757-1817)



L'última mostra dels edificis que hem estudiat, abarca diferents tipus de construccions: parideres i corrals de ramat, pallers, casetes de llaurança i altres tipologies (cellers, trulls, etc.).

CELLERS, ERES, FERRERIES, CORRALS, PALLERS, I ALTRES EDIFICACIONS

Pel que fa als corrals i parideres, la ubicació se circumscriu principalment en dos àrees: el primer espai pertany als extrarradis immediats de la vila vella, és a dir, la gènesi del creixement que el poble va tindre fora murs (el Miramar, l'Atzavara, els Terradets i el Calvari) que compta amb àrees extenses per expandir-se encara; i en un segon terme, les construccions rústiques que trobem arreu del terme municipal per tancar els ramats, concentrats principalment a partides com les Mallades, el Mas de Pauner, Benifaet i la Serra.

Els pallers solen emplaçar-se en zones d'equivalència als corrals de ramat, és a dir, dins del nucli urbà però als extramurs: al barri dels Terradets, a la vora del Camí Reial de Castelló i al barri del Calvari.

TOTAL PARIDERES, PALLERS I ALTRES (1757-1817)

	Paridera	Paller	Caseta	Altres
Les Mallades	3		1	1
Barri del Miramar	3			
Barri dels Terradets	2	2		2
Barri de l'Atzavara	1		2	1
Barri del Calvari	1	1		2
Benifaet	1			
Carrer que puja de la Plaça del Carme a la Moreria i el Madsan	1			
El Mas	1			
L'Arenal	1		1	1
La Serra	1			
Mas de Pauner	1			
Molí del Saloni	1			1

(Vilafamés)				
Barranc de les Bèsties				1
Barri de la Font			1	1
Barri de la Moreria				1
Barri de la Costereta		1		
Barri de les Eres				4
Camí Reial de Castelló		1		1
Canet (Castelló)			1	
Carrer de l'església				1
Carrer Major				1
Carrer Fondo				3
El Fondo				1
El Raval				1
Esquenes del raval de València				1
Junt al barranc d'esta vila				1
Barri de la Serrada				1
La Vall			1	
Molinàs o Alquerieta				1
Raval de Barcelona				4
Era del Moro				1
Plaça Nova				1
Raval de València				1
Taxida (Castelló)				1
Barri del Forn Vell				1

Per concloure, hem cregut oportú considerar tot un seguit de casetes de llaurança, que serveixen per guardar les ferramentes agrícoles o per les variades activitats del camp que es duen a terme a l'època moderna. Així, majoritàriament, les trobem emplaçades fora del casc urbà, per bé que les finques treballades solen estar lluny de casa: les Mallades, l'Arenal, la Vall, etc. , per bé que apareix un parell d'edificacions d'aquest tipus al barri de l'Atzavara.

ELS CELLERS DEL VI

A causa del cultiu creixent de la vinya, s'observen construccions relacionades amb la transformació vitivinícola al carrer del Calvari, el carrer Major, el carrer Fondo, el Raval

de València, el Raval de Barcelona i el camí reial, i els barris de la Serrada i de la Font. Aquest creixement comença a ser veritablement important a partir de finals del segle XVIII (dècades dels 80 i 90) i sobretot amb l'arribada del Vuit-cents, que li dona un decidit impuls a aquest cultiu de manera intensiva i extensiva.

El que tenen en comú els espais on es concentren els cellers de Borriol és que compten amb casalicis més amplis i espaiosos que la majoria dels habitatges que se circumscriuen dins de la vila antiga, la qual cosa permet que els terratinents i els llauradors amb certes rendes puguin edificar cases més aptes per desenvolupar les tasques agrícoles. En algun contracte se'ns delimiten les mesures dels cellers, com és el cas de la venda que fan de'un d'ells emplaçat al barri de la Font, en data de 25 de juny de 1815, Josep Albella i Josepa Maria Pallarés, consorts, a Blai Bernat. Així, s'especifica que conté 28 pams de llargària i 14 d'ample, i li'l venen per preu de 32 lliures de moneda reial valenciana. Aquest és més espaiós que el celler citat durant el 13 d'octubre de 1799, de 18 pams d'ample i 14 de llargària, amb la meitat de descobert annex. La resta de referències vénen donades tot seguit:

<i>Data</i>	<i>Propietaris</i>	<i>Producte</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Límits</i>	<i>Preu</i>
16-II-1772	<i>Vicent Franch</i>	Casa d'habitació amb el celler contigu.	Barri del camí del Calvari.	Esquenes del dit camí i casa de Jaume Pallarés.	475 10 s
15-X-1775	<i>Vicent Franch amistançat amb Antònia Falomir</i>	Casa d'habitació amb el celler contigu.	Barri del camí del Calvari.	Esquenes del dit camí i casa de Jaume Pallarés.	475 10 s
25-XI-1797	<i>Miquel Safont a Josep Safont</i>	Un celler que està adjunta al casa on viu.	El Raval	Cases de Manuel Llorens i Francesc Vilarrocha, per davant amb Vicent Portolés, Raval de València enmig.	14
17-XII-1797	<i>Vicent Pastor</i>	Un celler .	Junt al barranc d'esta vila.		279 16 s

13-X-1799	<i>Bartomeu Pallarés i consort a Joan Vicent</i>	Un celler de posar vi de 18 pams d'ample i 14 de llarg amb la meitat del descobert annex al celler.		Cases de Josep Pallarés, Teresa Pallarés vídua de Vicent Falomir, venedors i comprador.	49
20-V-1800	<i>De Batiste Bernat</i>	El trull i el celler de vi al carrer Fondo per 30 l.	Carrer Fondo		30
21-V-1807	<i>Francesc Gregori</i>	Meitat d'una casa i "truxal" de vi	Barri de la Serrada	Camí reial	190
25-XI-1807	<i>Dels béns del difunt Pascual renau</i>	Un pati descobert amb paller i lagar tot junt en el barri de la Costereta			
20-I-1808	<i>Marianna Vilarrocha, viuda, als seus 4 fills</i>	Caseta ubicada al costat del celler de Joan Falomir.	Barri de la Font		
12-III-1811	<i>Josep Santamaria</i>	Casa amb el seu "lagar y seller y todas ainas del Lagar" .	Carrer d'allà fora que ix cap a Barcelona, limita amb el camí reial.		
10-III-1815	<i>Albert Vilarrocha amb Magdalena Falomir</i>	Casa que limita amb el celler dels hereus de Gaspar Falomir.	Carrer Major	Limita per un costat amb Casa Capitular, d'un altre costat amb un lagar dels hereus de Gaspar Falomir.	
26-IV-1815	<i>Josep Renau i Teresa Llorens</i>	Casa amb celler de vi (lagar)	Raval de València		200
25-VI-1815	<i>Josep Albella i Josepa Maria Pallarés consorts a Blai Bernat</i>	Un "lagar" de 28 pams de llargària i 14 d'ample	Barri de la Font		32

S'observa una oscil·lació molt extrema del preu dels cellers, però potser es deu a que en el preu d'algunes construccions s'inclou també l'habitatge per viure la família, patis o altres edificacions annexes que augmenten el valor. No obstant, si observem el que importen els cellers del *barri de la Font* (32 lliures) i del *carrer Fondo* (30 lliures), podem establir una idea aproximada de quant podrien costar.

LES ERES

Les eres de trillar solen situar-se als entorns immediats del casc urbà i, algunes d'elles, ja han estat engolides pel mateix procés d'eixample urbanístic, és el cas de les ubicades al barri de l'Atzavara o el barri del Calvari. Especialment significatiu és el nombre d'eres que s'emplacen en la vessant oriental del casc urbà, seguint l'eix del camí reial en direcció a Barcelona, ja que és on es desenvolupa la nova barriada de *les Serrades*, coneguda precisament amb el nom homònim de *les Eres*. Altres mostres de la toponímia urbana que es referencien són l'Era del Moro³¹⁹, situada al Barri de Remolins. Quant a les eres ubicades fora de l'extrarradi del casc urbà, quasi sempre solen pertànyer a algun mas del terme o a zones com *l'Arenal* i *l'Horta de Llanda*, prop del riu Sec. L'activitat d'aquests llocs era prou intensa, fet que es demostra en algunes de les condicions d'alguns contractes notariais: *teniendo drecho para trillar en la era lunes y martes, miercoles y jueves Cristoval, y viernes y sabado Vicente*³²⁰...

Data	Propietaris	Producte	Ubicació	Límits	Preu
20-III-1757	<i>Vicent Falomir de Vicent</i>	Era de trillar.	Partida de les Eres.		20
16-XII-1763	<i>Vicent Valls i consort amb Josep Chiva</i>	Casa que limita pel costat amb l' Era dels Falomirs.	Raval de València.	Casa d'Antoni Galbe i Era dels Falomirs. Freginal de Jaume Pallarés. Esquenes de la casa de la vídua de Francesc Vilarrocha carrer enmig.	
1-IX-1763	<i>Per Joan Pastor de Borriol</i>	Casa al barri del camí de la Font de la Serrada que	Camí de la font de la Serrada.	Cases de Josep Pastor fill seu, cases i terra de l'atorgant i era de Vicent	

³¹⁹ Venda de l'era de trillar i els patis annexos, de mig jornal de terra, que fa Vicent Esteve major, Vicent esteve menor, Josep Esteve i Batiste Esteve menor en anys, a Vicent Pallarés i Josep Esteve major; el dia 29 de gener de 1802, pel preu de 66 lliures de moneda reial valenciana (AHPC).

³²⁰ Testament de Cristòfol Aragon i consort, el 5 de febrer de 1809, en què es comenta la possessió d'1 jornal de terra amb garroferes i una era de trillar a l'Horta de Llanda, camí de l'horta d'Avall i senda del molí fariner (AHPC).

		limita per davant amb l'era de Vicent Campabadal.		Campabadal carrer enmig.	
15-XI-1775	<i>Vicent Campabadal a Josep i Manuel Safont</i>	Pati de 2 navades per fer casa que limita amb l'era de Vicent Campabadal.	Barri de les Roquetes	Davant amb casa de Batiste Gregori carrer enmig; esquenes i un costat amb casa i era del venedor; i casa d'Albert Llansola.	
8-XII-1795	<i>Entre Josep Vicent i Gaspar Portolés germans</i>	Heretat garroferar. Gaspar Portolés amb era de trillar blat i dret a usar-la ambdós germans en vida.	Partida de la Bassa del Cànem.	Josep Falomir, hereus de Vicent Chulvi, Josep Vicent.	
25-I-1796	<i>De Josep Batalla i consort</i>	Casa que limita amb el carreró que puja a l'era de trillar de l'Omet.	Raval de Barcelona	Bartomeu Sans major, Vicent Gregori, casa de Josep Luna carrer enmig i esquenes, carreró que puja als Terradets i era de trillar <i>del Homed.</i>	
26-III-1800	<i>Venda de Vicent Bernat i consort a Francesc Pitarch</i>	Una era de trillar amb un bancal de terra campa annex.	Partida de les Eres del Calvari.	Pere Bernat, Camí Reial, Pere Llobet i Pasqual Pauner.	15
29-X-1800	<i>Noces entre Josep Domingo i Isidora Castellano</i>	Heretat amb paridera de tancar ramat, era de trillar , una vinya, i la resta de terra per conrear blat	la Serra.	Vicent Ramos, Josep Llorens menor, Josep Falomir i Vicent Domingo.	

L'oscil·lació de preus del que costa una era ens la faciliten dues escriptures: en data 20-III-1757 el preu és de 20 lliures i la ubicació és la *partida de les Eres* (a extramurs), mentre que en data de 26-III-1800 el preu d'una era de trillar amb un bancal de terra campa annex a la partida de *les Eres del Calvari* (també a extramurs), és de 15 lliures.



FERRERIES

La ubicació de les ferreries es focalitza en dos llocs pràcticament relacionats: el *Raval de Barcelona* i el *barri dels Terradets*, encara que durant el primer terç del segle XIX s'originen nous topònims urbans que delaten l'augment paulatí d'aquest ofici, és el cas del carrer de les Ferreries i de la plaça homònima. A més a més, el nombre de borriolencs dedicats al treball de la forja també es veu incrementat amb el devenir del temps, tant els mestres i oficials com els peons que aprenen l'ofici, ja que han d'atendre les necessitats creixents d'una població en contínua puixança.

En una escriptura de 1753, que pertany al notari Joseph Busquets (ARV), signada a lloc d'Alfagar, de 23 de desembre, deduïm les mesures d'una d'aquestes construccions. El senyor *Josep Maria Boil d'Arenós* concedeix en establiment a Vicent Falomir, ferrer, veí de la vila de Borriol, un solar per fer una navada de casa de Ferreria de 16 pams

d'ample i 32 de llarg al *Raval* de la vila, i en la part dita del *Raval de Barcelona*, que limita per un costat amb casa de Vicent Falomir ferrer, per dos parts amb la dita placeta i per un altre amb el carrer, l'establiment del qual ha de complir amb la millora de l'esmentat pati en quatre anys, a més de pagar tots els anys 2 sous el dia de Sant Joan de juny, i el lluïisme en cas de transportació i resta de drets emfitèutics.

<i>Data</i>	<i>Contractants</i>	<i>Producte</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Límits</i>	<i>Preu</i>
27-IV-1757	<i>Josepa Chiva a favor de Josep Chiva tutor</i>	Casa ferreria	Barri dels Terradets	Casa dels hereus de Vicent Falomir el major, cases de Josep Vaquer carrer enmig. Esq: Casa dels referits menors. Dav: Casa de Josep Chiva tutor carrer enmig.	37 l. 10 s.
12-IX-1780	<i>Gaspar Luna i Marianna Castellano</i>	Meitat d'una casa, més la botiga de ferreria.	Raval de Barcelona.	Casa de Vicent Luna i camí reial; Esq: Casa d'Antoni Pallarés dit raval carrer enmig. Dav: Casa de Vicent Falomir mitjançant el camí reial.	
29-XII-1818	<i>Arrenda el forn nou Josep Portolés</i>	Diu que el forn nou està al carrer de les Ferreries.	Carrer de les Ferreries.	Limita amb casa d'Antoni Portolés, amb casa de la viuda de Vicent Santamaria, per les esquenes amb pati de Vicent Falomir.	

De la relació que obtenim dels ferrers d'ofici, observem un augment progressiu que s'arrossega sobretot arran dels darrers anys del segle XVIII.

BOTIGUES DE GARROFES

L'eclosió de la garrofera al llarg de tot el segle XVIII, que va portar parell l'abancament massiu i la roturació de moltes terres ermes del terme, també va afectar

a la fesomia urbana relacionada amb el cultiu, és el cas de les botigues de garrofes que es van construir per albergar el fruit. Els immobles millor preparats se situaren als grans casalicis que es desenvolupen als ravals de la vila, tal i com es constata amb els cellers del vi. Es tracta d'obres molt més espaioses que els habitatges que s'adscriuen dins dels murs, atès que responien a realitats econòmiques i socials d'altres temps. Així, la majoria de botigues de garrofes del casc urbà s'ubiquen al Raval de València i el carrer de Sant Roc, que són uns vials òptims per acometre la descàrrega dels sacs, a causa de la seua pendent i de tindre a les seues esquenes els carrers paral·lels en un graó inferior, a mode de *descarregadors*, la qual cosa permet abocar el fruit de dalt a baix i emmagatzemar-lo en aquesta espècie de sitges.

<i>Data</i>	<i>Propietari</i>	<i>Producte</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Límits</i>
21-VII-1757	<i>Maria Ramos</i>	Botiga de les garrofes.	Carrer que ix al Raval de València.	Casa de Josep Ramos el menor fill seu, botiga de Batiste Pastor carrer enmig, esquenes de la casa dels hereus de Josep Balaguer carrer enmig., davant amb descobert de la casa de Josep Ramos fill seu.
20-III-1757	<i>Bernarda Falomir</i>	Casa que limita d'un costat amb la botiga de garrofes de Jaume Pallarés.	Raval de la vila de Borriol, carrer de Sant Roc	Casa de Jaume Pallarés, botiga de garrofa de Jaume Pallarés, per davant amb casa de Vicent Bernat i per les esquenes amb carreró del Cementeri.

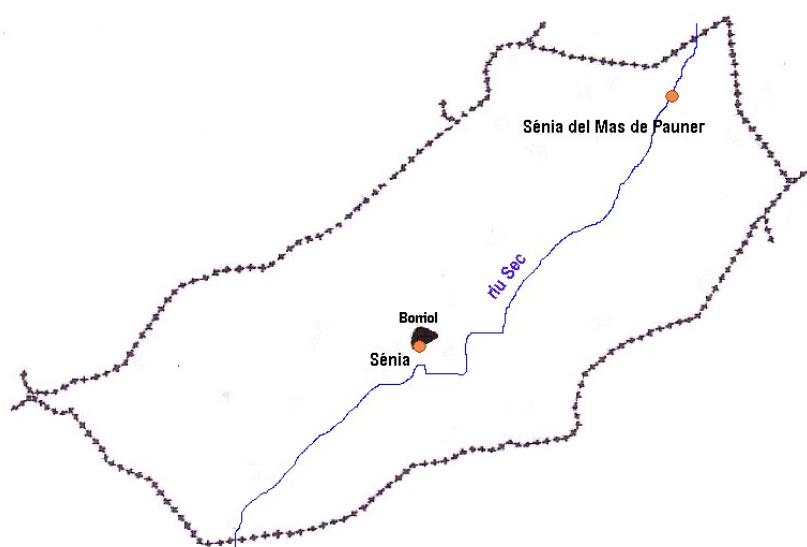
SÉNIES

Les sènies, encara que no tan nombroses com en altres termes municipals, també van tindre una importància cabdal en l'exploració de l'aigua a les dos marges del riu Sec. Així, encara que n'hem pogut datar poques en les escriptures notarials dels segles que ens ocupen, ens resten les mostres arquitectòniques d'algunes d'elles que pertanyen a aquesta època i romanen en peu. Quant a les citades en aquestes fonts, destaca la sènia del Mas de Pauner, a la partida de les Costes de la Pobla; i la sènia de Jacinto, de la qual desconeixem la seua ubicació, en tant que sols indica que limita amb l'assagador.

Cal referenciar, igualment, el fet que existisquen sènies dins del casc urbà, just a extramurs, la qual cosa evidencia que la població està creixent i s'anirà engolint algunes de les edificacions que ja havien estat consolidades en dècades precedents, és el cas de la sènia que va vendre Vicenta Aragon a Jaume Pastor l'any 1775, enclavada a les esquenes del Raval de València.

Data	Propietari	Producte	Ubicació	Límits	Preu
23-VII-1775	<i>De Vicenta Aragon viuda de Jaume Pallarés</i>	V. Aragon vengué terra de 3 fanecades de regadiu amb una sènia i pati per fabricar casa a les esquenes del Raval de València, a Jaume Pastor, llaurador i gendre seu, per 400 lliures.	Esquenes del Raval de València.		
5-I-1797	<i>Josep Pastor de Vilafamés arrenda mas a Josep Ucher i consort</i>	J. Pastor de Vilafamés, arrenda el Mas de Pauner i els seus annexos per 4 anys a Josep Ucher i Bàrbara Lasaga, per 115 lliures cada any, i entre altres capítols es diu que han de treballar les terres esmentades i mantindre en bon estat la sènia.	Mas de Pauner	Vicent Esteve, Vicent Blasco, Camí Reial, Miquel Portolés i Francesc Santamaria.	115
20-XII-1801	<i>Batiste Portolés</i>	Mig jornal de terra campa amb garroferes, figueres i	La Sènia de Jacinto	Assagador	41

Amb tot, i tal com hem explicat en l'apartat que dediquem a les obres hidràuliques, les sènies foren construccions que començaren a proliferar arreu del territori mediterrani a les darreries del XVIII i el XIX, sobretot quan molts terrenys erms i part del secà seran roturats i preservats per a nous cultius de regadiu.



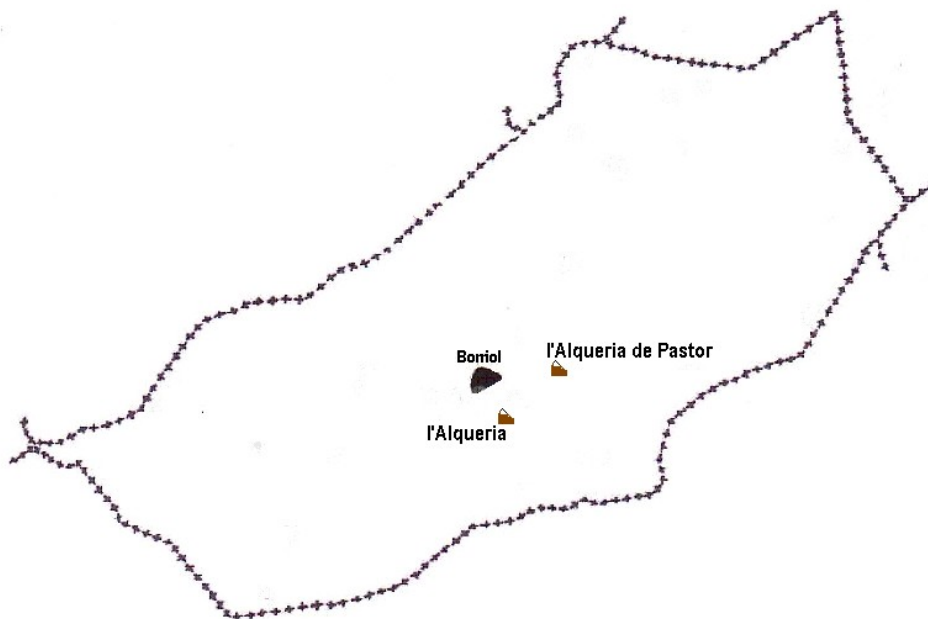
ALQUERIES

Les alqueries esdevenen, juntament amb els masos, l'exemple de poblament dispers per antonomàsia de les nostres terres, encara que responen a realitats diferents i la casuística d'uns i d'altres difereix quant a la seua ubicació i al paper que desenvolupen. Habitualment, hom parla d'alqueries del terme per referir-se a aquelles construccions que s'emplacen a les planes i vaguades més fèrtils de la ribera del riu Sec, en ple regadiu d'horta. Per la seua banda, ens reservem l'apel·latiu de mas per referir-nos a les construccions no sols de les partides serratines i muntanyenques, sinó dels terrenys de secà en general de tot el terme de Borriol.

A més a més, en aquest capítol també fem al·lusió a les propietats que els terratinents borriolencs ostenten al terme veí de Castelló de la Plana, on la construcció de les alqueries és infinitament major que en el cas de Borriol. Així, de les quatre alqueries documentades, dos d'elles pertanyen a Castelló: ubicades a les partides de *Taxida* (alqueria amb 16 fanecades de terra d'horta) i de la *Bassa de Canet* (bancal i 1/3 part de la casa alqueria).

<i>Data</i>	<i>Propietari</i>	<i>Producte</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Límits</i>
16-III-1757	<i>Vicent Chulvi i Josepa Llansola consorts</i>	Alqueria amb 16 fanecades de terra horta.	Taxida (Castelló)	
2-VI-1781	<i>De Marianna Gregori viuda</i>	Una fanecada i mitja de terra horta.	Horta Amunt, al lloc dit l'Alqueria de Pastor	Josep Chiva, Gaspar Falomir, hereus de Vicent Castelló i Miquel Esteve.
6-III-1807	<i>Gaspar Falomir</i>	Bancal i 1/3 part de la casa alqueria	Bassa de Canet (Castelló)	

Per la seua banda, les alqueries del terme de Borriol, a banda de ser molt escasses, es redueixen a *l'Alqueria* o *l'Alquerieta* dels voltants del molí fariner, que no hem referenciat perquè apareix en nombroses escriptures i de vegades com a nom de la partida homònima; i l'alqueria de Pastor, situada a la partida de l'Horta Amunt.



Altres edificacions que s'especifiquen però no indica la seua ubicació són la *carnisseria*, les dos *tendes* i la *taverna*. Pel que fa als *forns*, que hem tractat en el capítol dels arrendaments, comptem amb dos habitacles consolidats durant el segle XVIII (*forn vell* i *forn nou*) i dos nous establiments que es duen a terme a principis del segle XIX. El *molí fariner* no veurà augmentat el nombre d'edificis en tot el període, i continua essent monopoli del senyor arran de l'època feudal. Fins ben entrat el segle XIX, no recaurà en les mans privades de la família Babiloni. Per últim, cal citar les nombroses *porcelles* i els *corrals*, així com unes *cavallerisses* al Raval de Barcelona i unes *quadres* per al ramat al Camí Reial de Castelló.

VII. ECONOMIA DEL BORRIOL DEL SEGLE XVIII



7.1. ASPECTES SOCIOECONÒMICS.

CRISI DE L'AGRICULTURA TRADICIONAL I CONFIGURACIÓ DEL NOU RÈGIM AGRARI

L'època que comprén la segona meitat del segle XVIII i el primer terç del segle XIX es caracteritza, com hem comentat anteriorment, per la crisi paulatina de l'Antic Règim i per l'establiment de les bases de la revolució burgesa. Vertaderament, la crisi conjuntural arrancarà amb els esdeveniments del 1808, quan es pot donar per encetat un procés revolucionari discontinu de caràcter antifeudal que culminarà el 1843 amb la consolidació d'un model de societat capitalista i d'estat liberal.

La societat valenciana de finals del Set-cents continua caracteritzant-se per articular les relacions agràries al voltant del senyoriu com a unitat d'organització econòmica fonamental, dintre el marc polític de l'estat absolut. Així, assistim al que es coneix com feudalisme tardà, on la renda senyorial com a mecanisme d'exacció continua plenament vigent. Ara bé, queda patent, com hem demostrat amb els capítols precedents d'aquesta

tesi, que ens trobem davant d'una societat en transició, enmig d'un context de creixement econòmic important encapçalat per l'agricultura i que, de manera paral·lela veurà sorgir una incipient burgesia de caràcter agrari i mercantil.

Amb tot, es pot afirmar que la societat valenciana i borriolenca de finals del XVIII i inicis del XIX no es tracta d'una societat endarrerida o refeudalitzada, tal i com constata A. Aguado³²¹, ja que la burgesia local prendrà part ferma per la lluita antisenyorial, amb la finalitat última de fer-se amb la propietat de la terra. Els avanços legislatius que es produiran durant el segle XIX (*dissolució del règim senyorial, desamortitzacions, desvinculacions, abolició del delme*, entre d'altres) estan directament lligats amb la transformació progressiva de les relacions socioeconòmiques, com és el cas del desenvolupament de les relacions capitalistes i del triomf de la propietat privada de la terra, la qual esdevé una mercaderia.

Per tant, la consolidació d'aquesta societat i economia capitalista al llarg del XIX, no sols és el resultat d'un procés revolucionari, sinó també la conseqüència d'un desplegament econòmic encetat la centúria anterior. En eixe context, es desenvoluparan les primeres embranzides revolucionàries, la primera de les quals s'originarà durant l'època de la *guerra del francès* (1808-1814), que també causarà un moment d'estancament econòmic a causa de les conteses bèl·liques. No fou però, fins el *Trienni Liberal* (1820-1823) en què es va dur a terme una primera institucionalització de la legislació revolucionària, ja que la resta d'anys es van caracteritzar per sengles períodes absolutistes: el *Sexenni* homònim (1814-1820) i l'*Ominosa Dècada* (1823-1833), dos etapes en què es deixarà entreveure l'esgotament del model tradicional.

Amb la present tesi, que té com a fita l'any 1833, he pretés analitzar tot aquest compendi d'anys en què el model de societat de l'Antic Règim trontolla i agonitza per

³²¹ AGUADO, A. M. (1992): "La crisi de l'Antic Règim i la Revolució burgesa: les bases contemporànies del País Valencià (1789-1843)", dins de *Història Contemporània del País Valencià*. Ed. Tabarca. València. Pp. 11-13.

donar pas a una nova societat capitalista, que es gestarà sobretot arran de la dècada de la revolució, els anys que comprén la regència de Maria Cristina i la regència d'Espartero (1834-1843). Caldrà confirmar, amb treballs sobre les dècades advenidores, quin ha estat el grau d'assoliment dels objectius de la revolució burgesa a les nostres terres.

No obstant, la nova societat no va ser quelcom instantani, ja que es va anar originant al llarg de les dècades anteriors, com ja hem citat. Açò s'explica pels nombrosos casos de conflictivitat social, demandes dels consells, denúncies dels camperols i els informes de corregidors a les postries del Set-cents, que a Borriol també seran constants, tal i com hem vist. S'esdevenia la descomposició del vell ordre social agrari que preocupava a la monarquia:

- Enfrontaments entre llauradors i ramaders per l'expansió de l'agricultura (plets de disputa de les herbes del Quart de la Vall).
- Conflictes entre propietaris i arrendataris a causa del règim d'explotació de la terra.
- Disputes entre llauradors i jornalers arran el procés d'expropiació camperola i de la designat accentuada per la privatització de les terres comunals.
- Oposició dels xicotets arrendataris a l'interés dels grans en fer-se amb la major part de la terra.

Aquest marc de circumstàncies va precipitar la fi de l'Antic Règim i enmig d'aquest entramat, la crisi va fer palesa la necessitat de desenvolupar una llei agrària que corregira les desigualtats en la possessió de la terra, una concepció que va ser defesa durant el regnat de Carles III (*Expediente de Ley Agraria*), encara que s'inspirava ideològicament més en el passat que en els nous principis de la *ciència econòmica* (RUIZ, p. 211). Amb la idea d'afavorir la igualtat en la possessió de la terra sense

alterar els dominis es va dur a terme la *reforma de Campomames*, partidari d'una llei agrària que devia inspirar-se en persones il·lustres com els romans i imitar models de l'antiguitat clàssica, tot amb la intenció última d'ésser útils a l'Estat. L'objectiu igualitari que s'havia marcat no es va dur a terme com es va projectar, i tan sols es van aprovar disposicions en contra dels desdonaments (*desahucios*) i en favor de la taxa d'arrendaments, així com a intents de repartiment de terrenys erms i de terres municipals.

Les queixes i el descontent, promoguts en alguns casos per les antigues autoritats municipals, propiciaren la introducció de reformes en l'agricultura, però no arribaren a qüestionar en cap moment els senyories i les primogenitures (*mayorazgos*) o l'amortització eclesiàstica. Aquesta reforma no convenia a la burgesia agrària. Els interessos de la burgesia agrària i de la noblesa propietària eren oposats a qualsevol reforma de l'agricultura que corregira les desigualtats econòmiques i els dos grups lluitaren per retallar el domini territorial de les corporacions municipals i de la Corona, la qual cosa va avançar la fallida hisendística de la monarquia absoluta abans que es vera afectada la propietat eclesiàstica.

La monarquia absoluta no arribà a aprovar una llei agrària que trastocara el procés de transformació que s'estava donant a favor de la gran propietat, ja que el *Expediente de Ley Agraria* que va impulsar el Consell de Castella, no va conduir a cap alteració substancial de la situació. No existeix una continuïtat entre la reforma agrària liberal i la llei agrària imaginada pels il·lustrats.

Amb les noves mesures legislatives que pretenia abordar la revolució liberal es perseguia un augment de la producció i, a la llarga, el benestar general (GARCÍA i GARRABOU, pp.17-18), encara que assolir aquest factor depenia de multitud d'aspectes. Cal assenyalar que la reforma agrària liberal es presenta històricament com la continuació de la reforma del règim agrari empresa pels il·lustrats, sobretot a partir de la dècada dels seixanta del segle XVIII, amb un seguit de mesures com:

- Liberalització del comerç de grans.
- Liberalització del mercat de treball jornal·ler.
- Repartiment de terres municipals, encara que no fóra en propietat.
- Llibertat per tancar les finques particulars quan estigueren arbrades, o foren oliverars o vinyes i hortes amb fruiters.
- Limitació dels privilegis de la Mesta.
- Desamortització de propietats pertanyents a mans mortes políticament dèbils (co·legis majors, hospitals...) o indefenses (jesuïtes expulsats).
- Perfeccionament de la propietat particular amb la reducció d'alguns tipus de censos.

El contingut de la reforma agrària liberal es refereix a dos grans qüestions: les transformacions que afecten a la propietat i ús dels factors de producció, d'una banda; i els canvis en la distribució dels productes.

Quant als canvis en la propietat i en l'ús dels factors productius, les reformes legislatives perseguien un objectiu: implantar un règim de propietat dels factors productius en què la titularitat dels mateixos fóra "particular", amb llibertat d'ús i disposició.

Amb tot, al llarg dels capítols que succeeixen a la següent contextualització general, tractarem d'explicar quines han estat les conseqüències d'aquestes circumstàncies en el context local valencià i, de retruc, en el de Borriol, el qual hem delimitat amb la investigació de camp.

7.1.1. ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT

El règim de propietat de la terra en l'agricultura tradicional al llarg de la segona meitat del segle XVIII mantenia una sèrie de trets que xocaven amb el concepte de propietat burgesa.

El primer d'ells, ha estat analitzat anteriorment amb les tres visites pertanyents a l'Arxiu del Regne de València. L'*amortització* era la propietat en *mans mortes* que no podia ser venuda excepte en ocasions especials. D'aquest tipus eren les propietats eclesiàstiques, dels municipis i de les primogenitures o vincles familiars amb titulars nobiliaris, i assolien al voltant de la meitat de tot el territori espanyol.

El segon tret era el *caràcter col·lectiu de la titularitat de la propietat*, que afectava a terres del clero i dels ajuntaments. La tercera característica es refereix a la *divisió de dominis*, directe i útil, que estava prou generalitzada al País Valencià. Per últim, a nivell més ampli, cal parlar de reglamentacions que contemplaven l'interès col·lectiu dels pobles o particular de grups influents com la Mesta. El lot més nombrós de disposicions legislatives de la reforma agrària liberal fou concebut per eliminar aquests trets de la vella propietat territorial i garantir la llibertat de l'activitat agrària.

La condició de l'agricultor valencià d'aquesta època estava influïda per molts factors, i especialment important era, a més de tots els condicionants sociopolítics, el medi físic,

ja que els fenòmens naturals dibuixaven un paisatge fruit de les transformacions d'altres temps, que ara també es proposava canviar parcialment. La manera de treballar les terres dels camperols borriolencs era majoritàriament de tipus familiar, a l'igual que la majoria de senyorijs valencians i, en molt poques ocasions, es produí un important procés d'assalariament. Pel que fa als arrendaments, sols un xicotet grup de terratinents el posarà en pràctica, degut a l'extensió del seu patrimoni. Seran contractes complets, amb tot un seguit de prerrogatives relatives als adobs, al nombre de llaurades per any, les rotacions, la neteja de males herbes, etc. *“...otrosí y último que dicho arrendador tenga la obligación en el último año de dicho arriendo de dejar arrancados a sus costas y a tierra blanca como es costumbre todos los alfalses que huviese sembrados en dichas huertas...”*

30 gener 1763 Arrendament de terres de Vicent Chulvi el menor a Josep Hucher (AHPC)

L'estructura de la propietat al segle XVIII a Borriol presenta un procés de bipolaritat que, per una part es distribueix entre una majoria de xicotets propietaris i per una altra banda, es reparteix entre una minoria terratinent. Les propietats solen ser variades: franques i lliures, propietats comunals i propietats subjectes al domini del baró de la vila. La informació de què disposem al voltant d'aquest tema, present en els registres notariais, es refereix quasi sempre als llauradors, amb poques al·lusions als arrendataris i jornalers.

La concentració de la propietat durant els segles XVI i XVII a Borriol era major que en la centúria posterior. Podem afirmar que hi ha un elevat grau d'accés dels agricultors a les terres que, amb el devenir dels anys, s'anirà fragmentant d'acord amb les particions hereditàries, especialment a partir de la Nova Planta. Progressivament, els béns se

segreguen a parts iguals entre els hereus, sense opció a desheretar, excepte en alguns casos de famílies benestants que evitaren la disgregació del patrimoni i li retrans al fill millorat els béns de l'heretat. Eixe procés d'atomització de les propietats anirà generant de manera paulatina la mà d'obra jornalera de les dècades que estan per vindre. No obstant, amb l'arribada del segle XIX, comencen a observar-se casos puntuals de concentració de propietats, a causa de la venda de patrimoni de les classes més baixes, tal i com constatem en els resultats obtinguts de les gràfiques de divisió de les parcel·les de secà i de regadiu.

Així, la majoria de les famílies deixaven la seua herència per mig del sistema de subdivisió, quasi sempre a parts iguals o molt paregudes. Quan entrava la vídua o el vidu en el repartiment amb els fills, s'empraven diferents fórmules: de vegades la major part era per a les vídues i de vegades era per als fills, i en altres ocasions els descendents rebien els béns agraris i l'esposa es quedava amb la propietat de la casa, o casos en què es tendia a l'equilibri entre les dos parts.

Tot seguit reproduïm un quadre que pertany a la partició extrajudicial de l'herència d'una veïna de Borriol, de nom Maria Llorens, on es resumix eixa fragmentació dels béns de les famílies borriolenques que trobarem al llarg de tot el segle XVIII.

20 de març de 1757. Partició extrajudicial de l'herència de Maria Llorens i de Falomir vídua (AHPC)

Hereu	Producte heretat	Ubicació	Valor (lliures)
Vicent Falomir de Vicent	Una fanecada i mitja de terra horta.	Horta Amunt	130
	Era de trillar.	Partida de les Eres	20
	11 lliures que ha de cobrar d'un particular d'Alcanyís.		

	20 lliures que ha de cobrar del Marqués de Boyl.		
Marianna Falomir	Heretat garroferal i olivar amb algunes figueres.	les Forques	131
	Una fanecada de terra horta.	Al Clot, nomenada l'Horta Amunt	60
	50 l. que ha de cobrar del Marqués de Boyl.		
Joan Falomir	300 lliures d'una heretat.	Benifadet	
	Heretat panal.	Perxets	110
	3 jornals de terra vinya amb la seua caseta.	La Vall	110
	2 fanecades de terra horta.	Horta Mitjana	160
	Una fanecada de terra horta.	Horta d'Amunt, al lloc del Clot	60
	Mul pèl tordillo aparellat		45
	Un gallec.		10
	50 lliures que ha de cobrar d'un veí de Rafels del Regne d'Aragó.		
	50 lliures que ha de cobrar de Josep Chiva de Borriol.		
	30 lliures que ha de cobrar d'un veí de la vila de Val de Robres del Regne d'Aragó.		
	2 porcs estimats en 20 lliures.		
	55 lliures en roba que ha d'entregar a la seua germana Bernarda per la millora del terç.		
	30 lliures en béns mobles		
	50 lliures en moneda de plata.		
	20 lliures que ha de cobrar d'un veí de Moncofa.		
50 lliures per part de sa casa que li va tocar en la partició que es féu dels béns de son pare i sa mare.			
Bernarda Falomir	Casa	Raval de la vila de Borriol, carrer de Sant Roc	270
	2 heretats de garroferal i olivar.	El Palmar	150
	2 jornals de terra vinya	La Vall	60
	Fanecada i mitja de terra horta.	Horta Amunt, a la font d'En Pere.	110
	Cens de capital de 75 lliures que		

	correspon a l'herència Miquel Bernat de Borriol.		
	Un cens de 100 lliures que correspon i paga Josep Manyà de Castelló de la Plana.		
	Mul pèl negre aparellat estimat en 100 lliures.		
	Un mul "moino" aparellat estimat en 70 lliures.		
	29 lliures que ha de cobrar d'un veí de Pedralba.		
	11 lliures que ha de cobrar d'un veí de Lliria.		
	20 lliures en béns mobles, joies que li ha de lliurar el seu germà Joan Falomir.		
	80 lliures que ha de cobrar del senyor Marqués de Boyl.		
	50 lliures en diners efectiu.		

En aquesta partició hi ha quatre hereus en què recauen els béns: Vicent, Marianna, Joan i Bernarda Falomir. Les percepcions que apareixen són de diversos tipus: béns immobles (Casa al Raval de la vila, al carrer de Sant Roc), terres de secà (2 jornals de terra vinya a la Vall), terres de regadiu (fanecada i mitja de terra horta a l'Horta Amunt, a la Font d'En Pere), una era de trillar, bestiar (un mul de pèl negre, dos porcs), diners en efectiu, diners que s'han de cobrar d'altres veïns, etc.

Paral·lelament a la fragmentació de les terres, hi haurà un procés divergent, que produirà la concentració d'altres propietats a partir de certs moments concrets. Aquesta situació es produirà quasi sempre a favor de terratinents locals que poden sufragar l'augment del seu patrimoni. Sovint, aquesta tendència s'esdevé com a conseqüència que els xicotets propietaris necessiten diners o no poden fer-se càrrec de la pressió fiscal. Amb tot, tal i com avança el temps, cada vegada serà una pràctica molt irregular, amb períodes en què serà més comú que en altres, com el primer terç del XIX.

Algunes propietats estaran sotmeses a càrregues i endeutaments, com els censos redimibles, la major part; i els censos emfitèutics, principalment a pagar al senyor de Borriol i a altres propietaris nobiliaris o religiosos. El sistema emfitèutic també era una pràctica molt comuna que s'adoptava en l'establiment dels senyoriis i prou habitual al Regne de València. Tanmateix, els processos d'establiment de terres no van ser tots iguals, a l'igual que el temps que transcorria per l'adquisició del ple dret, que solia oscil·lar entre els 4 i els 6 anys. Així, els establiments, com a contractes que eren, s'atenien a unes fórmules generals on es detallaven les característiques i quantitat de la terra, la ubicació i els límits amb altres finques i altres propietaris. Els amos preferien l'arrendament a curt termini (entre tres i vuit anys) al sistema emfitèutic, perquè així podien disposar d'alteracions de les prestacions que, es devaluaven amb el pas del temps. No obstant, tots els llauradors havien d'abonar a l'església unes dures contribucions, la primícia i el delme, al voltant del 6 i el 12 per cent de les collites.

En resum, l'excedent que els llauradors o conreadors devien de lliurar als no conreadors, que vivien de les rendes agrícoles, tenia diverses destinacions:

- Els que cobraven drets senyorials (nobles, laics...) que havien comprat el dret a cobrar-los per un lloc determinat.

- Els propietaris que no conreaven la terra i percebien fruits o diners en concepte d'arrendaments.

- Els arrendataris que sotsarrendaven la terra a altres llauradors sense terra. També hi havia un altre tipus d'arrendataris de drets senyorials que lliuraven al senyor una quantitat a canvi del dret a cobrar-los els drets senyorials.

- Els eclesiàstics que vivien del delme i les primícies, normalment del clero secolar.

*“...confesso haver recibido realmente y de contado y a toda su voluntad, del comun de esta dicha villa de Borriol, y por mano de Vicente Pastor colector del libro primero de pecha de la misma en el año pasado de mil setecientos cinquenta y seis, la quantia de diez y ocho ibras moneda valenciana, en especie de plata y vellon de buena calidad [...] comprehendiendo en dicha quantia una libra y diez sueldos por razon del equivalente, cuya quantia es por semejante pencion annual que esta dicha villa le responde, de un **censo de capital** de seiscientas libras, y con ella hace pago a la vencida...”*

17 de juliol de 1757. Carta de pagament de Joaquim Falcó a favor de la vila de Borriol (AHPC).

PROPIETAT DE LA TERRA

Quant a la distribució del nombre total de finques estudiades, pel que fa a si són de propietat franca o estan subjectes al domini del senyor, les dades són clarament favorables al primer cas:

Cultiu	Nombre de finques	Percentatge
Terres franques	978	96'8
Terres subjectes al domini del senyor	30	3'2

*“...poseo una mitad de paridera de ganado con mitad de casita de pastores todo contiguo sito y puesto en el termino de esta misma villa y a sitio nominado de la Coma que linda por todas partes con la otra mitad de dichas paridera y casita y tierras del contenido Gaspar Falomir; Y yo el referido Gaspar detengo y poseo media hanegada de tierra huerta **franca** sita y puesta en este mismo termino y en la partida llamada del Pereseguir de la Huerta de Arriba...”³²²*

³²² 20 de març de 1763. Permuta de Vicent Falomir amb Gaspar Falomir germans de mitja fanecada de terra horta franca al Pereseguir de l'Horta Amunt (AHPC).

D'ací es dedueix que, a les acaballes del segle XVIII, les propietats que estan en mans del senyor de Borriol són mínimes. Aquelles possessions privilegiades medievals han anat desapareixent i les finques més notables s'han anat concentrant entre un reduït nombre de famílies pudients de terratinents locals, com a incipients oligarquies d'aquest centre rural. Ara bé, el senyor es reserva les terres més fèrtils del regadiu borriolencs, a les dues vessants del riu Sec.

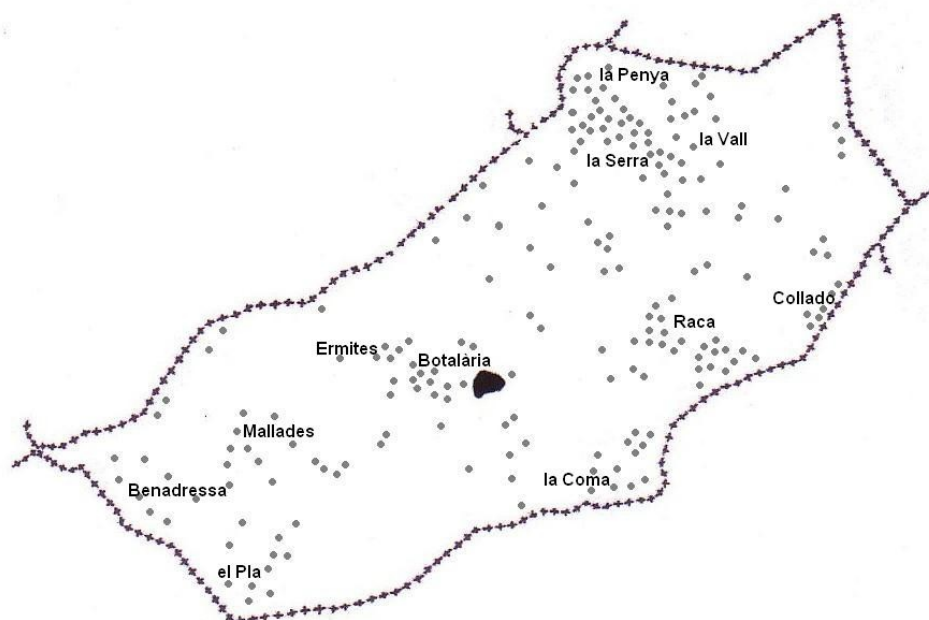
Respecte a l'extensió d'eixes finques, l'evolució parcel·lària serà tendent a la reducció progressiva, especialment al regadiu (Horta Amunt, Horta Mitjana), on les finques són menys grans. No obstant, el secà borriolenc encara serà de proporcions mitjanes (Monegro, les Ermites, les Mallades, la Serra, Cominells...), sobretot quan més allunyades del cas urbà. Es donen diverses situacions en aquest aspecte: augmenta la població i, consegüentment, les terres tendeixen a fragmentar-se, però també és cert que es produeix una massiva roturació de terres, amb la qual cosa l'accés dels llauradors a la propietat es manté més o menys estable al llarg del segle.

Sovintegen, en els protocols notariais, l'aparició de finques de terra inculta, de terra campa, de terra erma o de terres improductives per ser clapisses o roques blanques: *“Otrosí y último dos jornales de **tierra inculta** poco mas o menos, sitos en el proprio termino, y al sitio llamado de les Mallades, que alindan por un aparte con tierra cultivada de nosotros dichos donadores, por otra con tierras de Lorenzo Falomir el mayor, camino de Alcora enmedio, por otra con comunes de villa, y por otra con tierras de Antonio Martí, mediante dicho camino de Alcora estimados dichos dos jornales en quinze libras³²³”*

³²³ 24 de maig de 1757. Noces entre Vicent Gregori i Josepa Sans (AHPC)

En el següent mapa, podem apreciar la ubicació geogràfica de les terres sense cultivar pertanyents a la mostra estudiada. En alguna ocasió, aquesta situació es deu a que es troba pendent la collita en curs, com poden ser les sembrades dels cereals i llegums.

Finques de terres ermes i incultes (1750-1800)



DISTRIBUCIÓ DE LA PROPIETAT

Pel que fa a la distribució de les propietats de secà i de regadiu estudiades, hem cregut convenient agrupar-les en diferents mostres d'anys, des de mitjan del XVIII fins al primer terç del XIX, per tal d'observar el procés de fragmentació o d'acumulació de les finques per part dels terratinents. Les dades han estat extretes íntegrament dels protocols notariais dels Artola.

Així, observem que, les parcel·les dels cultius de secà en els períodes 1757-59 i 1762-63 són majoritàriament d'entre 2 i 3 jornals (43,40% i 50%, respectivament), i l'any 1775 continuen sent les més representades, encara que van perdent pes percentual, fins assolir el 31,20%. El canvi es produeix amb les dades aportades per al segle XIX, en què assistim a una major fragmentació del terreny, amb la qual cosa la majoria de les parcel·les seran d'entre 1 i 2 jornals. Així, per al període 1799-1802, el 37,45% de parcel·les contenen entre 1 i 2 jornals, mentre el 27,86% pertanyen al grup entre 2 i 3 jornals. I aquesta és la tònica que es segueix una dècada més tard, entre 1815-16, amb un 39% i un 24,4%, respectivament, la qual cosa explica que el procés de fragmentació parcel·laria a Borriol es troba plenament vigent en aquests moments, i encara no es vislumbra una vertadera empremta de la concentració de terres en mans de pocs propietaris, com succeeix en altres territoris. Caldria analitzar l'evolució que segueix en el temps, al llarg del segle XIX en posteriors estudis que complementen les dades que oferim tot seguit:

Distribució de la propietat 1757-1758-1759

Secà

Jornals	Propietats	Percentatge
0-1	1	2,17
1-2	8	17,36
2-3	20	43,40
3-4	5	10,85
4-5	7	15,19
5 ó +	5	10,85

Regadiu

Fanecades	Propietats	Percentatge
0-1	2	6,46
1-2	21	67,74
2-3	8	25,84

3-4	0	0
4-5	0	0
5 ó +	0	0

Distribució de la propietat 1762-1763

Secà

Jornals	Propietats	Percentatge
0-1	2	6,66
1-2	3	9,99
2-3	15	50
3-4	4	13,32
4-5	3	9,99
5 ó +	3	9,99

Regadiu

Fanecades	Propietats	Percentatge
0-1	1	11,11
1-2	7	77,77
2-3	0	0
3-4	0	0
4-5	0	0
5 ó +	1	11,11

Distribució de la propietat 1775

Secà

Jornals	Propietats	Percentatge
0-1	1	2,08
1-2	10	20,80
2-3	15	31,25
3-4	5	10,4
4-5	6	12,48
5 ó +	11	22,88

Regadiu

Fanecades	Propietats	Percentatge
-----------	------------	-------------

0-1	3	16,65
1-2	8	44,44
2-3	3	16,65
3-4	2	11,10
4-5	0	0
5 ó +	2	11,10

Distribució de la propietat 1799-1800-1801-1802

Secà

Jornals	Propietats	Percentatge
0-1	14	5,57
1-2	94	37,45
2-3	70	27,86
3-4	39	15,52
4-5	20	7,96
5 ó +	14	5,57

Regadiu

Fanecades	Propietats	Percentatge
0-1	19	41,30
1-2	22	47,83
2-3	2	4,34
3-4	0	0
4-5	2	4,34
5 ó +	1	2,17

Distribució de la propietat 1807-1808-1809

Secà

Jornals	Propietats	Percentatge
0-1	8	8
1-2	34	33,5
2-3	29	28,5
3-4	15	15
4-5	10	10
5 ó +	5	5

Regadiu

Fanecades	Propietaris	Percentatge
0-1	11	61,11
1-2	7	38,89
2-3	0	0
3-4	0	0
4-5	0	0
5 ó +	0	0

Distribució de la propietat 1815-1817

Secà

Jornals	Propietats	Percentatge %
0-1	6	7,3
1-2	32	39,0
2-3	20	24,4
3-4	13	15,9
4-5	6	7,3
5 ó +	5	6,1

Regadiu

Fanecades	Propietats	Percentatge
0-1	7	33,3
1-2	7	33,3
2-3	3	14,28
3-4	2	9,52
4-5	1	4,76
5 ó +	1	4,76

Pel que fa al regadiu, el nombre de finques estudiades és inferior i, per tant, els percentatges no siguen tant representatius com en el cas de les parcel·les del secà, encara que es pot establir quina ha estat la tònica evolutiva, que tendeix a corroborar la línia apuntada per al secà. Així, en els dos períodes que hem analitzat de la segona meitat del segle XVIII la majoria de parcel·les de regadiu contenen entre 1 i 2 fanecades, mentre l'arribada del segle XIX confirma el procés de fragmentació de les propietats borriolenques, atès que assistim a una equiparació de percentatges, entre les

parcel·les d'entre 0 i 1 fanecada i d'entre 1 i 2 fanecades. Insistim, per tant, en la tesi que apuntàvem per als cultius de secà, al voltant de la fragmentació progressiva de les propietats dels terratinents borriolencs al llarg de la primera meitat del segle XIX

7.1.2. TERRATINENTS BORRIOLENCS AL TERME DE CASTELLÓ

Si sobta un procés que ja es dona des d'antic, quant a l'accés a la propietat dels llauradors borriolencs, aquest és, sense dubte, el fet de posseir un gran nombre de finques al terme veí de Castelló de la Plana. Per obtenir més dades al respecte, hem hagut de consultar la informació de l'arxiu municipal d'aquesta població, concretament els llibres de pagament de l'equivalent. En aquest impost, a Castelló, apareixen els propietaris dividits en parròquies (*Santa Maria, Sant Nicolau, Sant Agustí, Sant Tomàs*, etc.) i al final de tot se succeeix la relació de terratinents d'altres municipis.

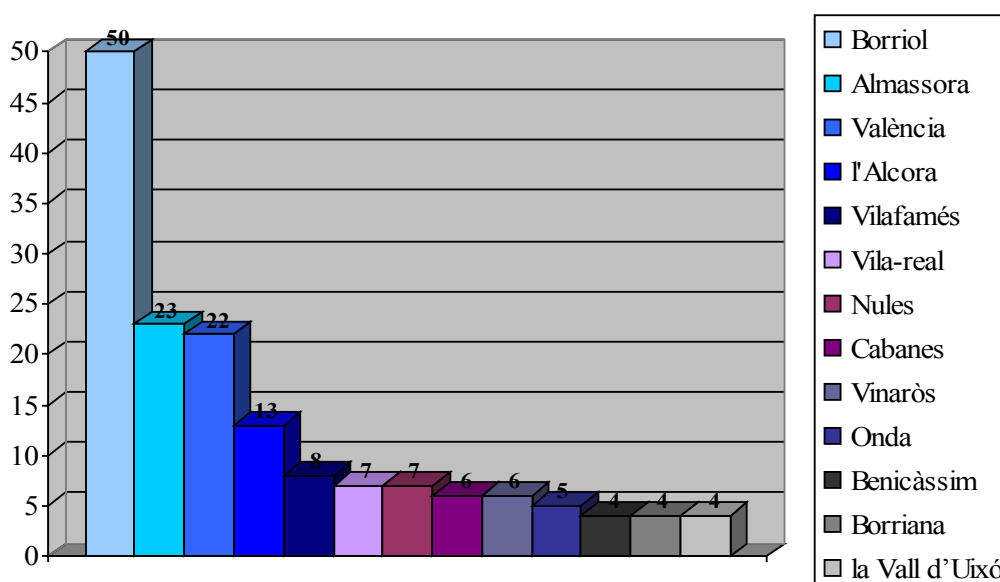
De la bibliografia consultada per a l'elaboració de la present tesi, es desprén que es tracta d'un procés que es repeteix al llarg de la geografia valenciana. Concepción Domingo, per al cas de Castelló, apunta que el percentatge de la propietat forània augmenta amb el pas dels anys. Així, el 1599 suposava el 4%, mentre el 1777 ha ascendit al 10'9%; mentre a Vila-real, per al mateix període estudiat, minva de manera considerable (passa del 44,2% al 25,1%)³²⁴. El mateix succeeix amb les propietats dels moriscos de Mascarell, la Vilavella, la Vall d'Uixó, Artana i Betxí als termes de Vila-

³²⁴ DOMINGO PÉREZ, C. (1983): *La Plana de Castellón: formación de un paisaje agrario mediterráneo*. Fundació Caixa Castelló. Castelló. P. 182.

real i Nules, fins l'expulsió de 1609. En el context de les comarques valencianes, veiem que també és un fet que es dona en altres indrets, tal i com constata José Rafael Pérez Borredá en el cas de Vallada³²⁵ (la Costera), on apareixen contingents importants de propietaris forasters dels pobles de la rodalia, especialment de Montesa, Canals, Aielo de Malferit, Xàtiva, entre d'altres.

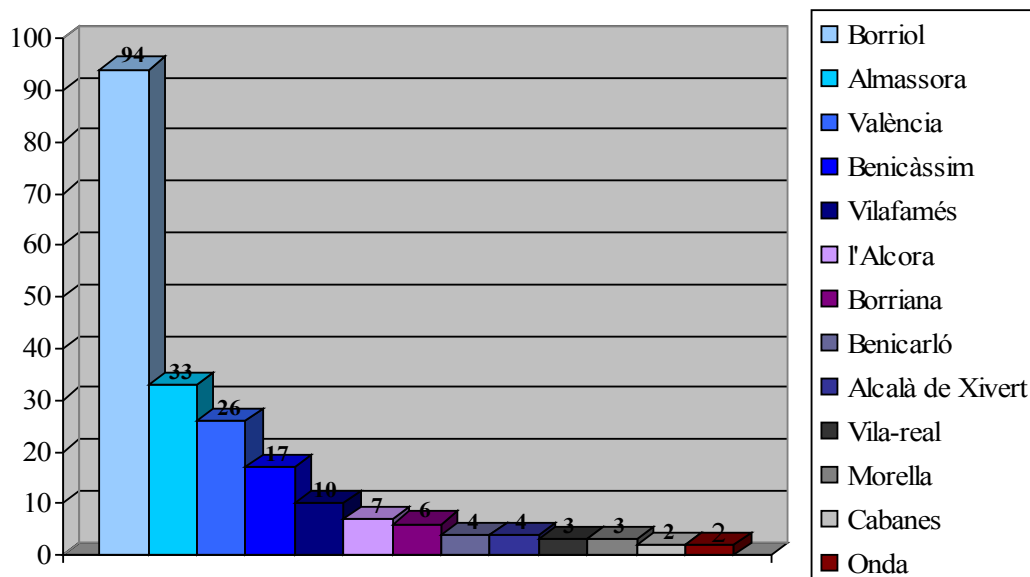
En el cas de Castelló de la Plana, hem d'assenyalar que Borriol aporta, i amb diferència, més propietaris que cap altra localitat a les darreries del segle XVIII i primer terç del XIX. Així, el 1768 és, amb 50 terratinents, el municipi amb més participació de finques en propietat de foranis, seguit de lluny per Almassora (23), València (22), l'Alcora (13) i Vilafamés (8). D'aquesta manera, continua essent en totes les mostres estudiades fins l'any 1828 i cal ressenyar en especial els períodes 1809-10 i 1813, en què es comptabilitzen el nombre màxim de terratinents, amb 129 i 147, respectivament.

Propietaris forasters en terme de Castelló. Any 1768
(Font: Padró de l'Equivalent, AMC)

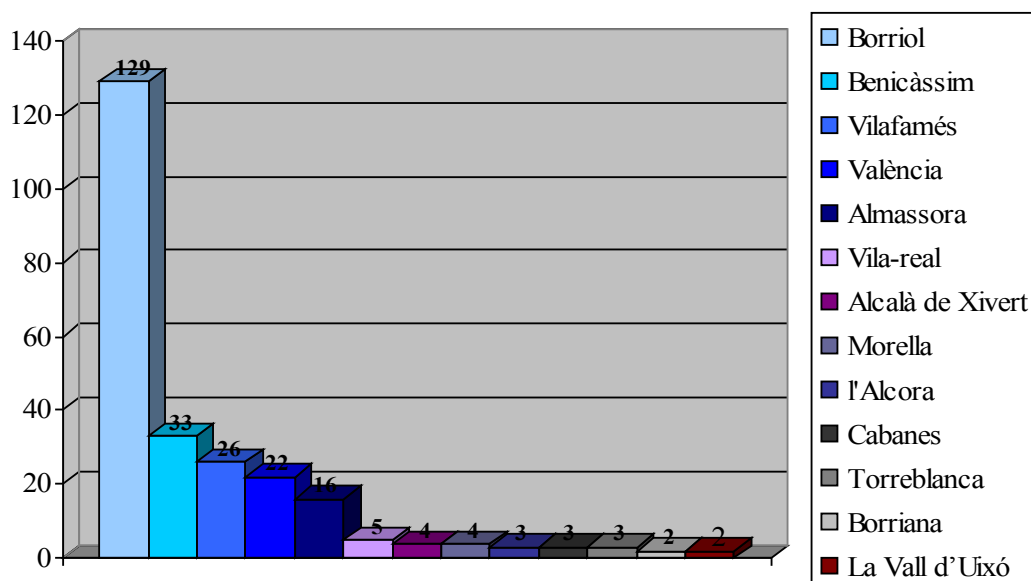


³²⁵ PÉREZ BORREDÁ, J. R. (2004): *Fragmentación de la propiedad agraria y estructura social en el secano valenciano. Vallada, siglos XVI-XIX*. Institució Alfons el Magnànim. València. Pp. 102-133.

Propietaris forasters en terme de Castelló. Any 1800
(Font: Padró de l'Equivalent, AMC)



Propietaris forasters en terme de Castelló. Any 1809-1810
(Font: Padró de l'Equivalent, AHMCs)

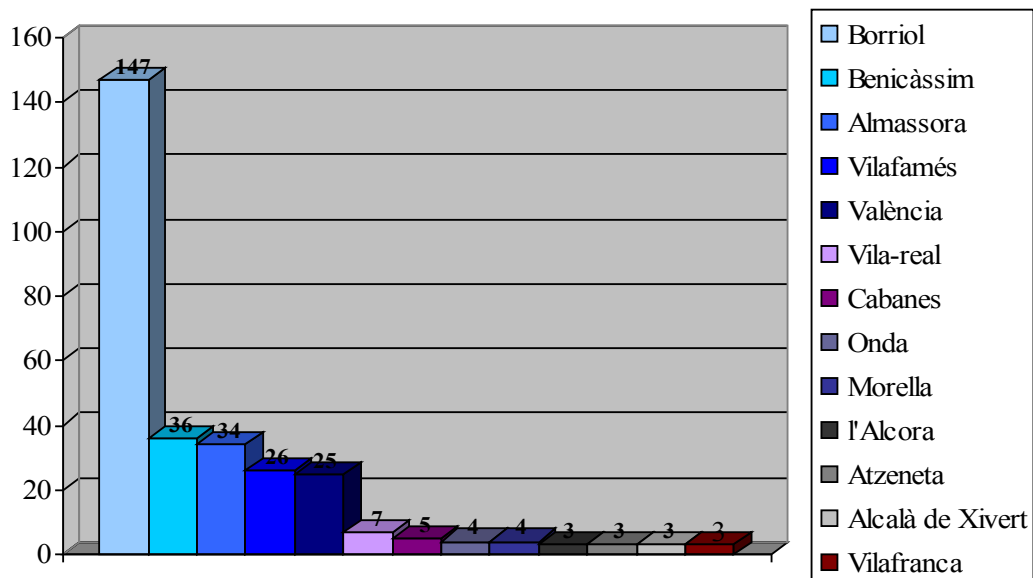


Serà a partir d'aquest any precisament (1813), i al llarg de les successives anualitats quan decreixerà lleugerament el procés de fragmentació de les terres o l'adquisició de noves per veïns de Borriol: entre 1821-22 s'enregistra una minva substancial de 58 borriolencs (sols figuren 89 terratinents, front als 147 de 1813) que fa sospitar en un

error en el recompte municipal més que en la desaparició sobtada de propietaris, encara que no es pot demostrar, a falta de més dades al respecte. Potser, en posteriors estudis contrastius, caldria analitzar quin ha estat el devenir de la resta de propietaris foranis d'altres municipis veïns com Benicàssim o Almassora.

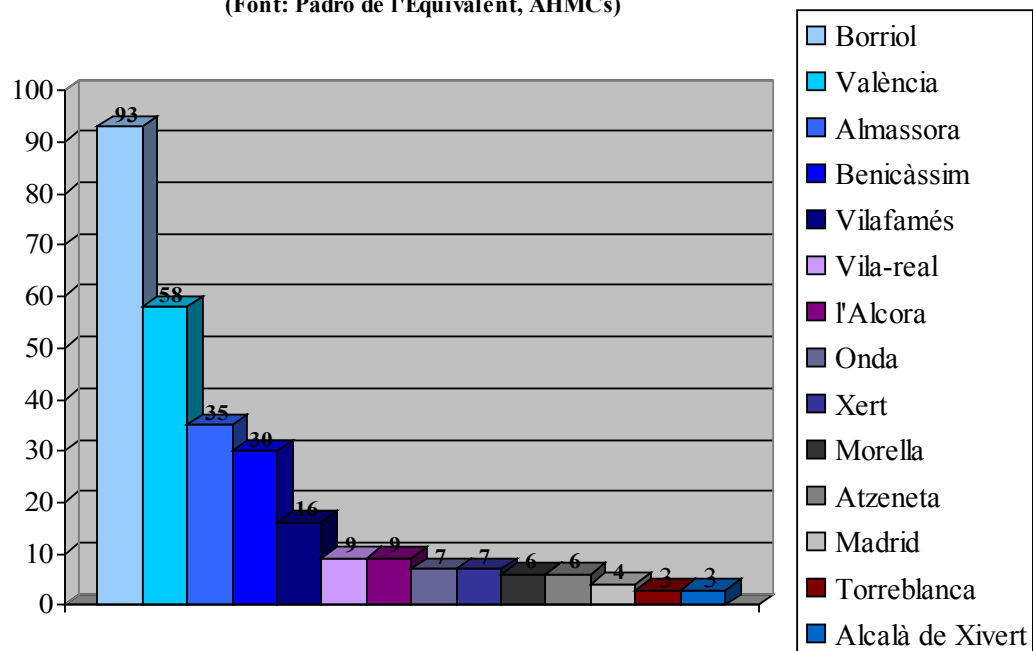
Propietaris forasters en terme de Castelló. Any 1813

(Font: Padró de l'Equivalent, AHMCs)



Propietaris forasters en terme de Castelló. Any 1828

(Font: Padró de l'Equivalent, AHMCs)



Paral·lelament, s'observa el creixement continu dels terratinents afincats a la ciutat de València, mentre la resta de pobles amb major nombre de veïns, s'estabilitza o s'estanca amb el devenir dels anys. Tot seguit, exposem les dades dels propietaris foranis en cadascun dels anys estudiats:

PROPIETARIS FORASTERS AMB FINQUES A CASTELLÓ (1768-1828)³²⁶

Municipi	1768	1769	1800	1801	1803	1809-1810	1813	1821-1822	1828
Borriol	50	51	94	94	102	129	147	89	93
Almassora	23	27	33	32	34	16	34	27	35
València	22	27	26	25	26	22	25	41	58
Benicàssim	4	11 ³²⁷	17	18	20	33	36	28	30
Vilafamés	8	8	10	9	11	26	26	14	16
Vila-real	7	8	3	2	2	5	7	4	9
l'Alcora	13	15	7	6	6	3	3	4	9
Onda	5	8	2	3	5		4	6	7
Cabanes	6	8	2	2	2	3	5	1	1
Vinaròs	6	5		1	1	1	2	4	2
Borriana	4	9	6	5	5	2	2	2	2
la Vall d'Uixó	4	4	2	2	2	2	1	2	2
Nules	7	7						2	2
Atzeneta	4	4				1	3	5	6
Llucena	4	3	3	3	3			2	2
Albocàsser	3	6	1	1	1	1	1	2	
Alcalà	3	5	4	4	4	4	3	2	3
Castellfort	3	4	1	1	1				
Segorbe	2	3	1	1				1	1
Madrid	2	2	1	1	1	1	1	2	4
Barcelona	2	2						1	1
Benassal	2	2				1	1	2	2
Forcall	2	2	1	1	1				
Benicarló	2	2	4	3	3	2	2	4	4
Morella	2	1	3	3	3	4	4	3	6
Tortosa	1	3				1		1	1
Mascarell	1	2							
Vilafranca	1	2	1	1	1	1	3	1	1
Mosqueruela	1	2	1	1	1	1	1	1	2
Ulldecona	1	2	1	1	2				1
Torreblanca	1	2	1	1	1	3	2	3	3
Quartell	1	1	1	1	1	1	1		1
Petrés	1	1							

³²⁶ Font: Equivalent de Castelló de 1768, 1769, 1800, 1801, 1803, 1809-10, 1813, 1821-22 i 1828 (AMC).

³²⁷ “vecinos de Castellon ascendados en Benicassim”

Alfajar	1	1							
Alacant	1	1	1	1	1	2		1	1
Torrent	1	1							
Zarra	1	1	1	1	1				
Villamalur	1	1							
Les Useres	1	1	1	1	1	1	1	2	1
Vistabella	1	1	1	1	1			1	2
Vilanova	1	1				1	1	1	2
Villarluengo	1	1							
Fortanete	1	1							
Xert	1	1	1	1	2	1	1	2	7
Montcada	1	1							
Toga	1	1							
Minglanilla	1	1				1	1		
Artana	1					1	1	1	1
Fanzara	1								
Villarroya de los P.	1								
La Pobla Tornesa	1					1			2
Índies		6 ³²⁸							
La Yesa		2							
Jérica		2							1
Ares			1	1	1	1		1	1
Cartagena		2							
Picanya		1							
Cirat		1	1	1	1				
Les Coves		1				1	1	1	1
Algar		1	1	1					
Teruel		1	1	1	1			1	2
Polop		1							
Jumilla		1							
Benlloch		1	2	2	2	2	1	3	2
Nàpols		1 ³²⁹	1 ³³⁰	1	1				
Almenara			1	1	1		1		1
Cantavella			3	3	2				
Ludiente			1	1	1	1	1	1	1
Orpesa			2	1	1		3	1	1
Puerto Santa Maria			1	1	1				
Puertomingalvo			1	2	1				1
Puebla de Arenós			1		1				
Puçol			1	1	1			1	1
Soneja			1	1	1	1	1	1	1
Saragossa			1		1				

³²⁸ D'aquests que figuren en Índies, esmenta el veïnatge: Castelló, Sant Mateu, Vilafamés i València.

³²⁹ Doctor Clarà y Ferrando.

³³⁰ En Miquel Clarà.

Villahermosa			1	1	1				
Ontinyent			1	1	1	1			
La Serra d'En Garceran			1	1	1				
Betxí			1	1	1				
Granada			1	1	1				
Morvedre				1	2				
Mataró					1	1	1	1	1
Torres-torres					1				
Villamalur					1				
Mirambell						4	1		
Rubielos						1	1	1	2
Valldigna							1	1	1
Albalat								1	1
Alzira								1	1
Benafijos								1	1
Gandia								1	1
La Mata								1	1
Manresa								1	
Martín								1	1
Salamanca								1	1
Sant Mateu								1	1
Tivissa								1	1
Utiel								1	1
Quart									1
Castellote									1
Figueroles									1
Villanueva de los Barros									1
Dénia									1
Zucaina									1

Entre els propietaris relacionats, es troben representants del clero i també membres de la noblesa que no tenen residència a Castelló (*València, Barcelona*). La resta procedeixen de la comarca (*Vila-real, Borriana, Onda, Cabanes, Benicàssim*), d'altres pobles del nord del Regne (*Vinaròs, Alcalà, Albocàsser*) i inclús hi ha d'altres pertanyents a altres regnes (*Madrid, Salamanca, Nàpols, Granada, Puerto de Santa María*).

Particularment important és la presència de propietaris amb veïnatsges d'altres territoris de la Corona d'Aragó, com és el cas de Catalunya (*Ulldecona, Tortosa, Barcelona, Mataró, Manresa*) o del mateix Regne d'Aragó (*Mosqueruela, Villarluego,*

Puertomingalvo, Cantavieja, Mirambel, Fortanete, Terol, Saragossa), quasi sempre entitats municipals frontereres o que mantenen vincles econòmics amb Castelló i la seua comarca. Cal fer incís en les relacions de Borriol amb els ramaders del Baix Aragó, que baixen anualment les seues pastures, els quals també mantenen estrets vincles amb la població autòctona, tal i com comentem més endavant.

El procés de creació d'una xarxa de propietaris borriolencs en terme de Castelló, s'arrossega d'antic: des de l'època medieval, en què fou fundada la ciutat, les aportacions demogràfiques de la vila de Borriol han estat contínues.

**EVOLUCIÓ DELS PROPIETARIS BORRIOLENCS AL TERME DE CASTELLÓ
ENTRE ELS SEGLES XVI-XVIII**

ANY³³¹	TERRATINENTS BORRIOLENCS
1555	32
1588	25
1617	10
1768	50
1786	84

Així, a les dades que disposem des de 1555 s'aprecia la presència de 32 terratinents, xifra que anirà descendint paulatinament al llarg del segle XVI i de cara a principis del segle XVII però, amb l'adveniment del segle XVIII, el nombre de llauradors que conreen possessions a Castelló va creixent de manera progressiva.

³³¹ Les dades de 1555, 1588 i 1617 ens les aporta Joaquim Aparici: APARICI MARTÍ, J. (2003): "Terratinents borriolencs a Castelló: Prosopografia i peita (Segle XVI)", dins de *Cultura i estudi local a la Plana de l'Arc*, UJI-Diputació de Castelló. Castelló.

La innovació que ens aporta el llibre de l'equivalent de Castelló és que, a diferència dels darrers llibres de peita, ens facilita els noms i els cognoms dels propietaris, així com l'aportació en lliures, sous i diners, que han de fer per al comú de la vila.

“Libro principal del Repartimiento del Real Equivalente del año 1768 de esta villa de Castellon de la Plana entre sus vecinos y terratenientes”.

“Importa el total repartimiento antecedente la quantia de dozemil quatrocientas veinte y una libras, diez y siete sueldos y un dinero [...] cuya quantia quedara a beneficio del comun para rebaxarse del repartimiento al siguiente año mil setecientos sesenta y nueve. Y en esta conformidad queda executado el Repartimiento antecedente del Real equivalente de esta villa entre sus vecinos y terratenientes para el presente año mil setecientos sesenta y ocho...”

Llibre de l'equivalent de Castelló. 1768 (AMC)

Aquells que dediquen una major aportació, que són els llinatges dels *Pastor* i dels *Falomir*, posseeixen més béns en terme de Castelló. Si confrontem les dades de l'equivalent amb els protocols notariais dels Artola, per al segle XVIII, detectem que hi ha una correlació directa de dades. Podem deduir, per tant, a partir de l'equivalent, en quines partides s'ubicaven les finques i quin era el cultiu predominant.

TERRATINENTS BORRIOLENC A CASTELLÓ. 1768

Nom	Aportació		
	Lliures	Sous	Diners
Vicent Pastor	10	13	9
Pere Pastor		11	6
Vicent Falomir	4	8	9
Joan Font		15	8
Josep Llansola	2	1	8
Vídua de Vicent Renau		12	
Antoni Rubí		3	8
Josep Pallarés		3	8
Joaquim Pérez	3	15	8
Josep Chiva	2	2	
Vicent Santamaria	2		
Manuel Francisco		12	
Josep Ramos	2	14	6
Vicent Vilarrocha	2	9	
Vicent Chulvi	5	2	

Gaspar Falomir	4	4	
Miquel Portolés		6	
Pere López		9	9
Josep Alafort		9	
Josep Blasco		3	
Fèlix Minguillon		15	
Mateu Llorens		10	
Jaume Pastor	14	17	
Gaspar Falomir l'altre	3	8	2
Vicent Badal menor		15	
Vicent Pallarés	2	13	
Albert Llansola		5	
Joan Vicent	2	1	4
Hereus del Doctor Portolés	1	10	3
Miquel Aznar		9	8
Joan Falomir	2	1	
Vicent Llansola menor		9	8
Vicent Llorens de Tomàs		7	
Vicent Santamaria	2	15	
Teresa Portolés		19	10
Bartomeu Sans	1	10	6
Lorenç Falomir	2	8	
Antoni Alafort		11	
Josep Llansola l'altre	1	16	
Josep Llorens		8	8
Miquel Balaguer de Chiva		12	
Vicent Falomir de Vicent		14	
Jacint Llorens	1	4	
Jaume Pallarés de Jaume	1	8	6
Ferran Esteve		15	
Vicent Portolés		8	
Jaume Pallarés		6	
Vicent Santamaria gendre de Pérez	3	1	1
Miquel Campabadal		13	6
Joan Pastor i Vicent Castelló		18	

Tot seguit, s'exposen els terratinents borriolencs en terme de Castelló dos dècades posteriors, que ascendeixen a 84, amb la qual cosa han augmentat en 34 veïns, el que es pot deure a dos factors: la major fragmentació de les finques hereditàries i la creixent acumulació i adquisició de finques novelles en terres de la Plana.

Caldria seguir analitzant el procés evolutiu cap a finals del segle XVIII i principi del Vuit-cents, per tal d'establir conclusions més fidedignes, però queda palés que el nombre de propietaris va *in crescendo*.

TERRATINENTS BORRIOLENC A CASTELLÓ. 1769

Nom	Aportació		
	Lliures	Sous	Diners
Vicent Chiva	1		
Vicent Llansola		8	
Josep Chiva menor	2	3	5
Josep Chiva major	2	5	9
Josep Ramos major	4	3	8
Albert Llansola	2	2	
Jaume Pastor	22		
Lucià Pastor		11	9
Francesc Llorens	1	10	
Gaspar Falomir	7	10	
Josep Llorens	1	2	
Miquel Portolés menor i Artola		5	8
Vicent Bernat de Josep	1	6	
Vicent Falomir de Llorenç	3	1	
Vicent Vicent		14	
Vídua de Josep Pallarés	1		
Batiste Castelló		18	9
Josep Pallarés i Torenr i Artola		7	3
Hereus de Josep Pallarés		10	
Vicent Pallarés Bernat		17	4
Vicent Vilarrocha menor	2		
Vicent Vilarrocha major	2		8
Josep Llorens de Josep		16	6
Vicent Falomir de Vicent	5	13	
Raimundo Falomir de Vicent	1		
Raimundo Falomir de Llorenç	2		8
Vídua de Manuel Francisco		5	
Vicent Aragon		2	10
Teresa Balaguer		13	
Vídua de Vicent Santamaria		18	9
Batiste Pallarés i Aragon	3		
Jaume Pallarés i Bernat	1	15	
Vicent Pallarés i Falomir		17	
Josep Pallarés de Jaume		6	
Batiste Pastor	1	5	
Àgueda Agut vídua	1	3	
Joan Falomir	4	5	
Joan Alafont		5	9
Ferran Esteve		15	

Josep Falomir de Gaspar		12	8
Vicent Blasco		15	
Josep Esteve de Josep i Artola	1	2	
Joan Safont de Joan		6	
Joan Pallarés		7	5
Vicent Llorens		6	
Vicent Pallarés de Jaume i Artola		6	
Batiste Falomir		9	8
Josep Portolés	2		
Josep Ramos de Batiste	2	15	
Josep Valls		10	8
Vicent Badal		19	
Cosme Campabadal		15	9
Bartomeu Sans	1	15	
Batiste Tena		10	8
Josep Navarro	1	10	
Joan Falomir de Roc		18	
Josep Tàrrrega		6	3
Vicent Pastor	20	10	9
Vicent Falomir de Josep	4	12	
Pasqual Renau	1	8	
Miquel Portolés		18	
Vicent Portolés		9	2
Josep Balaguer		2	
Francesc Barberà		6	
Marc Alcina		1	8
Antoni Rubí		5	
Josep Fajardo		1	6
Vicent Vidal	1		
Josep Blasco		16	9
Josep Esteve de Miquel	3	10	7
Vicent Franch	2	5	
Josep Pastor		15	
Joan Antoni Estevan	2		
Cristòfol Bibiloni		13	
Teresa Ferrando		9	
Alexandre Carratalà i Gaspar Vaquer	1	12	9
Jaume Pallarés i Aragon	1	10	8
Josep Vaquer	2	1	
Josep Franch		8	9
Josep Oliver		17	9
Josep Valls		11	4
Batiste Palau		7	5
Fèlix Menguillon	1	7	6
Bartomeu Beltran		16	4

Amb l'arribada del nou segle, i trenta anys després de les mostres que pertanyien a 1768 i 1769, el devenir cronològic no ha alterat de manera substancial l'statuts quo de finals del XVIII. Així, la família dels *Pastor* continua encapçalant les rendes d'aquest any (*viuda de Jaume Pastor*, 111 lliures; *Lucià Pastor*, 23 lliures; *Batiste Pastor*, 95 lliures; ***Vicent Pastor*, 496 lliures**), seguida dels *Falomir* (*Batiste Falomir de Gaspar*; 154; *Vicent Falomir de Josep*, 67 lliures i 10 sous; *Joan Falomir*, 63 lliures i 10 sous; *Francesc Falomir*, 56 lliures i 10 sous; *Josep Falomir de Gaspar*, 40 lliures i 10 sous; *Vicent Falomir de Llorenç*, 34 lliures; entre molts altres *Falomir* amb patrimonis inferiors) i de *Josep Llansola d'Albert* (178 lliures i 18 sous).

1800 (rendes)

Nom	Aportació		
	<i>Lliures</i>	<i>Sous</i>	<i>Diners</i>
Vicent Chiva	6		
Vicent Reboll	12		
Josep Chiva menor	35	20	
Josep Chiva major	22	20	
Vicent Valls de Vicent	6		
Josep Ramos major	76	10	
Viuda de Jaume Pastor	111		
Lucià Pastor	23		
Bartomeu Santamaria	12		
Francesc Santamaria	5		
Francesc Llorens	22	20	
Miquel Portolés	9		
Vicent Bernat de Josep	24		
Vicent Falomir de Llorenç	34		
Josep Falomir de Joan	15		
Josep Pallarés i Torner	6		
Josep Esteve de Fernando	12	16	
Miquel Casanova	3	20	
Vicent Pallarés i Bernat	10	10	
Vicent Vilarrocha major	54		
Vicent Vilarrocha menor	45		
Venanci Luna	4		
Josep Vilarrocha menor	45		
Josep Llorens de Josep	22		
Raimundo Falomir de Vicent	18		
Pasqual Renau	12	10	

Vicent Falomir de Vicent menor	16		
Viuda de de Manuel Francisco	4		
Tomàs Balaguer	10		
Batiste Pallarés i Aragon	64	12	6
Josep Pallarés de Jaume	5		
Josep Esteve de Josep i Blasco	25		
Jaume Pallarés	30		
Vicent Pallarés i Falomir	36	20	
Batiste Pastor	95	10	
Viuda d'Antoni Pallarés	26	10	
Vicent Blasco	12		
Josep Tena	10		
Ferran Esteve	13	10	
Vicent Llorens	5		
Vicent Blasco	12		
Vicent Gregori	12		
Joan Safont de Joan	5		
Joan Falomir	63	10	
Viuda de Josep Portolés	12	10	
Josep Ramos de Batiste	48		
Josep Valls	8		
Manuel Martí d'Antoni	2	5	
Vicent Badal	17	10	
Vicent Llorens de Vicent	2	5	
Cosme Campabadal	18		
Bartomeu Sans major	24		
Batiste Tena	9		
Francesc Falomir	56	10	
Josep Navarro	20	5	
Joan Falomir de Roc	14	5	
Josep Tarrega	4	16	
Vicent Pastor	496	16	6
Vicent Falomir de Josep	67	10	
Josep Llansola d'Albert	178	18	
Pasqual Renau	80		
Josep Vallés	10		
Gaspar Vaquer	1		
Josep Balaguer menor		10	
Francesc Barberà	5		
Marc Alcina	1		
Vicent Falomir de Joan	33		
Josep Campabadal	15	10	
Vicent Vidal	18		
Josep Blasco	15		
Josep Esteve de Miquel	69	10	
Vicent Franch	36	15	
Josep Luna	24	5	
Bartomeu Sans menor	27		

Cristòfol Babiloni	9	10	
Tomàs Ferrando	7		
Pasqual Babiloni	2		
Jaume Pallarés i Aragon	33		
Batiste Chiva menor	14		
Josep Portolés	4	10	
Josep Franch	7		
Josep Oliver	25		
Batiste Palau	6		
Josep Falomir de Gaspar	40	10	
Gaspar Falomir	28	10	
Batiste Falomir de Gaspar	154		
Josep Vaquer	26	15	
Josep Artola	24		
Josep Castellet	8		
Batiste Aís	2		
Josep Portolés de Vallesa	2	10	
Vicent Portolés de Vallesa	13		
Bartomeu Falomir Valleseta	7		
Batiste Pallarés i Bernat	6		
Vicent Portolés i Font	2	10	

Per tal d'analitzar l'important paper que suposava la presència quantitativa de terratinents borriolencs en el conjunt de la vila de Castelló, exposem el resum de les rendes de les vuit parròquies de la ciutat, a més dels terratinents forasters, pertanyents als anys 1813 i 1828. En el cas de 1813, hi ha comptabilitzats un total de 306 propietaris, entre particulars i corporacions, dels quals, 121 pertanyen al municipi de Borriol i 185 a la resta de pobles en conjunt, la qual cosa exemplifica clarament l'hegemonia dels llauradors borriolencs entre la resta de veïns foranis (segueixen de lluny Benicàssim, 36; Almassora, 34; Vilafamés, 26; València, 25; Vila-real, 7, etc.). Pel que fa a la suma de les rendes per parròquies, que ascendeix a 164.290 lliures i 19 sous, per ordre descendent, l'encapçala el barri de *Sant Nicola-Raval* (16,83%), seguit de *Sant Joan-Raval* (13,44), *Sant Joan-Vila* (11,82) i, en quart lloc, el volum dels *terratinents forasters* (11,58%), que és superior a la resta de parròquies: *Sant Pere*

(10,57%), *Sant Nicolau-Vila* (10,52%), *Santa Maria* (8,85%), *Sant Tomàs* (8,38%) i *Sant Agustí* (8,10%).

Ara bé, cal matissar que la presència dels borriolencs és més quantitativa que qualitativa, ja que les rendes més ben nodrides d'aquest grup de propietaris pertanyen a veïns afincats a la ciutat de València, pertanyents principalment al clero i a la noblesa del cap i casal.

Resum de les rendes de les vuit parròquies i els terratinents, 1813 (AMC)

<i>Parròquia</i>	<i>Suma</i>	<i>%</i>
Santa Maria	14546 lliures 4 sous	8,85
Sant Joan-Vila	19422 lliures 8 sous	11,82
Sant Joan-Raval	22076 lliures	13,44
Sant Nicolau-Vila	17275 lliures 5 sous	10,52
Sant Nicolau-Raval	27650 lliures	16,83
Sant Pere	17359 lliures 10 sous	10,57
Sant Agustí	13169 lliures 13 sous	8,10
Sant Tomàs	13766 lliures 13 sous	8,38
Terratinents foranis	19025 lliures 6 sous	11,58
SUMA TOTAL	164290 lliures 19 sous	100
Més	40000 lliures	
Quantitat que s'ha de repartir entre tot el veïnat	2000611 lliures	

Pel que fa a la mostra que ens facilita l'equivalent de l'any 1828, hi ha hagut un canvi substancial en comparació amb l'exercici de 1813: en el resum de les rendes de les parròquies i dels terratinents forasters, que ascendeixen a 142.145 lliures, aquests últims se situen al capdavant de tots els barris de la ciutat, amb un marge important. Així, veiem: *terratinents forasters* (20,33%), *Sant Pere* (15,45%), *Sant Joan-Vila* (10,25%) i la resta de parròquies totes per baix del 10%. D'aquestes dades encara queda més palesa la importància cabdal d'aquests propietaris. Pel que fa a l'aportació quantitativa de borriolencs, aquesta ha minvat, com comentàvem abans, i ha perdut pes en el conjunt total, per bé que continua sent el municipi amb major nombre de propietaris. Del total

de 353 terratinents forasters, 93 d'ells són de Borriol, el qual representa encara el 26%, i la resta es reparteixen entre municipis com València (58), Almassora (35), Benicàssim (30), entre d'altres. Cal ressaltar, una vegada més, la rellevància de la ciutat de València pel que fa a les rendes més elevades, amb patrimonis més nodrits que la resta de municipis del regne, pels motius explicitats anteriorment.

Resum de les rendes de les parròquies i els terratinents, 1828 (AMC)

<i>Parròquia</i>	<i>Suma</i>	<i>%</i>
Santa Maria	14155 lliures 19 sous	9,96
Sant Joan-Vila	14573 lliures 2 sous	10,25
Sant Joan-Raval	13095 lliures 14 sous	9,21
Sant Nicolau-Vila	13323 lliures	9,37
Sant Roc ³³²	7208 lliures	5,07
Sant Fèlix	8537 lliures 17 sous	6,00
Sant Pere	21965 lliures 12 sous	15,45
Sant Agustí	13264 lliures 1 sou	9,33
Sant Tomàs	9727 lliures 7 sous	6,84
Terratinents	28899 lliures 8 sous	20,33
SUMA TOTAL	142145 lliures	

Un any després de l'aprovació de la Constitució de 1812, els canvis més rellevants en l'equivalent han estat la irrupció amb força d'algunes famílies de propietaris, que han d'acometre pagaments elevats, com els *Vilarrocha* (*Josep Vilarrocha*, 61 lliures; i, 64 lliures). *Josep Artola*, l'escrivà, que ja apareixia en la relació de 1800, també es troba entre els primers (38 lliures); a l'igual que *Josep Vaquer* (27 lliures), un dels prestamistes que més apareixen en la relació d'obligacions dels protocols notariais, sobretot pel que fa a l'adquisició de muls. A l'igual que en la relació anterior, segueixen encapçalant la sèrie, els *Pastor* (*Vicent Pastor*, 241 lliures; viuda de *Jaume Pastor*, 90 lliures); *Josep Albert Llansola* (140 lliures); i les diferents branques familiars dels *Falomir* (Jaume, 63 lliures; Francesc, 38 lliures, Batiste, 28 lliures; etc.)

³³² L'any 1813 les parròquies de Sant Roc i Sant Fèlix estaven dins de la parròquia de Sant Nicolau raval, que ara ja no apareix com a tal sinó desglossada.

1813 (rendes)

Nom	Aportació		
	<i>Lliures</i>	<i>Sous</i>	<i>Diners</i>
Josep Falomir	4	13	
Josep Falomir de Joan	17	10	
Viuda de Josep Pallarés		13	
Vicent Pallarés i Falomir	12	13	
Vicent de Vicent	4	17	
Josep Ferrando		6	
Francesc Boix		6	
Bartomeu Sans	6		
Josep Sans	6		
Josep Chiva	16	20	
Viuda de Josep Valls	2		
Vicent Bernat	13	15	
Josep Franch	10		
Josep Esteve	17	10	
Francesc Gregori	7		
Vicent Rubio	6		
Batiste Pastor	29	10	
Josep Esteve de Miquel	25	14	
Jaume Esteve	21	10	
Vicent de Vicent Pallarés	18		
Joan Llorens	17	10	
Gaspar Portolés	6		
Josep Vidal	11	10	
Josep Albella	1	7	
Vicent Castellano	18	5	
Viuda de Vicent Safont Falomir	12	10	
Vicent Ramon Falomir	13	12	
Viuda de Gaspar Falomir	21		
Batiste Falomir	12	10	
Josep Campabadal	17	10	
Viuda de Josep Navarro	4		
Manuel Aís	4		
Josep Blasco	8		
Vicent Esteve	18	10	
Ramon Balaguer		18	
Josep Chulvi	14		
Viuda de Vicent Vicent	5		
Blai Bernat	5		
Bartomeu Santamaria	2		
Llorenç Monferrer	7	10	
Francesc Llorens menor	6	5	
Vicent Gregori de Vicent	12	10	
Josep Vaquer	27	10	
Josep Portolés		13	

Josep Portolés	4		
Vicent Portolés	6	13	
Vicent Portolés	4	7	
Benet Barberà	9		
Manuel Safont	2	13	
Maria Theresa Aís pupila		6	
Batiste Aís	2	13	
Gaspar Vaquer	6	15	
Batiste Falomir	28	10	
Jaume Falomir	63	10	
Josep Tena	4		
Vicent vaquer	9	15	
Vicent Llansola	6	18	
Salvador Ramos	13	10	
Vicent Pastor	241	10	
Josep Artola	38	3	
Francesc Llorens	14		
Francesc Llorens	3		
Pere Dualdo	12	10	
Josep Safont	2		
Sidro Castell	1	10	
Josep Luna	4	10	
Vicent Chiva	4		
Josep Vilarrocha (Moncho)	61	13	
Vicent Blasco	10		
Joan Falomir	12	10	
Vicent Vilarrocha	36		
Vicent Francisco	29		
Josep Bellido	19	15	
Benet Oliver	6	5	
Pasqual Babiloni	6		
Vicent Falomir de Joan	23	15	
Josepa Ramos pupila	11	5	
Raimundo Falomir	30	15	
Viuda de Cosme Campabadal	10	3	
Viuda de Joan Falomir	7	10	
Josep Salom		15	
Jaume Palalrés i Aragon	11	10	
Miquel Esteve	13	15	
Antoni Gregori	5		
Francesc Falomir	38	10	
Bartomeu Vidal	15	10	
Josep Falomir	12	10	
Luciano Pastor	6	5	
Josep Pastor	3	3	
Francesc Santamaria	7	3	
Vicent Gregori	4		
Gaspar Vilarrocha	3	3	

Josep Vilarrocha menor	8	3	
Isidro Ramos de Vicent	20		
Josep Ramos de Josep	26	10	
Isidro Ramos de Josep	8		
Ramon Pallarés			
Batiste Tena	5		
Vicent Portolés	15		
Manuel Babiloni	15	8	
Vicent Arnau	12		
Josep Arinyo	1	7	
Viuda de Batiste Aís	1		
Viuda de Joan Chiva	4		
Germana de Batiste Torner	8		
Miquel Palau	4		
Batiste Palau	17	10	
Viuda de Josep Oliver	6	5	
Vicent Vidal major	7	10	
Joan Llorens de Vicent	12	10	
Josep Llorens	5		
Gaspar Ramos	2	13	
Josep Luna	6	5	
Josep Ramos de Batiste	27		
Vicent Llorens	6	5	
Batiste Pallarés major			
Batiste Pallarés menor			
Vicent Portolés d eMiquel	5		
Vicent Llorens de Miquel	2	13	
Josep Pallarés de Torner	2	13	
Vicent Ferrando	1		
Viuda de Marc Alsina	2		
Vicent Oliver	7	10	
Batiste Pallarés de Batiste	12	10	
Viuda de Josep Portolés	10		
Bartomeu Falomir	5		
Josep Bernat	1	15	
Josep Alberto Llansola	140		
Viuda de Jaume Pastor	90		
Josep Balaguer	4		
Vicent Pallarés menor de Jaume	4		
Josep Vilarrocha	64		
Vicent Chiva el rullet	2	10	
Josep Esteve i Blasco	25		
Francesc Falomir	42	15	
Ramon Pallarés menor	10		
Josep Llorens	17	10	
Vicent Falomir i Vilarrocha	18		
Vicent Valls i Castellano	5	7	
Josep Falomir de Gaspar	5	7	

Joan Llorens	19	10	
Josep Falomir de Vicent	16	10	
Josep Safont	2		
Manuel Safont	2	13	
Viuda de Josep Navarro	4		
Francesc Llorens	13	7	
Ramon Pallarés	16	9	

L'última mostra de propietaris que hem analitzat ha estat la dels anys 1821-22, que ens ve facilitada en lliures i sous pel que fa a la renda, i en reals i maravedís pel que fa a la contribució. Els canvis produïts una dècada després no han estat massa significatius en conjunt, però sobta el fet de desaparèixer del primer lloc de la mostra el llinatge dels *Pastor*, que havia encapçalat de manera hegemònica tots els recomptes estudiats des de 1768, que ara únicament es veu representat per les mediocres rendes de *Batiste Pastor* (17 lliures) i de *Josep Pastor* (9 lliures). Molt lluny en el temps queden, per tant, les 496 lliures que tenia assignades *Vicent Pastor* l'any 1769. Caldria indagar amb posteriors estudis, què és el que ha passat amb aquesta família.

D'altra banda, interessa ressaltar una qüestió de gènere, com és la presència de diverses propietàries, entre les quals ja no figuren sols les viudes, sinó també *Bernarda Llansola* (26 lliures) i *Bernarda Alberto* (24 lliures). En aquest aspecte, cal parlar del patrimoni dels *Llansola* que, a banda de l'esmentada fèmina, també recau en *Josep Llansola* (34 lliures). Assistim a una equiparació progressiva de rendes entre la majoria dels propietaris borriolencs en terme de Castelló que, perfectament, es pot traslladar a l'espectre privatiu local, a jutjar per les dades d'aquesta mostra. Les grans diferències patrimonials entre uns llinatges i altres es van diluint de manera paulatina, encara que això no significa que hagen desaparegut les famílies de terratinents benestants, sinó més bé el contrari. Ara bé, apareixen nous propietaris amb freqüència, la qual cosa fa pensar en un major accés dels habitants a les terres. Així, respecte a mostres anteriors,

sorgeixen amb força personatges com *Vicent Esteve* (22 lliures), *Josep Arinyo* (28 lliures), *Josep Bellido* (21 lliures), *Vicent Franch* (25 lliures), *Josep Ramos* (26 lliures), entre d'altres, i es consoliden els *Falomir* com aquells que disposen de més propietats en terme de Castelló, encapçalades per *Jaume Falomir* (106 lliures).

1821-1822

Nom	Renda		Contribució	
	Lliures	Sous	Reals	Maravedís
Vicent Portolés		15	3	8
Antoni Gregori	6	5	26	29
Vicent Blasco	5		21	16
Josep Bellido	21	5	91	9
Miquel Peris	8		34	12
Batiste Tena	8	15	37	20
Batiste Lluciano	12	10	53	23
Viuda de Josep Navarro	2		8	20
Josep Peris	8		34	12
Vicent Castelló menor	6		25	26
Frencesc Gregori	8		34	12
Manuel Safont	2		8	20
Antoni Traver	1		6	15
Josep Vidal	6		25	26
Josep Vaquer	13		55	28
Josep Chulvi	4		17	6
Bartomeu Santamaria	2		8	20
Vicent Vilarrocha	33	15	144	32
Pasqual Babiloni menor	1	10	6	15
Batiste Falomir	4		17	6
Batiste Pastor	17	10	75	5
Ferran Montaner	3		12	30
Vicent Franch	25		107	12
Josep Blasco	12	10	53	23
Josep Esteve i Falomir	6		25	26
Joan Falomir i Vilarrocha	17	10	75	5
Bernarda Llansola pupila	26	10	113	27
Josep Llansola	34		146	27
Frencesc Falomir	38	18	167	2
Bartomeu Llorens	7	2	30	17
Narcís Falomir	23		98	26
Ramon Falomir	20	10	88	1
Isidre Ramos	20		85	30
Viuda de Josep Falomir	9		38	22
Viuda de Vicent Portolés	3		12	30

Jaume Pallarés	10		12	32
Vicent Pallarés	2	8	10	11
Josep Pastor	9	8	40	13
Josep Vilarrocha i Gaspar	8	15	37	20
Batiste Falomir de Safont	13	15	59	2
Vicent Falomir	12	5	52	21
Viuda de Gaspar Falomir	11	5	48	11
Gaspar Vaquer	7	7	31	20
Miquel Campabadal	12	5	52	21
Saturní Bernat	6		25	26
Vicent Bernat	6	10	28	4
Batiste Falomir de Batiste	9	6	39	32
Josep Sans	10		42	32
Vicent castellano menor	4		17	6
Josep Franch	10		42	32
Viuda de Josep Luna	6	17	29	14
Vicent Chiva	4		17	6
Vicent Esteve	15	5	65	17
Josep Portolés	4		17	6
Salvador Pallarés	6	5	26	29
Viuda de Bartomeu Vidal	21		90	6
Joan Llorens	14	15	63	12
Esteve Santamaria	3	15	16	4
Viuda de Marc Alcina		10	2	6
Josep Blasco de Vicent	3	15	16	4
Pau Dualdo	13	15	59	2
Josep Arinyo	28	10	122	13
Josep Babiloni	2		8	20
Francesc Santamaria	9	7	40	6
Batiste Falomir	17	10	75	5
Jaume Esteve	18	16	80	25
Viuda de Josep Esteve	11	13	50	
Vicent Esteve	22		94	16
Jaume Falomir	106	12	457	25
Pasqual Babiloni major	6		25	26
Josep Blasco de Josep	10		42	32
Vicent Portolés de la Vallesa	10		42	32
Vicent Vilarrocha de Josep	3	15	16	4
Vicent Vilarrocha	18	15	80	18
Josep Vilarrocha de Josep	10		42	32
Carles Artola	7	10	32	7
Vicent Falomir	9		38	22
Salvador Babiloni		15	3	8
Josep Pallarés	1	5	5	13
Viuda de Vicent Falomir de Joan	33	15	144	32
Bernarda Alberto pupila	24		103	2
Ferran Montaner	4		17	6
Josep Chiva	16	5	69	27

Vicent Falomir i Santamaria	1		4	10
Isidre Ramos i Vicent	19		81	20
Gaspar Vilarrocha	3	7	14	14
Josep Ramos	26	10	113	27
Cristòfol Domingo	4		17	6
Salvador Ramos	13	15	59	2

Les dades extretes dels protocols notariaus que fan referència a les propietats de borriolencs en terme de Castelló evidencien, com hem apuntat, l'existència d'un parell de llinatges locals amb prou de pes econòmic a tots dos entitats territorials (*Falomir, Pastor*), fins la desaparició d'aquests segons el 1821-22. La sèrie es completa amb un seguici de llauradors adinerats o amb mitjanes propietats importants (*Llansola, Vilarrocha, Esteve, Ramos, etc.*), a banda de les que posseeixen en terme de Borriol.

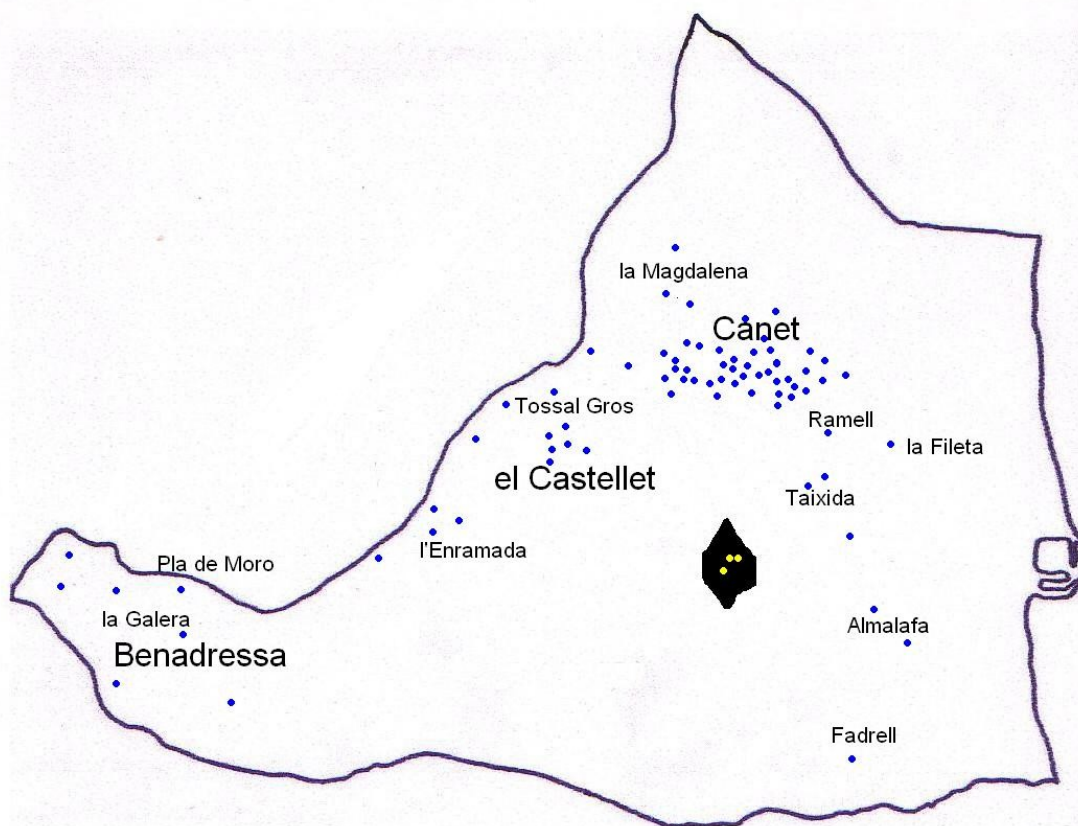
Com es desprèn de les dades, hi ha una gran concentració de les propietats a la partida de Canet, una peculiaritat que es donava des de l'Edat Mitjana, amb llauradors cristians i moriscs, a l'igual que a les partides de Benadresa i el Pla de Moro³³³. Canet és, sense cap dubte, la partida castellonenca amb terreny de regadiu més propera al terme de Borriol, on podien accedir fàcilment els camperols i sense haver de fer desplaçaments massa costosos quant a temps i dificultats orogràfiques.

Altres partides castellonenques amb propietats de regadiu, però significativament inferiors en nombre a les de Canet, s'ubiquen a Taixida, Ramell, Coscollosa, Fadrell, el Romeral, el Camí de la Mar, Almalafa i Ramell. Ens apareix també una finca de marjal situada a la partida de la Fileta, en mans de Josep Bellido i Josepa Maria Pallarés.

³³³ Fet ja constatat per a l'època medieval, tal i com assenyala Joaquín Aparici Martí en "Terratinents borriolencs a Castelló: Prosopografia i peita (Segle XVI)", dins de *Cultura i estudi local a la Plana de l'Arc*, UJI-Diputació de Castelló. Castelló, 2003.

Les finques del secà, majoritàriament de garroferals, però també amb alguna vinya i figueres, ens apareixen en partides com el Molló de l'Enramada, Benadressa, el Castellet d'En Nadal, el Tossal Gros, la Penyeta Roja, el Tossal de la Galera, la Magdalena, el Barranc del Diable, els Colomers, el Barranc dels Baladres, la Joquera, la Llobera i altres indrets muntanyencs del terme de Castelló, que presenta també una dicotomia exemplar de coexistència entre el secà i el regadiu, per gaudir de dos zones clarament diferenciades geogràficament. La primera zona es correspon amb la part litoral i de la vessant sud del terme, així com dels voltants propers i mitjans de la vila, on predominen les finques de regadiu, l'horta i la marjal. El segon espai es reserva per a la franja perifèrica del terme situada als límits amb els termes de Borriol, Vilafamés, Onda i l'Alcora, que dóna pas a l'hegemonia dels cultius llenyosos del secà castellanenc. D'ací s'explica també la dualitat quant al tipus de poblament dispers: *l'alqueria* per a les partides del regadiu i el *mas* o *maset* per a les partides del secà, la plana versus la muntanya.

**MAPA DEL TERME DE CASTELLÓ AMB FINQUES DE TERRATINENTS BORRIOLENC PER PARTIDES.
SEGONA MEITAT DEL SEGLE XVIII**



TERRATINENTS BORRIOLENCS AMB PROPIETATS A CASTELLÓ (1757-1800)

Any	Propietaris	Producte	Situació	Preu
1757	<i>Josep Chulvi</i>	Casa	Carrer Enmig	
1757	<i>Josep Chulvi</i>	Alqueria amb 16 fanecades de terra horta.	Taixida	
1757	<i>Josep Ramos</i>	2 fanecades i mitja de terra horta amb casa de camp i pou contigu.	Canet	
1757	<i>Lluïsa Ramos</i>	5 fanecades de terra horta	Canet	
1757	<i>Lucià Pastor i Antònia Chiva</i>	3 jornals de terra garroferal.	Molló de l'Enramada	
1757	<i>Josep Falomir de Gaspar</i>	Tros de terra horta de 12 fanecades franques	Camí del Mar	600
1758	<i>Vicent Blasco</i>	Heretat garroferal.	Barranc dels Baladres	
1758	<i>Teresa Llansola, vídua de Pere Pastor</i>	Heretat de tres jornals de terra garroferal.	Molló de l'Enramada	
1758	<i>Joan Falomir i Marianna Chulvi</i>	7 fanecades de terra horta	Canet	500
1758	<i>Joan Falomir i Marianna Chulvi</i>	5 fanecades de terra horta	Canet	400

1759	<i>Antoni Alafont</i>	2 fanecades de terra horta	Canet	130
1762	<i>Vicent Campabadal i Josepa Chiva</i>	Tros d'horta de 5'5 fanecades.	Cap de Canet	220
1762	<i>Antoni Robí i Maria Medall</i>	1/2 de mig quartó de terra horta.	Fadrell	
1762	<i>Miquel Portalés menor</i>	2 quartons de terra inculta amb 3 garroferes	Partida Algepsar	24
1762	<i>Josep Alafont i Maria Portalés</i>	2'5 fanecades de terra horta.	Canet	
1772	<i>Maria Torner vídua d'Antoni Alafont</i>	Heretat terra horta de 7 fanecades	Canet	
1772	<i>Joan Falomir</i>	2 fanecades de terra horta	Canet	75
1772	<i>Josépa Pallarés</i>	5 fanecades de terra horta.	Canet	400
1772	<i>Josep Franch</i>	2 fanecades de terra horta	Canet	190
1772	<i>Teresa Franch</i>	3 fanecades de terra horta.	Canet	285
1772	<i>Gaspar Falomir</i>	heretat garroferal	Benadressa	362
1772	<i>Josep Pallarés</i>	2 quartons de terra, part culta i inculta, i 4 figueres	Pou de Porcar	25
1772	<i>Josep Pallarés</i>	4 quartons de terra (culta i inculta) amb algunes figueres i oliveres, i una paridera de tancar ramat sense "tanyada".	Benadressa	200
1772	<i>Josep Vaquer</i>	2 fanecades i mitja de terra horta	Canet	137 l 10 s
1772	<i>Josep Safont i Marianna Agustina</i>	3 jornals de terra campa	el Castellet	
1775	<i>Ramon Falomir i Fca. Antònia Santamaria</i>	1 fanecada terra horta	Canet	
1775	<i>Vicent Franch i Antònia Falomir</i>	5 fanecades d'horta.	Canet	475
1775	<i>Vicent Franch i Antònia Falomir</i>	5 fanecades terra horta	Canet	450
1775	<i>Batiste Falomir i Rita Alafont</i>	2 fanecades terra horta	Canet	192
1780	<i>Vicent Vilarrocha</i>	Un bancal de terra horta, de tres fanecades.	Canet	
1780	<i>Eulàlia Perez, viuda de V. Santamaria</i>	9 fanecades de terra horta.	Censal	1350
1780	<i>Josep Oliver i Maria Teresa Pallarés</i>	Heretat terra campa amb figueres i garroferes	Barranc del Diable	
1780	<i>Josep Oliver i Maria Teresa Pallarés</i>	Bancal de terra horta amb 3 fanecades	Almalafa	
1782	<i>Francesca Torner, viuda de Jp. Pallarés</i>	8 jornals de terra part vinya i part inculta	Benadressa	300
1784	<i>Josep Balaguer i Antònia Pastor</i>	Heretat garroferal	Tossal Gros	
1795	<i>Josep Chiva</i>	Tros de terra de quatre fanecades i mitja	Canet	214
1795	<i>Josep Chiva</i>	2 fanecades terra horta	Canet	
1795	<i>Josep Chiva</i>	4 fanecades i mitja de terra horta.	Canet	

1795	<i>Venanci Luna</i>	5 jornals terra campa amb figueres i bordissos	Partida de la Galera	140
1795	<i>Josep Ferrando i Francesca Peris</i>	1 jornal de terra campa.	El Collado	
1795	<i>Josep Portolés</i>	3 fanecades de terra horta.	Canet	
1795	<i>Batiste Palau major</i>	2 fanecades, 3 quartons i 21 braces d'horta	Canet	205
1796	<i>Pere Gavara</i>	2 jornals de terra inculta amb garroferes	Partida la Magdalena	41
1796	<i>Josep Bellido i Josepa Maria Pallarés</i>	4 fanecades i mitja de terra horta.	Partida del Cap	
1796	<i>Josep Bellido i Josepa Maria Pallarés</i>	5 fanecades de terra marjal	Partida de la Fileta	
1796	<i>Tomàs Castellet</i>	2 fanecades i 3/3 de terra horta	Canet	
1796	<i>Maties Bou</i>	Un jornal de terra culta amb dos garroferes i quatre empelts d'olivera.	Tossal de la Galera	20
1797	<i>Vicent Gregori i Josepa Pastor</i>	3 jornals de terra garroferal.	el Molló	
1797	<i>Pasqual Viviloni</i>	6 jornals de terra culta i 6 jornals d'inculta	La Magdalena	29 barcelles de blat
1797	<i>Bartomeu Vidal</i>	Heretat	Cova de les Gralles	
1797	<i>Josepa Maria Pallarés</i>	2 jornals terra culta i inculta, garroferes i figueres.	el Castellet	
1797	<i>Batiste Palau</i>	3 fanecades i mitja, 97 braces de terra horta	Coscollosa i Romeral	218 l 18 s 6
1797	<i>Josep Safont i Marianna Domingo</i>	Meitat d'heretat	el Castellet	
1797	<i>Josep Oliver</i>	2'5 fanecades d'horta.	Canet	250
1797	<i>Vicent Pastor</i>	Casa amb hort annex a ella.	C/ de la Governadora	4000
1797	<i>Vicent Pastor</i>	7 cases contigües unes a altres	C/ de la Governadora	1800
1797	<i>Vicent Pastor</i>	15 fanecades i mitja de terra horta	Camí de la Mar	2635
1799	<i>Bartomeu Sans menor</i>	2 fanecades de terra.	Canet	
1799	<i>Josep Fabregat</i>	2 jornals de terra garroferal	Molló de l'Enramada	
1799	<i>Batiste Pallarés</i>	1'5 fanecades de terra horta.	Ramell	105
1799	<i>Josep Sans i Josepa Maria Llorens</i>	Una fanecada d'horta.	Canet	
1799	<i>Batiste Ays i Marianna Vaquer</i>	4 jornals terra campa amb figueres i vinya.	la Joquera	
1800	<i>Vicent Valls</i>	Tres part d'1 jornal de terra campa i garroferes	Castell de Nadal	55
1800	<i>Gaspar Ramos i Antònia</i>	2 jornals de terra campa amb garroferes.	Castell de	

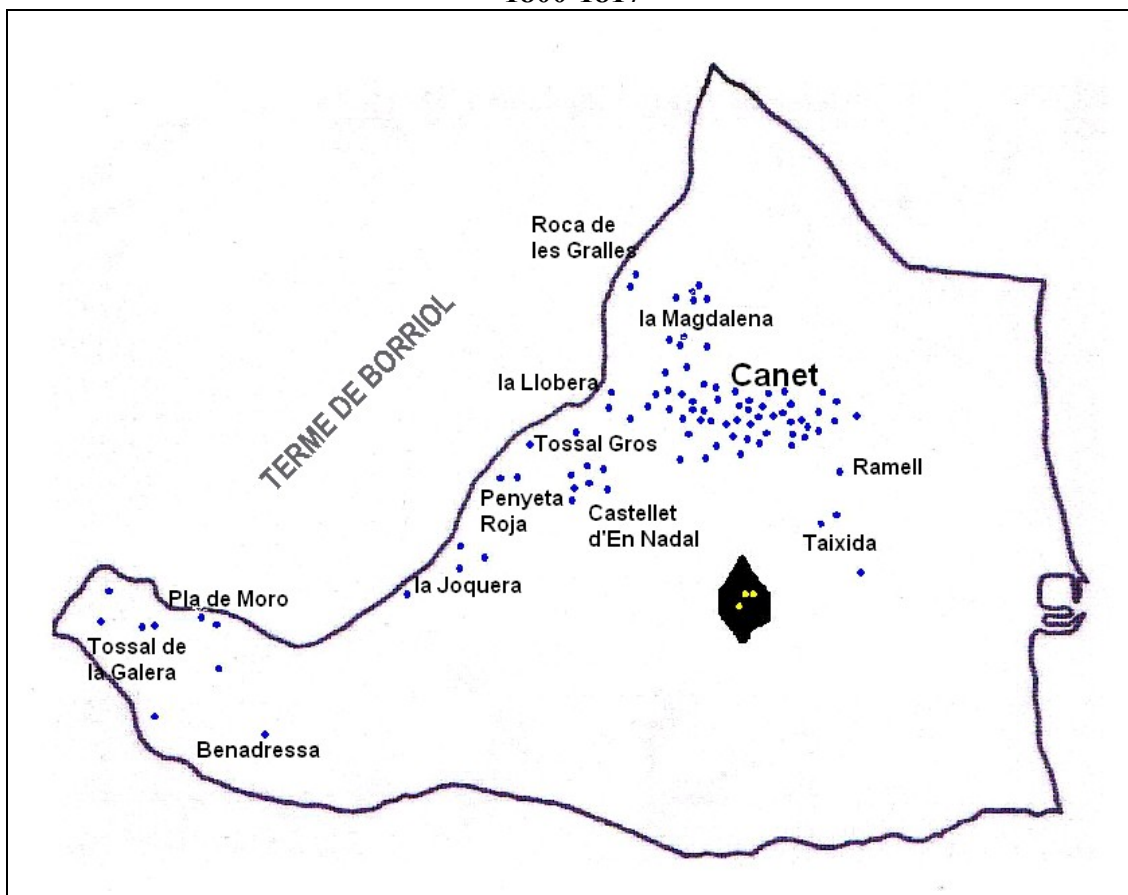
	<i>Portolés</i>		Nadal	
1800	<i>Gaspar Ramos i Antònia Portolés</i>	1'5 jornals de terra campa amb garroferes.	Castell de Nadal	
1800	<i>Isidre Ramos i Marianna Falomir</i>	Heretat de terra campa amb garroferes.	Tossal Gros	350
1800	<i>Isidre Ramos i Marianna Falomir</i>	4 fanecades de terra horta.	Canet	360
1800	<i>Isidre Ramos i Marianna Falomir</i>	4 fanecades de terra horta.	Canet	300
1800	<i>Isidre Ramos i Marianna Falomir</i>	5 fanecades de terra horta.	Canet	300
1800	<i>Vicent Farcha</i>	5 fanecades i 8 brases de terra horta.	Taixida	907
1800	<i>Vicent Pallarés</i>	2 jornals de terra erma.	Pla de Moro	
1800	<i>Vicent Vilarrocha</i>	1 fanecada de terra horta	Canet	100
1800	<i>Bartomeu Santamaria</i>	Mitja fanecada terra horta.	Canet	55
1800	<i>Manuel Valero Castelló</i>	Heretat garroferal de 8 jornals	Partit dels Colomers	220

Interessa resaltar, d'aquesta mostra notarial, l'accés a la propietat de la dona, que normalment es du a terme per defunció del marit, encara que, en la pràctica és compartida, a pesar que els contractes notariais ens obvien la seua participació. Normalment, al llarg de tota la documentació consultada del segle XVIII, la dona és rellegada a un segon lloc, a un espai subsidiari quant a qualsevol rúbrica administrativa, i sempre apareix el nom i els cognoms de l'home de manera obligada. En ocasions, sol fer-se explícit el nom de la dona o, simplement, hi figura "consort". Quan es tracta d'un home que ha enviudat, sols figura el nom d'ell, mentre quan és una dona la que enviuda, apareix el nom d'ella però, a més a més, s'explicita que és "vídua de".

També figuren presents els propietaris resultat dels contractes matrimonials, és per això que es nomenen els dos consorts, i sempre és l'home qui apareix en primer lloc, malgrat que la propietat haja estat fruit de l'herència femenina. Amb tot, veiem quina és la situació social fidedigna de les dones al llarg de tota l'època moderna i més en un centre rural de dimensions mitjanes com és Borriol, que allargassa la condició de subsidiària social a la dona fins gairebé els temps actuals; malgrat ser el motor de l'economia

essencial que les dades de la informació administrativa històrica ens oculta o ens obvia, malauradament.

**MAPA DEL TERME DE CASTELLÓ AMB FINQUES DE TERRATINENTS BORRIOLENCS PER PARTIDES.
1800-1817**



TERRATINENTS BORRIOLENCS AMB PROPIETATS A CASTELLÓ (1800-1817)

Any	Propietaris	Producte	Situació	Preu
1801	<i>Josep Llorens i Teresa Marzal</i>	2 fanecades i mitja de terra horta sembrades de blat.	Canet	250
1801	<i>Pasqual Babiloni i germans</i>	2 jornals de de terra amb figueres i vinya.	Roca de les Gralles	
1801	<i>Vicent Vidal i Josepa Maria Ramos</i>	3 fanecades de terra horta	Canet	300
1801	<i>Vicent Vidal i Josepa Maria Ramos</i>	2 fanecades de terra d'horta	Canet	200
1801	<i>Josep Ramos i Maria Teresa Ramos</i>	3 fanecades de terra d'horta sembrades de cànem	Canet	300
1801	<i>Josep Ramos i Maria Teresa Ramos</i>	1 fanecada de terra d'horta sembrada de blat	Canet	100
1801	<i>Josep Ramos i Maria Teresa Ramos</i>	4 jornals de terra garroferal	Cova del Colom	276

1801	<i>Joan Falomir i Teresa Vilarrocha</i>	3 fanecades de terra horta	Canet	
1801	<i>Vicent Bernat</i>	1 fanecada i 3 terços de terra horta	Canet, al partit del Romeral	98
1801	<i>Vicent llorens i Teresa Pallarés</i>	2 jornals de terra campa amb garroferes i 2 figeres	Benadressa	
1801	<i>Josep Esteve menor</i>	3 fanecades de terra horta	Canet	305
1801	<i>Francesc Gregori</i>	Mig quartó d'oliverar ³³⁴	Coscollosa	200
1801	<i>Batiste Palau menor</i>	Mig quartó de terra oliverar	Coscollosa	180
1802	<i>Vicent Gregori</i>	3 fanecades de terra horta menys 10 braces	El Cap	177
1802	<i>Antoni Gregori</i>	2 fanecades de terra horta	El Cap	120
1802	<i>Joan Safont menor i Maria Antònia Muntanyés</i>	Meitat heretat terra campa	El Castellet	
1802	<i>Miquel Portolés i Antònia Alafont consorts</i>	1 jornal de terra garroferar	El Castellet	
1802	<i>Vicent Pastor de Luciano</i>	Jornal i mig de terra amb algunes garroferes	La Magdalena	50
1802	<i>Ramon Balaguer</i>	Un jornal de terra amb alguns bordissos i terra inculta	Penya Roja	20
1802	<i>Bartomeu Santamaria</i>	Fanecada i mitja i cinc braces de terra horta	Canet	167 l. 15 s.
1802	<i>Vicent Castellano</i>	3 fanecades terra horta	Canet	150
1802	<i>Vicent Alafont i Josepa Maria Sans</i>	2 fanecades de terra horta	Canet	170
1807	<i>Josep Tàrrega</i>	Casa	Carrer de les Ànimes	400
1807	<i>Gaspar Falomir</i>	Bancal i 1/3 part de la casa alqueria	Bassa de Canet	
1807	<i>Josep Portolés i Antònia Blasco</i>	4 fanecades de terra horta	Canet	
1807	<i>Batiste Torner i Josepa Maria Súnyer consorts</i>	2 jornals de terra culta i inculta	Tossal de la Galera	22
1808	<i>Batiste Torner</i>	2 jornals de terra amb garroferes	Tossal de la Galera	32
1808	<i>Bartomeu Vidal</i>	4 fanecades i mitja de terra horta	Partida Ramell	427 lliures i mitja
1808	<i>Jaume Estevece i Maria Antònia Ramos</i>	2 fanecades de terra horta	Coscollosa	200
1808	<i>Jaume Estevece i Maria Antònia Ramos</i>	2 fanecades de terra horta	La Travessera	200
1808	<i>Jaume Estevece i Maria Antònia Ramos</i>	2 fanecades i mitja de terra horta	Canet	250
1808	<i>Gaspar Vilarrocha i Teresa Pastor</i>	Una fanecada i un terç d'horta	Canet	130
1809	<i>Joan Castell</i>	Casa	Carrer de la	

³³⁴ ...quedandose toda la leña de los arboles...

			Mare de Déu del Lledó, al Raval de Sant Fèlix	
1809	<i>Joan Castell</i>	Heretat terra campa amb garroferes i figueres	Penyeta Roja	
1809	<i>Josep Navarro</i>	Meitat d'heretat amb garroferes, figueres i ceps de raïm	La Joquera	
1809	<i>Manuel Aís</i>	8 jornals d'eterra: 2 de garroferes; 2 més amb garroferes, figueres i ceps de raïm; i 4 de terra inculta.	La Magdalena	160
1809	<i>Bartomeu Vidal</i>	3 fanecades de terra horta	Canet	337 lliures i mitja
1811	<i>Josep Muntanyés i Teresa Babiloni</i>	2 jornals de terra campa amb figueres i ceps de raïm	La Magdalena	40
1811	<i>Josep Muntanyés i Teresa Babiloni</i>	2 jornals de terra campa amb figueres i ceps de raïm	La Magdalena	40
1811	<i>Vicent Pallarés i Teresa Nebot</i>	Heretat de terra campa amb garroferes i figueres	Les Gralles	
1811	<i>Josep Falomir</i>	3 fanecades de terra horta	Canet	190
1811	<i>Antoni Gregori</i>	2 fanecades de terra horta	Canet	90
1811	<i>Josep Llorens a Antoni Gregori</i>	2 fanecades de terra horta	Canet	90
1811	<i>Salvador Ramos</i>	2 jornals de terra garroferar	Tossal Gros	99
1811	<i>Josep Chiva</i>	4 fanecades de terra horta	Canet	510
1811	<i>Maria Chiva</i>	7 fanecades de terra horta	Canet	830
1815	<i>Albert Vilarrocha amb Magdalena Falomir</i>	4 fanecades de terra horta	Canet	
1815	<i>Miquel Esteve i Antònia Ferrando</i>	2 jornals de terra campa	El Collado	10
1815	<i>Jaume Pallarés i Maria Teresa Pallarés</i>	4 fanecades i mitja	Canet	450
1815	<i>Manuel Albella</i>	3 fanecades de terra horta	Coscollosa	270
1815	<i>Fernando Montaner i Rosa Pallarés</i>	2 fanecades de terra horta	Canet	160
1815	<i>Fernando Montaner i Rosa Pallarés</i>	Casa	Carrer de Talecons	150
1815	<i>Manuel Albella</i>	3 fanecades de terra horta	Canet	300
1815	<i>Pau Tena</i>	2 fanecades i mitja de terra horta	Canet	150
1815	<i>Alexandra Carratalà</i>	3 jornals de terra campa amb garroferes i figueres	Tossal Gros	78
1817	<i>Manuel Albella</i>	12 fanecades terra horta	Canet	1140
1817	<i>Albert Vilarrocha</i>	2 fanecades menys un terç de terra horta	Canet	122 l. 3 s.
1817	<i>Bartomeu Sans menor</i>	2 fanecades de terra horta	Canet	100
1817	<i>Josep Portolés i Maria Antònia Aragon</i>	Un jornal de terra campa	La Llobera	20

Les dades que disposem del període 1801-1817, ratifiquen la concentració de les propietats de regadiu a la partida de *Canet*, una pràctica que ja s'arrossegava des de l'edat mitjana i durant tot el segle XVIII, a l'igual que hem constatat en l'estudi dels anys 1757-1800. Cal fer palesa l'extensió considerable de les finques arreu de tota la partida, a jutjar per la toponímia menor que se circumscriu dins de *Canet: el partit del Romeral* (és a Canet), *la Bassa de Canet*, *el Cap de Canet*, etc. Una vegada més, les partides més properes als límits amb el terme municipal de Borriol són aquelles en què els terratinents vilatans apareixen amb més freqüència. La resta de propietats de regadiu són quasi inexistentes i sols es mantenen puntualment a *Coscollosa*, *Taixida*, *la Travessera* i *Ramell*.

Pel que fa al secà, garroferars en la seua major part, la mostra continua recollint els indrets que ja apuntàvem en el recull anterior: *Benadressa*, *el Castellet d'En Nadal*, *el Tossal Gros*, *la Penyeta Roja*, *el Tossal de la Galera*, *la Magdalena*, *la Roca de les Gralles*, *el Pla de Moro*, *la Joquera*, *la Llobera*, entre altres.

7.1.3. EL PREU DE LA TERRA

Pel que fa als **valors de la terra**, establerts a partir dels protocols notariais estudiats dels segles XVIII i XIX, són substancialment superiors en el cas dels terrenys d'horta que en els terrenys de secà, com en l'actualitat i d'antuvi, i a l'igual que en la resta del regne. De vegades, eixes propietats incrementen el valor perquè inclouen alguna alqueria o mas, o altres habitacles d'ús agopecuari. El seu emplaçament estratègic condicionarà el preu, potser per la seua millor orografia, els condicionaments físics,

geològics i les situacions concretes, amb la qual cosa una finca d'una determinada partida pot variar de preu depenent la seua ubicació.

Tanmateix, observem un altre fet geogràfic peculiar que hem detectat en el present estudi, i és la variació de preus d'una finca de regadiu en un terme municipal o en un altre. L'exemple per analitzar el trobem en les finques emplaçades en partides del terme de Castelló de la Plana, de les quals són propietaris alguns borriolencs, que gaudeixen de preus menys elevats que altres finques homòlogues situades al terme de Borriol, que són millor pagades.

Altres fenòmens relacionats amb els preus de la terra originaren certes tensions en el món agrari al llarg de tot el segle XVIII, motivades per diferents causes, com la pujada dels arrendaments, l'ocupació de terres comunals per part dels grans propietaris, les disputes entre agricultors i ramaders per terres incultes, l'escassetat de terres que es pogueren vendre (mà morta) i la puja de preus agrícoles.

Analitzem els preus de cadascun dels tipus de cultiu (hortes, vinyes, garroferars, oliverars) en els diferents apartats que dediquem específicament.

7.1.4. SISTEMES D'EXPLOTACIÓ

El sistema d'explotació majoritari del context valencià i borriolenc és el treball directe de la terra per part dels llauradors i de les seues famílies, encara que hi ha un reduït percentatge de terratinents (clero, artesans, llauradors rics i viudes) que, com hem citat

anteriorment, recorren al sistema d'arrendaments de terres a curt termini, treballades per jornalers a temps parcial i complet. De l'arrendament sempre ix beneficiat el propietari, que no abandona les seues propietats i, a canvi, percep bona part de l'excedent agrícola, a pagar normalment una vegada a l'any, en alguna data important³³⁵, com Nadal, Sant Joan o alguna festa assenyalada: “... *por precio en cada un año de cuarenta libras monda valenciana pagadoras en dos partes iguales, que será el primero en el día de San Juan de Junio...*”³³⁶ o “...*para pacer en el ganados lanares por tiempo de quatro años que tomaran principio el día de Santa Cruz de Mayo proximo venturo del corriente año y feneceran en el mismo dia del año que vendrá mil setecientos setenta y nueve...*”³³⁷.

7.2. EL MÓN AGRARI

7.2.1. L'AGRICULTURA

*“en el transcurso del setecientos y más concretamente en su segunda mitad, esa agricultura tradicional fue perdiendo terreno en favor de otra fundamentalmente de regadío, de policultivo”*³³⁸

³³⁵ “la quantia de trescientos noventa y nueve libras moneda valenciana, procedidas de ciento y cinco machos cabrio me ha vendido en dos plazos iguales, que será el primero a **San Miguel**, y el otro a **Navidad** de este corriente año”... 27 d'abril de 1799. Obligació de Josep Falomir a Manuel Martín de Castelló (AHPC). “...vendo y por título de venda concedo a Vicente Vidal labrador y vecino de esta dicha villa una casa sita y puesta en la misma por precio de ciento treinta y cinco libras moneda valenciana, las que le ofreció pagar en un apaga, para **feria de Onda** proxima pasada de este año...” 7 de desembre de 1772. Carta de pagament de Batiste Falomir a Vicent Vidal (AHPC).

³³⁶ 3 de gener de 1772. Arrendament de Maria Torner a Josep Alafont (AHPC).

³³⁷ 3 d'abril de 1775. Arrendament d'Albert Llansola a Joan Vielsa de les herbes del quart de la Vall per pasturar llur ramat (AHPC).

³³⁸ DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (coord.) (1989): *Historia de España*. Editorial Planeta. Barcelona. P. 287



El segle XVIII es va caracteritzar per una expansió a nivell demogràfic del municipi de Borriol, però també a nivell econòmic, en el terreny agrícola i en el sector industrial. No oblidem que, la gran majoria de la població, es guanyava la vida directament de l'agricultura.

En la producció agrària assistim a un creixement generalitzat. La població activa dedicada al sector primari encara és molt elevada en el conjunt espanyol i valencià, malgrat no augmentar massa la renda agrària per habitant i sí els preus dels productes agrícoles, sobretot a partir de la meitat del segle.

L'expansió agrícola valenciana, tant quantitativa com qualitativa, es basa en l'explotació de noves terres, procés iniciat dècades anteriors, ocupació de marjals (*Torreblanca, Xeresa-Xeraco, Elx*) i sobretot d'aterrament de vessants de les muntanyes de secà de manera exagerada, com en el cas de Borriol i dels termes veïns³³⁹.

No sols era el benefici allò que movia als camperols a conquerir el bosc, ja que, a vegades, era la necessitat de l'autoconsum. Veiem com la superfície cultivada

³³⁹ “Les rompudes realitzades en el secà de Castelló de la Plana van permetre passar en un poc més d'una centúria (1692-1817) del 53,5 al 72,6 per cent de la superfície cultivada, dedicades en gran part al garrofer”. SEGARRA COMAS, J. M. (1993): “L'agricultura i la ramaderia del Set-cents a Castelló de la Plana”, dins de *Castelló en temps d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló de la Plana. P. 98.

El mateix succeeix amb altres zones del territori valencià, com en els aterraments que es produïren als pobles de la Ribera Baixa i de l'Horta, que reduïren considerablement la superfície de l'Albufera a finals del XVIII i el segle XIX; o els assecaments de llacunes a Tavernes de la Valldigna o Villena, tal i com apunta Agustín Kondo. KONDO, A. (1990): *La agricultura española del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Ed. Nerea. Madrid. Pp. 65-70.

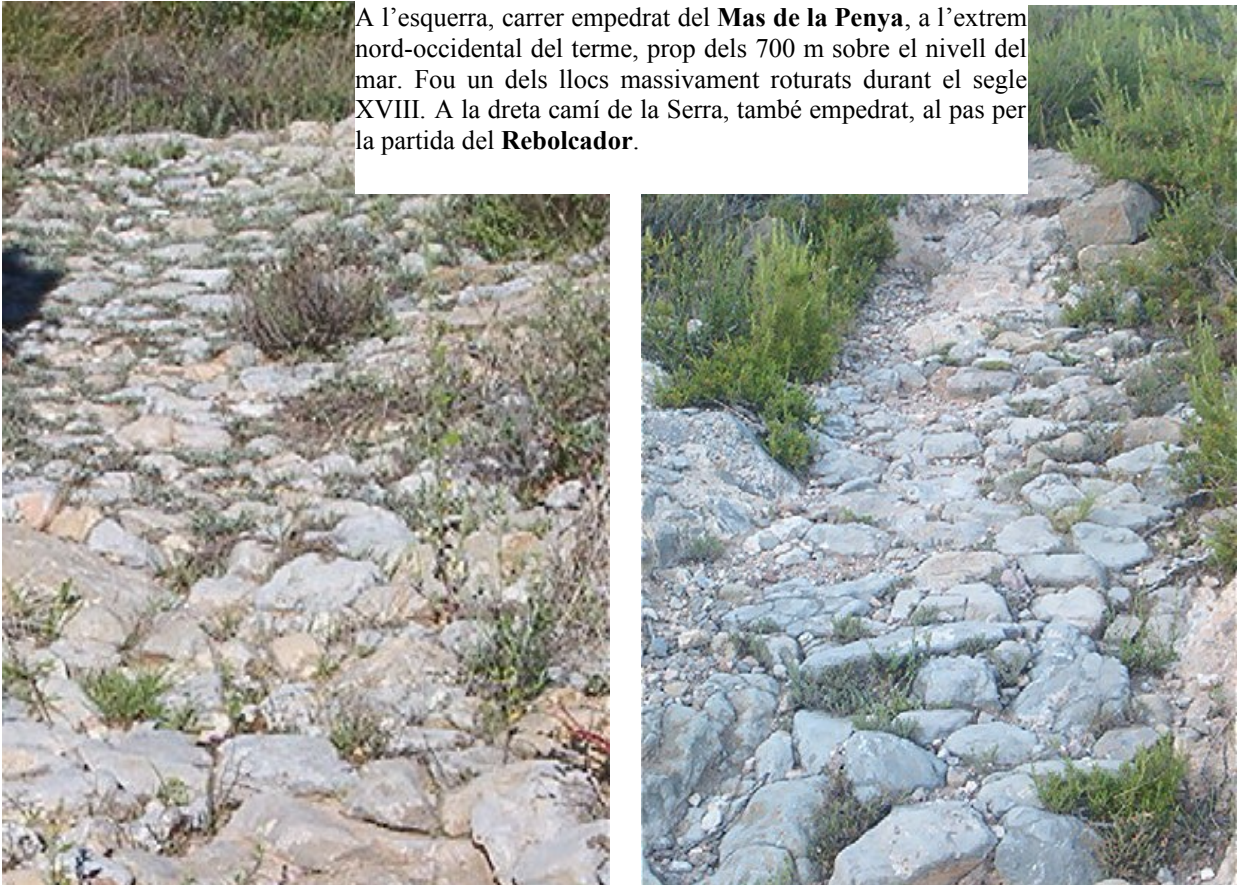
augmenta més que mai a pobles veïns: A Castelló es passa de 3.702 ha el 1692 a 4.452 el 1777; i a Vila-real de 1.526 el 1675 a 2.351 el 1787.

El creixement no era sols extensiu, ja que anava acompanyat d'una intensificació del regadiu i de terres que milloraven els rendiments. La concentració de la propietat fomentà la introducció de noves formes d'explotació de la terra. La tradicional emfiteusi va sent substituïda en alguns casos per contractes d'arrendament.

Pel que fa al sector agrari comarcal, s'aprecia un descens del cultiu de la canyamel a Castelló, al temps que s'introdueix el panís, mentre les plantes tèxtils es desenvolupen d'una manera extraordinària, com a cultius tradicionals, és el cas del cànem i la seda. El cànem produïa collites abundants i abastia l'armada, i es conrea principalment per tota la Plana, des de Castelló a Almenara. La seda, que manté la producció, malgrat reduir l'espai de morerars, es conrea principalment en zones de les valls del Millars i d'Uixó, per ser comercialitzada a través dels ports de Moncofa i Vinaròs.

La roturació de noves terres es veurà prompte com una necessitat essencial per fer front al creixement demogràfic i, a banda de les millors zones ocupades ja pels cultius, s'intentaran roturar noves terres en terrenys més inaccessibles, muntanyes, marjals, terres ermes, boscos, terrenys comunals, etc. com és el cas de les partides serratines borriolenques: *Purri, la Serra del Portell, la Reptura, la Penya, la Pererola, Barranc Fondo...*

A l'esquerra, carrer empedrat del **Mas de la Penya**, a l'extrem nord-occidental del terme, prop dels 700 m sobre el nivell del mar. Fou un dels llocs massivament roturats durant el segle XVIII. A la dreta camí de la Serra, també empedrat, al pas per la partida del **Rebolcador**.



Aquest procés de roturació massiva i d'ocupació dels marges cal emmarcar-la en un procés de caire general, no sols del Regne de València o dels altres territoris de l'antiga Corona d'Aragó, sinó més bé propi de tots els regnes de l'occident europeu.



Els **bancals**, treball de l'arquitectura popular en pedra al segle XVIII. Barranc de la Botalària.

Pel que fa a altres estudis sobre partides i pobles de la rodalia, com és el cas de les dades que Concepción Domingo³⁴⁰ ens facilita sobre Benadressa, podem establir pautes de comportament semblants al que succeeix en Borriol. Així, sobretot, a Benadressa, pel que fa als cultius de secà, es multiplica per tres la superfície roturada de l'any 1599 (533 ha.) a l'any 1777 (1.550 ha.), mentre a partides com la Magdalena, el Bovalar i Marrada, l'augment no ha estat quasi significatiu. Quant a les partides de regadiu de Castelló, s'aprecia com Canet, que és on els terratinents borriolencs centralitzen les seues possessions, és la tercera partida del terme amb més superfície conreada l'any 1777, amb 161 fanecades, sols superada per l'Almalafa (196 ha.) i Ramell (166 ha.). p. 33. Per la seua banda, les partides de Vila-real com el Madrigal, la Pinella o el Pla Redó, dupliquen la superfície roturada entre 1566 i 1786.

Pel que fa a la **tipologia dels cultius**, i malgrat el pes de l'agricultura tradicional, amb el devenir del segle XVIII observarem que aniran prenent un marcat caràcter comercial, d'ací la diversitat de conreus i el creixement de la garrofera a totes les partides en general, a l'igual que la vinya. A banda de la trilogia mediterrània, l'agricultura valenciana es caracteritzava per una gran diversitat de cultius: cereals, productes arboris, fruites, llegums, verdures, arròs, etc.

El terme de Borriol presenta una accidentada geografia i això fa que puguem parlar de diverses zones agràries diferenciades: la Serra i les conformacions muntanyoses per una banda, i les valls del voltant del riu Sec per un altre costat. Malgrat assistir a una escassa

³⁴⁰ DOMINGO PÉREZ, C. (1983): *La Plana: formación de un paisaje agrario mediterráneo*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló. Castelló. P. 33-36.

renovació dels utensilis i fent ús d'adobs tradicionals i deficitaris³⁴¹, es va introduint la rotació dels cultius, com en altres estats europeus, la qual cosa incidirà en l'augment de la producció agrícola. Es combinaven els cultius dels cereals tradicionals (blat, ordi, civada) amb el cultiu de lleguminoses.

La major part del terme borriolenc, a diferència del municipi de Castelló, és abundantment muntanyós i sols forma una gran planície gràcies al cabal hidrogràfic del riu Sec de Borriol, que dibuixa una extensa vall que es va eixamplant a mesura que baixa des de la Pobla Tornesa i es va acostant a les terres de la Plana, a les quals s'obri en l'últim tram. Aquest primer espai acull **cultius del secà** mediterrani, especialment la garrofera, la vinya, la figuera i l'olivera, al temps que dóna pas a extenses àrees forestals de la Serra borriolenca.

*“...Primo una heredad huerta con su cassa de campo y parideras con **un pedazo de tierra secano** todo contiguo sita y expuesta en el termino de esta dicha villa y en la partida nominada del Arenal...”³⁴²”.*

Les tasques de condicionament dels cultius a les pendents del terreny van ser vertaderament dures durant la segona meitat del segle XVIII, ja que la gran part dels barrancs del terme van ser totalment roturats, inclús en zones totalment marginals es van atrevir a plantar una garrofera. Aquest sistema d'aprofitament extensiu no rebutjà cap possibilitat d'augmentar espais al conjunt conreat. S'hagueren d'empedrar i

³⁴¹ Empar Pérez així ho destaca: “La mancança d'adobs fou un veritable “coll d'ampolla” de l'agricultura valenciana del XVIII”. PÉREZ ADELANTADO, E. (1993): “La Il·lustració i el seu temps”, dins de VV.AA. (1993): *Castelló en temps d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló de la Plana. Josep Manuel Segarra i Comas, manifesta quelcom semblant: “la gran qüestió plantejada a l'agricultura valenciana durant el segle XVIII va ser la mancança d'adobs”. SEGARRA COMAS, J. M. (1993) P. 106.

³⁴² 30 de gener de 1763. Arrendament de terres de Vicent Chulvi el menor a Josep Hucher (AHPC).

reformatar moltes sendes, al temps que se'n crearen de noves, per arribar als inhòspits paratges que s'havien roturat.



Cultiu de garroferes i roturació de la muntanya borriolenca del segle XVIII. **Barranc de Cominells** i, a la dreta, Cingle de la Portolesa.

Hem d'apuntar les semblances o divergències amb altres municipis valencians: val a dir que, el cas de Borriol suposa un model molt representat en altres viles de les valls centrals del Regne de València, com la Vall d'Uixó, Vilafamés, l'Alcora, Onda, i pobles dels voltants del cap i casal: Xest, Xiva, Lliria, Bétera, etc. El paisatge de què parlem es fonamenta en una preponderància gairebé absoluta del cultiu de la garrofa al terme de Borriol, mentre la resta del secà (vinya, olivera) apareix de manera secundària, lluny de les xifres d'aquest cultiu hegemònic a la segona meitat del segle XVIII. Ara bé, s'albira una creixent demanda de la vinya, a jutjar per l'augment de finques conreades a partir de 1800 i dels anys precedents.

El mateix succeeix amb el regadiu local, que encara manté els mateixos terrenys explotats que històricament havien heretat dels musulmans. Sols canvien els diferents

tipus de plantes que es van conreant al llarg de les diferents èpoques històriques, i no començarà a augmentar de manera considerable el terreny explotat fins les roturacions de tarongerars de finals del segle XIX i principis del segle XX, en què les marges del riu Sec i el Pla de Moro es veuran replets de cultius citrícoles. L'expansió agrícola, per tant, es dona clarament a favor de la implantació total del cultiu garrofer arreu de les partides i racons del terme municipal.

El segon espai agrari, a les dues vessants del riu, va acollir els **cultius del regadiu** modern i sovintejava altres cultius de secà, com és el cas del blat i la vinya i d'altres arbres fruitals, a banda de les llegums, l'alfals i les hortalisses, i en menor mesura d'algun morerar (*Barranc de les Moreres, la Serrada, lloc de la Moixereta, la Costereta de l'Horta Mitjana, el Miramar, l'Arenal, el Palmar, Bassa del Cànem, la Vall...*).

*“...concedo a Jayme Pastor labrador y vecino de esta dicha villa su hierno **tres hanegadas poco mas o menos de tierra regadio**, en el termino de esta dicha villa con una senia y patio para fabricar casa contiguo a dicha tierra al sitio de las espaldas del Arraval de Valencia por precio de quatrocientas libras...³⁴³”.*

La morera va ser conreada de manera important arreu del Regne de València, sobretot als voltants de la capital, i també la trobem en altres pobles de la Plana, sense afectar massa a la resta de cultius, ja que podia ser plantada de manera intensiva als marges dels bancals de garroferes, oliveres i d'altres cultius, o també la podem trobar en camps específics de conreu morerar.

A partir del 1730 el cultiu del cànem se sol estendre per localitats properes a Castelló, com Burriana, Nules i Borriol³⁴⁴, degut a l'apogeu comercial i a la necessitat

³⁴³ 23 de juliol de 1775. Testament de Vicenta Aragon viuda de Jaume Pallarés (AHPC).

³⁴⁴ GIMENO SANFELIU, M.J.: “Economía y sociedad en el Antiguo Régimen castellanense”, dins de VV.AA. (1999): *La provincia de Castellón*. Diputació de Castelló. Castelló. Pp. 237-246.

d'incrementar la producció, un cultiu que quasi sempre s'alternava amb el blat. Els testimonis documentals apareguts en els protocols notariais moderns són notables.

Seguidament, veiem la producció dels principals conreus valencians del segle XVIII, per als anys 1791, 1794 i 1799:

PRODUCCIÓ AGRÍCOLA A FINALS DEL SEGLE XVIII AL REGNE DE VALÈNCIA³⁴⁵

Producte	1791	1794	1799
Blat	1.175.610 hl	1.045.210 hl	936.730 hl
Vi	701.200 hl	839.330 hl	756.830 hl
Hortalisses	433.358 qm	457.663 qm	322.221 qm
Panís	342.630 hl	456.090 hl	452.670 hl
Garrofes	312.388 qm	649.261 qm	392.644 qm
Fruites	172.400 qm	297.621 qm	194.751 qm
Llegums	71.650 hl	80.920 hl	--
Oli	67.570 hl	148.350 hl	59.450 hl
Panses	35.738 qm	43.350 qm	21.072 qm
Cànem	18.733 qm	27.007 qm	19.443 qm
Seda	3.227 qm	2.868 qm	2.577 qm
Lli	970 qm	4.115 qm	1.124 qm
Arròs	--	654.520 hl	--

S'aprecia que en el context general del Regne de València, a la trilogia mediterrània de l'oli, el blat i la vinya, se li afegeixen cultius comercials de gran importància per al present segle i les dècades ventures, com és el cas dels cultius del cànem, la morera i el lli, d'una banda; i altres conreus com el panís, les garrofes, l'arròs i les panses, a més a més dels tradicionals productes d'horta i les llegums.

En el context borriolenc, no massa diferent del valencià, esbrinarem tot seguit quins són els trets que s'assemblen més al conjunt del Regne i quins són aquells més definitoris de la realitat local. Del total de les finques estudiades exposem la distribució pel que fa a l'extensió per cultius, que encapçala de manera hegemònica la garrofera, seguida de bon

³⁴⁵ Font: VV.AA, (1990): "L'època borbònica fins a la crisi de l'Antic Règim", Primera Part: Economia i Societat, volum IV, dins de *Història del País Valencià*, Ed. 62, Barcelona. P.46

tros de la vinya, de l'horta i de l'olivera, a més a més del conreu secundari i marginal de la figuera que, malgrat aparéixer quantitativament, no sol reflectir un conreu específic, ni extensiu ni intensiu, sinó molt disseminat i atomitzat. D'ací que, totes les finques compten amb alguna figuera que altra, però molt difícilment trobarem grans superfícies de cultiu exclusiu de la figuera.

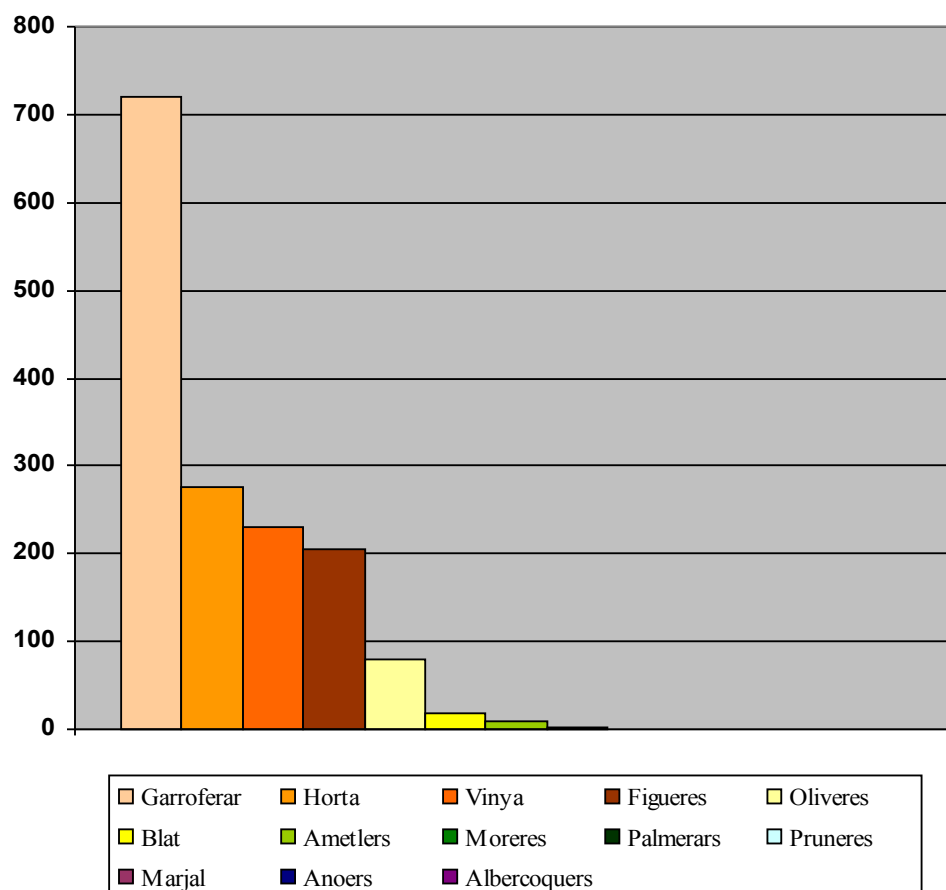
Als tradicionals cultius del secà, a més a més del blat, s'hi afegeixen, a les hortes properes del casc urbà, els conreus habituals d'hortalisses i llegums, i comencen a fer acte de presència els cultius de caràcter més comercial de què parlàvem abans: la morera i el cànem. Entre aquests productes dedicats a la protoindústria tèxtil i espadenyera, respectivament, sobta que no hàgem trobat cap referència al cultiu del lli, encara que ens fa pensar que potser sí que hi haguera alguna plantació, degut a l'aparició de contractes d'afermament en cases de mestres teixidors de lli amb residència a Borriol.

Per últim, comentar l'aparició d'algun que altre arbre fruiter, que cobriria més les demandes familiars que no pas l'exportació; i també d'algun palmerar. La resta de terrenys s'adscriuen a allò encara no humanitzat, parcialment o total, com és el cas de la terra campa o de les superfícies ermes.

Distribució de cultius a la segona meitat del segle XVIII a Borriol

Cultiu	finques	%
Garroferar	355	35'1
Terra campa	178	17'6
Figueres	150	14'9
Horta	131	13
Vinya	131	13
Oliveres	33	3,3
Blat	13	1'3
Moreres	8	0'8
Terra erma	5	0'5
Palmerars	2	0'2
Arbres fruitals (pruneres...)	2	0'2
Marjal	1	0'1
	1008	

Al llarg del primer terç del segle XIX, inclús podem parlar d'una tímida introducció d'alguns cultius, com és el cas dels albercoquers, les pruneres, els anoers i, sobretot, els ametlers, que serà el nou cultiu de secà que triomfarà i que ocuparà grans extensions de terreny a mitjan Vuit-cents.



Percentualment, i tal com es dedueix de la relació anterior dels cultius borriolencs del segle XVIII i primers anys del segle XIX, el 85% de conreus pertanyen al secà, mentre el restant 15% es corresponen amb els regadius. Amb el pas del temps, veurem que aquestes xifres van canviant lleugerament, i es produirà un notable creixement del terreny d'horta, sobretot amb els tarongerars dels segles que vindran, però no hem

d'oblidar que ens trobem en un municipi on el secà serà el protagonista més rellevant del conjunt general, per les peculiaritats geogràfiques del terme.

A diferència d'altres termes veïns, com Vila-real, on les massives roturacions dels grans terrenys de secà van ser fetes per guanyar superfície de regadiu, a Borriol, eixe percentatge fou majoritàriament per al secà i únicament a les marges de la Vall, del Pla de Moro, Benadresa i dels voltants del riu, se'ls va permetre tímides incursions. De cara a la redacció de la tesi doctoral, veurem les transformacions que es produiran avançat el segle XIX i com afectarà això a la fesomia del municipi.

Distribució percentual del secà i del regadiu

Cultiu	Percentatge
Secà	85
Regadiu	15

Pel que fa a la productivitat mitjana de les superfícies sembrades a l'Estat espanyol, en cultius com el blat, les garrofes, la vinya i l'olivera, podem apreciar que entre el 1751 i 1818 els rendiments dels cereals no experimentaren a penes canvis, i segons BRINGAS (2000) poden ser generalitzables a tota Espanya, més o menys el que succeeix amb la vinya. Per la seua banda, l'olivar manté diversos cicles de males collites durant la segona dècada del XIX, amb un descens de la quantitat de l'oli, almenys l'andalús:

Productivitat mitjana de les superfícies sembrades a Espanya³⁴⁶

Cultiu	1751-53	1818-20
Blat (qm/ha)	4,7	4,9
Garrofes (qm/ha)	3,6	4,8
Vi (hl/ha)	6,1	6,3

³⁴⁶ Dades extretes de BRINGAS, M.Á. (2000): *La productividad de los factores en la agricultura española (1752-1935)*. Banco de España-Servicio de Estudios. Estudios de Historia Económica, núm. 39. Madrid. P. 24

Oli (hl/ha)	1,4	0,8
-------------	-----	-----

Assistim, per tant a un estancament dels rendiments agrícoles i a un estancament geogràfic durant els segles XVIII al XIX. No obstant, l'autor apunta a un creixement diferenciat per a la zona mediterrània, cas de Catalunya i del País Valencià, i a un major dinamisme en el procés d'especialització agrícola, un procés que es donarà sobretot amb el devenir del Vuit-cents.

Tot seguit, en la relació dels preus dels productes agrícoles entre 1752 i 1833, dades referenciades per BRINGAS (2000), observem que s'hi donen alguns períodes d'augment paulatí dels mateixos, com els anys que van de 1799 a 1804 i, especialment, de 1807 a 1816, clar que, en aquest darrer cas, la cojuntura bel·licosa explica part del procés alcista. Traslladades les dades al context valencià i particularment, a l'exemple de Borriol, s'aprecia cert paral·lelisme en aquestes pujades de preus dels productes agrícoles, la qual cosa explica un procés més o menys comú a molts territoris peninsulars, i no sols als regnes de la perifèria.

ÍNDIX DE PREUS DE PRODUCTES AGRÍCOLES 1752-1833³⁴⁷

Any	Índex	1764	34	1777	35
1752	22	1765	35	1778	35
1753	28	1766	36	1779	36
1754	30	1767	37	1780	36
1755	28	1768	37	1781	36
1756	28	1769	37	1782	38
1757	28	1770	37	1783	41
1758	29	1771	37	1784	43
1759	29	1772	36	1785	44
1760	29	1773	36	1786	44
1761	31	1774	36	1787	47
1762	32	1775	36	1788	49
1763	33	1776	35	1789	50

³⁴⁷ Dades extretes de BRINGAS, M.Á. (2000): *La productividad de los factores en la agricultura española (1752-1935)*. Banco de España-Servicio de Estudios. Estudios de Historia Económica, núm. 39. Madrid. P. 60

1790	52	1822	46
1791	51	1823	45
1792	54	1824	47
1793	57	1825	43
1794	59	1826	42
1795	58	1827	41
1796	59	1828	40
1797	59	1829	39
1798	61	1830	40
1799	65	1831	41
1800	67	1832	43
1801	68	1833	46
1802	68		
1803	67		
1804	64		
1805	61		
1806	62		
1807	67		
1808	70		
1809	70		
1810	74		
1811	80		
1812	83		
1813	78		
1814	71		
1815	66		
1816	64		
1817	54		
1818	51		
1819	49		
1820	48		
1821	47		

En eixe sentit, KONDO (1990) constata que el descens dels preus del blat es deu a diversos factors i no només agraris sinó també polítics, comercials i monetaris: el canvi en la conjuntura mundial, que entra en una fase depressiva a partir de 1813-14; el col·lapse del comerç americà; la reducció del comerç exterior; política monetària deflacionista, etc. Tot, provocà un afonament dels preus a Espanya arran de la postrera època alcista:

Índex de preus del blat d'Espanya i Europa Occidental (Base 100= 1808/1812)³⁴⁸.

Períodes	Europa	Espanya
1808-1812	100	100
1813-1817	111,54	104,87
1818-1822	70,51	58,66
1823-1827	63,85	55,23
1828-1832	81,79	49,64

Les **tècniques de cultiu** són pròpies d'una societat tradicional, i sovint alternen diverses plantacions de cultius al llarg de l'any en terrenys de regadiu, depenent la fertilitat que suporten, mentre els forratges i lleguminoses es reserven per a superfícies reduïdes. Al secà solem trobar alternats diversos cultius: garroferes, vinya, oliveres, figueres...

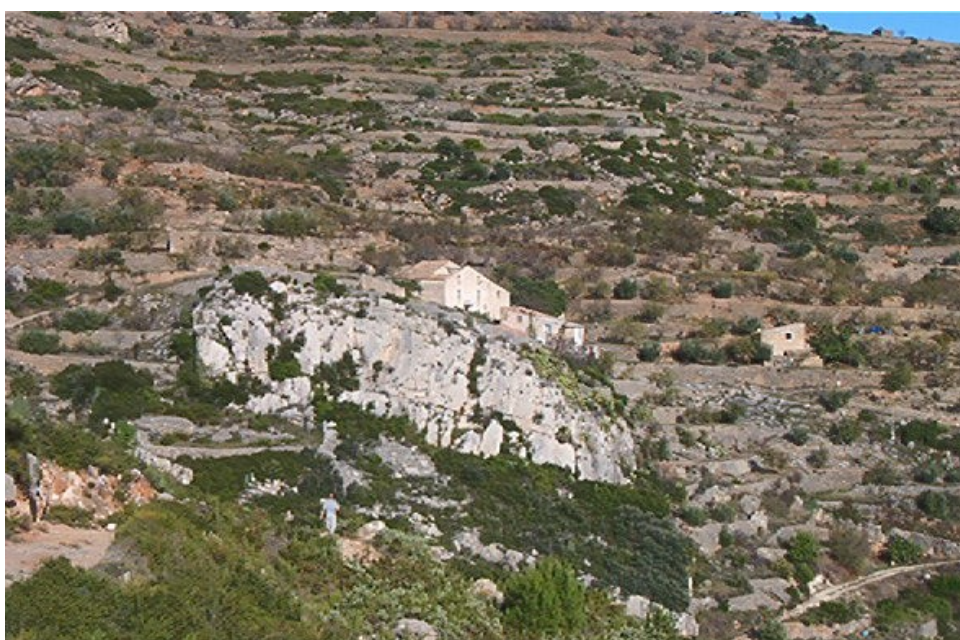
A banda de proliferar les roturacions del segle XVIII i de la producció extensiva, també es van produir millores tècniques en els cultius intensius, com és el cas del cultiu cerealístic en terrenys de regadiu, i de les mateixes lleguminoses i altres cultius com les moreres marginals de les finques.

³⁴⁸ KONDO, A. (1990): *La agricultura española del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Ed. Nerea. Madrid. P. 175

Ja hem comentat l'enorme influència que tingué el procés de rompudes sofert al llarg de tot el segle en el secà local, que van alterar substancialment el feréstec paisatge borriolenc, ja que moltes zones marginals i vessants muntanyoses de difícil accés foren roturades per al cultiu de la garrofera.



Abancalaments massius del segle XVIII al Barranc de la Peña (a més de 600 metres)



Abancalaments massius del segle XVIII al Barranc de la Peña (a més de 600 metres)

Tant les ombries com les solanes de les partides foren ocupades arreu del terme, així com terrenys escarpats, les clapisses o els cingles rocallosos: “...*Primo dos jornales de tierra culta poco mas o menos a la parte del **carasol** con algunas igueras y garroferas sitos y puestos en el termino de esta dicha villa y al sitio nominado de la **Roca Blanca**...*³⁴⁹” o també “...*Dos jornales de tierra campa citos en el referido termino y partido de la Lloma que lindan por la parte de arriba con tierras de Francisco Santa Maria, por bajo en dichos donadores, de lados en clapisa y Asagador...*³⁵⁰.”

Pel que fa a la qualitat de les terres, hem de dir que generalment, es tractava de terrenys pobres en la majoria del secà borriolenc, a excepció d’algunes finques ben irrigades per la seua proximitat amb el riu. Aquestes mancances se solien suplir amb els adobs animals i vegetals, una altra pràctica habitual que trobem present en els protocols notariais estudiats. Solen aparèixer en algun contracte d’arrendament entre les condicions per acomplir en cada període establert: “...*y en virtud de dicha compra de ganado me obligo a hacerle **estiercol** con el mismo ganado, en la paridera que el mismo Chulvi tiene en esta villa, pero si el ganado fuese a dormir en las parideras del término y fuera la villa, en este caso, se cumpla con dormir en su paridera seis meses cada año por precisión por citar así convenido y tratado, y por el término de uatro años, contadores del dia de hoy en adelante...*³⁵¹ . De vegades, en els arrendaments també s’esmenta l’obligació de l’arrendador de mantenir ramat per femar les hortes i, en cas de no poder dur-ho a terme, aquest les ha d’aconseguir per qualsevol altre mitjà: comprar-lo, prendre terra dels palmerars i la palla necessària per incrementar la

³⁴⁹ 12 de setembre de 1763. Noces entre Josep Vaquer amb Teresa Rubio (AHPC).

³⁵⁰ 11 de gener de 1797. Noces entre Vicent Gregori amb Josepa Pastor (AHPC).

³⁵¹ 3 d’octubre de 1757. Obligació de ramat de Joan Alafont a favor de Josep Chulvi, per una porció de ramat de cabres qu eli ha venut per 99 lliures (AHPC).

producció del fem, entre d'altres pràctiques: “...=otrosí que yo dicho Chulvi tenga obligación de mantener ganado para **estercolar** la tierra huerta y si no la tuviere aya de ser mi obligación buscar ganado que duerme en los corrales o comprar el **estiercol** necesario para dicha huerta; y en su consecuencia dicho arrendador tenga la obligación de llevar a dichos corrales tierra rascada de los palmerales o **estiercol rellegadiso** y poner la paja lo cañamisos en los citados corrales para el mayor aumento de dicho **estiercol**...”³⁵²”

EL SECÀ BORRIOLENC

LA GARROFERA

*Ara cantem amb veu sincera,
plena de fe, la garrofera,
aliena a les cantúries, dejuna de l'estramp,
espècie tota proletària,
titllada a voltes d'ordinària,
que ocupa el lloc humil d'un pària
dins l'aspra jerarquia que hi ha damunt del camp...*

Cant a la garrofera, de Francesc Almela i Vives. Vinaròs.
L'espill a trossos (1928).

La garrofera formava part del model agrari mediterrani tradicional i constituïa un element clau en l'engranatge del funcionament d'aquest model. La importància d'aquest cultiu al llarg del segle XVIII i les dècades posteriors es degué a que facilitava l'aliment

³⁵² 30 de gener de 1763. Arrendament de terres de Vicent Chulvi el menor a Josep Hucher (AHPC).

necessari per als animals de tir i de labor, per als matxos de les tragineries³⁵³ i dels llauradors. Les finques de garroferes aparegudes en la documentació dels protocols notariais dels Artola són les més nombroses pel que fa als cultius del conjunt municipal. També es veu clarament una aparició molt notable de vendes de muls i de pollins, pel que podem deduir que hi havia certa activitat comercial amb aquest tipus de ramat.

La garrofera va gaudir d'un segle de vertadera eclosió i a Borriol es pot parlar, exceptuant finques de vinyes i oliveres, que era el monocultiu preponderant de les seues muntanyes i bancals, especialment a partides com l'Arenal, les Mallades, les Ermites, la Coma, Raca, Purri, la Serra del Portell, el Monegro, Benifaet, Codina, Cominells, etc³⁵⁴.

Cavanilles, així ho apunta: *“A medida que nos apartamos de la Pobla disminuye la altura de los montes; pero el horizonte queda siempre limitado, y la vista se fatiga con la monotonía de cerros casi siempre incultos hasta las inmediaciones del valle de Borriol, que se extiende entre dos series de cerros. Empiezan los algarrobos, como que se entra en un país cuya riqueza principal consiste en este fruto”*

La producció local de garrofa, en un principi abastia el mercat local, però la gran roturació de terrenys va fer que l'excedent del producte es puguera comercialitzar, i de fet allò sobrant s'exportava per mar a Catalunya i Andalusia, al temps que comencen a proliferar els traginers, sobretot a nivell local, que recorreran els pobles d'Espanya.

Tanmateix, la demanda era alta en tant en quant assistim a la substitució del bou pel cavall, l'haca i l'ase com a bèsties de tir i a les noves necessitats del transport³⁵⁵.

³⁵³ Bernardo Mundina, quan parla del caràcter dels borriolencs apunta referències a la importància dels traginers, que “son trabajadores y entendidos en las faenas del campo, se dedican la mayor parte a la agricultura y arrieria”. MUNDINA, Bernardo (1873): *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*, Imp. Rovira Hermanos, Castelló, pp.142-146, ed. facs. Confederación Española de Cajas de Ahorro, Barcelona, 1988. p.143

³⁵⁴ Pel que fa a la distribució del cultiu de la garrofa a Benadressa, C. Domingo també observa un creixement espectacular de 1599 a 1777: 1599 (38 ha), 1692 (197 ha) i 1777 (709 ha), mentre disminueix la terra campa i, sobretot els terrenys erms. La vinya pateix moltes fluctuacions i encara no ha despegat, i sofreix davallades considerables en alguns indrets. DOMINGO PÉREZ, C. (1983): *La Plana: formación de un paisaje agrario mediterráneo*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló. Castelló. P. 33.

³⁵⁵ Antonio García Verduch, en “La garrofera: breu apunt històric”, dins de LINARES BAYO, J. Cristian, ed. (2000): *Cultura i estudi local a la Plana de l'Arc*; també ens comenta que aquest procés de substitució

Cavanilles parla d'una producció que oscil·la al voltant de les 200.000 arroves³⁵⁶, d'ací la referència que fa al voltant del "infinito" número de garroferes. Aquesta podria ser més important si es treballaren millor algunes finques: *"Es infinito el número de algarrobos que se crían en este término: su multitud y el verde obscuro de sus hojas hace negrear las llanuras, las cuevas y los montes; pero no hay árbol donde no se note el descuido, poca limpieza y gran falta de machos. Si por casualidad se conservó alguno de estos en uno ú otro parage, allí el fruto es mas grueso y largo, y mucho mas abundante. Si se cuidasen estos árboles como corresponde, darían doblado fruto con el mismo cultivo; no obstante se cogen en el término de Borriol 200.000 arrobas"*.

Eixe descuit que comenta Cavanilles també el trobem en les aparicions dels bordissos de garrofera, que no s'han desenvolupat com a arbres plenament, bé per no haver-se treballat, bé per no reunir les característiques idònies el terreny. És cert que, en part, aquest abandó es deu a la intensíssima labor d'ocupació de terrenys apartats i de difícil accés, la qual cosa, afegida a la llunyania d'algunes partides, fan que el llaurador borriolenc haja de triar d'entre les seues finques, aquelles que ha de prioritzar per tindre una major rendibilitat, en detriment d'aquells paratges amb una productivitat baixa i on resultaria car entrar els matxos i el forcat: *"...tres jornales de tierra campa poco mas o menos con quatro garroferas y algunos **bordisos**, sitios en el termino de esta dicha villa, y partida de Benadresa, los que llegan hasta un horno viejo, que lindan por la parte de arriba con tierras de Juan Falomir menor, por bajo con las de Vicente Pallarés, por un lado con tierras de Miguel Falomir..³⁵⁷."*

es materialitzà definitivament amb l'estada dels àrabs a les nostres terres, a l'igual que la implantació de manera definitiva del cultiu de la garrofera.

³⁵⁶

³⁵⁷ 12 de novembre de 1795. Venda de Josep Rubio i consort a Francesc Bernat (AHPC).



Garroferes a la partida del Rabosero.

Veiem, igualment, que apareixen cultius nous al costat d'aquells que ja es troben consolidats, com és la referència que ens fa als empelts i planters. Ací constatem que ens trobem en un procés viu, de contínues transformacions del paisatge borriolenc, com és la segona meitat del segle XVIII. Les garroferes que coneixem en l'actualitat, en bona part, són fruit de les grans plantacions que es dugueren a terme al llarg d'aquests anys. Altres garroferes provénen de dècades anteriors i algunes seran plantades al llarg del segle XIX. Amb tot, ens n'adonem d'un procés que no trobem ja en l'actualitat, que és el dels planters³⁵⁸, que s'ha congelat en la memòria històrica documental: “...*un pedazo de tierra con algunas higueras y empeltes de algarrovo*”³⁵⁹”.

³⁵⁸ En els protocols notariais consultats a l'Arxiu del Regne de València, trobem algun exemple, com el datat a 31 d'agost de 1750, pel qual, el senyor de Borriol concedeix en establiment a Josep Badal major, llaurador i veí de la citada vila de Borriol, tres jornals de terra inculta amb alguns “rebotissos” de garroferes a la Pedrera, que limiten amb terres de la viuda Sabater de la vila de Castelló, amb terres de Josep Castelló el menor, amb la pedrera i amb terra i garroferar del dit Josep Badal

³⁵⁹ 25 d'octubre de 1758. Venda de Joan Llorens sastre i filla a Josep Falomir de Pasqual (AHPC).

El preu aproximat de la garrofa el trobem en un document de partició d'una herència de 1797, pel qual sabem que una càrrega costa 6 sous. Així, si un sac de garrofes actual fluctua al voltant dels 35 kg, hem de pensar que el preu del sac seria de 2 sous, ja que sabem que una càrrega equival a 10 arroves o 104 quilograms. Així, les 32 càrregues que s'expliciten tot seguit, equivaldrien *grosso modo* a uns 95 sacs de garrofes actuals: “*treinta y dos cargas algarrovas a seis sueldos... 96L...*³⁶⁰”

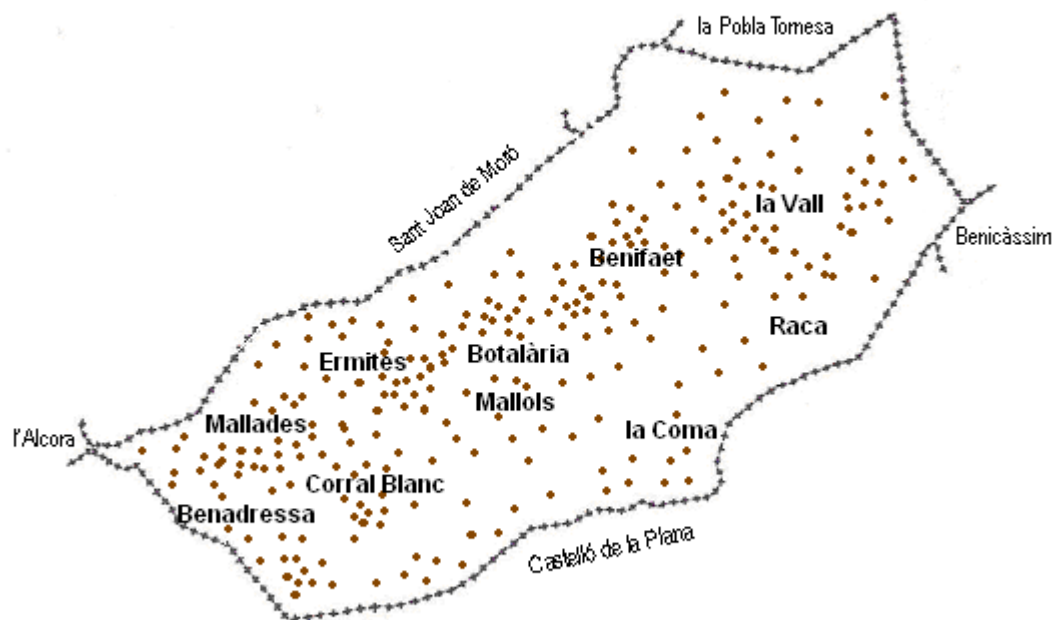
Fou tanta la importància del cultiu de la garrofera a Borriol que, aquesta empremta es va deixar veure en l'adaptació arquitectònica dels habitatges dels nous ravals que, al ser cada vegada més espaiosos, acullen cambres destinades a botigues de garrofes, una espècie de gran rebost per tal de garantir l'engranatge de la força de tir, que en molts casos comparteix edifici amb la família. Així, carrers de l'eixamplament d'extramurs, com el raval de València, el raval de Barcelona i el carrer Fondo, entre altres, han conservat fins l'actualitat, aquests vestigis arquitectònics de l'època d'apogeu de la garrofa a Borriol.



Garrofes d'un bordís en procés de maduració.



la Andreu amb **Mostra de garrofera.**



Extensió dels garroferars durant la segona meitat del segle XVIII. Elaboració pròpia.



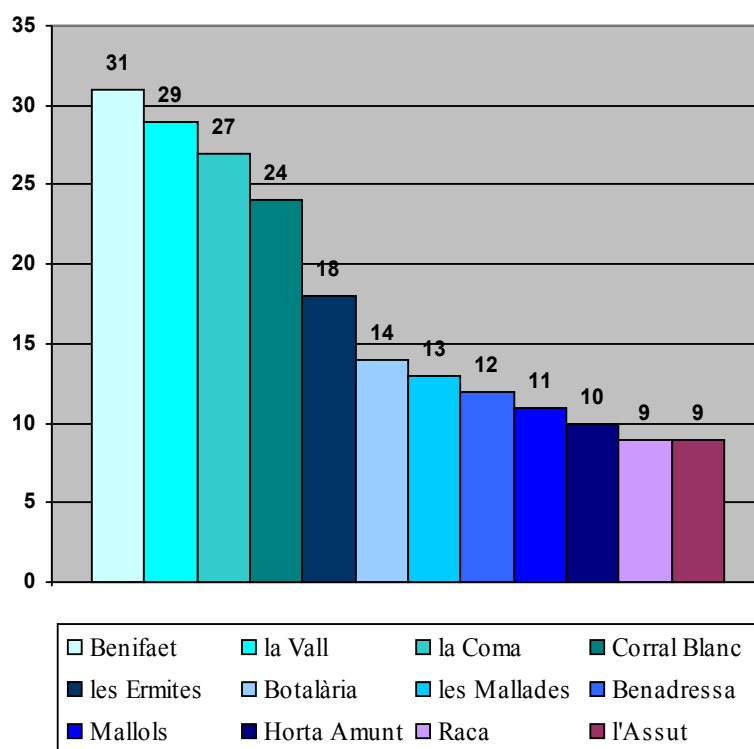
Extensió dels garroferars durant el primer terç del XIX. Elaboració pròpia.

En el mapa anterior i en la gràfica que segueix, es representen les finques de garroferes esbargides per arreu de les partides del terme municipal aparegudes als protocols notariais. A grans trets, hem de comentar el domini absolut del cultiu en tots els racons i latituds de l'àmbit geogràfic, que es fa especialment important en el Quart³⁶¹ de Baix, per ser gairebé el conreu exclusiu.

Així, les partides del Quart de Dalt que sobresurten d'aquesta mostra són Benifaet, la Vall, Raca i l'Assut, mentre al Quart de Baix són: la Coma, les Ermites, Botalària, les Mallades, Benadressa, els Mallols i el Corral Blanc. Si veiem les característiques generals d'aquestes partides, ens n'adonem que formen part majoritàriament de zones

³⁶¹ El terme de Borriol es divideix en Quartos, dels quals, en l'actualitat, conservem la nomenclatura del Quarto de Baix i del Quarto de Dalt. És un fenomen de divisió territorial present en altres municipis valencians, com és el cas d'Albocàsser: "también se halla de cuartos, uno de ellos el del Pla del Puig". MIRALLES SALES, J. (1983): *La Muy Leal y Noble Villa de Albocácer*. Bsc. Castelló. P. 150.

montanyenques, però no sobrepassen els 550 metres sobre el nivell del mar, ja que el clima que exigeix la garrofera sol ser plenament mediterrani, d'ací que siga un arbre que previnga la desertització. Les partides planes, que també acullen aquest arbre fruiter (l'Arenal, els Mallols, el Pla de Moro), encara no han sofert el procés reconversor al regadiu que es donarà en dècades posteriors, fet que convindrà analitzar detingudament en la redacció de la tesi doctoral, en estudiar la documentació pertanyent al segle XIX.



Preu de les fanecades de garroferars. 1757-1775: 41,6

Data	Producte de venda	Situació		
3-X-1757	Heretat garroferar de 3 jornals	Benifadet	57	19
28-XI-1757	Heretat garroferar de 3 jornals	La Vall d'Umbrí	90	30
14-V-1758	Heretat garroferar de tres jornals de terra.	Molí Fariner.	150	50
14-V-1758	Heretat garroferar de 2 jornals de terra.	Rojalet	50	25
8-VII-1759	5 jornals de terra garroferar	Molló de l'Enramada	150	30
9-II-1762	4 jornals de garroferes.	El Mas	175	44
9-II-1762	2 jornals de garroferar	Bassa del Cànem	80	40
7-III-1762	Heretat de garroferar de 2 jornals.	Cap de la Vall.	137	69

8-XII-1771	Tros de terra garroferal de 3 jornals	les Ermites	105	35
2-II-1772	2 jornals de terra garroferal	Borom	100	50
16-II-1772	Un jornal de terra garroferal.	Mas de Badal	50	50
20-IV-1772	Tros de garroferal de jornal i mig, amb el dret de percebre la collita pendent de garrofes.	Sant Vicent	78	52
6-VIII-1775	Heretat de garroferar de 6 jornals	Lloc dit del Pla, és de l'Aljub	190	32
27-VIII-1775	Heretat garroferar de 6 jornals.	L'Aljub	215	36
31-XII-1775	Heretat garroferar de 3 jornals de terra	la Botalària	185	62
				624

Preu de les fanecades de garroferars. 1783-1800: 57

Data	Producte de venda	Situació	P	
6-II-1783	Heretat garroferar d'un jornal	Benifadet	45	45
24-II-1795	1 jornal de terra garroferar.	Perdiguer	32	32
26-X-1795	2 jornals terra garroferar.	La Coma.	120	60
22-XII-1795	1 jornal de terra garroferar	La Mola	31	31
24-I-1796	3 jornals de terra garroferar	La Vall	127	42
12-II-1796	Tres jornals i mig de terra garroferar.	Partida la Sequiola.	200	57
6-V-1796	Un jornal de terra garroferar.	Partida la Vall	70	70
3-VI-1796	2 jornals de terra garroferar	Corral Blanch	100	50
20-VIII-1796	2 jornals i mig de terra garrofera.	Benifadet	81	40
19-I-1797	Un jornal de terra garroferar.	Partida de l'Aljub	50	50
19-II-1797	Un jornal de terra amb garroferes.	La Coma	47	47
6-III-1797	Jornal i mig de terra amb garroferes	La Carratera	45	30
8-V-1797	2 jornals de terra garroferar	Mallols	150	75
22-V-1797	Un jornal de terra garroferar	Partida del Mas	60	60
18-VI-1797	3 jornals de terra garroferar	Mallada Plana	310	103
17-XII-1797	6 jornals de terra garroferal.	Partit de les Eres.	390	65
4-I-1799	4 jornals de garroferal.	La Botalària.	400	100
5-V-1799	1 jornal de terra garroferal	Les Ermites.	95	95
19-VII-1799	3 jornals de terra garroferal.	Partida de les Menes.	291	97
26-VII-1799	1 jornal terra amb garroferes.	La Mallada Plana.	60	60
27-VII-1799	2 jornals i mig de garroferal.	Benifadet.	80	32
27-X-1799	3 jornals de garroferal.	Benadressa.	200	67
9-XI-1799	1 jornal de terra garroferal.	l'Albaroc.	50	50

10-XI-1799	1 jornal de terra amb garroferes.	Les Ermites.	37	37
25-III-1800	1'5 jornals de terra garroferal	La Costera	80	53
13-V-1800	3 jornals de terra garroferal.	Sant Vicent.	240	80
13-V-1800	2 jornals de terra garroferal.	Benifadet	100	50
29-VII-1800	jornal i mig de terra garroferal.	les Ermites	60	40
31-X-1800	Jornal i mig de terra garroferal.	Benifadet.	60	40

Total 1801-1817: 65

Data	Producte de venda	Situació	Total	Preu
17-I-1801	Un jornal de terra garroferal i "una poca malesa" annexa	Les Ermites	80	80
24-IV-1801	Jornal i mig de terra garroferal.	Benifadet	60	40
24-IV-1801	2 jornals de terra garroferal	Les Mallades	100	50
4-V-1801	Un jornal de terra garroferal	Les Ermites	99	99
26-V-1801	3 jornals de garroferar	Pla del Moro	120	40
1-IX-1801	2 jornals de terra garroferal	Corral Blanc	130	65
27-XI-1801	Jornal i mig de terra garroferar	L'Assut	70	66
15-II-1802	2 jornals de terra garroferar	La Coma	130	65
23-II-1802	Un jornal de terra garroferar	Les Ermites	50	50
12-III-1802	Mig jornal de terra garroferar	El Pla	43	86
18-IV-1802	Jornal i mig de garroferar	L'Aljub	90	60
27-I-1807	Jornal i mig de terra garroferal	Codina	135	90
10-IV-1807	2 jornals de terra garroferal	La Lloma	100	50
24-IV-1807	4 jornals de terra amb garroferes, figueres i ribàs de raïm	El Collado	200	50
10-X-1807	Un jornal de terra garroferes	El Pla	100	100
12-X-1807	5 jornals de terra garroferar	La Vall d'Umbri	108	22
8-XI-1807	Un jornal de terra garroferal	La Mallada Plana	99	99
5-XII-1807	2 jornals de terres amb garroferes i figueres	La Botalària	100	50
8-V-1807	3 jornals de garroferar	Bocaverd	170	57
6-XII-1808	2 jornals de terra garroferar	Rebolcador	200	100
17-XII-1808	3 jornals terra garroferar	La Flota	260	87
3-III-1809	5 jornals de terra garroferar	El Pla	200	40
7-III-1809	2 jornals de terra garroferar	L'Arenal	180	90
23-VII-1809	4 jornals de terra garroferar	La Vall	150	38
8-I-1811	Un jornal de terra garroferal	La Vall	50	50
22-I-1811	1 jornal de terra garroferal	Benifadet	70	70
19-V-1811	Mig jornal de terra garroferar	El Pla	31	62
4-IV-1815	3 jornals garroferar	Gasull	130	43
21-IV-1815	Garroferar de 5 jornals	Mallols	500	100
21-IV-1815	Garroferar de 4 jornals	Mallols	438	110
26-IV-1815	3 jornals garroferar	Horta d'Avall	200	66

26-IV-1815	2 jornals de garroferes	La Coma	150	75
13-V-1815	6 jornals d'egarroferes	El Pla	500	83
28-VIII-1815	Un jornal de terra garroferal	El Pla	65	65
2-V-1817	3 jornals de garroferar	Gasull	240	80
21-VI-1817	Jornal i mig de garroferar	La Pedrera	105	70
21-VI-1817	3 jornals de garroferar	Benifadet	50	17
5-VIII-1817	Un jornal de terra garroferar	La Vall	70	70
30-XII-1817	Jornal i mig de garroferar	La Pedrera	50	17

Data	Situació	Total	Preu	Data
1-XII-1771	Heretat garroferal de 8 jornals	Partit dels Colomers (Castelló)	220	27,5
1-XII-1800	1 jornal terra garroferal	Els Bustalets (Torreblanca)	42	42
1-XII-1800	2 jornals terra garroferal	Terme de Miravet (Cabanes)	70	35
2-XII-1800	2 jornals de terra garroferal	Les Rotes del Mig (Miravet, Cabanes)	58	29
10-V-1801	4 fanecades garroferar	Cova del Colom (Castelló)	276	69

Azagra³⁶², en relació al preu de la fanecada de garroferar i oliverar per al període que va de 1799 a 1807, calcula una mitjana de 19,8 lliures/fa., la qual cosa significa que estem parlant d'una tercera part del que costa de mitjana una fanecada de garroferar a Borriol al llarg d'aquesta època. Les dades de què disposem de la Tinença de Miravet (Torreblanca, Cabanes) i de Castelló de la Plana, vessen xifres superiors a les enregistrades per Azagra per al cas de València.

³⁶² AZAGRA ROS, J. (1986): *La desamortització de Godoy en Valencia (1799-1807)*. Institució Alfons el Magnànim. València. P. 72.

LA VINYA

“La vid fue el soporte de múltiples economías campesinas durante la Edad Moderna”

La trilogia mediterrània a Borriol tenia el millor exponent en el cultiu de ceps de raïm per a la producció vinícola. Durant el segle XVII, la vinya seguia tenint un paper primordial en l'agricultura valenciana, i va esdevenint progressivament un dels cultius especulatius autòctons per excel·lència, a l'igual que ocorre amb altres territoris de la Corona d'Aragó³⁶³. A finals del segle XVIII³⁶⁴ la vinya assoleix la seua màxima extensió, ja que sol ocupar tant zones de regadiu com zones de secà, com la resta de la mediterraneïtat. La comercialització creixent ajudarà a l'expansió del cultiu que, a poc a poc, anirà conquerint les vessants altes de les muntanyes. Es produïren vins de gran qualitat (*carlò* al Maestrat, *fondello*³⁶⁵ a l'Alacantí), però la majoria de pobles valencians, com és el cas de Borriol, produïren per al consum familiar.

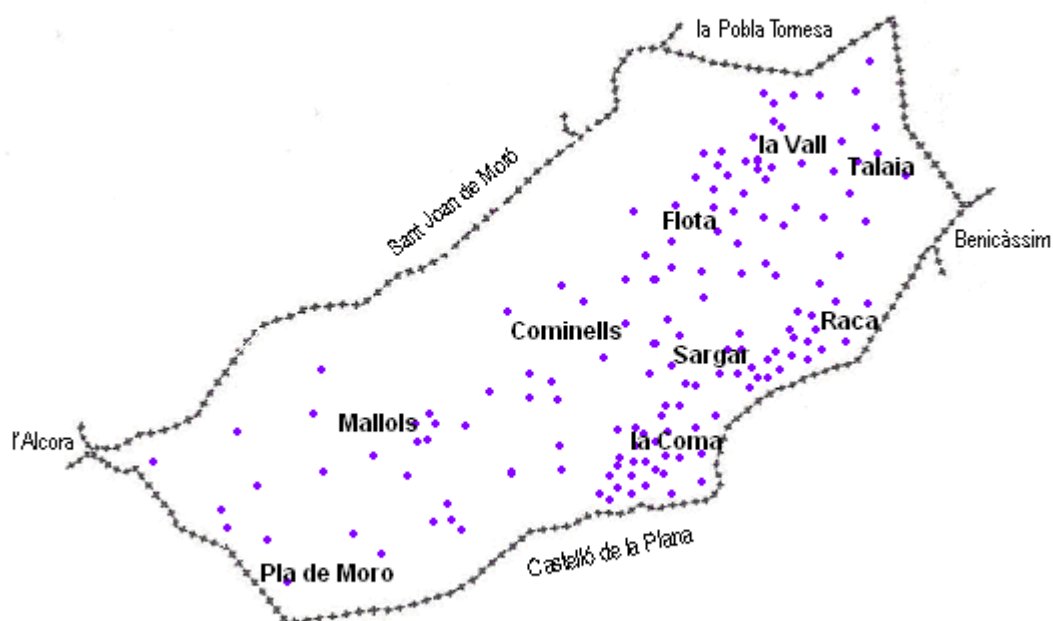
Les exportacions valencianes, juntament amb la seda i altres productes agraris, estaven encapçalades pels vins del Maestrat (que s'embarcaven des de Vinaròs i Benicarló), l'aiguardent de Sagunt, i la producció de panses de la Marina. Cal mencionar igualment les factories vinícoles d'Alfara, Segorbe o Chiva, a més d'altres centres d'importància

³⁶³ “La vid generó alguna otra área de especialización productiva, aunque no muy intensa. Los datos de Arteta muestran que había un autoconsumo muy difundido; en las zonas peores o muy especializadas en ganadería o granos estaba en regresión o había desaparecido...”. PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. P. 138.

³⁶⁴ Així ho assenyalen diversos autors, com Josep Manuel Segarra i Comas qui, al parlar del terme veí de Castelló de la plana, afirma que “la major expansió del conreu de la vinya es va produir als anys seixanta i setanta del segle XVIII”. SEGARRA COMAS, J.M. (1993). P. 101.

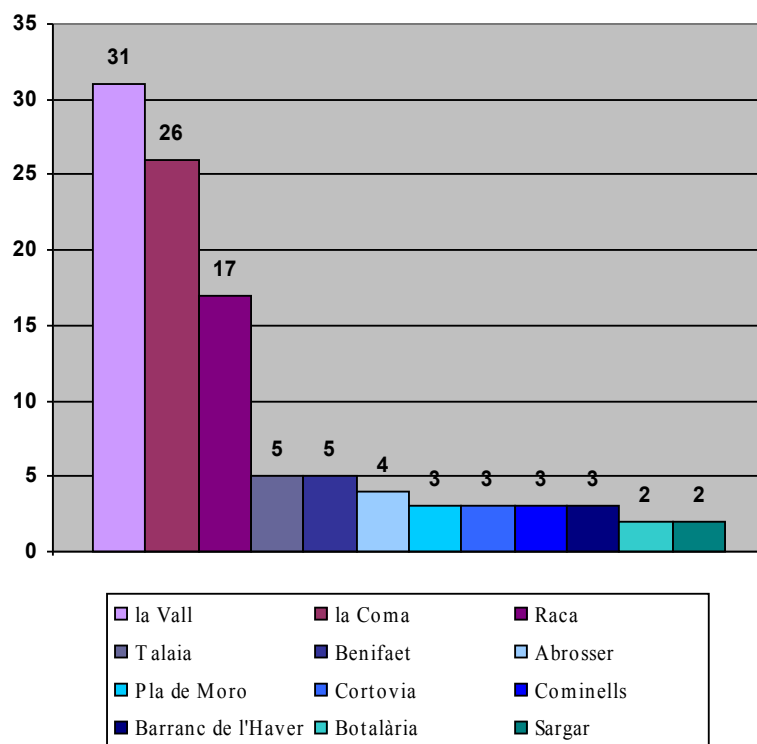
³⁶⁵ En *Cultura y Economía del vino*, Juan Piqueras Haba, del Departament de Geografia de la Universitat de València ens comenta: “En la segunda mitad del siglo XV, el puerto de Alicante recibía cada año por noviembre la visita de la flota de Flandes para cargar su famoso vino tinto o fondello (el fondillón, el más caro de Europa en su tiempo), marcando así el inicio de un floreciente comercio que habría de perdurar hasta el siglo XIX”. Publicació electrònica: http://www.uv.es/metode/anuario2001/50_2001.html

secundària. Les comarques valencianes de major producció eren el Vinalopó, el Baix Maestrat, l'Alt Palància, la Vall d'Albaida i el Camp de Túria. Els destins d'aquestes exportacions eren, en primer lloc Espanya, seguida de l'Europa mediterrània (Marsella i Gènova) i l'atlàntica (Amsterdam, Londres, Estocolm, Le Havre, Ostende)³⁶⁶.



Extensió del cultiu de la vinya (1750-1833). Elaboració pròpia

³⁶⁶ Per la seua banda, apreciem com altres zones peninsulars pateixen fortes crisis vitivinícoles entre les darreries del segle XVIII i principis del XIX, com és el cas d'Extremadura, on “*la abolición de la tasa de los granos contribuyó a agravar la profunda crisis en que ya se hallaba sumida la viicultura, al producirse un movimiento descompensatorio a favor de los precios de los cereales en relación con el vino. Esta circunstancia, unida a lo elevado de los costes de producción, a la expansión de otros cultivos más rentables, como el olivar, a la necesidad de dedicar cada vez más tierras a los cereales, aún a costa de modificar la dedicación del terrazgo, y a las sucesivas crisis de finales del XVIII y principios del XIX, colocó al viñedo en una situación alarmante*”. MELÓN JIMÉNEZ, M.A. (1989): *Extremadura en el Antiguo Régimen*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Extremadura. Mérida. Pp. 97-99.



El mapa geogràfic de la vinya a Borriol prefereix, principalment, llocs més gelats que altres cultius com la garrofera (per bé que també comparteixen emplaçaments comuns). Així, partides com la Coma o Raca, situades en xicotetes valls internes (formades entre els sistemes muntanyosos autòctons), a més de la Vall pròpiament dita (inclosa la partida de Flota), acullen la majoria de plantacions de vinya local. La resta de finques apareixen esbargides per tot el terme del Quart de Dalt, especialment en foies muntanyenques (la Talaia, Benifaet, Cominells, Barranc de l'Haver, Botalària) o en zones planes properes al riu Sec (Abrosser, Pla de Moro, la Cortovia, el Sargar). Sobta la poca presència del cultiu a les partides del Quart de Baix.



Vinya de la partida del Rabosero.

A l'igual que succeeix amb els empelts de garrofera, també trobem el cultiu de la vinya en plena expansió, d'ací que apareguen sovint finques de mallols, és a dir, plantacions novelles de ceps que evidencien, juntament amb el Vuit-cents, el millor segle quant a la productivitat i terreny total conreat. La major expansió del conreu tindria lloc a les dècades dels seixanta i setanta del segle XVIII, gràcies a la favorable cojuntura dels preus del vi: “...*Otrosí: Otra heredad tierra campa, garroferal y majuelo, sita en este mismo termino y al partido nominado del Azud, que alinda por un la do con el Camino Real, por otro con el Camino del Azud y por un lado con tierras de Vicente Pruñonosa, y por otro con tierras de Gaspar Falomir de Joseph, y de Luisa Llorens...*³⁶⁷”

³⁶⁷ 20 de novembre de 1757. Noces de Luciano Pastor mancebo amb Antònia Chiva donzella (AHPC).

Els grans casalicis que s'estan desenvolupant als extramurs de la vila, sobretot als ravals del segle XVII i del segle XVIII, albergaran, a l'igual que amb el cas de la garrofera, sengles habitacles destinats a la custòdia del vi de la casa. Així, és fàcil trobar trulls i cellers dins d'aquestes cases i inclús a algun mas de les partides rurals, la qual cosa delata la gran importància que tingué el cultiu en aquesta època: “...*un celler que esta adjunto a la misma casa que abito a la parte del Arraval, cito en esta dicha villa de Borriol, que linda por un lado en Manuel Llorens, por otro en Francisco Vilarrocha, por delante en Vicente Portholes arraval de Valencia enmedio...*³⁶⁸”. El carrer Fondo, també a extramurs, albergarà bona aptitud d'aquestes construccions: “*se ha hecho venta de algunos de ellos y por otra parte se han aumentado, en el truxal y bodega de vino en la calle Honda...*³⁶⁹”

En una escriptura de 17 de desembre de 1797, d'una partició d'herència, se'ns parla de “*doscientos quareinta cantaros de vino existentes en una de las cubas de arriba a precio de diez sueldos el cantaro... 120L*”³⁷⁰, per la qual cosa sabem que el preu del cànter de vi és de 10 sous, la meitat d'una lliura de moneda reial valenciana:

Preu del vi 1797: 1 cànter = 10 sous = 0'5 lliures

³⁶⁸ 25 de novembre de 1797. Venda de Miquel Safont a Josep Safont (AHPC).

³⁶⁹ 20 de maig de 1800. Declaració de Batiste Bernat (AHPC).

³⁷⁰ 17 de desembre de 1797. Partició d'herència de Manuela Andreu amb els seus fills. (AHPC).



**Partida
de la
Vall**

D'altra banda, el preu mitjà de la vinya que J. Azagra³⁷¹ ha calculat per a la fanecada en terme de València entre 1799-1807 és de 41,2 lliures.

El segle XIX fou una centúria expansiva per a la vinya, que va ampliar la seua extensió considerablement en el context borriolenc i també valencià, que representava al voltant del 10% estatal³⁷². Cal destacar en especial el creixement produït durant les tres primeres dècades del Vuit-cents, que tindrà continuïtat al llarg del segle. Però no es tracta d'un creixement homogeni a tot el territori, sinó supeditat a la reestructuració³⁷³ dels cultius i al desplaçament d'altres conreus en detriment de la vinya. Així mateix, es tracta d'un procés diferent arreu de la geografia, ja que anirà augmentant

³⁷¹ AZAGRA ROS, J. (1986): *La desamortización de Godoy en Valencia (1799-1807)*. Institució Alfons el Magnànim. València. P. 72.

³⁷² Agustín Kondo, apunta que el sector vitivinícola va ampliar la seua extensió en dues vegades i mitja durant la primera meitat de segle, de 60.000 ha va passar a ocupar-ne 150.000 ha en les tres províncies del Regne de València. El procés seguirà en augment espectacular al llarg de la segona meitat del segle. KONDO, A. (1990): *La agricultura española del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Ed. Nerea. Madrid. P. 57.

³⁷³ Agustín Kondo analitza el procés de reestructuració agrària de l'horta de Gandia entre finals del segle XVIII i la dècada de 1830, en el qual s'observa la reducció a la meitat del cultiu del blat, del panís, de la garrofera i de la morera. En el cas de l'oli, que també segueix la tendència a la baixa, la minva no es tan significativa. En el costat oposat se situen cultius que augmenten d'emanera important la seua producció, és el cas dels fruiters, les faves, els fesols, la verdura i l'arròs. KONDO (1990).

progressivament el cultiu en les zones interiors i prelitorals, en detriment de les zones de regadiu litorals.

Pel que fa als preus, Kondo apunta que, en el cas del vi, van mantenir un nivell estable al llarg de la primera meitat del XIX, la qual cosa indica que el sector vitivinícola valencià no va acusar la crisi tan profunda que afectà a la resta de sectors econòmics.

EL BLAT I ALTRES CEREALS

El camp valencià sempre va ser productor cerealístic, però no abarcava totes les zones geogràfiques en conjunt. Així, el pes de la demanda del cap i casal, obligà a la importació de blat d'altres zones europees, amb certa regularitat des del segle XVI fins al XVIII, com Sicília³⁷⁴ o Itàlia, ja que el Regne de València era una zona deficitària de gra: *“tanto Barcelona como Valencia equilibraban el gasto constante que suponían sus importantes importaciones de trigo de Sicilia”*.

La quantitat de blat conreat al terme de Borriol és substancialment inferior a la que es produeix a les valls interiors de la província de Castelló i també d'aquell que trobem plantat a les zones litorals, com la Plana Baixa. A poc a poc, va ser un cultiu que va anar prenent un caràcter comercial, encara que el volum que abastia el consum de la població era molt important. Habitual va ser també la rotació del cultiu del blat amb altres cereals o lleguminoses, especialment amb faves, panís, fesols³⁷⁵, pésols, i inclús amb cultius d'hortalisses en aquelles finques de regadiu, però era un procés irregular i que depenia de moltes circumstàncies en cada any natural.

³⁷⁴ *Comercio marítimo de Castilla y Aragón (s.XVI)*: http://www.mgar.net/var/com_16.htm

³⁷⁵ A poc a poc, els fesols li guanyen terreny al blat: “a partir de 1770 el cereal va deixant lloc als fesols”. SEGARRA COMAS, J. M. (1993) P. 100.

L'única partida de Borriol amb certa preponderància del cultiu va ser la Serra i els terrenys propers (Barranc Fondo, la Peña), a més a més d'altres finques aïllades per la resta del terme municipal (Perxets, Barranc d'Olària, l'Horta Amunt, Benifaet, la Mola, Raca, Cominells, entre d'altres), però quasi sempre al Quart de Dalt.

En aquests moments trobem en ple funcionament el molí fariner de Borriol, a la partida de l'Alqueria o del Molinàs, edifici que va substituir el molí fariner medieval³⁷⁶ (un quilòmetre al nord del molí modern). Es tracta d'una possessió que encara disposa el senyor de la vila, arrendat a diferents famílies, concretament als Viviloni³⁷⁷ (Babiloni) al llarg de la segona meitat del segle XVIII per diferents períodes de 4 anys: “...y respecto del jornal de tierra señalado al partido de Cominells que se halla sembrado de trigo de mi cuenta el fruto que se cogiese aya de ser mio y les dare medio cahiz de trigo franco a la cosecha del año venturo...”³⁷⁸”

D'un contracte d'obligació datat a 9 de setembre de 1780, hem pogut establir el preu del cafís del blat de finals del segle XVIII a Borriol, que oscil·la al voltant de les 12 lliures i els 10 sous:

Preu del cafís de blat (9-IX-1780³⁷⁹): 12 lliures i 10 sous

³⁷⁶ Així ho comenta Natxo Valls Falomir en “Els molins fariners de Borriol”, pp. 46-47, dins de *La Botalària* núm.4. Any 2000. Associació Cultural Tossal de l'Assut, Borriol.

³⁷⁷ Rearrendament molí fariner de Josep Chiva i Josep Esteve a Pasqual Babiloni mestre fariner (15-XII-1800). Entre les condicions de l'arrendament, s'hi esmenten que ha de tindre el moló al terç, és a dir, que ha de donar dos parts de motllura als atorgants i l'altra aprt se l'ha de reservar per a sí mateix. Ha de mantenir carro i criat, havent de pujar a la vila amb el mateix carro a recollir la motllura. Als esmentats Josep Chiva i Josep Esteve els deurà de donar també principals de les tres parts de motllura que recollirà quan anirà a moldre fora la una, quedant-se les altres dos per a ell, açò és, cas d'haver carència d'aigua en aquest molí. Igualment s'ha de marcar i engreixar dos porcs i donar un d'ells als referits Chiva i Esteve, podent escollir el que vulguen. Ha de netejar també la Séquia que porta al Molí i en cas d'arruinar-se la paret de la séquia serà obligació d'ells ajudar-lo a costejar eixes despeses.

³⁷⁸ 17 de novembre de 1782. Noces entre Vicent Portalés mancebo amb Marianna Pallarés donzella (AHPC).

³⁷⁹ Contracte d'Obligació de Vicent Tena a En Baltasar Mas de Vilafamés (AHPC).

Agustín Kondo³⁸⁰, per al conjunt espanyol estableix unes fases d'ascens del preu del blat molt fortes (1797-1812/13), a les quals segueixen un descens vertiginós (1812-1825) i, per últim, un descens suau (1825-1837). En el cas valencià, s'observen algunes lleugeres diferències:

Evolució dels preus del blat al regne de València (1800-1834)³⁸¹

Períodes	Blat (índex 100= 1800-04)
1800-04	100
1805-09	82,13
1810-14	160,96
1815-19	78,10
1820-24	65,52
1825-29	63,61
1830-34	51,09

Igual d'important que el conreu del blat per al consum humà, és la salvaguarda de la palla restant, que es destinarà per a menjar, junt a l'alfals, per a les cavalleries i per abastir les pallisses, *se ha tratado, convenido y concordado entre nosotras ambas partes que el trigo y paja se cogiese en la cosecha proxima ventura, en la antedicha heredad, se aya de dividir entre partes iguales.*³⁸²

Les edificacions relacionades amb el cultiu del blat, així com els espais que tenen a veure directament amb el procés de recol·lecció estan documentades de manera notable en els protocols notariaus estudiats: eres de trillar, pallers, heretats panals, terra de pa, estris de conreu: “...otra heredad tierra de pan sita en este termino mismo y en la partida nombrada dels Perchets...”³⁸³”

³⁸⁰ KONDO, A. (1990): *La agricultura española del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Ed. Nerea. Madrid. Pp. 171-174.

³⁸¹ Dade extretes de KONDO, A. (1990): *La agricultura española del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Ed. Nerea. Madrid. P.204.

³⁸² 23 de gener de 1758. Concòrdia Maria Vicent vídua i amb Vicent Vilarrocha (AHPC).

³⁸³ 20 de març de 1757. Partició extrajudicial de l'herència de Maria Llorens i de Falomir vídua (AHPC).

És nombrós el conjunt de pallers que apareixen esbargits, tant pel nucli urbà, com pels masos de les partides serratines i alguns habitacles dispersos del terme municipal, tal i com hem comentat en l'apartat d'edificacions urbanes: extramurs de la vila, els Terradets, barri del Calvari, etc.

Les eres de trillar són l'altre espai que abunda al llarg del segle XVIII a la perifèria immediata del casc urbà, amb aportacions importants a la toponímia local, com és el cas del Barri de les Eres (o de les Serrades), que es troba en plena expansió en aquests moments, també el partit de les Eres del Calvari i, per últim, l'Era de l'Homet (al Barri del Miramar-Terradets). Altres eres s'ubiquen tant als voltants urbans (raval de València, el Miramar, el carrer Fondo) com a les partides rurals (partida del Mas, partida de la Bassa del Cànem, les Solsides, la Serra).



Piló de l'era del Mas de la Penya



Molí del Mas de la Flora (partida de la Serra)

El procés de recolecció del blat al segle XVIII no va variar a penes amb el transcórrer de les dècades, ja que es va allargar fins la primera meitat del segle XX amb pocs canvis estructurals. La caiguda en picat del cultiu fins desaparèixer en la seua totalitat al conjunt del terme municipal, es donarà amb l'avanç de la industrialització generalitzada espanyola i amb l'èxode rural del camp a la ciutat que, ocasionarà l'abandó de molts hàbitats que havien romàs així des d'antuvi. Tot seguit, reproduïm algunes parts d'eixe procés, basant-nos en documents gràfics pertanyents a principis del segle XX, quan aquest model de subsistència encara no havia entrat en crisi a la Serra de Borriol, concretament al Mas de la Flora:

LA FIGUERA

*Si vens an es figueral
te convid a menjar figues,
les te donaré collides
fresques i no 't faran mal.*

Música popular mallorquina

El cultiu de la figuera, malgrat que aparega com a un dels primers conreus a nivell local, quant a l'aparició quantitativament nodrida en els protocols notariais estudiats, sempre sol créixer de manera aïllada o disseminada. Són bens pocs els bancals i les finques que trobarem plantats únicament de figuerars, ja que no suposava un cultiu especulatiu important a nivell valencià i borriolenc, sinó que abastia més les necessitats familiars que cap altra cosa. Per tant, les dades s'han d'interpretar com a una omnipresència de la figuera arreu de les partides i propietats de Borriol, però quasi sempre de manera testimonial, als marges dels ribassos, en puntes de bancals o a la vora dels masets.

A banda del consum humà, tant seques com fresques, la figa també va suposar un aliment que es donava sovint als animals domèstics, com els porcs i els gossos.



Figueres a la partida de l'**Ombria de les Ermites** i enfront Purri.

L'OLIVERA

Amb l'olivera es completa la trilogia mediterrània, encara que Borriol no assolirà els índexs de producció de pobles del Maestrat o del Pla de l'Arc, ja que molt de terreny destinat al secà serà ocupat per la vinya i sobretot per la garrofera.

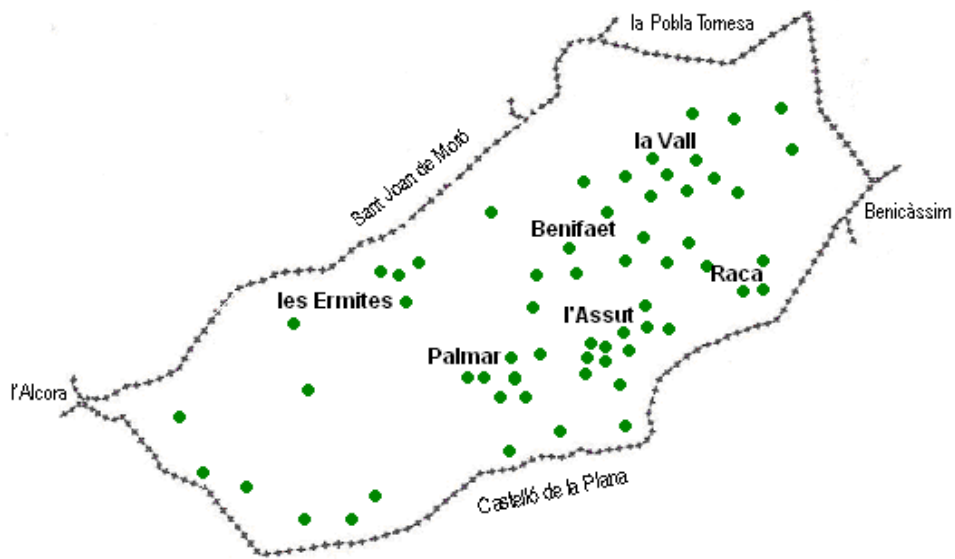
La producció d'oli valencià segueix estable al llarg del segle XVIII, especialment destinada a l'autoconsum, però de vegades hi ha excedents importants que poden fer-lo susceptible al comerç interior, tendint a l'especialització productiva³⁸⁴, de cara a la venda a la ciutat de València i altres viles majors amb escassetesa oleïcola que, sovint són deficitàries i han d'importar l'oli d'altres indrets com Mallorca³⁸⁵.

El cultiu al terme de Borriol està esbargit per tota la geografia, i apareix sovint amb els altres cultius de secà. Antigament, es cultivava també a les zones de regadiu, però al segle XVIII aquesta pràctica va desaparèixer pràcticament per deixar pas al conreu de l'horta del Set-cents. Les partides on es localitzen el major nombre d'oliverars se situen prop de les millors planes: el Palmar, l'Assut i la Vall; la qual cosa indica que va ocupar millor terrenys que les garroferes.

La seua producció, a més de l'oli, també era destinada per a l'elaboració de les conegudes *olives trencades de Borriol*, que les dones borriolenques s'encarregaven de vendre als mercats de Castelló; així com usual fou el seu ús en la fabricació del sabó que empraven per la neteja.

³⁸⁴ El mateix succeeix amb altres comarques frontereres d'interior, o del mateix regne d'Aragó, tal i com indica Pérez Sarrion: “*El olivo y el aceite eran otro caso claro de especialización productiva. Asso y Arteta señalan que en amplias zonas de los partidos de Barbastro, Tarazona, Calatayud, Zaragoza y sobre todo Alcañiz el olivar se encontraba en fuerte expansión desde mediados de siglo*”. PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. P. 138.

³⁸⁵ PÉREZ ADELANTADO, E. (1993). P. 13.



De l'anàlisi dels protocols estudiats, deduïm un augment considerable del preu de l'oli en quatre dècades, així el 1757 l'arrova d'oli costava al voltant de les 2 lliures, mentre quaranta anys més tard, al 1797, aquest preu s'haurà més que duplicat, amb prop de 4 lliures i mitja:

Preu de l'arrova d'oli³⁸⁶ a la segona meitat del segle XVIII

1757	1'94 LLIURES
1797	4'5 lliures

³⁸⁶ El preu de 1757 es coneix a raó de 18 arroves d'oli que es paguen per 35 lliures en escriptura de nocés entre Josep Santamaria mancebo amb Teresa Castelló donzella, de data 6 d'octubre del mateix any. Quant al preu de l'any 1797, la referència ens la dóna la partició de l'herència de Manuela Andreu, en escriptura de 17 de desembre, per la qual l'arrova d'oli es paga a quatre lliures i 10 sous, el que és el mateix que quatre lliures i mitja.

Pel que fa al primer terç del segle XIX, Kondo (1990), afirma que es va multiplicar per tres la producció de l'oli entre els últims anys del segle XVIII i la dècada de 1860, punt d'inflexió que denota l'adveniment de la crisi del sector, a causa de l'expansió de la vinya i de la introducció en el mercat d'altres olis. No obstant, els comportaments territorials i inclús municipals seran diversos, mentre en uns llocs creix de manera considerable (Vinaròs, Benicarló, Alt Palància), en altres es produeix l'efecte contrari (Vila-real, Borriana). S'albira una forta regressió de l'olivera en els terrenys litorals i de regadiu, mentre es va imposant en terrenys prelitorals o en municipis de l'interior. Per tant, assistim al que nomenem "procés de reestructuració agrària", que es dona al llarg de tot el període estudiat, amb crescudes i minves dels diferents productes agrícoles en funció de la conjuntura econòmica i d'altres causes.

Evolució del sector oliverer valencià (en hl)³⁸⁷

Dates	Producció absoluta	Relació amb el total estatal
Cavanilles	137.000	-
1899	133.921	15,87%
1818	33.980	11,45%

Evolució dels preus del blat al regne de València (1800-1834)³⁸⁸

Períodes	Oli (índex 100= 1800-04)
1800-04	100
1805-09	84,66
1810-14	126,22
1815-19	156,20
1820-24	76,61
1825-29	72,26
1830-34	68,11

³⁸⁷ Dades de KONDO, A. (1990): *La agricultura española del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Ed. Nerea. Madrid. P. 58.

³⁸⁸ Dade extretes de KONDO, A. (1990): *La agricultura española del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Ed. Nerea. Madrid. P.204.

El preu de l'oli pateix oscil·lacions anuals molt brusques, tal i com indica Kondo, amb distintes fases conjunturals, però sembla mantenir una tendència alcista al llarg de la primera dècada i mitja del XIX, prolongada per les successives crisi agràries, a més dels efectes de la guerra del francès que hem comentat en altres capítols. Especialment significatives foren les plagues, com la del poll de l'oliva, que obligà a arrancar milers d'exemplars en tota la conca mediterrània i, ensems, valenciana. A partir de 1816-17 es posa fre a eixa tendència alcista i s'esdevé una forta baixada dels preus fins 1830, que en el cas valencià generarà un estancament dels preus al llarg d'aquests anys finals del primer terç del XIX.

EL REGADIU BORRIOLENC

El regadiu borriolenc es tractava d'una àrea geogràfica perfectament connectada per les séquies i les files de reg, que van permetre que les hortes de vora riu conformaren un important i fèrtil terreny municipal. Les propietats de regadiu solen ser menys extenses que les propietats del secà, així la majoria estan al voltant de mig quartó o un quartó (0,3 i 0,7 ha. aproximadament).

Pel que fa als adobs, cal dir que fou un vertader problema per la seua mancança generalitzada, encara que s'emprava sempre el fem animal de què disposaven les cases als seus corrals, a més d'altres fems vegetals (tarquim de les séquies, llits dels cucs de seda, etc.) i de les tècniques dels formiguers, en els quals, en una espècie de forns de terrossos d'argila s'escalfaven porcions de terra que la destriaven i generaven cendra, aptes com a adob potàsic.

Així, a Borriol, a l'igual que en part de la comarca de la Plana i en bona mesura del litoral del Regne, veiem que el regadiu es tracta d'una agricultura extensiva que es complementa amb una altra de caire intensiu, que combinen productes de regadiu i de secà, tant destinats a l'autoconsum (cereals, hortalisses, olivera, vinya, figuera) com a la comercialització (cànem, garrofa, morera), gràcies als regadius conformats al voltant del riu Sec, ja que el conjunt orogràfic de la Serra presenta trets propis de l'interior castellonenc, amb tècniques de cultiu més rudimentàries i menys possibilitat de comercialització de cultius.

Els conreus del regadiu a Borriol seran principalment tres: les moreres, el cànem i les hortalisses, a més a més d'altres plantacions ecundàries d'arbres fruitals (pruneres, bresquilleres, ametlers, pomeres...) que es planten de manera marginal. Així, els dos primers cultius tindran com a destinació una creixent indústria manufacturera que es dóna de manera generalitzada en bona part del Regne de València i particularment en els pobles veïns de la Plana, la qual cosa permetrà que es vagen gestant plantacions destinades al comerç especulatiu.

LES MORERES

Juntament amb l'arròs, la morera va ser un dels cultius que va irrompre amb més força en el regadiu valencià del Set-cents, com a matèria primera d'una incipient manufactura de la seda que es desenvoluparia al cap i casal i que tindria com a protagonista a molts pobles d'arreu de la geografia del Regne, és el cas de Borriol. Solia ser un cultiu que abundava sovint als marges dels bancals i, per tant, que es combinava amb altres conreus, encara que apareix també en camps de morerars exclusivament.

Es tractava d'un cultiu tecnològicament de complex manteniment, de manera semblant al que coneixem per al taronger. Els mateixos cultivadors de moreres combinaven també el cultiu amb la cria dels cucs de seda i el filat de la seda, i de vegades eren els qui abastien de cucs o de fulla de morera als mateixos seders.

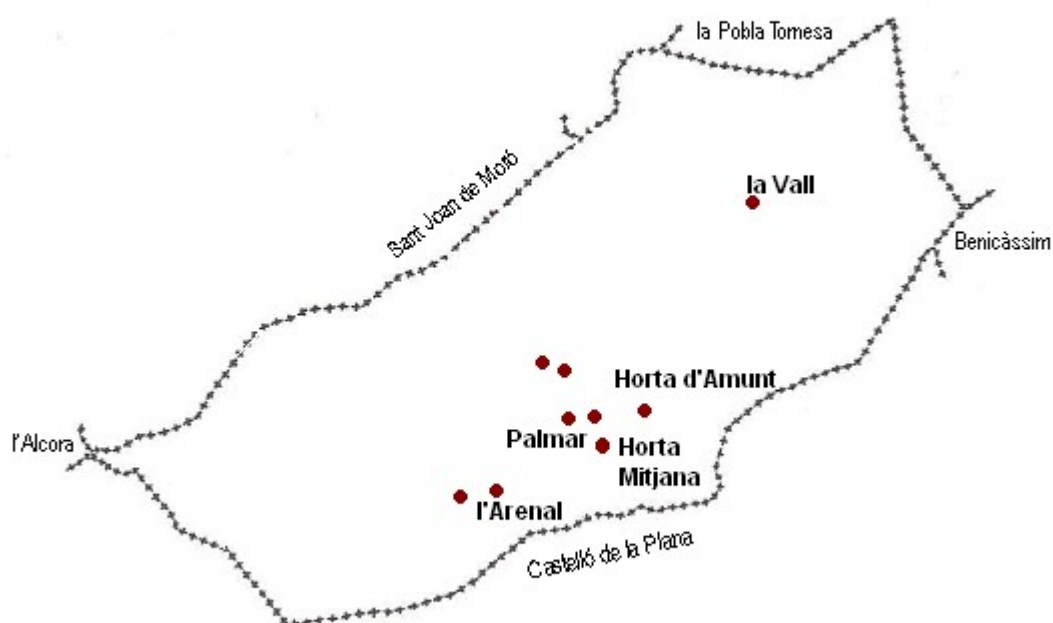
Les plantacions més importants del Regne de València tingueren com a centre geogràfic pioner la comarca de la Ribera Alta, des d'on es va anar estenent per moltes comarques i pobles, com l'Horta, la Safor i en pobles puntuals de la Plana, és el cas de Borriol.

Podem afirmar que la punta de la llança comercial valenciana del segle XVIII serà la morera. Surten nous col·legis, com el de l'Art Major de la Seda, creat el 1686, sobre la base de l'antic gremi de velluters, quan la seda valenciana assistia a un dels seus millors moments, amb la decadència de la castellana.

La indústria estava concentrada a la ciutat de València, i també a Oriola i Gandia; i produïa un article de luxe per a les classes benestants. Viuria moments efímers d'esplendor, ja que decauria sobtadament a finals de segle, amb la irrupció dels teixits de cotó d'Anglaterra i França, que començaren a fer-li la competència, però la trobem plenament present als protocols notariais dels Artola.

La presència dels morerars a Borriol la tenim clarament ubicada al voltant de les riberes del riu Sec i de les hortes històriques situades prop del nucli urbà: la Moixereta de l'Horta Amunt, la Costereta de l'Horta Mitjana, l'Arenal, el Palmar i la Vall.

La toponímia de l'època ens ha conservat fins a l'actualitat alguns dels noms de lloc on es conreava el cultiu, entre d'altres el *Barranc de les Moreres*, que travessava el poble de nord a sud, que arribarà a canalitzar-se per sota terra amb el pas de les dècades, i que en l'actualitat es correspon amb el carrer Moreres. Altres zones urbanes que acullen cultius aïllats de moreres són el barri del Miramar i el barri de les Serrades.



En una escriptura d'arrendament de 1763 ens parla d'algunes de les pràctiques que es duen a terme en el conreu de la morera i la cria dels cucs de seda:

"...=otrosí, que dicho arrendador tenga obligación de avivar media libra de cimiente de gusanos para hacer la seda en la misma casa de la huerta pagando la mitad de la labor cada uno y la seda que se cogiere aya de ser igualmente mediaja y dicho arrendador aya de consumir primero toda la oja de las moreras de mi dicho Chulvi y si consumida toda faltase oja para dichos gusanos a de ser de la obligacion de dicho arrendador el ir a buscarla y de mi dicho Chulvi pagar el coste que importare y los gastos que se ifrecieren para ilar dicha seda ayan de ser mediejos..."

30 de gener de 1763. Arrendament de terres de Vicent Chulvi el menor a Josep Hucher. (AHPC)

EL CÀNEM I L'HORTA

Pel que fa al cultiu del cànem, Cavanilles, en arribar a les terres de la Vall, ja properes al poble, ens apunta la riquesa dels conreus del regadiu de Borriol, que es combina amb les moreres, el panís, llegums, blat³⁸⁹ o bajoques, per tal de traure la major productivitat del terreny: *“junto a la capilla de San Vicente es mas alegre el suelo por el riego que logra de algunos manantiales y por las varias producciones de huerta, como cáñamos, moreras y maices: en las partes altas, a dónde no llega el riego, hay olivos, viñas, higueras y algarrobos”*

El conreu del cànem va estar en la base del desenvolupament d'una destacada activitat artesanal de la corda i les sogues a la veïna Castelló³⁹⁰ durant el segle XVIII, a la qual no es va mantenir al marge Borriol, que va desenvolupar una important artesanía de l'espardenya. Com a detonant d'aquesta eclosió del cultiu, l'any 1793³⁹¹ trobem que es funda la Llotja del cànem a Castelló de la Plana, entre la plaça de l'Herba i el carrer de Cavallers. Aquestes primeres mostres de la manufactura espardenyera, desencadenaran en una xarxa de xicotets tallers familiars durant el segle XIX i, amb l'arribada del segle XX, assistirem a diversos intents d'implantació de la indústria del calçat a Borriol.

L'emplaçament geogràfic a Borriol cerca les millors hortes de vora riu, com l'Horta Amunt, així com l'Horta Novella, amb els límits amb el casc urbà: *“...declaro que poseo dos hanegadas de tierra huerta sitas en el termino de esta propia villa al sitio de*

³⁸⁹ Aquesta rotació ens ve confirmada per Josep Manuel Segarra i Comas, quan afirma que *“el lli i el cànem solien entrar en rotació amb el blat o els fesols”*. SEGARRA COMAS, J. M. (1993) P. 100.

³⁹⁰ El cànem es va estendre al llarg del XVIII *“aprofitant unes condicions molt favorables de comercialització i una forta demanda dels artesans corders locals”*, en referència a la veïna ciutat de Castelló de la Plana. SEGARRA COMAS, J. M. (1993). P. 102. Quelcom semblant succeeix en terres aragoneses, on *“el cultivo del lino y del cáñamo también creció notablemente en algunas zonas, aunque sin generar procesos de especialización zonal tan extensos como los de los granos, la vid o el olivo...”*. PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. P. 139.

³⁹¹ OLUCHA MONTINS, F.; SÁNCHEZ ADELL, J.; SÁNCHEZ ALMELA, E. (1994): *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón de la Plana*. BSCC. Castelló de la Plana. P. 68.

la Huerta de Arriba las que señalo explicitamente para despues de mi fallecimiento la una a Joseph Falomir y la otra a Mariana Falomir mis hijos en la menor edad constituhidos y hallandose ambas sembradas de cañamo es mi voluntad que la mitad del cañamo que en ellas se cogiere se destine y sirva para dicha Mariana para socorrer la necesidad que tiene de ropa de lienzo, cuyo cañamo no se le contara en parte de pago de su haver...³⁹²”. O també: “...solamente que de media hanegada huerta a la de arriba no se ha de entender a medias, si que se le ha de dar todos los años una arroba de cañamo...³⁹³”.

El preu del cànem, a finals del segle XVIII també pateix alguna fluctuació, a l'igual que la resta de productes agrícoles. En eixe sentit, per a l'any 1780, el preu de la fanecada ascendeix a 50 lliures, tal i com s'indica en un contracte de venda “*y por tal se lo aseguro por precio de a razón de cinquenta libras por hanegada, cuyo banal medir despues de alzada la cosecha del cañamo de que se halla sembrado³⁹⁴”.*

Obiol Menero (1990) per al cas de Borriol constata eixa importància cabdal del cultiu del cànem arreu del spobles de la Plana, entre els quals es troba Borriol, ja que “*el cáñamo seguía siendo un cultivo de primera línea en toda la Plana por su apreciable rentabilidad en función de los precios asegurados. El caso de Borriol es un ejemplo significativo al respecto (21-VII-1752)*”:

³⁹² 11 de maig de 1780. Testament de Josep Falomir de Josep (AHPC).

³⁹³ 20 de novembre de 1814. Arrendament a mitges, de Maria Antònia Vayo viuda de Josep Santamaria al seu germà Josep Vayo (AHPC). Paga 20 lliures en dos terminis, per l'arrendament que la germana li fa de la finca de les Mallades, de la de l'Horta Amunt, així com un pollí.

³⁹⁴ 4 de maig de 1780. Venda de Francesc Marco a Vicent Vilarrocha (AHPC).

SUPERFÍCIE, QUALITAT I PRODUCCIÓ DE CÀNEM A BORRIOL³⁹⁵

	Cànem bo		Cànem mitjà		Total	
	Fanecades	Arroves	Fanecades	Arroves	Fanecades	Arroves
Horta de Dalt	51,3	258	13	52	64,3	310
Horta Mitjana	23	117	4	16	27	133
Horta de Baix	11,5	59	-	-	11,5	59
Horta de la Vila	12,5	65	-	-	12,5	65
Total	98,3	499	17	68	115,3	567

L’Horta de Dalt (Horta Amunt), en ser la més extensa de les hortes del terme, és la que alberga la major part dels cultius de cànem, amb més de la meitat de les fanecades cultivades. Seguidament, per ordre jeràrquic descendent, se situen l’Horta Mitjana, l’Horta de la Vila (Horta Novella) i l’Horta de Baix (Horta Avall), que sumen un total de 567 arroves.

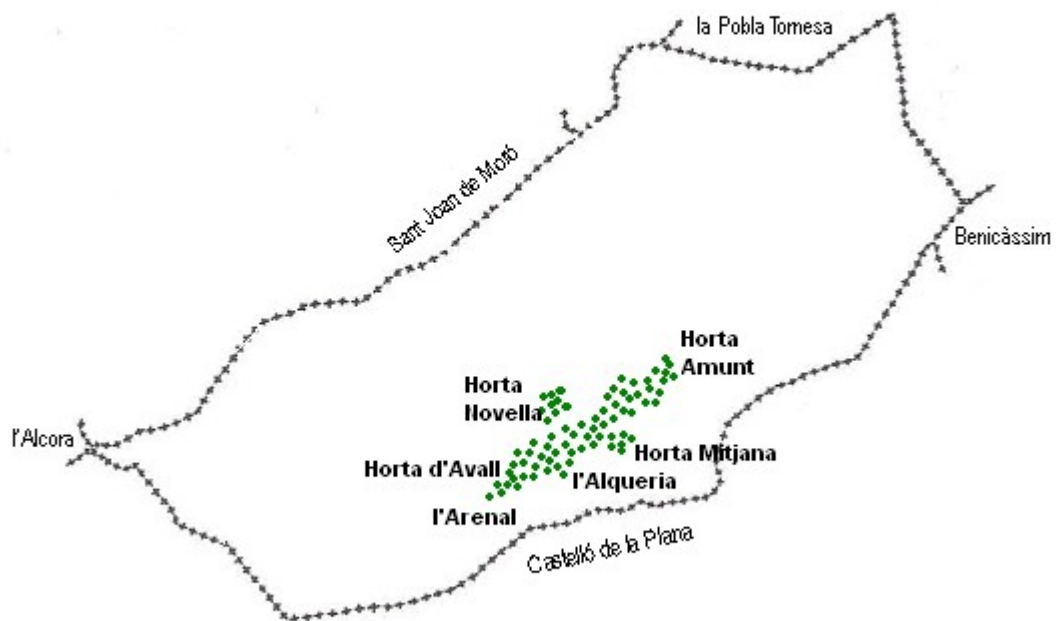
No es coneix massa al voltant del cultiu hortofrutícola, però ens trobem en un moment on l’autoabastiment i les produccions destinades al consum del mercat intern, encara són el sistema d’explotació imperant. La ubicació de les partides on abunda el regadiu és relativament molt propera al nucli urbà, d’ací que a Borriol , trobem l’horta concentrada als terrenys de regadiu històrics: l’Horta Amunt, l’Horta Novella, l’Horta mitjana i l’Horta Avall³⁹⁶, principalment, a més d’altres xicotetes zones intermèdies com l’Arenal, l’Alqueria i algunes hortes internes del casc urbà.

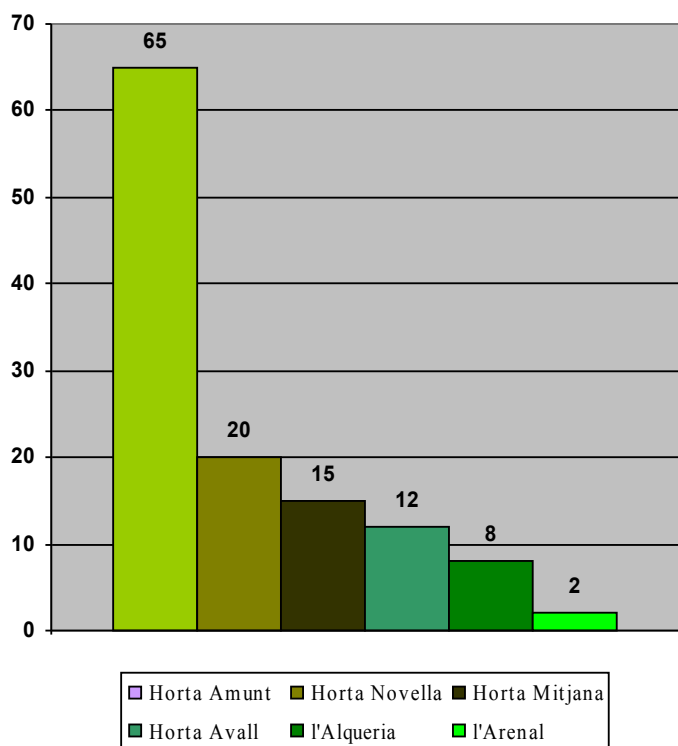
³⁹⁵ OBIOL MENERO, Emilio (1990): “El cultivo del cáñamo en Castelló de La Plana, durante el siglo XVIII”, I Congrés d’Història i Filologia de La Plana, Nules, febrer de 1988, pp. 59-73.

³⁹⁶ Aquest sistema d’emplaçament latitudinal de les hortes del terme el trobem també present al terme d’altres municipis valencians de l’interior, com és el cas de Vallada, a la comarca de la Costera: “Estas redes de riego a que dan lugar las balsas comunes están documentadas ya a mediados del siglo XVI como la tercera unidad de regadío en importancia del término, tras las huertas Mijana, de Dalt y Jussana [...] En este momento los regadíos fluviales son los de las partidas de la Soberana, Mijana i Jussana, donde la primera de las cuales ha pasado d etener dos a trece parcelas de riego entre 1550 y 1635. Desde 1693 se extiende el regadío a la orta nova de la vega, situada en la margen derecha...”. PÉREZ BORREDÁ, J. R. (2004): *Fragmentación de la propiedad agraria y estructura social en el secano valenciano. Vallada, siglos XVI-XIX*. Institució Alfons el Magnànim. València. Pp. 57 i 65, respectivament.

Amb diferència clara sobre la resta, sobresurt la productivitat de l'Horta Amunt, just la més septentrional de totes les hortes esmentades, que s'allarga de nord a sud, des dels afores del poble fins a l'ermita de Sant Vicent i d'aquesta cap al nord, fins a la partida de l'Assut.

Els cultius, per tant, eren molt variats, i a més de la morera i del cànem, també incloïen el panís, hortalisses, lleguminoses, farratges (alfals) i cereals, els quals solien donar més d'una collita, per regla general, al llarg de l'any, per la qual cosa es tendia a fer cultius rotatoris que aprofitaven millor l'explotació del terreny.





Pel que fa als preus de la fanecada d'horta, tot seguit, establim una sèrie de quadres que ens aproximem al valor de la terra en partides diferents d'un mateix terme municipal, i entre termes municipals veïns, al temps que establim una diferenciació entre les terres de secà i les de regadiu. El creixement demogràfic generalitzat durant la segona meitat del segle XVIII ocasionarà, entre altres fets, un augment dels preus agrícoles, sobretot arran de 1780, és per això que hem dividit en dos intervals cronològics les dades exposades, entre 1757-1762 i entre 1772-1800, per tal d'apreciar eixa tendència a l'alça:

Preu de la fanecada d'horta (1757-1762)

Data	Producte de venda	Situació	Preu	Total
1757	2 fanecades de terra horta	Horta Amunt	200	100
1757	2 fanecades de terra contigües.	Horta Mitjana	200	100
1759	Una fanecada de terra horta.	Horta Amunt	100	100
1762	1 fanecada de terra horta.	L'Alqueria	100	100
1762	1/2 d'una fanecada i mitja d'horta.	Horta d'Amunt	50	100

1762	1 fanecada de terra horta.	L'Alqueria	100	100
1758	Dos fanecades de terra horta.	Horta Mitjana.	160	80
1759	Una fanecada de terra horta franca.	Horta Amunt.	80	80
1759	Una fanecada de terra horta.	Horta Mitjana	80	80
1759	2 fanecades de terra horta	Canet	130	65
1758	Una fanecada de terra horta.	Horta Amunt.	60	60
1757	Terra d'horta de 12 fanecades.	Camí del Mar	600	50
1762	Tros d'horta de 5'5 fanecades.	Cap de Canet	220	40
Mitjana del preu/fanecada interval 1757-1762				81

Preu de la fanecada d'horta (1772-1800)

Data	Producte de venda	Situació	Preu	Total
1797	Una fanecada terra horta	Horta Mitjana	230	230
1795	1 fanecada de terra horta.	Molí fariner	200	200
1795	Fanecada de terra horta	Molí fariner	200	200
1800	Mitja fanecada de terra horta	Horta Amunt	100	200
1795	Mitja fanecada de terra horta.	Horta Amunt.	98	196
1799	1 fanecada de terra horta	Horta Avall	195	195
1799	½ fanecades terra horta.	Horta Amunt.	95	190
1800	1 fanecada de terra horta.	Horta Amunt	190	190
1799	½ fanecada d'horta.	Horta Amunt.	95	190
1800	5 fanecades i 8 brases de terra horta.	Taixida	907	181
1796	1 fanecada terra horta.	Horta d'Amunt	180	180
1799	1 fanecada de terra d'horta.	Horta Amunt.	165	165
1800	Mitja fanecada de terra horta.	Horta Amunt.	80	160
1797	Una fanecada de terra horta	Horta Amunt	160	160
1799	1 fanecada de terra horta.	Horta Amunt	150	150
1775	Tros de terra d'horta que conté 1/3 fanecades	Horta Amunt	50	150
1799	Mig terç d'1 fanecada d'horta.	Horta Novella.	25	150
1797	Una fanecada terra horta	Horta Amunt	150	150
1800	1 fanecada de terra horta	Horta Novella	150	150
1781	Una fanecada de terra horta franca.	Horta Amunt	144	144
1781	Tres parts d'una fanecada de terra horta.	Abeletjar	140	140
1772	una fanecada de terra horta	Horta Mitjana	140	140
1800	½ fanecada de terra horta	Horta Amunt	70	140
1800	Una fanecada terra horta.	Horta Amunt	140	140
1775	2 fanecades de terra d'horta	Horta Avall	261	131
1775	3 fanecades de terra regadiu, amb una sénia i pati per a fabricar casa contigua.	Raval de València.	400	133
1775	1'5 fanecades d'horta	Sant Vicent	200	133
1799	½ fanecada d'horta	Horta d'Avall.	65	130
1799	Mig terç d'una fanecada de terra horta.	Horta Novella	21	126
1772	Una fanecada de terra horta.	Horta Mitjana	125	125

1775	1 fanecada d'horta	l'Alqueria	123	123
1795	Tres terços d'una fanecada de terra horta.	Horta Amunt.	120	120
1772	Una fanecada i mitja de terra hort	Horta Avall	180	120
1799	½ fanecada d'horta	La Mola	120	120
1780	Una fanecada de terra horta.	Horta Amunt.	117	117
1772	una fanecada de terra horta	Horta Novella	116	116
1797	Tres terços de mitja fanecada de terra horta	Horta d'Amunt	57	114
1800	Mitja fanecada terra horta.	Canet	55	110
1799	2'5 fanecades d'horta.	Canet	250	100
1775	2 fanecades de terra d'horta	Horta Amunt	200	100
1775	1 fanecada d'horta	Horta Amunt	100	100
1800	1'5 fanecades de terra horta.	Sant Vicent.	150	100
1800	1 fanecada de terra horta	Canet	100	100
1772	2 fanecades de terra horta	Canet	190	95
1772	3 fanecades de terra horta.	Canet	285	95
1800	4 fanecades de terra horta.	Canet	360	90
1775	1 fanecada de terra d'horta en 2 trossos	Horta Amunt	85	85
1772	Una fanecada de terra horta	Horta Amunt	80	80
1772	5 fanecades de terra horta.	Canet	400	80
1772	una fanecada de terra horta	Horta Mitjana	80	80
1799	1'5 fanecades de terra horta.	Ramell	105	70
1795	Mitja fanecada de terra horta.	Horta Amunt.	35	70
1797	3 fanecades i mitja de terra horta	Coscollosa i Romeral	218	62
1800	5 fanecades de terra horta.	Canet	300	60
1799	½ fanecada d'horta	Horta d'Avall.	30	60
1795	Tros de terra de quatre fanecades i mitja, set braces d'horta.	Canet	214	48
1772	3 fanecades de terra horta	Partida del Palau (Burriana)	150	50
1772	2 fanecades de terra horta	Canet	75	37,5
Mitjana del preu/fanecada interval 1772-1800				127

Preu de la fanecada d'horta de les possessions de Castelló (1800-1817)

Any	Producte	Situació	Preu	Total
1811	4 fanecades de terra horta	Canet	127	510
1801	2 fanecades i mitja de terra horta sembrades de blat.	Canet	125	250
1811	7 fanecades de terra horta	Canet	118	830
1809	3 fanecades de terra horta	Canet	112	337
1808	4 fanecades i mitja de terra horta	Partida Ramell	107	427
1801	3 fanecades de terra horta	Canet	101	305
1801	3 fanecades de terra horta	Canet	100	300

1801	2 fanecades de terra d'horta	Canet	100	200
1801	3 fanecades de terra d'horta sembrades de cànem	Canet	100	300
1801	1 fanecada de terra d'horta sembrada de blat	Canet	100	100
1808	2 fanecades de terra horta	Coscollosa	100	200
1808	2 fanecades de terra horta	La Travessera	100	200
1808	2 fanecades i mitja d'eterra horta	Canet	100	250
1808	Una fanecada i un terç d'horta	Canet	100	130
1815	4 fanecades i mitja	Canet	100	450
1815	3 fanecades de terra horta	Canet	100	300
1817	12 fanecades terra horta	Canet	95	1140
1815	3 fanecades de terra horta	Coscollosa	90	270
1802	2 fanecades de terra horta	Canet	85	170
1815	2 fanecades de terra horta	Canet	80	160
1811	3 fanecades de terra horta	Canet	63	190
1802	2 fanecades de terra horta	El Cap	60	120
1802	3 fanecades terra horta	Canet	50	150
1815	2 fanecades i mitja de terra horta	Canet	50	150
1817	2 fanecades de terra horta	Canet	50	100
1811	2 fanecades de terra horta	Canet	45	90
1811	2 fanecades de terra horta	Canet	45	90
Mitjana del preu/fanecada interval 1800-1817				

Preu de la fanecada d'horta de les possessions de Borriol (1800-1817)

Any	Producte	Ubicació	Preu	Total
1807	Mitja fanecada de terra horta	Horta Mitjana	266	133
1802	Mitja fanecada de terra horta	Horta Amunt	256	128
1807	2 fanecades de terra horta	Horta Novella	215	430
1808	Mitja fanecada de terra horta	Horta Amunt	210	105
1802	Una fanecada de terra horta	Horta Amunt	202	202
1811	Mitja fanecada de terra d'horta	Horta Novella	202	101
1808	Terç i mig d'una fanecada d'horta	L'Alquerieta	202	45
1802	6 fanecades de terra horta	Horta Amunt	200	1200
1807	Fanecada i mitja de terra horta	Horta Mitjana	200	300
1808	Una fanecada de terra horta	Horta Mitjana	200	200
1811	Una fanecada de terra horta	Horta d'Amunt	200	200
1815	Una fanecada de terra horta	Horta Amunt	200	200
1811	Mitja fanecada de terra hora	Horta d'Avall	198	99
1811	Tres terços d'una fanecada d'horta	Horta Novella	198	99
1801	3 terços de terra horta	Horta d'Amunt	196	98
1801	Mitja fanecada de terra horta	Horta Novella	182	91
1802	Una fanecada de terra horta	Horta Novella	180	180
1802	Una fanecada de terra horta	Horta Novella	180	180
1815	Mitja fanecada	Horta Amunt	180	90
1801	1 fanecada de terra d'horta sembrada de cànem	Lloc del Canyaret a l'Horta Amunt	170	170

1809	1 fanecada de terra horta	L'Alquerieta	170	170
1811	Una fanecada de terra horta	Horta d'Avall	170	170
1815	Un fanecada de terra horta	Horta Mitjana	170	170
1808	Un terç de fanecada de terra horta	Horta Amunt	168	56
1811	¼ part d'un afanecada de terra horta	Horta Novella	168	42
1802	Fanecada de terra horta	Horta Novella	165	165
1801	Mitja fanecada de terra horta.	Horta Novella	160	80
1809	Mitja fanecada de terra horta	Horta Amunt	160	80
1811	Mitja fanecada de terra horta	Horta d'Amunt	160	80
1817	Mitja fanecada terra horta	Horta Novella	160	80
1817	Mitja fancada de terra horta	Horta Novella	160	80
1811	Una fanecada de terra horta	Horta Amunt	150	150
1815	Una fanecada de terra horta	Horta Amunt	150	150
1808	Tres terços de terra horta	Horta Amunt	140	140
1801	Una fanecada de terra horta	Horta Amunt	130	130
1809	3 terços de fanecada de terra horta	Horta Amunt	130	130
1808	Meitat de tres terços de terra horta	Horta Novella	130	65
1815	Mitja fanecada de terra horta	Horta Amunt	124	62
1802	2 fanecades de terra horta	Horta Mitjana	120	240
1817	Mitja fanecada de terra horta	Horta Mitjana	120	60
1817	Una fanecada de terra horta	Horta Avall	117	117
1817	Una fanecada terra horta	Horta Mitjana	110	110
1817	Una fanecada terra horta	Horta Mitjana	110	110
1817	Tres terços de terra horta	Horta Novella	100	100
1811	Mitja fanecada de terra d'horta	Horta d'Avall	100	50
1802	3 terços de terra horta	Horta Novella	99	99
1802	Una fanecada de terra horta	Horta Amunt	90	90
1815	Tres terços de terra horta	Horta Mitjana	87	87
1811	3 terços d'una fanecada d'horta	Horta Novella	70	70
1815	Una fanecada de terra horta	L'Alqueria	22	22
Mitjana del preu/fanecada interval 1800-1817				

Preu de la fanecada d'horta a Borriol

Interval	Valor Lliures/fanecada
1757-1762	90
1772-1800	140
1801-1817	156

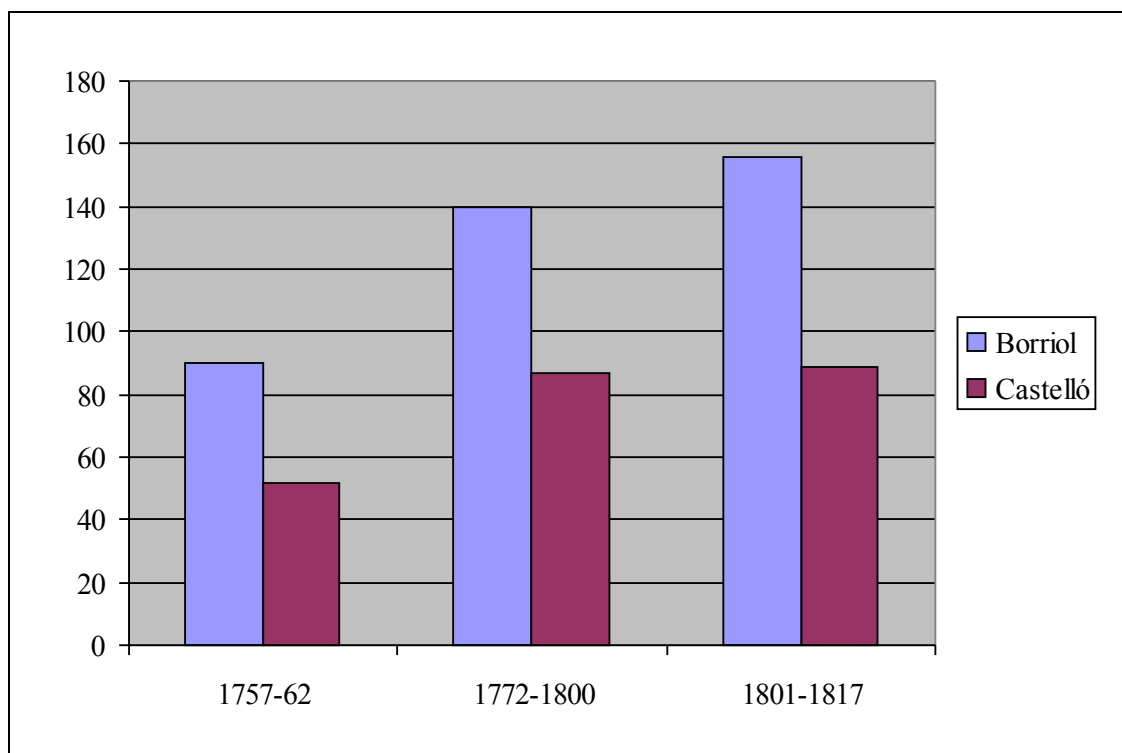
Preu de la fanecada d'horta a Castelló

Interval	Valor Lliures/fanecada
1757-1762	52
1772-1800	87
1801-1817	89

Preu de la fanecada d'horta a Borriana (partida les Forques)

Interval	Valor Lliures/fanecada
1802	36

Evolució del preu de les fanecades d'horta a Borriol i Castelló (1757-1817)



Del resultat de les dades, sempre aproximatives, veiem que el preu de la fanecada de regadiu a Borriol, al llarg de l'interval 1757-1762, és substancialment inferior (90 lliures/fanecada) que durant el segon període agrupat de 1772-1800 (140 lliures/fanecada), amb la qual cosa es constata eixe augment significatiu de preus al llarg del darrer quart de segle XVIII, que denota certa tendència inflacionista, potser fruit de les conteses bèl·liques revolucionàries d'Europa. Entre el període 1801-1817, la tendència és a seguir augmentant, encara que no amb l'embranchida del segon interval, per bé que el preu de la fanecada assoleix ja les 156 lliures. Això suposa que comprar una fanecada d'horta a Borriol el 1802, costa més de 4 vegades que a

la partida de les Forques de Borriana o quasi el doble que fer-ho a les partides de regadiu de Castelló, com Canet o la Coscollosa.

Quant al mateix període, pel que fa a les finques de regadiu en terme de Castelló, propietats de borriolencs, el primer interval ens vessa la xifra de 52 lliures/fanecada, mentre al segon interval, el preu també ha anat en alça fins a situar-se al voltant de les 87 lliures/fanecada. Al llarg dels primers anys del segle XIX, pràcticament s'estanca el preu, sols augmenta a 89 lliures/fanecada, amb la qual cosa s'observa un procés totalment divergent al que està succeint a Borriol, i a mig camí, per tant, del cas que havíem esmentat abans de Borriana. Joaquín Azagra³⁹⁷, que estudia el procés desamortitzador en València entre 1799 i 1807, estableix un preu mitjà de 132,8 lliures per a la fanecada d'horta del terme del cap i casal.

ALTRES CULTIUS

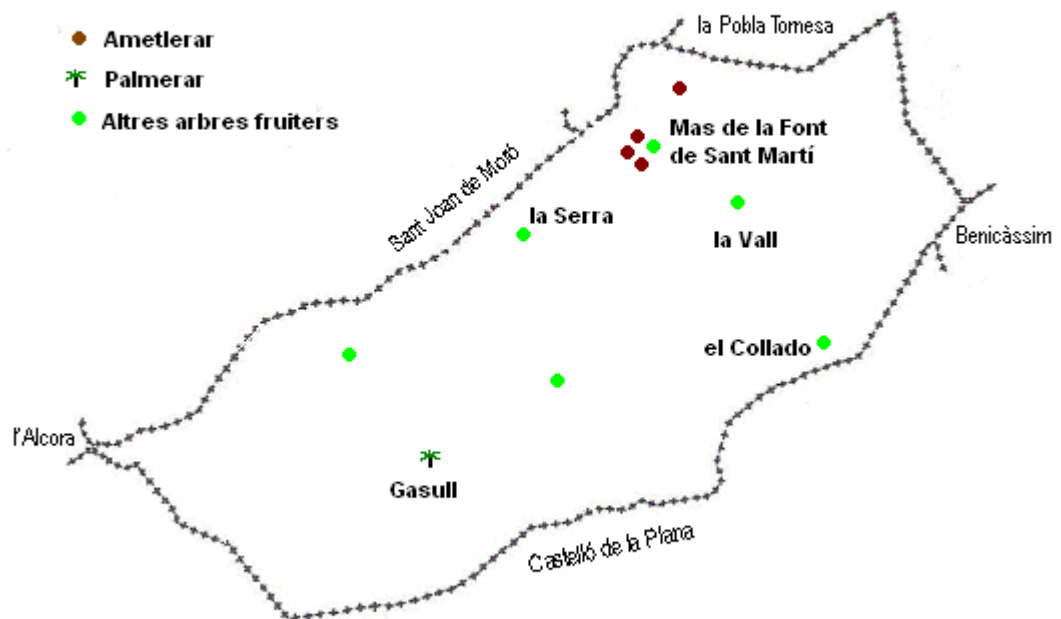
Altres cultius secundaris o marginals que hem trobat presents als protocols notariais de la família Artola, tenen a veure amb conreus d'arbres fruitals, pruneres, palmerars, entre altres: “...*Otrosí: la otra parte de heredad de la Tierra en el nominado termino de Borriol, con higueras, pruneras y demas arboles frutales...*”³⁹⁸. Els arbres fruiters del secà, que es generalitzaran al llarg dels segles següents, també comencen a aparèixer, com és el cas dels ametlerars i els anoers del Mas de la Font de Sant Martí. Els palmerars s'ubiquen a les partides més fèrtils de la ribera del riu Sec, en concret, prop de la partida de l'Arenal i del Gasull “...*dos jornales de tierra garroferal y uno de palmeral sitios en el termino de esta nominada villa de Borriol y en el partido de Gasull...*”³⁹⁹. Per últim, s'al·ludeix a la riquesa forestal del terme, com és el cas de la

³⁹⁷ AZAGRA ROS, J. (1986): La desamortización de Godoy en Valencia (1799-1807). Institució Alfons el Magnànim. València. P. 72.

³⁹⁸ 25 juliol 1797 Partició de Josepa Maria Domingo consort de Josep Castelló amb Marianna Domingo germana (AHPC).

³⁹⁹ 27 d'octubre de 1799. Noces entre Josep Sans amb Josepa Maria Llorens (AHPC).

recol·lecció de les bellotes: “que las **abellotas** que se cogieren en las carrascas de dichas heredades la mitad de ellas aviendolas de recoger a sus costas las aya de entregar a nosotros dichos vendedores, puestas y recogidas en su casa abitación..⁴⁰⁰.”; o també de l’aprofitament de les canyes per a les tasques agrícoles⁴⁰¹.



OBRES HIDRÀULIQUES

“tener agua podía ser tan importante como tener tierra, a veces más; y la mayor parte de la historiografía agraria, producida por y referida apaisés de la Europa húmeda, pasa por alto este hecho capital⁴⁰²”.

⁴⁰⁰ 31 de desembre de 1775. Establiment de terres de Vicent Campabadal i consort a Josep Verdoy (AHPC).

⁴⁰¹ Partició de 12-III-1811 de Bartomeu Santamaria als seus fills Vicent, Josep i Maria Antònia, de 3 jornals de terra campa amb garroferes, figueres i **un canyar** a la partida del Sordo, amb l’obligació de donar les canyes del Fondet de més a dalt al seu germà Josep (AHPC).

⁴⁰² PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. P. 113.

El manteniment de les obres d'irrigació és essencial per poder abastir els cultius de regadiu d'una manera òptima. La xarxa de files de reg, séquies, sènies, aqüeductes, assuts i tota mena de construccions relacionades amb l'aprofitament de l'aigua a Borriol exigeixen una revisió periòdica en el temps, ja que les crescudes estacionals i les riuades les malmeten sovint. Referent al riu Sec de Borriol al seu pas per Castelló, Balbàs⁴⁰³ ens comenta el que va succeir els dies 23 i 24 d'octubre de 1776: *En la madrugada de este dia comenzó á llover con tal furia en Castellón, que parecia haberse abierto las cataratas del cielo, para inundar al mundo cual otro diluvio. El rio Seco se desbordó, inundando el arrabal de San Roque y convirtiendo en un mar las partidas de Coscollosa, Canet, Ramell y otras.* Així, és freqüent trobar en algun document, com es reparen obres anteriors, llegades pels avantpassats musulmans i romans, o de les generacions cristianes més velles, a causa dels desperfectes per causes naturals. Es tracta d'un procés que segueixen de manera paral·lela la resta de territoris valencians amb cultius importants de regadiu, és el cas de la zona de la Ribera del Xúquer, estudiada per Tomàs Peris i Joan Romero⁴⁰⁴, els quals observen que *dues característiques mereixen remarcar-se. La primera, general en bona part de les séquies valencianes, és que les iniciatives de creació i millora de séquies foren impulsades des de l'organització municipal.* I és que, tal i com reconeixen els esmentats autors, *la política hidràulica era peça essencial d'un reformisme il·lustrat dins el qual no tenia cabuda cap aguit de reforma agrària* (PERIS I ROMERO, 2000, P. 131). El mateix succeeix amb altres territoris de la Corona, com és el cas d'Aragó, com constata Guillermo Pérez Sarrión: *“tanto el regadío como la construcción de molinos o el*

⁴⁰³ BALBÀS, J.A. (1987): *Historia de la provincia de Castellón*. Caixa d'Estalvis de Castelló. Castelló. Pp. 748-749.

⁴⁰⁴ PERIS, T.; ROMERO, J. (2000): “El regadiu de la Ribera del Xúquer, segles XV-XIX”, p. 113, dins de FURIÓ, A.; LAIRÓN, A. (2000): *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. Ajutntament d'Alzira-Publicacions de la Universitat de València. València.

acondicionamiento de cauces fluviales para la navegación exigían una movilización considerable de recursos humanos y de capital; inversiones que además habían de ser realizadas previamente al inicio del ciclo productivo y que no rendían beneficios sino transcurrido algún tiempo⁴⁰⁵ ”.

En aquest punt cal plantejar-se fins on van es van acometre les vertaderes transformacions del món agrícola⁴⁰⁶ i del sistema hidràulic que coneixem avui en dia, i si els majors artífexs foren els musulmans, els cristians, o una combinació dels dos. Aquesta darrera apreciació sembla ser la que més opcions assoleix, ja que el sistema d'irrigació fou potenciat de manera considerable pels primers, i completada i millorada, sense cap dubte, pels colonitzadors cristians. Així, tal i com apunta Pierre Guichard en “*Quelques remarques sur l’agriculture irriguée dans le centre du Pays Valencien*⁴⁰⁷”, la qüestió està oberta a futures investigacions i monografies locals que vagen completant el panorama valencià, atés que *sans tenter de débrouiller la difficile question de la continuité ou de la discontinuité des structures mêmes des réseaux irrigués [...] je poserai celle de la continuité ou de la discontinuité des cultures. L’époque musulmane est en général créditée d’un changement important dans les modes de culture, mais aussi d’une <révolution agricole> en matière d’espèces cultivées, l’un et l’autre*

⁴⁰⁵ PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. Pp. 113-114. El mateix autor assenyala que “*resulta difícil conocer quién acababa poseyendo el control de un recurso tan fundamental, ya que su régimen legal en la sociedad feudal era considerablemente complejo*”. Referent a la resta de regnes de la Corona, apunta que “*En Cataluña y el País Valenciano la titularidad o dominio eminente de prácticamente la totalidad de las aguas quedó atribuida al Real Patrimonio desde la reconquista misma. Algo parecido sucedió en Castilla [...] En Aragón, en cambio, parece que a fines del siglo XIII el agua permanecía en el entero dominio de señores y comunidades urbanas*”.

⁴⁰⁶ Pel que fa a la capitalització, i respecte a l’agricultura càntabra, s’assenyala que “*otro de los problemas que tenía la agricultura cántabra, y la española en general, era la escasa inversión que recibía y la inexistencia de canales institucionales no sólo para financiar mejoras y modernizaciones de sus propiedades, sino, incluso para hacer frente a los peores momentos de escasez*”. SÁNCHEZ GÓMEZ, M.A. (1987): *Historia General de Cantabria. Siglos XVIII y XIX*. Ed. Tantin. Santander. P. 130

⁴⁰⁷ GUICHARD, P. (2000): “*Quelques remarques sur l’agriculture irriguée dans le centre du Pays Valencien*”, pp. 75-88., dins de FURIÓ, A.; LAIRÓN, A. (2000): *L’espai de l’aigua. Xarxes i sistemes d’irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. Ajuntament d’Alzira-Publicacions de la Universitat de València. València.

changements s'accompagnant d'un développement radical de l'irrigation. Il est difficile de savoir dans quelle mesure ces améliorations et innovations agricoles s'étaient diffusées dans tout l'espace andalou, au delà des abords immédiats des villes où l'on peut supposer que les plantes nouvelles avaient pu d'abord apparaître. On sait par les géographes arabes que du safran et du riz étaient produits en quantité. Je ne crois pas cependant que ces productions se retrouvent en quantité significative dans la documentation chrétienne des premières décennies postérieures à la conquête. Faut-il penser que la <révolution agricole> musulmane n'avait pas eu l'ampleur qu'on lui suppose, ou que l'occupation et la colonisation chrétienne modifièrent fondamentalement le panorama agraire de l'Espagne orientale? Aquestes apreciacions de Guichard al·ludeixen a la importància no només de la toponímia musulmana (*l'Assut, Borrús, la Sénia*, etc.) sinó també i amb forta embranzida arran de la conquesta, de la toponímia cristiana, en particular pel que fa a la nomenclatura de les quatre grans hortes del regadiu borriolenc: *Amunt, Mitjana, Avall* i *Novella*, la qual cosa dona prou per a pensar al respecte de la qüestió que aquest autor deixa enlaire.

El sistema d'assuts estava perfectament relacionat amb la resta de construccions hidràuliques, i es traçava geogràficament coincidint amb el curs fluvial a paral·lel al casc urbà. Així, es poden nomenar tres assuts principals, ja que existien xicotetes preses en altres indrets i barrancs que no arriben a assolir el volum d'aquestes. Es tracta de *l'Assut* pròpiament dita, que dona nom a la partida i serveix per regar les finques de l'Horta Amunt; *l'assut de l'Alquerieta*, que s'encarrega de la irrigació de l'Horta Mitjana; i, per últim, *l'assut de Borrús*, a partir de la qual se situen les hortes del Molí, l'Alqueria i l'Horta Avall. Per tant, amb els tres assuts es dibuixava un perfecte sistema de conducció de les aigües del riu de nord a sud.

En una carta de pagament de 12 de març de 1775, apareix Francesc Beltran, mestre obrer i veí de la vila de Vilafamés, qui és contractat per Albert Llansola (en nom de l'arrendador dels Drets Dominicals), Jaume Pastor (com a alcalde major), Vicent Falomir i Vicent Campabadal (veïns de la vila de Borriol). Aquests, en nom propi i en representació dels interessats en l'aigua de reg de l'Horta Avall, concediren a l'atorgant la reedificació, obra i reparament de l'Assut de l'horta intitulada d'Avall, del lloc de Borrús, per preu de 190 lliures de moneda valenciana, amb la condició d'acabar l'obra per al dia de Nadal: *En la villa de Borriol a los doce dias del mes de marzo del año mil setecientos setenta y cinco ante mi el escrivano y testigos infraescritos comparecio Francisco Beltran maestro albañil y vecino de la villa de Villafames, y hallado en esta de Borriol y dixo: Que con escritura que pasó ante el infraescrito escrivano en el dia siete del mes de noviembre del año espirado Alberto Llansola en nombre de Arrendador de los Derechos Dominicales de la misma, Jayme Pastor, como Alcalde Mayor, Vicente Falomir y Vicente Campabadal, todos vecinos de esta villa assi en nombre proprio como en representacion de los interesados en el agua del riego de la huerta de Avall concedieron al otorgante la rehedificación, obra y reparo de la Asud de la huerta intitulada de Avall del sitio de Borrús, por precio de ciento y noventa libras que a candela encendida se remató a favor del otorgante...*⁴⁰⁸”

⁴⁰⁸ 12 de març de 1775. Carta de pagament de Francisco Beltran a Vicent Falomir per les obres de reparació de l'assut de Borrús, (AHPC).

7.2.2. –RAMADERIA

La **ramaderia** també va tindre la seua importància relativa en el conjunt municipal, malgrat el subdesenvolupament general d'aquest sector en el context valencià. Especialment important és l'augment dels animals que ajudaven l'home en les tasques agrícoles, com els cavalls, els ases i les haques⁴⁰⁹, en una època en què assistim a la substitució del bou com a bèstia de càrrega. Els èquids suportaven millor el terreny d'aquestes terres i eren animals molt més ràpids que els bous, i el seu procés d'implantació originarà la causa de l'augment dels cultius d'alfals i de les garrofes i, ensems, de les roturacions de l'època, a Borriol i bona part de les viles de les valls centrals valencianes.

A més a més, cal assenyalar la presència dels ramats d'ovelles i cabres, que existien en el terme i en el casc urbà, i les xicotetes explotacions familiars d'aus, porcs i conills, gairebé sempre destinades a l'autoconsum. No obstant, la importància dels ramats no van tindre el pes específic que tenien en pobles de l'interior castellanenc, en comarques com el Maestrat i els Ports, on “...*muchos ganados del Bajo Aragón emigraban en verano a los puertos del Maestrazgo turolense y valenciano, y a Beceite*⁴¹⁰... ”; a l'igual que en els regnes hispànics de la Meseta castellana.

Això, encaixa amb la precària ramaderia mediterrània, que es veu complementada per les contínues i anuals visites dels ramats transhumants aragonesos i castellans que, per

⁴⁰⁹ Tal i com comenta Josep Manuel Segarra i Comas, “en el nombre d'animals dedicats al treball del camp –especialment les mules i els cavalls- es va produir un gran increment durant el Set-cents”. SEGARRA COMAS, J.M. (1993). P. 103.

⁴¹⁰ PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. P. 154.

la seua banda, proveïen de carn les zones deficitàries com Borriol i la comarca de la Plana⁴¹¹, així com altres zones litorals del regne. Els ramats s'alimentaven del pastureig abundant que hi havia d'antuvi, que en el segle XVIII comença a escassejar en alguns termes municipals, degut a les rompudes i roturacions massives, amb la qual cosa, moltes vegades es desplacen a termes veïns, com és el cas dels ramaders de Borriol que fan algunes incursions⁴¹² en el terme de Castelló i en el de Vilafamés i originen algun plet que obliga a reedificar els mollons dels termes en la zona del Molí d'En Saloni, en la partida de Benadressa: “...*En su conseqüente por parte de los Diputados de dicha villa de Castellon y por el Ayuntamiento de la de Villafames se pretendió que en el referido sitio donde las tres villas se encuentran se deve construir un mojon de cal y canto nuevo, ateno a que pretenden que esta dicha villa de Borriol no passa su termino deste dicho sitio; Y parte de esta dicha villa se respondió: Que atento a que con ciencia, paciencia y tolerancia de ambas dos villas de Castellon y Villafames, los ganados de esta dicha villa han pasados por dicho sitio canal abajo derecho al Molino de Saloni a dar agua a la rambla sin incurio de pena alguna, y hallarse en esta posesion de tiempo inmemorial pues al presente usan de su derecho sin oposicion alguna. Por tanto deve ser despreciada la pretencion de ambas dos villas de Castellon y Villafames por no tener lugar a la construccion de dicho mojon...*”⁴¹³. Es tracta de friccions que arrelleguem arreu de la geografia peninsular, des de les zones

⁴¹¹ És normal trobar ramats arreu dels pobles de la Plana, com Montornés, Onda i Almassora, a l'igual que al terme de Castelló de la Plana, on també arriba la transhumància aragonesa. Concretament, l'any 1760 trobem la presència de 6.708 caps d'ovins de 13 propietaris diferents provinents de les viles de Mosqueruela i Valdelinares. SEGARRA COMAS, J.M. (1993). P. 103.

⁴¹² És freqüent durant aquesta època, i també en precedents, la incursió en els termes veïns per pasturar els ramats. Així ens ho constata també Josep V. Castelló, pel que fa a Alacant, on sabem que *el mecanisme per tal d'aconseguir pastures fou la invasió franca dels termes veïns i l'establiment d'un òrgan de compensació anomenat <penyoradora> que s'encarregaria d'indemnitzar els danyats*; i pel que fa a València existia un privilegi que *permetia a qualsevol veí de la ciutat portar a pasturar els seus animals pel terme de qualsevol poble del regne* amb l'única restricció de respectar els bovalars que servien per gaudir dels veïns. CASTELLÓ, J.V. (1991): *Pescadors, caçadors i ramaders. Un estudi de les economies complementàries a l'Horta-Albufera (1761-1846)*. Servei de Publicacions Ajuntament de Catarroja. Sueca. Pp. 45-46.

⁴¹³ 14 d'octubre de 1762. Escriptura de protestes i contraprotectes de la vila de Borriol sobre reedificació de molló (AHPC).

mediterrànies fins als regnes d'interior, com és el cas d'Extremadura, on “*la presión de los ganados sobre la tierra y sus repercusiones en la dedicación del terrazgo fue uno de los condicionamientos básicos a los que en su desarrollo durante los tiempos modernos hubo de enfrentarse la agricultura*”⁴¹⁴.

Les friccions entre els pastor locals i l'alcalde de la vila també es manifesten en diverses ocasions, a causa de prohibicions per al pasturatge o ocupacions de terrenys per als ramats, tal i com veiem en un conveni entre Jaume Pallarés, Vicent Chulvi i altres, de 26 de novembre de 1758, pel qual sol·liciten emparament a la Reial Audiència de València sobre el greuge de l'alcalde major de no deixar-los pasturar en els quarts de la Vall i del Pla: “*Decimos: Que en atencion a que en el dia de oy, y poco antes de aora, por escritura publica ante el infraescrito escribano hemos otrogado todo nuestro poder cumplido y bastante, a favor de Antonio de Luz y Soriano Procurador de Numero de la Real Audiencia de la Ciudad de Valencia para que nos defienda en todos nuestros pleytos movidos, y por mover, en razon de que con el motivo de haver mandado montar nuestros respectivos ganados lanares, el señor Miguel Campabadal Alcalde mayor de esta misma villa, solo con el motivo de pacer con ellos las hiervas de los quartos llamados del Pla y de la Vall propios de la señoría de esta propia villa, en los quales territorios pretende la dicha señoría, que no podamos entrar a pacer dichos nuestros respectivos ganados lanares, y como nosotros dichos ottorgantes pretendamos gozar, sin incurso de pena alguna del citado pasto; Y en atencion a que para ello, y que por el*

⁴¹⁴ “*El desarrollo de la cabaña ganadera se halla durante el Antiguo Régimen estrechamente ligado a la agricultura, ya sea de una manera complementaria, o como solución alternativa en alguna fase concreta de su historia. De ella se valía el campesino para calentar y estercar sus tierras; obtenía unos productos como el queso, la leche, la carne, los cueros, la lana, etc.*”. MELÓN JIMÉNEZ, M.A. (1989): *Extremadura en el Antiguo Régimen*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Extremadura. Mérida. P. 109 i 173.

agravio que pretendemos se nos ha hecho con dichas montas, se hace preciso haver de recurrir a la Real Audiencia de la Ciudad de Valencia⁴¹⁵”.

En altres escriptures veiem com s'arrenden⁴¹⁶ les pastures d'algunes zones del terme, com és el cas del Quart de la Vall o del Quart del Pla, per tal que puguen entrar ramats provinents d'altres termes municipals, com és el cas de pastors de Vilafamés i inclús d'alguns procedents del Regne d'Aragó⁴¹⁷ (Mosqueruela, la Iglesuela, etc.): *“Sepasse por esta Escritura Publica, que por su thenor Yo Alberto Llansola labrador y vecino de la villa de Borriol en e nombre de Arrendador de los Derechos Dominicales de la misma de mi buen grado y cierta ciencia, y entendido de mi derecho, otorgo que arriendo y por titulo de arriendo concedo a Juan Vielsa y Gargallo ganadero vecino de la villa de Mosqueruela en e Reyno de Aragón que está presente, y mas abajo acceptante las hierbas del quarto de la Vall sito en este termino, y otra de las Regalias pertenecientes a dichos Derechos Dominicales para pacer en el ganados lanares por tiempo de quatro años que tomaran principio el dia de Santa Cruz de Mayo proximo venturo del corriente año y feneceran en el mismo dia del año que vendrá mil setecientos setenta y nueve, por precio de ducientas y veinte libras moneda valenciana en cada un año y en una paga siendo la primera en el mismo dia de Santa Cruz del año que vendra mil setecientos setenta y seis con mas una arroba de queso en cada uno de dichos años y assi en los demas sucesivos hasta estar fenecido dicho Arriendo, puesto y asegurado el dinero y*

⁴¹⁵ 26 de novembre de 1758. Conveni entre Jaume Pallarés, Vicent Chulvi i altres (AHPC).

⁴¹⁶ Observem que es tracta d'un fenomen comú arreu de la geografia peninsular, com és el cas extremeny, on *“De entre los muchos derechos que disfrutaban los mesteños, el de la tasa de las yerbas y el de posesión constituyen dos piezas claves para establecer la evolución de los precios de los pastos y de los arrendamientos”*. MELÓN JIMÉNEZ, M.A. (1989): *Extremadura en el Antiguo Régimen*. Servicio Publicaciones Universidad de Extremadura. Mérida. P. 197.

⁴¹⁷ *“La trashumancia era un fenómeno estructural en la sociedad europea preindustrial –y lo siguió siendo en Aragón y otras sociedades rurales hasta bien entrado el siglo XX-, y la principal fuente de ingresos de manera efectiva en las áreas montañosas”*. PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. Pp. 151-152.

queso a costas del dicho arrendatario en la casa morada de dicho otorgante, cuyo arriendo en dicho nombre arriendo con las condiciones siguientes =Primo: Que dicho Arrendatario, ni otro en su nombre pueda entrar a pastar dicho ganado lanar sino del dia de San Miguel de setiembre hasta el dia de Santa Cruz de Mayo siguiente bajo la pena establecida contra los ganados forasteros =Otrosí: Que ningun vecino de esta villa pueda clamar el ganado de dicho Arrendatario por entrar en rigos, sevadas y otros sembrados si solo hacer pagar los daños y talas que causaren, asi en dichos sembrados como en las garroferas, higueras y otros arboles, y que los apreciadores ayan de poner distintamente su daño en cada especie de arboles o sembrados y que cada mes que abra corte tenga obligacion de pagar en ella las apreciadas y costas por su parte causadas =Otrosí: Que no pueda esbajar a ningun cabrero a excepcion de Joseph Sooler vecino de Villafamés, que le podra esbajar hasta por todo el mes de agosto y no mas =Otrosí y ultimo, que sea de su cargo pagar al presente escrivano el salario de la presente escritura...⁴¹⁸”. I és que, tal i com apunta Pérez Sarrión⁴¹⁹, els ramaders aragonesos comptaven amb importants privilegis fiscals atorgats per la monarquia per baixar els ramats a terres valencianes: “Los ganaderos aragoneses de las comunidades de Teruel y Albarracín practicaban la trashumancia hacia las zonas costeras de Castellón y Valencia regularmente y contaban en el reino valenciano con importantes privilegios fiscales otorgados por la monarquía...”.

⁴¹⁸ 3 d’abril de 1775. Arrendament d’Albert Llansola a Joan Vielsa de les herbes del quart de la Vall per pasturar llur ramat (AHPC).

⁴¹⁹ PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida. P. 154.



En el mapa anterior veiem la ubicació de les parideres de ramat al terme municipal. Assenyalen dues zones: el casc urbà (barris de l'Atzavara, el Calvari, les Serrades, els Terradets i el Miramar, principalment) i les aptides rurals (les Mallades, la Serra i la Coma, entre altres).

PREUS DEL RAMAT

Entre les diferents escriptures consultades, hem esbrinat el preu d'alguns ramats, com és el cas de les cabres de cria, els porcs, els muls i els pollins.

En primer lloc, veiem quant valia un cabrit l'any 1757, que està proper a la lliura i mitja, encara que no arriba:

Data	Producte	Preu	
9-I-1757	80 cabres de cria	110	1'4 lliures/cabra

El preu del porc també varia en 40 anys de diferència, i concretament, es duplica, passant de 10 a 20 lliures del 1757 al 1797:

Data	Producte	Preu	
20-III-1757	2 porcs	20	10 lliures/porc
17-XII-1797	Un porc	20	20 lliures/porc

El ramat equí té en els muls el seu major representant, fruit de la gran importància que van assolir els traginers borriolencs, de manera paral·lela a l'eclosió del cultiu de la garrofa. Així, les cries de mul tenen preus molt divergents en la documentació consultada, com veiem tot seguit:

Data	Producte	Preu	
12-I-1784	Pollí	10	10
10-X-1796	Pollí "tordillo"	50	50
14-II-1800	Un pollí negre de quatre anys	15	15

Pel que fa al preu dels muls, se solen situar en una forquilla que abasta entre les 50 i les 100 lliures (alguns per dalt i altres per baix), en funció de les característiques de l'animal i la data de la compra. La mitjana del període estudiat, del 1757 al 1800, és de 89 lliures per mul, encara que si calculem el preu en dos fases cronològiques (1a fase: 1757-1775 i 2a fase: 1775-1800) obtindrem que, durant la primera d'elles, el preu del mul està al voltant de les 62 lliures, mentre en la segona fase, pertanyent als darrers anys del segle XVIII, el preu ha ascendit a 113 lliures de mitjana o, tal com ens apareix en un contracte de 1799, un mul equivaldria a 44 barcelles de blat *candéal*.

Data	Producte	Preu	
20-III-1757	Mul pèl negre	100	100
20-III-1757	Un mul amoïnàt	70	70
28-V-1757	Mul amoïnàt.	65	65
28-V-1757	Mul pèl castany.	45	45

6-IX-1757	Un mulat i un gallec aparellats.	75	75
14-V-1758	4 muls aparellats	300	75
14-V-1758	Un mul terrós aparellat	81	81
28-XI-1758	Un mul	15	15
24-IV-1759	Un mul feréstec pèl negre	66	66
3-V-1759	Mul de pèl amoïnàt de 3 anys.	110	110
8-VII-1759	4 muls amb tots els seus aparells de treball	200	50
10-V-1762	Mul serrat, pèl negre	60	60
31-VIII-1762	Mul de pèl terrós	60	60
1-IX-1762	Un parell de muls	110	55
1-IX-1762	Un parell de muls	100	50
12-II-1775	2 muls que li va vendre fiats	50	25
24-III-1775	Una mula negra de 3 anys	64	64
30-VII-1775	Mul serrat, pèl terrós	37	37
20-XI-1775	Bescanvi d'un mul	35	35
20-XI-1775	Un mul.	54	54
21-XI-1775	Mul	60	60
21-XI-1775	Mul de pèl negre	100	100
24-XII-1775	Mul de 4 anys, pèl terrós.	70	70
28-III-1780	Mul de pèl negre.	120	120
25-VII-1780	Un mul amb els seus aparells.	60	60
3-V-1781	Mulat dit lletal de pèl castany	55	55
19-X-1781	Mul feréstec de pèl castany.	90	90
6-I-1782	Un mul	100	100
17-XI-1782	Mul serrat de pèl negre	50	50
19-V-1783	Mul feréstec de pèl castany.	100	100
29-VII-1795	Mul de 6 anys que li ha venut al fiat.	120	120
27-IV-1796	Mul de pèl castany.	160	160
10-X-1796	Mul capó i castany fosc.	170	170
10-X-1796	Mul de pèl negre.	130	130
10-X-1796	Mul de pel castany fosc.	140	140
10-X-1796	Mul de pèl negre.	160	160
14-V-1797	Mul “tordillo” que li ha venut al fiat.	200	200
26-XI-1797	Mul	50	50
17-XII-1797	Un mul negre.	160	160
17-XII-1797	Un mul negre dit de l'Alcora	160	160
17-XII-1797	Un altre bragat intitulat d'Onda.	150	150
17-XII-1797	Un pollí en 10 lliures.	10	10
13-II-1799	200 l. per un mul “vayo”	200	200
22-X-1799	Un mul pèl terrós	75	75
27-X-1799	Mul	80	80
29-X-1799	Un mul	84	84
21-I-1800	Un mul pèl terrós	70	70
4-V-1800	Mul pèl castany	155	155
9-IX-1800	Mul de pèl terrós de tres anys.	100	100
			4371
	Mitjana interval 1757-1800		89,2

20-III-1757	Mul pèl negre	100	100
20-III-1757	Un mul amoïnat	70	70
28-V-1757	Mul amoïnat.	65	65
28-V-1757	Mul pèl castany.	45	45
6-IX-1757	Un mulat i un gallec aparellats.	75	75
14-V-1758	4 muls aparellats	300	75
14-V-1758	Un mul terrós aparellat	81	81
28-XI-1758	Un mul	15	15
24-IV-1759	Un mul feréstec pèl negre	66	66
3-V-1759	Mul de pèl amoïnat de 3 anys.	110	110
8-VII-1759	4 muls amb tots els seus aparells de treball	200	50
10-V-1762	Mul serrat, pèl negre	60	60
31-VIII-1762	Mul de pèl terrós	60	60
1-IX-1762	Un parell de muls	110	55
1-IX-1762	Un parell de muls	100	50
12-II-1775	2 muls que li va vendre fiats	50	25
24-III-1775	Una mula negra de 3 anys	64	64
30-VII-1775	Mul serrat, pèl terrós	37	37
20-XI-1775	Bescanvi d'un mul	35	35
20-XI-1775	Un mul.	54	54
21-XI-1775	Mul	60	60
21-XI-1775	Mul de pèl negre	100	100
24-XII-1775	Mul de 4 anys, pèl terrós.	70	70
			1422
	Mitjana interval 1757-1775		61,8

28-III-1780	Mul de pèl negre.	120	120
25-VII-1780	Un mul amb els seus aparells.	60	60
3-V-1781	Mulat dit lletal de pèl castany	55	55
19-X-1781	Mul feréstec de pèl castany.	90	90
6-I-1782	Un mul	100	100
17-XI-1782	Mul serrat de pèl negre	50	50
19-V-1783	Mul feréstec de pèl castany.	100	100
29-VII-1795	Mul de 6 anys que li ha venut al fiat.	120	120
27-IV-1796	Mul de pèl castany.	160	160
10-X-1796	Mul capó i castany fosc.	170	170
10-X-1796	Mul de pèl negre.	130	130
10-X-1796	Mul de pel castany fosc.	140	140
10-X-1796	Mul de pèl negre.	160	160
14-V-1797	Mul "tordillo" que li ha venut al fiat.	200	200
26-XI-1797	Mul	50	50
17-XII-1797	Un mul negre.	160	160
17-XII-1797	Un mul negre dit de l'Alcora	160	160
17-XII-1797	Un altre bragat intitulat d'Onda.	150	150

17-XII-1797	Un pollí en 10 lliures.	10	10
13-II-1799	200 l. per un mul “vayo”	200	200
22-X-1799	Un mul pèl terrós	75	75
27-X-1799	Mul	80	80
29-X-1799	Un mul	84	84
21-I-1800	Un mul pèl terrós	70	70
4-V-1800	Mul pèl castany	155	155
9-IX-1800	Mul de pèl terrós de tres anys.	100	100
			2949
Mitjana interval 1780-1800			113,4

Data	Producte	Preu	
6-IX-1799	Un mul	44 barcelles de candeal	44 barcelles de candeal

7.3. ELS OFICIS

La manufactura i l'artesanía local encara manifesten tots els trets propis d'una economia d'Antic Règim, a finals del XVIII i principis del XIX. Es caracteritzen per la usual complementarietat amb l'agricultura, a més d'oferir una carència absoluta d'innovacions tècniques, de manca d'inversió de capitals i de dificultats d'aprovisionament de matèries primeres; trets que, tots d'una, encara no han donat el pas per esdevenir els embrions de les futures indústries tèxtils, que començaran a perfilar-se a finals del XIX i al llarg de tot el segle XX.

A aquests components, cal afegir la inexistència de la més mínima organització que defenguera els interessos dels fabricants i, sobretot, al fet que no existira una demanda realment consolidada. No obstant, amb el devenir de les dècades estudiades, sí que hem advertit alguns fenòmens que indiquen canvis estructurals, com poden ser la proliferació d'oficis variats a mesura que avança el temps. A més a més, el grau d'especialització de

les ocupacions desenvolupades (mestres, oficials, aprenents, peons...) es va ampliant considerablement i assistim a la creació de llinatges locals especialitzats en oficis concrets, que es van allargassant generació rere generació.



A partir del Cens de Floridablanca de 1787, podem establir l'estructura professional del Borriol de finals del segle XVIII, on s'aprecia una preponderància absoluta dels jornalers i dels llauradors, al voltant del 84% dels oficis dels borriolencs. L'artesanat sols abasta el 8% del total.

Estructura professional de Borriol el 1787

OFICI	NOMBRE	PERCENTATGE
Llauradors	167	41,43 %
Jornalers	170	42,18 %
Artesans	33	8,19 %
Criats	25	6,20 %
Mossens	1	0,25 %
Tinents de mossens	1	0,25 %
Depenents de la Inquisició	2	0,50 %
Estudiants	3	0,75 %
Depenents de Creuada	1	0,25 %

Font: CASTELLÓ TRAVÉ, J.E. (1978), El País valenciano en el censo de Floridablanca (1787), València, Alfons el Magnànim.

En la següent taula, reproduïm la distribució de les principals ocupacions d'Espanya, l'Aragó i el País Valencià, amb dades semblants al conjunt de Borriol, principalment pel que fa als percentatges de llauradors i jornalers:

**Distribució dels principals estats i professions d'Espanya, Aragó i el País Valencià
el 1787⁴²⁰**

	Espanya	Aragó	País Valencià
Clero	3,8	3,3	4,2
Hidalgos	14,6	5,2	0,5
Llauradors	27,6	33,9	34,5
Jornalers	29,3	23,5	33,3
Criats	8,5	12,7	8,4
Fabricants	1,2	2,0	3,4
Artesans	8,2	11,7	9,7
Comerciants	1,0	0,9	1,1

Estructura socioprofessional de Castelló, 1803⁴²¹

	Habitants
PRIMARI	1752
Ramaders	35
Llauradors	1691
Pescadors	26
SECUNDARI	607
Obrers	23
Metall	23
Fusta	38
Calçat	107
Tèxtil	378
Pa	25
Diversos	13
TERCIARI	135
Càrrecs públics	13
Professions liberals	39
Comerç	38
Transport	10
Diversos	35
PRIVILEGIATS	63
Església	26
Privilegiats	37

⁴²⁰ PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos*. Editorial Milenio. Lleida. P. 266. Elaborat a partir de dades de J.E. CASTELLÓ, *El País Valenciano en el censo de Floridablanca (1787). Análisis demográfico. Organización y presentación de los datos locales*. Institut Alfons el Magnànim, València, 1978, p. 67.

⁴²¹ BARRERA AYMERICH, M.; ESTEBAN CASTILLO, T. (1998): *1803 demografía, familia y economía a finales del Antiguo Régimen en Castellón de la Plana*. Ajuntament de Castelló de la Plana. P. 132.

En altres estudis de caire regional espanyol, com l'estructura socioprofessional dels municipis càntabres de Potes i Liébana⁴²², d'una banda; i de Torrejón d'Ardoz⁴²³ (Madrid), s'observa una tendència de preponderància dels llauradors per als dos casos, encara que en la ciutat castellana s'esdevé un major nombre percentatge de jornalers que en els casos borriolenc, castellonenc, valencià i espanyol.

En definitiva, de l'estructura socioprofessional borriolenca es desprén:

- a) Una oligarquia dominant tradicional composta per membres amb càrrecs polítics i el clero local, que posseïen les millors terres i finques del terme, la major part del capital creditici, percebien rendes senyorials i ocupaven certa posició social.
- b) Una nova oligarquia urbana conformada per funcionaris, comerciants i altres oficis, el patrimoni dels quals ha anat en augment continu, amb beneficis de caire comercial o pel desenvolupament de càrrecs polítics.
- c) Altres propietaris rurals de caràcter agrícola o ramader, alguns artesans amb tallers propis i oficis liberals.

⁴²² Professions i oficis a Potes i Liébana (1752): Hisendats (2,42/9,66), Llauradors (42,41/27,27), Jornalers (0,44/0,57), Fills (20,82/2,84), Artesans (4,28/13,07), Comerciants (0,77/8,52), Funcionaris (1,74/14,21), Clergat (3,27/10,23), Criats (17,92/2,27), Pobres (5,93/11,26). LANZA, R. (1988): *Población y familia campesina en el Antiguo Régimen. Liébana, siglos XVI-XIX*. Universitat de Cantàbria. Santander. P. 21.

⁴²³ Estructura social de Torrejón d'Ardoz (1751): PRIMARI (294): Llaurador (24), Llaurador i paller (50), Criat i mochil (14), Majoral de labor (35), Mosso de labor (31), Jornaler (95), Paller (32), Pastor (1), Pastor majoral (7), Pastor ajudador (4), Guardià del ramat de porcs (1). SECUNDARI (49): Mestre de ferrer (1), Oficial ferrer (1), Viuda i ferrera (1), Mestre alarife (3), Peó d'obrer (2), Sastre vell (1), Altres (17), Mosso de carreteria (16), Conductor (7). TERCIARI (44): Metge (1), Cirurgià (1), Mancebo de cirurgia (2), Boticari (1), Altres (15), Mosso traginer (24). MERINO ARRIBAS, J.M. (1991): *La demografía de Torrejón de Ardoz en el siglo XVIII*. Universitat d'Alcalá d'Henares. Alcalá. Pp. 36-37.

- d) La major part del camperolat, amb xicotetes propietats, que sovint desenvolupen tasques com a jornalers. Així mateix, el proletariat urbà que treballa als tallers artesanals diversos (ferrereries, fusteries, etc.).

- e) Grups situats al voltant de la marginalitat social: pobres, malalts, gitanos, vagues, etc.

Durant la segona meitat del segle XVIII encara perviuen tipus d'empresa industrial característics d'èpoques anteriors, com és el cas del vell taller artesà d'origen medieval i les primeres manufactures, on es comercien els productes elaborats. El xicotet taller artesà era el sistema d'organització industrial predominant en tota mena d'indústries que treballaven per a un mercat poc important, com és el cas del panorama borriolenc.

A nivell comarcal, pel que fa al sector industrial, cal dir que es desenvolupen les indústries del cànem, amb els soguers i corderers (Castelló, la Vall d'Uixó, Vilavella), a l'igual que l'espardenya (Artana). En altres pobles es desenvoluparà la indústria del paper, és el cas d'Altura, Sogorb, Rossell i Xèrica. Pel que fa a la ceràmica, cal destacar l'Alcora, amb la fàbrica del Comte d'Aranda, i altres pobles que l'alternen amb l'alfareria, com Traiguera, Ribesalbes i Onda.

Les manufactures locals de Borriol més sobresalients de l'època les constituïen els espardenyers, els teixits o filats, pelaires, curtits i altres. Es desprén que foren moltes les activitats que es van dur a terme al llarg del segle XVIII a banda d'aquestes que eren les principals. A poc a poc, s'aniran conformant les bases per a la creació del teixit preindustrial, amb l'evolució de l'artesania tradicional i l'aparició de noves indústries.

Tot seguit, reproduïm els oficis que han aparegut als protocols notariais estudiats en la mostra de la segona meitat del segle XVIII, tant els locals com aquells que tenen veïnats forasters, per tal de veure amb qui mantenien contacte els llinatges locals:

Els oficis del Set-cents borriolenc

Nom	Oficis	Veïnatge	Any
V.L. Zalazar	Advocat dels reials consells	València	1757
J.Pasqual Cruz	Advocat dels reials consells	Castelló	1797
C. Lopez	Advocat dels reials consells	Cabanes	1800
Francesc Calpe	Agutzil		1801, 1807, 1811
Vicent Julbe	Agutzil		1801
Tomàs Calpe	Agutzil		1817
Manuel Pitarch	Albarder		1799, 1801, 1802, 1811
M. Bort	Albeitar		1763
B. Roselló	Amanuense		1757
Ramon Artola	Amanuense		1809, 1811
Josep Esteve	Arrendatari del senyor de Borriol		1801
V. Martinez	Avaniquer	Veí de Linares, Jaen i natural de Castelló	1780
M. Milian	Baster		1783, 1796, 1800
J.A. Melian	Baster		1800
Albert Melian	Baster		1801
Joaquim Pitarch	Baster		1802
Vicent Albert Melià	Baster		1809
M. Delcampo	Boter		1758
J. Granyena	Boticari		1759
V. Senchordi	Boticari		1781
Raimundo Bono	Calderer		1808
V. Arandes	Canter	Montcada	1795
J. Arandes	Canter		1795, 1800, 1801
Josep Arandes	Canter		1811
Josep Navarro	Cap de fusilers ⁴²⁴		1808
Antoni Palau	Ciudadà		1802
Pau Tena	Comerciant	Vilafranca	1815
Pere Molada	Comerciant	De nació francesa	1775

⁴²⁴ El 1809 apareix com a sergent del Batalló de Fusilers tiradors de València.

		i veí de Vila-real	
F. Oliver	Comerciant		1775
P. Batiste	Comerciant	Castelló	1780
A. Bayle	Comerciant	Castelló	1780
J. Bayle	Comerciant	Cabanes	1781
J. Arroyos	Comerciant	Francés i veí de la Vall d'Uixó	1796
V. Segarra	Comerciant	Castelló	1797, 1800
P. Martí	Comerciant	Castellfort	1799
J. Ferreres	Comerciant	Morella	1801
Batiste Aicart	Comerciant	Orpesa	1801
M. Martín	Comerciant	Castelló	1801
Josep Bayle	Comerciant		1802
Felip Castell	Comerciant	Castelló	1802
Josep Peset	Criat de llaurança		1802
M. Martín	Criat major	Castelló	1799
Manuel Balaguer	Doctor en medicina		1791
J. Hernando	Escrivà	Onda	1757
M. Beltran	Escrivà	la Serra d'En Garceran	1758
V. Portalés	Escrivà		1763
M. Soliva	Escrivà	Cabanes	1763
J. Artola	Escrivà		1782, 1784, 1796, 1797
Ramon Artola	Escrivent		1815
Antoni Palau	Escrivent		1811
J.B. Bisbal	Escultor	Castelló	1799
J. Segarra	Espardenyer	Vall del Duc	1757
J. Lopez	Espardenyer		1757, 1758, 1775
J. Ferrer	Espardenyer	Monroyo, Aragó	1759
J. Vilalta	Espardenyer	la Vall d'Uixó	1759
J. Morera	Espardenyer		1762
Antoni Galbe	Espardenyer		1762, 1775
Vicent López	Espardenyer		1775
R. Cerdà	Espardenyer		1780
V. Morera	Espardenyer		1795
Manuel Morera	Espardenyer		1797, 1801
Josep Paulo	Espardenyer	La Vall	1801
Josep Lopes	Espardenyer		1802
Joaquim Lopes	Espardenyer		1802
Francesc Garcia	Espardenyer		1802
Pasqual Marín	Espardenyer		1802, 1811
Joan Morera	Espardenyer		1802
Josep Linares	Espardenyer		1807, 1809
Vicent Linares	Espardenyer		1799, 1801, 1811
Ramon Celades	Espardenyer		1811, 1815
Francesc Oliver	Estanquer		1791
Raimundo Artola	Estudiant		1808

V. Campabadal	Familiar del sant ofici de la Inquisició ⁴²⁵		1781
Vicent Falomir	Ferrer		1753 ⁴²⁶
M. Delcampo	Ferrer		1757
J. Monserrat	Ferrer	Cabanes	1758
J. Luna	Ferrer		1762
Vicent Falomir	Ferrer		1775, 1782
Gaspar Luna	Ferrer		1780
M. Albalat	Ferrer	Cabanes	1781
F. Benlliure	Ferrer		1799
V. Bernat	Ferrer	la Pobla Tornersa	1800
Manuel Abella	Ferrer		1801
M. Abella	Ferrer		1802
Josep Luna menor	Ferrer		1808
Miquel Deosdad	Ferrer		1808
Pelegrí Falomir	Ferrer		1808, 1809
Josep Hutrillas	Ferrer		1808
Josep Luna	Ferrer		1811
Gaspar Luna menor	Ferrer		1811
Pelegrí Falomir	Ferrer		1811
Vicent Rubio	Forner		1801
Josep Llansola	Fuster		1815
J. Petit	Fuster	Vilafamés	1759
B. Beltran	Fuster		1796, 1797
J. Llansola	Fuster		1797
Manuel Delcampo	Fuster		1801, 1802, 1807, 1809, 1815
Bartomeu Delcampo	Fuster		1802, 1807, 1809, 1815, 1817
F. Ribera	Gavarra al servei de la seua majestat	De nació francès	1796
A. Llansola	Llaurador i arrendatari del senyor		1796
Vicent Gascó	Mestre albeitar		1815
M. Minguillon	Mestre albeitar	Alzira	1801
Gabriel Quebedo	Mestre albeitar		1802
Vicent Sentjordi	Mestre boticari		1775
Anselm Montull	Mestre boticari		1795, 1796, 1797, 1801, 1807
J. Tosca	Mestre boticari	Catí	1796

425

“...Sepasse por esta escritura publica que por su thenor nosotros Vicente Campabadal primero de este nombre labrador y familiar del Santo Oficio de la Inquisicion, Josepha Pallarés viuda en segundas nupcias de Joseph Franch y Magdalena Pallarés consorte de Joseph Balaguer y vecinos todos de la presente villa de Borriol...” 15 de març de 1781. Reconeixement de Vicent Campabadal al clero de Borriol

⁴²⁶ Escritura trobada entre els protocols notariais del notari Joseph Busquets, de data de 23 de desembre de 1753 (ARV).

Josep Alafort	Mestre boticari	La Vall d'Uixó	1808
C. Alcon	Mestre canter		1796
B. Carratalà	Mestre cirurgia	Benassal	1759
T. Boxados	Mestre cirurgia	Cabanes	1784
Mateu Boix	Mestre cirurgia		1801
Francesc Boix	Mestre cirurgia		1811, 1817
S. Benaxes	Mestre d'escola		1763
Francesc Montaner	Mestre en primeres lletres		1802
Salvador Montaner	Mestre en primeres lletres		1811
P. Babiloni	Mestre fariner		1796, 1800
Josep Porcar	Mestre fariner		1807
Gaspar Luna	Mestre ferrer		1796, 1801
J. Luna	Mestre ferrer		1796
Francesc Benlliure	Mestre ferrer		1808, 1811
Manuel Albella	Mestre ferrer	Castelló	1811, 1817
Gaspar Luna	Mestre ferrer		1811
Mariano Personat	Mestre moliner	Castelló (Molí del Romeral)	1817
Josep Serrano	Mestre moliner	Castelló	1815
Pasqual Babiloni	Mestre moliner		1811
F. Beltran	Mestre obrer	Vilafamés	1775
C. Benon	Mestre obrer		1796
Cristòfol Alcon	Mestre obrer		1797, 1802, 1807, 1815
F. Peris	Mestre rastillador	Castelló	1800
Joan Esteve	Mestre sastre		1757, 1763
Josep Gascon	Mestre sastre		1763, 1775
Josep Gascó	Mestre sastre		1791
Josep Gascon	Mestre sastre		1811
Jerònim Pasqual	Mestre soguer		1801
Vicent Font	Mestre soguer		1801
A. Ivanyes	Mestre teixidor	Alcalà de Xivert	1763
B. Roselló	Metge		1757
Antoni Marzà	Metge		1811
Jaume Peris	Metge en medicina		1801
Jaume Peris	Metge en medicina		1802
Bernat Monforte	Metge titular		1807
P. Ornyes	Moliner	Benlloch	1763
Josep Pallarés	Moliner	Vilafamés	1775
J. Huguet	Notari	València	1759
J. Balaguer	Obrer	Castelló	1757, 1762
M. Palau	Obrer		1781
Miquel Muntanyés	Obrer		1791, 1807, 1817
Josep Muntanyés	Obrer		1796, 1809, 1815
F. Beltran	Obrer		1797

J. Vidal	Obrer	la Pobla Tornesa	1800
Vicent Muntanyés	Obrer		1796, 1802
F. Herrero	Oficial d'obrer		1759
Hermenegildo Montaner	Oficial de cirurgia		1815
Joaquim Serrano	Oficial de ferrer ⁴²⁷		1809
Salvador Ariza	Panader	Morvedre	1817
Joan Balaguer	Panader		1817
Joan Vielsa i Gargallo	Panader	Mosqueruela, Aragó	1775
Joaquim Escrig	Pastor	Vilafamés	1815
Miquel Escrig	Pastor		1815
F. Soler	Pastor		1757
J. Batalla	Pastor		1758
V. Agut	Pastor		1759
J. Alafont	Pastor		1759
F. Soler	Pastor		1763
F. Miravete	Pastor	Cantavieja	1782
J. Alegre	Pastor		1796
V. Mundina	Pastor		1800
Tomàs Escrig	Pastor		1807
Josep Bernat	Pastor		1807
Pasqual Mundina	Pastor		1808
Pasqual Vayo	Pastor		1809
Miquel Batalla	Pastor		1809
Josep Mundina	Pastor		1801, 1809, 1817
Cristòfol Domingo	Pastor		1809
Pasqual Vayo	Pastor		1809
J. Cano	Pelaire	Benafigos	1782
Àngel Folch	Pelaire		1807
Domingo Artola	Pelaire		1817
J. Marín	Practicant de Loyer	Nules	1796
J. Albors	Procurador	València	1757
A. de Luz	Procurador	València	1758
J. Asencio	Procurador	València	1759
J. Rodríguez	Procurador	Castelló	1775
M. Vicente	Procurador	Castelló	1782
J. Vallés	Procurador	València	1782
Pasqual Revert	Procurador del nº de la reial audiència de València	València	1775
Francesc Botella	Procurador del nº de la reial audiència de València	València	1775
J.B. Garcia	Ramader	Gúdar, regne	1758

⁴²⁷ Apareix com a signant en el testament d'Isabel Lucia, on se'ns aludeix a una casa en la vila de Torques (Regne d'Aragó).

		d'Aragó	
J. Pasqual	Rastillador de cànem		1797
Josep Pasqual	Rastillador de cànem		1801
Batiste Balaguer	Sastre		1815
J. Esteve	Sastre		1758
J. Llorens	Sastre		1758
Vicent Gascon	Sastre		1801, 1808, 1815
Fernando Esteve	Sastre		1795, 1801, 1815
Josep Gascon	Sastre		1801, 1802, 1807
Batiste Gascon	Sastre		1811
Tadeu Aranda	Sergent retirat		1801
V. Arrufat	Soguer	Castelló	1797
Francesc Peris	Soguer	Castelló	1802
Jerònim Pasqual	Soguer ⁴²⁸		1817
Vicent Esteve	Soldat de Cavalleria de Carabiners del Regiment de Pavia		1811
Batiste Aragon	Soldat del Regiment d'Infanteria de València		1817
Batiste Tena	Soldat dels caçadors		1811
Manuel Luna	Soldat quint		1811
Tomàs Calpe	Tallant		1815
T. Soluti	Tallant		1796
F. Calpe	Tallant		1797
Pasqual Palatsí	Tallant		1802
Vicent Julbe	Tallant		1807
Vicent Esteve	Teixidor		1817
Josep Peirats	Teixidor		1815
J. Falomir	Teixidor	Cabanes	1758
M. Foz	Teixidor		1759
A. Ivanyes	Teixidor		1759
V. Zanzano	Teixidor		1763
J. Celades	Teixidor	la Pobla Tornesa	1795
J. Bovea	Teixidor	Almassora	1796
J.A. Esteve	Teixidor		1797
V. Julbe	Teixidor		1799
Manuel Rovira menor	Teixidor		1801
Joan Antoni Esteve	Teixidor		1801
Manuel Delcampo	Teixidor		1801
Manuel Aragon	Teixidor		1802
Salvador Aragon	Teixidor		1802, 1807
Vicent Sansano	Teixidor		1802, 1807
Vicent Aragon	Teixidor		1802, 1807
Josep Rovira	Teixidor		1809

⁴²⁸ El 1817 apareix com “rastillador de cànem”.

Manuel Rovira	Teixidor		1808
Vicent Rovira	Teixidor		1817
Salvador Aragon	Teixidor		1811
Joan Antoni Esteve	Teixidor		1811, 1815
Raimundo Llansola	Teixidor		1811
J. Esteve	Teixidor de llenç		1781
Josep Aragon	Teixidor de lli		1750 ⁴²⁹
Bernat Pallarès	Teixidor de lli	Vilafamés	1757
M. Martí	Tractant	Castelló	1757
M. Ribera	Tractant	Nules	1758
J. Gorris	Vicari		1780
Josep Gorris	Vicari		1808
Idelfons Morralla	Vicari		1811

Durant la segona meitat del segle XVIII a Borriol s'aprecia clarament una procedència forània dels llinatges dels mestres artesans i de comerciants instal·lats en la vila, procedents la majoria d'altres regnes i indrets de la geografia peninsular, especialment del veí regne d'Aragó: els *Linares, López, Alcon, Ivanyes, etc.* i també d'habitants de nació francesa, sobretot els comerciants (*Pere Molada, Joan Arroyos, Francesc Ribera, J. Bayle*). Inclús ens apareix el mestre teixidor *V. Zanzano*, cognom d'origen italià que s'extén molt per la geografia valenciana en la forma *Sansano*. D'ací, es poden extraure diverses conclusions: d'una banda posar de manifest el baix percentatge de llinatges locals dedicats a l'artesanat i al comerç, i per un altre costat es constata el trasllat d'oficials artesans de l'Aragó, de França i d'altres indrets a la vila de Borriol, potser per l'expansió econòmica del moment al regne de València o pel fet que l'artesanat aragonés i francès començara a denotar pautes d'estancament socioeconòmic i optara per l'emigració no massa llunyana (del Maestrat aragonés a terres de la Plana). No obstant, també presenciem que es dona un altre procés divergent: alguns veïns de l'Aragó proper (Valdelinares, Iglesias, Mosqueruela...) traslladen paulatinament els

⁴²⁹ 21 d'abril de 1750. Protocols notariais de Joseph Busquets (ARV).

seus fills a Borriol perquè aprenguen un ofici, ja que és allà on es troben instal·lats alguns mestres artesanals, sobretot els especialitzats en l'espardenya i els pedrapiquers.

Algunes ocupacions relacionades amb el camp, com és el cas de l'apicultura, també ofereixen algun personatge que s'hi dedica a Borriol, com M. Milian i J.A. Melian, cognoms que no abunden al poble però sí al nord de les comarques de Castelló, concretament als Ports.

En el cas del pasturatge, hem de diferenciar dos grups: aquells pastors d'origen local (V. Soler, F. Batalla, V. Agut, J. Alafont i F. Soler i aquells pastors aragonesos que acudeixen per realitzar la transhumància dels seus ramats d'ovelles (F. Miravete de Cantavieja, J. B. Garcia de Gúdar).

Els **teixidors** esdevenen un dels grups artesanals principals del municipi, amb referències a diversos telers que es deixen en herència, sobretot en propietat de la família Aragon; així com a l'aparició de diversos afermaments de joves en casa d'alguns dels mestres locals teixidors: Alfons Ivanyes, Vicent Sansano, etc.

Un altre sector hegemònic al segle XVIII, dins del Regne de València, era la draperia (el gremi dels **paraires**), a pesar que començarà a tindre dificultats tal com avança el temps, sobretot la draperia morellana, de baixa qualitat i abast local, a l'igual que Ènguera. Per contra a Alcoi i Bocairent es formaria una autèntica zona protoindustrial amb prou de pes. A Borriol, les referències que se'n fan tenen a veure amb algun afermament en cases de mestres. Els **teixidors** són bastant abundants en la mostra, i els llinatges pròpiament foranis la majoria: Bernat Pallarés (teixidor de lli de Vilafamés), J. Falomir de Cabanes,

M. Foz, A. Ivanyes, V. Zanzano, J. Celades (la Pobla Tornesa), J. Bovea (Almassora) i V. Julbe. No obstant, comencen a aparéixer teixidors amb llinatges locals: J. Esteve (teixidor de llenç) i J. A. Esteve; així com Josep Aragon, teixidor de lli, que apareix en un contracte de venda als protocols notariais de Josep Busquets de 1750, a l'Arxiu del Regne de València⁴³⁰. Apareixen, igualment, tres **sastres** locals: J. Esteve, J. Llorens i F. Esteve.

Pel que fa al treball del ferro i de la forja, de la mostra agafada, per exemple, se'ns aludeix a l'existència d'un parell de ferreries dins del casc urbà de la vila, la qual cosa denota la importància que deuria tindre. A més a més, apareixen diversos **ferrers** locals (M. Delcampo, J. Luna, V. Falomir i F. Benlliure) i alguns ferrers foranis de la comarca (J. Monserrat i M. Albalat de Cabanes, i V. Bernat de la Pobla Tornesa). Una vegada més, a l'igual que succeeix amb altres oficis, sobta la procedència forastera dels llinatges especialitzats.

El cas de la ceràmica també és important, amb els **rajolars** existents a la comarca, però només el cas primigeni de l'Alcora marca els inicis d'aquesta modalitat industrial, a la qual seguiran altres pobles de la rodalia. El cas de Borriol, que també va comptar amb una rajoleria important, de la qual prenen el nom els actuals Rajolars, carrers de la part occidental del casc urbà, no va evolucionar cap a una potent indústria de la ceràmica com ho farien altre pobles però va establir una xarxa artesana que abastia el subministrament local de rajoles, teules i taulellets.

⁴³⁰ En data de 21 d'abril de 1750, Josep Aragon, teixidor de lli, ven a Cristòfol Pauner, llaurador, dos fanecades de terra de secà, part d'ella ja reduïda a cultiu, a la part de les Pedres Llargues del Cap de la Vall, que limiten amb una part amb el riu, per una altra amb el Camí Reial i per l'altra amb terres del dit venedor, per 2 lliures de moneda corrent del Regne de València. Joseph Busquets, 1750 (ARV).

Especialment importants són a Borriol els **obriers** i els **canters**, degut a la importància ancestral del treball de la pedra del terme i de les explotacions de les canteres i pedreres d'arreu del terme municipal, especialment les de la partida de l'Abeller. Així, com a canters, apareixen J. Arandes i V. Arandes, a més a més d'un *mestre canter*, C. Alcon. Pel que fa als obrers, més nombrosos, assenyalar J. Balaguer (Castelló), M. Palau, J. Muntanyés, V. Muntanyés, F. Beltran, J. Vidal (la Pobla Tornesa) i l'oficial d'obres F. Herrero.

A l'igual que els obrers, els **fusters** també són força importants en la construcció d'habitacles i tota mena d'eines agrícoles i quotidianes. Apareixen tres persones dedicades a la fusteria: J. Petit (Vilafamés), J. Llansola i B. Beltran.

Existeix un molí fariner a la partida de l'Alqueria o del Molinàs, que regenta el senyor de la vila i té arrendat al moliner Pasqual Babiloni

Altres oficis apareguts de manera testimonial són: **boters** (M. Delcampo), **rastilladors de cànem** (J. Pasqual), **tractants** (M. Martí de Castelló i M. Ribera de Nules), **carnissers** (Tomàs Solutí i F. Calpe), **avaniquers** (V. Martínez), **escultors** (J. B. Bisbal, de Castelló), **Inquisidors** (V. Campabadal), entre altres.



El treball del cànem i l'espart va ser una activitat d'importància cabdal en el municipi veí de Castelló de la Plana, i va tindre també les seues repercussions a nivell local, amb el desenvolupament de l'artesanat de l'espartdenya, que en el devenir temporal esdevindrà en la indústria espartdenyera borriolenca del segle XX. A l'època moderna, a banda de la fabricació d'espartdenyes, es va tendir a elaborar altres objectes destinats a l'autoconsum de la societat local i comarcal, com és el cas d'albardenes, sacs, cabassos, alforges, sàries, etc. Les referències al món del treball del cànem són abundants en els protocols estudiats, sobretot pel que fa a la ubicació dels cultius en el terme i a l'aparició de la Bassa del Cànem. Els **espartdenyers** que apareixen en la mostra són bastant nombrosos i alguns d'ells ostenten la categoria de *mestres*, com Josep Lòpez i Lluís Linares. La resta apareixen com a treballadors de l'ofici: J. Segarra i J. Vilalta (Vall del Duc, la Vall d'Uixó), J. Ferrer (Mont-roig, Regne d'Aragó), J. Morera, Antoni Galbe, Vicent Lòpez, Ramon Cerdà i Vicent Morera.

Ens apareix, a més a més dels espartdenyers, un ofici d'**albardenyer**, que treballa la mateixa matèria primera, es tracta de M. Pitarch. També apareix en un contracte un **soguer** de Castelló, V. Arrufat.

La gran majoria de les persones, al llarg del segle XVIII es dediquen al treball de la terra. L'única diferència a l'hora de treballar-la és si la finca els pertany (**llauradors**) o treballen per a un altre, de la qual també trauen un rendiment econòmic (**jornalers**). Entre uns i altres hi havia tota una gamma de situacions i condicions diverses És per això que, en la relació dels annexos sobre els oficis dels propietaris borriolencs, no hem referenciat els llauradors, simplement hem deixat l'espai en blanc.

Els oficis liberals a Borriol abunden vertaderament poc, però com a qualsevol poble de mitjanes proporcions com aquest, hi trobem instal·lada una xarxa d'oficis benestants que es componen bàsicament de mitja dotzena, en conjunt, de notaris, cirurgians, mestres d'escola, boticaris, veterinaris, etc.

L'aparició dels **advocats** i **procuradors** en la mostra, fa referència directa als vincles que existeixen, administratius en la seua majoria, amb el cap i casal. València, capital per antonomàsia del Regne homònim, era on residien els magistrats de l'Audiència, els advocats dels reials consells, que sovint podem trobar per Castelló (J. Pasqual Cruz) o Cabanes (C. López). Pel que fa als procuradors, en trobem dos a castelló: J. Rodríguez i M. Vicente, i la resta a València: J. Albors, Antoni de Luz, J. Asencio, J. Vallés, Pasqual revert i Francesc Botella.

Hem de nomenar els tres familiars notaris o escrivans de la família Artola, per residir tots tres a Borriol, als quals s'afegix V. Portolés.

D'altra banda, sobta el gran nombre de persones que formen part del clero, com a **preveres** o **capellans** de la parroquial de Borriol, o d'alguna altra parròquia veïna. Ací, sí que ens apareixen diversos llinatges locals com els preveres Tomàs Esteve i Josep Castelló i els capellans T. Bernat i P. Aranda.

Per últim, cal assenyalar la presència d'un **metge**, B. Roselló, i d'un **albeitar**, M. Bort, que equivaldria al que entenem en l'actualitat com a veterinari. Els mestres **boticaris** de l'època són A. Montull, J. Granyena i Vicent Sentjordi.

Pel que fa als **comerciants**, cal dir que hi ha un alt nombre d'ells procedents de la nació francesa, que s'obliguen en diferents negocis i préstecs⁴³¹ amb habitants de la vila, i també posseeixen alguna finca pel terme municipal⁴³².

⁴³¹ Són nombrosos els documents relatius a les obligacions amb els comerciants francesos durant la segona meitat del segle XVIII: 1/Obligació de préstec de 12 de maig de 1772, de Josep Bayle a Josep Vaquer, per la qual li presta 325 lliures de moneda real valenciana. 2/Obligació de 24 de març de 1775, de Manuel Pauner a Pere Molada, comerciant francès i veí de Vila-real, per 64 lliures, valor d'una mula negra de 3 anys. 3/Obligació de 10 d'octubre de 1796, de Pasqual Vidal i consort a Joan Arroyos i Montaud, de nació francesa, comerciant i veí de la Vall d'Uixó, per la qual li deuen 170 lliures preu d'un mul capó i castany fosc.

⁴³² En data de 25 de març de 1796 apareix la venda de Pere Gavara de Nules a Francesc Ribera (de nació francesa) i Josepa Llorens, consort, una terra horta a la partida de la Fila de l'Horta Amunt per valor de 265 lliures de moneda real valenciana.

VIII. CONCLUSIONS

Borriol: canvis estructurals i transformació social de les darreries de l'Antic Règim als albors del liberalisme pretén ampliar els estudis microhistòrics que s'han dut a terme sobre els municipis valencians al llarg de les darreres dècades, amb la intenció de poder completar i corroborar pautes evolutives del devenir general del Regne de València, ensems de la Corona d'Aragó, així com el conjunt de l'Europa occidental del moment. Com hem apuntat en els capítols primigenis, la investigació serial quantitativa, principalment, ens ha permés obtenir una sèrie de dades i supòsits que corren de manera paral·lela al que va succeir en el conjunt del nostre territori, al temps que hem marcat alguna divergència puntual en el comportament d'aquesta comunitat rural nord-valenciana com és Borriol.

Ens proposem, en els següents paràgrafs, establir quins han estat els fruits d'aquesta investigació de camp, per la qual cosa hem contrastat els resultats d'arxiu, amb les dades bibliogràfiques de la historiografia espanyola i valenciana. Fonamentalment, són dos els eixos principals sobre els quals es basa la nostra tesi, a partir dels quals hem desenvolupat el corpus intern de la mateixa: d'una banda la distribució dels espais urbans a partir de l'eclosió demogràfica i, per una altra vessant, la conjuntura econòmica que va permetre que es dugueren a terme eixos canvis estructurals a nivell social i polític.

Enmig de tota aquesta bastida, ressaltarem capítols especialment singulars que ens han aportat dades interessants per completar altres estudis veïnals, com és el cas del procés de tinença de la terra dels borriolencs en terme de Castelló de la Plana; a més de la conformació progressiva dels llinatges de poder a partir de la segona meitat del segle XVIII; l'acaparament dels càrrecs municipals per part de les elits imperants i la seua perpetuïtat en el temps; a més a més d'altres aspectes que anirem desglossant tot seguit.

Per començar, hem establert, a partir de l'anàlisi evolutiva dels càrrecs representatius del **govern local** des de 1750 a 1833, alguns trets que defineixen el comportament polític de la vila durant les dècades que fan de frontissa entre el món modern i el món contemporani. Del resultat, sobta l'acaparament de la representativitat en poques famílies, que se solen repetir en el temps, a més a més de, com és lògic, mancar tot tipus de representació femenina.

Apareixen un parell d'*alcaldes majors*, pertanyents a llinatges benestants de l'època, els *Campabadal* i els *Pastor*, que potser siguen les dos famílies més acomodades del moment⁴³³. Sobta el fet que no siguen cognoms arrelats al municipi, la qual cosa fa pensar que han estat cridats pel senyor territorial per dur a terme aquesta tasca.

⁴³³ Aquestes elits locals de ciutadans honrats seran qui controlarà el poder en els municipis valencians. Així ho comenta GIMENO SANFELIU quan afirma que “estas familias van a controlar el poder político de los municipios donde viven, van a acaparar las regidurías municipales [...] la base de su patrimonio era la propiedad de la tierra, explotada como única fuente de riqueza [...] Junto a ella, la inversión de capital en censos suponen la pervivencia de actividades arcaizantes e inmovilistas; sin embargo, de la misma forma tratarán de beneficiarse de la expansión de una agricultura mercantil, por medio de los arrendamientos a corto plazo”. GIMENO SANFELIU, M.J.: “Sociedad y economía en el Setecientos”. Pp. 412-413.

Amb el temps, aquestes famílies van creant tot un monopoli de possessions rústiques i urbanes arreu del terme municipal, i els seus hereus esdevindran les noves classes dirigents al llarg de les futures dècades. Pel que fa als *Campabadal*, apuntar que, en el moment de l'abolició del feudalisme, ocupava la darrera representació un dels seus membres, *Ramon de Campabadal*, que en morir durant la primera meitat del segle XIX revertiria part de les seues propietats a la família Llaurador⁴³⁴, algunes de les quals serien transmeses posteriorment a l'Ajuntament i al clero de la vila (Mas de l'Hereu, Molí fariner, l'Alqueria, l'Hortet, etc.) i inclús arrendataris van adquirir les finques que treballaven al pagar un preu estipulat.

Pel que fa als *alcaldes ordinaris*, que en comptabilitzen fins a 22 diferents, també veiem la incursió de membres pertanyents als llinatges anteriors i, inclús Jaume Pastor, que adés fou alcalde major, ara és l'alcalde ordinari. A més a més, apareixen nous personatges d'ascendència local, com Josep Blasco, Josep Llansola, Josep Ramos i Gaspar Falomir, que assoleixen el càrrec juntament amb els primers.

-En un tercer espai, trobem els regidors de l'Ajuntament, que solen ser gairebé tots llinatges autòctons, i representants de les millors famílies de llauradors i terratinents de l'època. Així, veiem membres pertanyents als Falomir, als Esteve, Llorens, Santamaria, Ramos, Tena, Llansola, Campabadal i Pastor.

⁴³⁴ Així ho constata Salvador Babiloni en *Borriol, en el umbral de la Plana*, pàgines 104-105, recolzant-se en les "Notas Históricas sobre Borriol" (1919) de J. Rey Fernández.

Per últim, assenyalar diferents oficis que desenvolupen tasques de procurador general (Joan Santamaria, Llorenç Falomir el major, Batiste Blasco i Bartomeu Santamaria), clavaris de la Confraria del Santíssim Sacrament (Josep Chulvi), l'agutzil (Vicent Julbe) i inclús un membre de la Inquisició: Vicent Campabadal.

En aquest sentit, cal parlar del capítol dels **arrendaments** i de les regalies del municipi de Borriol, que han estat tractats des del punt de vista evolutiu, a partir de les dades que ens aporten els protocols notariaus, i la seua relació amb les elits abans esmentades. Així, en els arrendaments, pel que fa a la *primícia*, s'aprecia que la possessió recau en un membre dels *Pastor* a mitjan segle XVIII; i en els forns de la vila, Albert Llansola, a l'igual que els ascendents *Chiva* i *Falomir*, es faran amb el monopoli de l'arrendament dels immobles; així com la família *Babiloni* (*Viviloni*), que exercirà el contracte des del segle XVIII fins a adquirir la propietat amb l'arribada de la revolució burgesa, a mitjan segle XIX. Al llarg del Vuit-cents, s'afegeixen altres famílies a aquest entramat, a causa del creixement demogràfic, és el cas dels *Portolés* i dels *Muntanyés*, a banda dels diferents membres de la família *Falomir*.

S'albira, per tant, una tendència a la perpetuïtat al llarg de les dècades i fins ben entrat el segle XIX, a l'igual que succeïa amb els càrrecs del govern local: tres o quatre llinatges dominen igualment l'aparat dels arrendaments locals. D'altra banda, amb la irrupció de les mesures desamortitzadores i liberalitzadores de la revolució burgesa, el segle XIX, també s'enceta a Borriol amb alguns avanços de caire legislatiu i, per primer cop, s'observa la transició real de l'Antic Règim als temps contemporanis. Aquest fet es demostra, en particular, amb l'establiment dels forns nous de l'any 1814, que trenquen amb els privilegis senyorials que havien romàs inalterats d'ençà la conquesta cristiana.

Assistim, per tant, al primer clivell d'aquesta societat canviant, ja que la resta de mesures s'aniran materialitzant així com avança el segle. Cal afegir, en aquest incís, la sort que degueren córrer els béns subjectes al domini del senyor com les millors hortes de regadiu i les masades serratines amb el devenir de la centúria.

Així mateix, els privilegis eclesiàstics, començaran a trontollar amb la desaparició sobtada dels avantatges que suposaven les amortitzacions del clero i el 1834, a jutjar per la documentació consultada de les visites d'amortització sobre els beneficis en l'església parroquial de Borriol. Aquest punt d'inflexió s'esdevé arran de 1834, en originar-se vertaders problemes a l'hora del cobrament dels censals, davant la qual cosa, i amb la pressió de les mesures polítiques liberalitzadores, el mateix clero local opta per renunciar a les mateixes, davant la impotència i el desemparament de l'aparell governatiu estatal.

Pel que fa al **capital** i el **crèdit rural**, també observem relacions estretes amb els nous grups ascendents vilatans. Entre els contractants que apareixen en la mostra de 1757 a 1800, es relacionen majoritàriament dos grups homogenis de prestamistes: en primer lloc, les famílies benestants dels terratinents locals i, per una altre costat, els forasters d'altres pobles de la rodalia que ampen diners als habitants de Borriol.

Així, del primer grup, cal ressenyar la presència de personatges com Josep Vaquer, que protagonitza 6 contractes, així com altres que apareixen en menor mesura però en més d'una ocasió: Gaspar Falomir, Vicent Falomir, Josep Chulvi, Llorenç Falomir i Josep Pastor, entre altres.

En el segon grup, trobem una nodrida representació de veïns de les comarques del nord del Regne de València, especialment Joan de Mateu (veí de Castelló, amb 3 contractes), Miquel Ribera (veí de Nules, amb 2 contractes) i altres que apareixen sols en un cas: Pere Batiste (Castelló), Baltasar Mas (Vilafamés), V. Monserrat (Castellfort), Antoni Bayle (Castelló), I. Monfort (Benassal), Manuel Martín (Castelló), Dualdo Pitarch (Culla) i Josep Bayle (Cabanès).

En un altre apartat que ha estat estudiat gràcies a les dades que ens aporta el Padró de l'Equivalent de Castelló de la Plana, hem pogut completar aquest apartat de llinatges terratinents borriolencs, amb la inclusió de les finques que aquests posseïen al terme de la capital. L'evolució cronològica en l'adquisició de terres a Castelló per part de veïns de Borriol s'allargassa durant tota l'edat Moderna i potser segueix així fins la fi del segle XIX. D'ací es dedueix, d'altra banda, que la tendència del llaurador borriolenc és buscar partides i finques situades prop del terme municipal, ja que la majoria de les propietats se situen a la vora del mateix o a les rutes i accessos més propers entre les dos viles (camí de la Costa, senda de la Palla, el Collado, camí Reial, el camí de l'Alcora, etc.). Una vegada més, l'acapament de les possessions entre 5 o 6 llinatges, serà la tònica general al llarg dels 80 anys estudiats: els Pastor, Falomir, Llansola, Chulvi i Santamaria, continuen formant part d'eixa reduïda classe benestant de llauradors locals.

Pel que fa a l'**urbanisme**, hem de fer una subdivisió a priori per tal de detectar algunes pautes de creixement urbà d'unes zones o altres. Caldrà estudiar per separat els resultats que s'obtenen dels contractes notariais amb cases, amb immobles ja constituïts per una banda; i per una altra vessant, s'hauran de fer constar la venda de patis per fabricar casa, és a dir, de solars per edificar.

Hem constatat que l'augment demogràfic de la segona meitat del segle XVIII i el primer terç del segle XIX és comú al creixement que es produí en la resta de viles valencianes, que en molts casos també havien patit la sagnant expulsió dels moriscos dels seus termes jurisdiccionals.

Específicament, val a dir que, el creixement urbanístic borriolenc, es desenvolupa de nord a sud, fugint de les vessants muntanyoses del castell, que representava el nucli amurallat medieval. Eixe eixamplament cap al sud tindrà lloc d'una manera dual, cap a l'est i cap a l'oest, seguint les dos principals vies de comunicació, i cercant millors terrenys per a l'habitatge.

L'eixamplament urbà de Borriol és un procés en contínua mutació al llarg de tota l'etapa moderna. L'expansió més enllà de les muralles es dona en diverses fases:

1.-*Creixement urbà als segles XVI i XVII.* Una primera etapa, primigènia a eixe creixement extramurs, són les barriades situades just a les portes d'entrada a la vila, a la vora de les dues eixides del Camí Reial, en direcció a València i en direcció a Barcelona, respectivament, que seran el nom que prendran més tard sengles ravals. Aquestes barriades situades fora de les muralles, s'originaren sobretot durant els segles

XVII i el primer terç del segle XVIII. Més que una conformació homogènia com a barris diferenciats, s'entenen com a casalicis esbargits pel casc urbà sense una planificació. Es caracteritzen per tant, per un creixement aleatori, heterogeni i molt disseminat, al voltant del perímetre del que fou la vila vella medieval, amurallada i pràcticament amb molts pocs canvis estructurals des del seu establiment.

En la majoria dels casos tenen terres de conreu als voltants, com garroferals o trossos d'horta regats per l'aigua correnta dels barrancs i les fonts, i fan un ús directe de les mateixes, i inclús poden comptar amb sénies i altres construccions relacionades amb l'explotació agrària.

D'aquest creixement dual al voltant de les dos portes d'accés, apuntem en primer lloc el nucli urbanístic que es va conformant al voltant del Camí Reial de València a partir del segle XVII (que no cal confondre amb el Raval de València), que abraça el perímetre dels carrers Fondo i Calvari, i part de les Moreres i Atzavara. El portal de les Parres, pel qual accedim al carrer del mateix nom, és la via d'entrada a la vila per la part sud-occidental.

El segon espai de creixement urbà s'origina al voltant del Camí Reial de Barcelona, que poc més tard, es bifurcarà per donar pas als dos raval dels segles XVII i XVIII: el Raval de València i el Raval de Barcelona. En aquest espai, al llarg del segle XVII es dona un primer creixement cap a les barriades del Barranc de la Dula (barranc de les Alforges), el Barri dels Terradets (carrer de la Rapa), Remolins, la Troneta i el Miramar, que s'aniran consolidant amb el pas del temps.

Són abundants les referències que es fan a corrals, parideres de ramat i pallars en aquests primers nuclis de creixement fora dels murs, la qual cosa evidencia que, en molts casos, el bestiar s'anava apartant dels habitatges familiars, sobretot aquells ramats més nombrosos.

Els dos ravalns tenen com a punt d'expansió el Camí Reial. El Raval de Barcelona, actual carrer de Sant Vicent, discorria des de la porta de la muralla del Camí Reial de Barcelona fins la barriada de les Serrades, incloent el carreró del Mesó. Per la seua banda, el Raval de València, també anomenat Carrer de Sant Roc, es correspon amb la nomenclatura actual del raval, que baixa fins a la Plaça de la Font.

2.-Principis i mitjans del segle XVIII. En una segona fase, que abarca tota la primera meitat del segle XVIII, assistim a la consolidació d'aquestes primeres barriades disseminades al voltant del casc amurallat. Així, el barri del Calvari es va estenent per la vessant occidental i els ravalns de València i Barcelona creixen molt ràpidament per la part oriental, de manera parella al creixement demogràfic. També és el moment en què comencen a perfilar-se tímidament alguns casalicis en àrees com la Font, la Serrada i el Rajolar, que registraran el moment de major desenvolupament a darreries del Set-cents. El casc antic medieval segueix acollint la majoria d'habitatges, sobretot en la barriada de la Moreria, i en menor mesura als carrers de les Parres, del Forn Vell, Major i el Madsan, ja que són vies amb poca longitud.

Fora dels murs de la vila, el principal barri conformat amb certa entitat és el barri dels Terradets (actual Rapa), al voltant del qual es consoliden el Miramar i altres zones urbanes adjacents, que segueixen creixent amb l'edificació de noves cases, encara que a un ritme menor que en dècades anteriors, i també amb un nombrós contingent de pallars i corrals de ramat.

En menor mesura, es deixen entreveure construccions al barranc de les Moreres, al límit amb les muralles medievals, que en la documentació notarial se'ns nomena com Barranc de la Dula, i també al voltant del carreró del Mesó. La majoria dels patis nous per fabricar cases, és a dir, dins de les noves àrees d'expansió, es concentren al barri del Rajolar, també dit de les Fontetes, i al barri de la Serrada, també anomenada la Serrada de Pastor, que són els dos nuclis que encapçalaran el creixement urbà borriolenc de finals del segle XVIII.

3.-Finals del segle XVIII i principis del segle XIX. En aquesta tercera fase, el creixement urbà fora dels murs té lloc a mitjans del Set-cents i s'allargassa fins al segle XIX. El creixement dual del segle XVII al voltant de les dos eixides de la vila, es mantindrà en aquests moments. En la part occidental, articulada al voltant de l'antic Camí Reial de València, destaca el nucli del Rajolar com a eix vertebrador de l'eixamplament vilatà. La gran eclosió poblacional de finals del segle XVIII es veu reflectida clarament en la rapidesa en què creix aquest barri, que rep el seu nom per la rajoleria que en ell s'ubicava, precedent atàvic artesanal de l'actual indústria ceràmica.

En aquests moments, la primacia que tenia el casc antic medieval pel que fa a població urbana, es veu progressivament rellevada a un segon terme pel creixement d'aquestes barriades de l'Antic Règim. Els habitants s'allunyen cada vegada més de l'escarpat i encorsetat nucli original medieval i cerquen millors terrenys, més espaiosos, amb pendents menys acusades, un fàcil accés al conreu dels terrenys i una ràpida disposició a les principals vies de comunicació.

El segon espai de creixement gira entorn de les Serrades actuals, que en la documentació notarial s'especifiquen com la Serrada o la Serrada de Pastor, i en alguns casos com el barri de les Eres, degut a la gran abundància d'eres de trillar en aquesta zona. Aquesta proliferació d'eres, encara que molt menys que a les terres del Maestrat, dóna fe de la importància relativa del cultiu del blat a nivell municipal, al temps que delata la gran importància d'aquest aliment base en la dieta no sols en l'etapa medieval, sinó també a l'època moderna. L'obertura de l'espai també es veu reflectida en l'abundància de corrals i parideres de ramat a les Serrades.

Per últim, cal ressenyar la conformació com a nucli més o menys homogeni, del barri de la Font o Plaça Nova, que estaria a mig camí i separaria d'altra banda, les dos grans barriades, el Rajolar i les Serrades. Serà al segle XIX quan s'articularà el creixement urbà al voltant d'aquest nucli central, que durarà fins l'actualitat. Al voltant d'ell també s'originen el carrer del Forn Nou,

Pel que respecta al poblament dispers, el període de major moviment demogràfic i constructiu dels masos borriolencs i de la rodalia de la Serra, s'esdevé a partir de 1800, ja que pràcticament no hi ha cap referència als mateixos abans d'aquesta data. L'adveniment de contractes notarians que tenen com a protagonistes els masovers i es masoveres anirà en augment a partir d'aquestes dècades, de manera paral·lela al que succeeix en alguns municipis del piemont castellanenc, que coincideixen amb el cas de Borriol, com és el cas de Vilafamés (incloent els actuals termes de la Vall d'Alba i Sant Joan de Moró), Cabanes, la Serra d'En Garceran, les Useres, Atzeneta del Maestrat, etc.

Hem de ressenyar, en un últim apartat urbanístic, la tipologia dels immobles representats en l'estudi. Si analitzem la mostra de cases que ens apareixen en els contractes notariais dels Artola, denotem certes conclusions:

-Aquells immobles apareguts ens indiquen el que hi ha ocupat en aquests moments. Podem deduir que els habitants de Borriol, al segle XVIII resideixen principalment als carrers de la vila vella (Moreria, Major, Parres, Forn Vell), o als ravals dels segles posteriors (Miramar, Terradets, Calvari, raval de València, raval de Barcelona).

-Hi ha barriades amb molta de moviment constructiu, pel que fa a compres i vendes, és el cas de la Moreria i dels Terradets, a l'igual que als dos ravals. En el cas de la Moreria, tot fa pensar que la gent ja va preferint altres zones d'assentament i es van conquerint altres zones urbanes de nova creació, com les barriades del segle XVIII.

-En els carrers principals de la vila antiga no hi ha massa moviment urbanístic, i sembla que la gent d'aquests barris segueix residint majoritàriament en ells; és el cas dels carrers Major, les Parres, que van deixant en herència als seus descendents els immobles on resideixen.

-Hi ha una tendència progressiva a edificar prop del Camí Reial, bé siga de Castelló (cap al sud) o de Barcelona (cap al nord), a profitant l'eix de comunicació.

-Apareixen carrers habitats amb toponímia desapareguda en l'actualitat: carrer dels Pescadors, Barranc de la Dula, barri del Madsan, barri del Campet, carrer de Sant Roc, Plaça del Carme, carrer de les Ferreries, l'Hortet de Bernat, plaça de Sant Cristòfol, etc.

-Assistim a un procés progressiu d'ocupació de les riberes dels barrancs que travessen el casc urbà, malgrat les dificultats orogràfiques del terreny, tals com el barri del barranc de les Moreres, el barranc de la Dula, el barri del barranc de les Bèsties i l'Atzavara.

-Altres zones perifèriques on comencen a proliferar els habitatges són les barriades que ocupaven eres de trillar o corrals de ramat, que se situaven a prop de les muralles però gairebé sempre a extramurs, és el cas de les Serrades, que també s'adapten a les particularitats topogràfiques del terreny.

-Comença a aparèixer una dualitat real de centres urbans: el triangle església-casa de la vila-casa abadia, com a exponent del centre urbà d'antuvi, del cas antic, per una banda; i per un altre costat, la zona de la Font, que esdevé a poc a poc, el nou centre urbà, a meitat camí entre les barriades del Rajolar i de les Serrades, que es van conformant al llarg del XVIII i on comença a viure tanta gent o més que als carrers de la vila vella. Aquesta dualitat s'aprecia amb altres edificis o espais urbans: plaça de l'Església i plaça Nova, barris intramurs i barris extramurs, forn vell i forn nou, etc.

-S'observa l'escassa participació de propietaris borriolencs amb cases a castelló o altres municipis, a diferència de la gran quantitat de finques rústiques que es posseeixen a Canet i altres partides. Únicament ens apareixen un parell d'immobles al carrer de la Governadora i al carrer d'Enmig de la capital de la Plana.

-L'augment poblacional del Set-cents, junt als models de família complexa, originaren en alguna ocasió la divisió dels habitatges en mitges cases o, fins i tot, en quarts de casa o cambres⁴³⁵. En el cas particular de Borriol, així apareixen en els protocols notariais, comptabilitzats en l'apartat de "altres construccions" de la taula anterior.

Pel que fa a la mostra dels patis que es venen per fabricar cases ens donen dades valuosíssimes per establir en quines zones està creixent a finals de segle XVIII la vila de Borriol, d'ací que deduïm que:

-La principal àrea d'edificació d'aquests moments, situada a la vessant sud-oest del casc urbà és, amb prou diferència respecte a la segona àrea d'expansió, el barri del Rajolar, sobretot el darrer quart de segle. Primigèniament, s'ha anat construïnt de nord a sud, paral·lelament al raval de València. Segeuix el lògic ordre d'ocupació de terrenys als extramurs i al voltant de l'eix del camí Reial de València. L'extensió del Rajolar arribarà a ser tan important que, als albors del segle XIX, trobem tres àrees internes: el Rajolar per antonomàsia, el Rajolar de Baix i el Rajolar de Dalt. També rebrà el nom de Barri d'elles Fontetes, a causa de travessar per ell el barranc de la vila i d'existir diverses fonts d'aigua correnta a l'època moderna i contemporània.

-La segona àrea de creixement és el barri de les Serrades, a la vessant sud-est del casc urbà, seguint la direccionalitat del raval de Barcelona, del qual forma la natural continuació. Aquesta zona urbana rebrà diferents nomenclatures: barri de la Serrada, Serrada de Pastor, Serrada de Portolés i barri de les Eres. Hi ha un total de tres Serrades

⁴³⁵ SEGARRA COMAS, J.M. (1993) P. 104.

i es caracteritzen per estar construïdes de nord a sud, salvant dificultats importants de pendents.

-Altres zones que compten amb espais interns per edificar són barriades desenvolupades en èpoques anteriors com el Calvari, els Terradets, el Miramar i l'Atzavara.

-No s'aprecia cap venda de pati per fabricar casa a l'espai urbà de la vila vella, la qual cosa indica que està ocupada majoritàriament per habitatges i, per tant, el procés d'expansió d'aquestes zones ha arribat a la seua fi. Únicament, veiem la venda de dos patis descoberts (potser interns) al carrer de la Moreria i el carrer Major, respectivament.

Quant al **paisatge agrari**, es dedueix que, a les acaballes del segle XVIII, les propietats municipals que estan en mans del senyor de Borriol són mínimes. Aquelles possessions privilegiades medievals han anat desapareixent i les finques més notables s'han anat concentrant entre un reduït nombre de famílies pudents de terratinents locals, com a incipients oligarquies d'aquest centre rural.

No hem d'oblidar tampoc que Borriol comptava amb una important comunitat morisca en els moments de l'expulsió, que va condicionar la concentració de la propietat arran del segle XVII. El procediment d'assentament de colons amb la consegüent concessió de terres fou el sistema al qual van recórrer els governants del regne des de la primera carta pobla i en les successives repoblacions de la vila, amb la qual cosa la reestructuració de les propietats al terme va ser una constant d'ençà l'arribada cristiana.

Això també va suposar que ens trobarem davant una gran superfície del secà borriolenc sense treballar, a la qual cosa cal afegir el baix rendiment de moltes finques, cosa que va fer difícil la repoblació de la vila i en part, motiu pel qual es donen les cartes de poblament.

L'anàlisi de l'antroponímia local, pel que fa a la contínua fluctuació de llinatges i clans diferents al llarg de les èpoques medieval i moderna n'és un exemple. És espectacular el canvi de cognoms que tenim d'una centúria (finals de segle XVI) a una altra (principis de segle XVIII), en bona mesura, com hem citat en altre lloc, a causa de els conteses del 1609. Així, llinatges com *Faraig, Fusey, Gallo, Giber, Síscar, Amer, Canelles, Borós i Morisch*, que Joaquim Aparici ens cita entre mitjans i finals del Cinc-cents, han desaparegut totalment poc més de segle i mig posterior, i no sols aquells cognoms de cristians nous, sinó també aquells de cristians vells. Es conserven, al llarg del Vuit-cents, els *Castellano*⁴³⁶, *Falomir, Llorens (Lorens), Llansola (Lançola), Pastor, Pallarés i Vicent*, i encara no han fet acte de presència llinatges tan definatoris de la realitat social del Borriol de finals del segle XVIII com els de procedència catalana: *Andreu, Arandes, Bernat, Blasco, Safont, Tena, Vilarrocha, Vidal, Castelló, Chulvi, Chiva, Escirg, Meseguer, Soler, Balaguer, Esteve, Valls* o aragonesa: *Linares, Aragon, Luna, Arinyo, Calpe, Portolés, Ramos...*

Pel que fa a l'explotació i conreu de la terra, a la segona meitat del segle XVIII i primer terç del segle XIX, assistim al moment de gran canvi i mutació del paisatge de secà del terme de Borriol, un procés de roturació massiva que es concentra en les partides més

⁴³⁶ Tal i com constata Labarta i J. Hernández, "el apellido Castellano [...] es el que con mayor frecuencia se repetía en las aljamas valencianas (Cárcel, Benexida, Chella, Molviedro, Vellis, Benimodo, Alquería, Alquerieta, Borriol....)". HERNÁNDEZ RUANO, J. (2003): *Historia de los moriscos valencianos de Xivert. Desarrollo económico y aculturación*. Centre d'estudis del Maestrat. Vinaròs. P. 48, basat en LABARTA, A. (1987): *La onomástica de los moriscos valencianos*. CSIC.

muntanyoses i de pitjor accés comunicatiu del terme municipal (la Penya, la Serra, etc.) i d'alguna partida plana que no ha completat el seu procés de roturació (el Pla de Moro, la Vall...), mentre els terrenys més fèrtils dels voltants del poble acullen el regadiu històric local. Abunden, les terres ermes i camps, però cada vegada s'aniran completant amb aquest procés de roturació contínua, que s'allargarà fins la primera meitat del segle XIX.

Pel que fa a la propietat de la terra dels borriolencs, hem assenyalat l'interessant procés de possessió de finques en terme de Castelló, gairebé concentrades a la partida de Canet. La tendència del llaurador borriolenc és buscar partides i finques situades prop del terme municipal, ja que la majoria de les propietats se situen a la vora del mateix o a les rutes i accessos més propers entre les dos viles (camí de la Costa, senda de la Palla, el Collado, camí Reial, el camí de l'Alcora, etc.)

Veurem que, aquest procés és una continuació d'aquell encetat a l'època medieval, que es manté i s'augmenta durant l'etapa moderna i molt probablement al llarg de la primera època contemporània, com constatarem en l'estudi comparatiu que realitzarem amb la tesi doctoral.

Pel que fa al preu de la terra, hem de comentar l'encariment del sòl d'horta a Borriol en comparació amb el preu del regadiu al terme de Castelló, que cal remarcar-se per dos variables:

-El terme de Borriol és, per oposició al de Castelló, un territori allargassat en forma de vall, que posseeix una orografia molt més accidentada i farcida de barrancs i tossalets de

mitjana alçada (300-700 m), la qual cosa li rellega el terreny d'horta a les xicotetes franges de vora riu. A més a més, el Borriol del Set-cents encara no ha posat en funcionament la gran tasca d'irrigació de bona part de les partides planes del terme (la Vall, Pla de Moro, l'Arenal, els Mallols, Benadressa) i encara subsisteix amb les hortes històriques medievals (Horta d'Avall, Mitjana, d'Amunt i Novella).

Per eixe motiu, l'escassetat, de terreny d'horta a Borriol, el preu és substancialment superior al de Castelló, on ací el terme és major i més encara aquells territoris que poden acollir cultius hortofrutícoles. No obstant, també Castelló compta amb partides muntanyenques i de secà, però són minoria (la Magdalena la Joquera, Muntanya Negra, el Bovalar, el Tossal Gros, el Tossal de la Galera...) i el que fan és complementar l'abundància de cultius de ragdiu amb què compta la capital de la Plana.

-El segon fet que explica aquest contrast de preus és que, per al llaurador castellanenc, precisament les terres de Canet, que és la partida més triada pels terratinents borriolencs, estan a una distància major que les que els puguen oferir els fèrtils terrenys de Fadrell, el Censal, Rafalafena o la Taixida. Açò explica a que, dins del terme de Castelló, també hi ha una sèrie de partides que compten amb major beneplàcit que altres, per molts factors, però el principal es deu a la llunyania o no del casc urbà de la ciutat, a més de les característiques més idònies per conrear. No obstant, la partida de Canet tampoc es troba especialment llunyana a la ciutat de Castelló, podríem dir que estaria a mig camí, molt més prop d'altres indrets com Benadressa o les partides muntanyenques explicitades; ara bé, molt prop del terme de Borriol, motiu pel qual eixa preferència.

Cal afegir que, eixa aposta per Canet per part dels llauradors borriolencs, pot ser fruit de la transmissió hereditària en bona part, demostrada al llarg dels segles com hem vist anteriorment, però també és un fet contemporani que se segueix donant al llarg de la segona meitat del segle XVIII, pel qual, els terratinents de Borriol continuen adquirint noves propietats a veïns de Castelló i de manera casual o no, majoritàriament a Canet.

D'ací es dedueix que, a les acaballes del segle XVIII i primer terç del XIX, les propietats que estan en mans del senyor de Borriol són mínimes. Aquelles possessions privilegiades medievals han anat desapareixent i les finques més notables s'han anat concentrant entre un reduït nombre de famílies pudients de terratinents locals, com a incipients oligarquies d'aquest centre rural. Ara bé, el senyor es reserva les terres més fèrtils del regadiu borriolencs, a les dues vessants del riu Sec.

Respecte a l'extensió d'eixes finques, l'evolució parcel·lària serà tendent a la reducció progressiva, especialment al regadiu (Horta Amunt, Horta Mitjana), on les finques són menys grans. No obstant, el secà borriolenc encara serà de proporcions mitjanes (Monegro, les Ermites, les Mallades, la Serra, Cominells...), sobretot quan més allunyades del cas urbà. Es donen diverses situacions en aquest aspecte: augmenta la població i, consegüentment, les terres tendeixen a fragmentar-se, però també és cert que es produeix una massiva roturació de terres, amb la qual cosa l'accés dels llauradors a la propietat es manté més o menys estable al llarg del segle.

Ple que fa als terrenys erms que encara resten al llarg del segle XVIII i no tant durant el XIX, es desprenen algunes conclusions:

-La terra sense roturar es concentra en les partides més muntanyoses i de pitjor accés comunicatiu del terme municipal (la Peña, la Serra, el Collado, les Ermites, les Mallades, etc.), al temps que la seua llunyania es va fent cada vegada més patent.

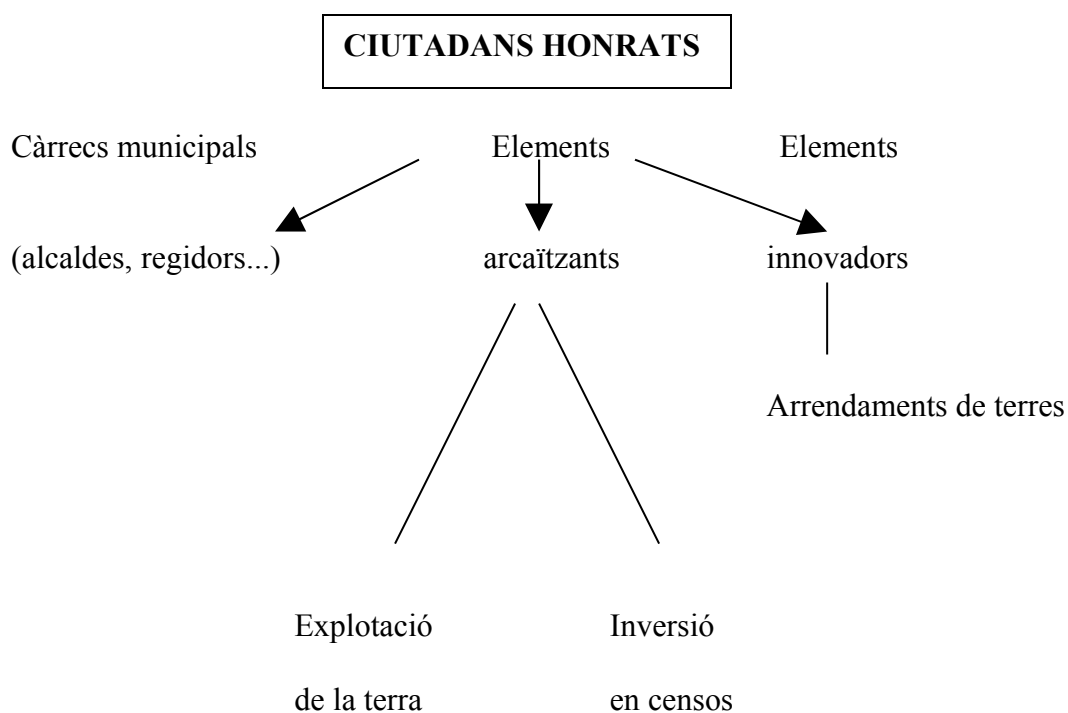
-Apareix alguna partida plana que no ha completat el seu procés de roturació (el Pla de Moro, la Vall...), degut a la seua extensa proporció. Els terrenys més fèrtils dels voltants del poble acullen el regadiu històric local.

-Hi ha poques finques ermes prop del casc poblacional, a excepció de la partida de la Botalària, que és un barranc de difícil accés.

-La majoria de terra erma es correspon a partides de predomini hegemònic del secà, inclús en partides planes, ja que el regadiu no s'extendrà de manera massiva fins les postrimeries del segle XIX.

En suma, veiem que el procés de roturació de terres i d'abancaments intensius que trobem en l'actualitat al terme de Borriol és fruit del procés que es va iniciar en aquesta època. Val a dir, que al llarg de la segona meitat del segle XVIII encara no s'han roturat moltes partides llunyanes i amb accessos complicats, encara que es completarà el procés durant la primera meitat del segle XIX.

De tot l'entramat polític local es dedueix que, amb aquests llauradors benestants, que constitueixen el grup de terratinents acomodats de la vila de Borriol o simplement el que anomenaríem *ciutadans honrats*, es perpetuen en el poder polític institucional una sèrie determinada de llinatges que transmetran eixos privilegis o posicions rellevants a les generacions que els succeeixen. Eixe procés, que es perfila i, sobretot, es consolida al llarg de tot el segle XVIII a Borriol potser tinga els seus precedents immediats en les dècades finals de la centúria anterior. La seua continuïtat cronològica l'allargassa fins el segle XIX, on s'estableix una clara correspondència de continuïtat temporal dels llinatges que havien romàs en els càrrecs representatius durant aquesta època de més de dos segles. En altres realitats geogràfiques també apareixeran aquests cacics locals, com comentem en un altre apartat d'aquest treball, els quals es faran amb el control polític i social i establiran una xarxa d'influències que, en molts casos, tindrà vigència fins els nostres dies.



Per concloure, la resta de conclusions secundàries que s'han dut a terme, han estat inserides en els diferents apartats de què consta el present treball, i s'esperen completar de manera completiva i evolutiva amb la investigació de posteriors estudis. La nostra tasca ha estat demostrar totes les tesis exposades a partir d'una investigació basada en la història serial quantitativa i recolzada per altres disciplines històriques. La intenció última és facilitar una sèrie de pautes, per tal de contribuir a establir quins han estat els processos històrics més determinants del canvi d'una comunitat rural valenciana entre la frontissa de l'Antic Règim i el món contemporani, al temps que intentar inserir aquesta comunitat en una realitat de caire més general, de la qual en forma part indissoluble i integrant.

IX. BIBLIOGRAFIA

AGUADO HIGÓN, A.M. (1986): *Propiedad agraria y transformaciones burguesas. El señorío de Sueca en la crisis del Antiguo Régimen*. Universitat de València-Ajuntament de Sueca. València.

AGUADO, A.M. (1992): “La crisi de l’Antic Règim i la Revolució burgesa; les bases contemporànies del País Valencià (1789-1843)”, dins de *Història Contemporània del País Valencià*. Tabarca Universitat. València.

ALIAGA GIRBÉS, E. I CANET LLIDÓ, V. (2000): “Els rituals valentins: la teologia transmesa als fidels (ss. XIV al XX)”. Dins de *Teología en Valencia: Raíces y retos, buscando los orígenes, de cara al futuro: actas del X Simposio de Teología Histórica (3-5- marzo 1999)*, pàgs. 433-460. València.

ALIENA MIRALLES, R.(1987): *La Pluma y la renta: Linaje, patrimonio y escritura en el norte valenciano (1650-1790)*. Servei de publicacions de la Diputació de Castelló. Castelló.

ALLEPUZ MARZÀ, X. (2009): “Algunes dades sobre el sistema hidràulic de l’Horta d’Avall a la fi del segle XVIII”, dins de *La Botlària*, 2a edició, núm. 0. Borriol.

ANES, G. (1969): *Economía e Ilustración en la España del siglo XVIII*. Ariel. Madrid.

ANES, G. ed. (1982): *Economía e Ilustración en la España del siglo XVIII*. Alianza Editorial. Madrid. Pp. 17-45.

ANES, G. (1985): *Historia de España Alfaguara IV. El Antiguo Régimen: Los Borbones*. Alianza Editorial Alfaguara. 1ª Edició 1975. Madrid.

ANDRÉS ROBRES, F. (1986): *Estructura y crisis de las finanzas municipales en el Castellón del Setecientos*. Ajuntament de Castelló. Castelló.

ANSÓN CALVO, M.C. (1998): *Asturias en la España de Carlos III. Demografía y sociedad*. Universitat d’Oviedo. Oviedo.

APARICI MARTÍ, J. (2003): “Terratinents borriolencs a Castelló: Prosopografia i peita (Segle XVI)”, dins de *Cultura i estudi local a la Plana de l’Arc*, UJI-Diputació de Castelló. Castelló.

ARDIT LUCAS, M. (1977): *Revolución Liberal y revuelta campesina*. Ariel. Barcelona.

ARDIT LUCAS, M. I RUIZ TORRES, P. (Coord.) (1990): *Història del País Valencià*. Edicions 62. Barcelona.

ARDIT LUCAS, M. (1992): *Història del País Valencià*. Capítol 4: "Els segles XVI, XVII i XVIII". Papers bàsics 3 i 4. València.

ARDIT LUCAS, M. (1992): *Agricultura y crecimiento económico en la Europa occidental moderna*. Ed. Síntesis. Madrid.

ARDIT LUCAS, M. (1993): *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Barcelona. Ed. Curial. Barcelona.

ARDIT LUCAS, M. (1993): “Señores y vasallos en el siglo XVIII valenciano”, dins de *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica (ss. XII-XIX)* / coord. per Eliseo Serrano Martín, Esteban Sarasa Sánchez, Institución Fernando el Católico, Vol. 2, pp. 249-274.

ARDIT LUCAS, M. (1996): “Agricultura e industria rural en el seiglo XVIII”, dins de *De la sociedad tradicional a la economía moderna: Estudios de Economía Valenciana*. Instituto Alicantino Juan Gil-Albert. J. Vidal (ed. lit.), J. Azagra (ed. lit.), E. Mateu (ed. lit.), pp.62-76, Alacant.

ARDIT LUCAS, M.; BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (2001): *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768)*. Universitat Jaume I. Castelló.

AZAGRA ROS, J. (1986): *La desamortización de Godoy en Valencia (1799-1807)*. Institució Alfons el Magnànim. València.

BABILONI TENA, Salvador (1984): *Borriol, en el umbral de la Plana*. Castelló, Societat Castellonenca de Cultura.

BADENES, M. A. (2009): “La política forestal il·lustrada. De la normativa general a la pràctica municipal: Betxí, 1748-1801”. Dins de *IX Vila de Betxí*. Bròsquil.

BADENES MARTÍN, M.A.; BERNAT MARTÍ, J.S. (1994): *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. València.

BAILA PALLARÉS, Miquel A. (1994): "Creixement demogràfic i urbà a Vinaròs (1750-1850)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura, t. LXX, (1994), pàgs. 377-388.

BALBÁS CRUZ, J.A. (1987). *El libro de la provincia de Castellón. 1892*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló. Castelló.

BARRERA AYMERICH, M . (1993): *Família, patrimoni i dona al Vila-real de l'Antic Règim els afers familiars en la pràctica judicial del Set-cents*. Vila-real. Ajuntament de Vila-real, Delegació de Cultura.

BARRERA AYMERICH, M . (1996): *La mort barroca: ritus i rendes de les parròquies de Castelló i Borriana com a unitat de producció i vida durant l'època moderna*. Castelló de la Plana Publicacions de la Universitat Jaume I.

BARRERA AYMERICH, M. (1998): *1803 demografía, familia y economía a finales del Antigo Régimen en Castellón de la Plana*. Ajuntament de Castelló de la Plana.

BARRERA AYMERICH, M . (1999): "Cultura y mentalidades". *La Ciudad de Castellón de la Plana*. Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló. Pàg.245-250.

BENITO RUANO, E. (coord.) (1977-1981): *Historia de Asturias*. Ayalga Ediciones. Oviedo.

BERNAT MARTÍ, Joan Serafi (1992): "Evolución de la población, 1700-1850", dins CHUST, Manuel (ed.): *Historia de Castellón*, València, Editorial Prensa Valenciana, 1992, Vol. I, pàgs. 401-405.

BERNAT, J. S. i ROMEU, J (1984).: "Sectores económicos y distribución urbana. Vinaròs en 1754", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*. Benicarló, Centro de Estudios del Maestrazgo, Any II, núm. 8, (1984), pàgs. 83-87.

BERNAT, Joan Serafi, RUIZ, Pedro i BERNABEU, Josep (1988): "La población del País Valenciano en los siglos XVI al XIX", dins PEREZ MOREDA, Vicente i REHER, David S. (eds.): *Demografía histórica en España*, Madrid, Ediciones el Arquero, pàgs. 354-379.

BERNAT i MARTÍ, Joan Serafi (1980): "Aportació a l'estudi de la població valenciana al segle XVIII. El cas de la Serra d'En Galceran (la Plana Alta)", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, València, Universitat de València, núm. 1, pàgs. 43-74.

BERNAT MARTÍ, Joan Serafi (Ed.) (1996): *Les sèries vitals valencianes, volum I: Les comarques septentrionals*. Quaderns Valencians de Població. València.

BLESA CUÑAT, E. (1979): "El Règim senyorial valencià, vespres de la seua dissolució". *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*. València. Pp. 165-198.

BLESA DUET, I. (2005): *Un nuevo municipio para una nueva monarquía. Oligarquías y poder local. Xàtiva, 1707-1808*. Universitat de València. València.

BRINES, J.; FELIP, A.; GIMENO, M.J.; PÉREZ, M.C. (1995): *Formación y disolución de los grandes patrimonios castellonenses en el Antiguo Régimen*. Fundación Dávalos-Fletcher. Castelló.

BRINES BLASCO, J. (1978): *La desamortización eclesiástica en el País Valenciano durante el trienio constitucional*. Universitat de València. València.

BRINGAS, M.Á. (2000): *La productividad de los factores en la agricultura española (1752-1935)*. Banco de España-Servicio de Estudios. Estudios de Historia Económica, núm. 39. Madrid. Pp. 131-160.

BURRIEL DE ORUETA, E.L. (1971): *Desarrollo urbano de Castellón de la Plana*. Universidad Autónoma de Madrid. Departamento de Geografía.

BUSTELO, F. (1975): "La població al País Valencià al segle XVIII". *Recerques* 5. València. Pp. 73-96.

BUSTELO, F. (1988) : “La Transición Demográfica en España y sus variantes regionales” (Estudis sobre la Població del País Valencià, ed. Alfons el Magnànim), vol I, p.15.

CAPEL MARTÍNEZ, R.M. (1986): “Los protocolos notariales y la historia de la mujer en la España del Antiguo Régimen”. Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. Actas de las cuartas jornadas de investigación interdisciplinaria. Madrid. Pp. 169-180.

CARNERO, Teresa i PALAFOX, Jordi: *Creixement, politització i canvi social, 1790/1980*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1990.

CASANOVA, V., MUÑOZ, V. i PUIG, F.: *L'antic règim demogràfic a una comunitat rural: Bellreguard (1609-1919)*, Bellreguard, Ajuntament de Bellreguard, 1987.

CASEY, J. (1978): “Tierra y sociedad en Castellón de la Plana 1608-1702”, en *Estudis Revista de Historia Moderna* nº7. València. Pàg. 13-46.

CASEY, J. (1983): *El Reino de Valencia en el siglo XVIII*. València.

CASEY, J. et alii (1987): *Familia y sociedad en el Mediterráneo Occidental siglos XV-XIX*. Barcelona.

CASTAÑO DÍAZ, J.A. (1985): “Los contratos matrimoniales: Reflejo de la sociedad alicantina del Antiguo Régimen”. *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*. Alacant. Pp. 175-193.

CASTELLÓ TRAVER, J.E. (1978): *El País Valenciano en el censo de Floridablanca (1787). Análisis demográfico. Organización y presentación de los datos locales*. València.

CATALÁ SANZ, J. A. (1993): “El coste económico de la política matrimonial de la nobleza valenciana en la época moderna”. *Estudis* 19. València. Pp. 165-189.

CATALÁ SANZ, J. A. (1995): *Rentas y patrimonio de la nobleza valenciana en el siglo XVIII*. Madrid.

CAVANILLES, A.J. (1795): *Observaciones sobre la Historia natural, Geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid.

CHACÓN CORREA, R. (1979-1980): “Algunos datos sobre la propiedad compartida de la tierra en el siglo XVIII”. *Estudis Revista d'Història Moderna* nº8. València. Pp. 143-165.

CHACÓN JIMÉNEZ, F. et alii (1981): *Historia de la Región Murciana*. Murcia.

CHAMORRO, V. (1981): *Historia de Extremadura*. Madrid.

CHIQUILLO PÉREZ, J.A. (1978): “Aproximación al estudio del régimen señorial valenciano en el XVIII”. *Estudis 7*. València. Pp. 241-261.

CHUST, Manuel (ed.) (1992): *Historia de Castellón*, València, Editorial Prensa Valenciana.

CÍSCAR PALLARÉS, E. (1977): *Tierra y señorío en el País Valenciano. (1750-1620)*. València.

CÍSCAR PALLARÉS, E. (1980): “El régimen señorial valenciano en la época de la expulsión de los moriscos”. *Estudis 7*. València. Pp. 219-238.

COLL, S.; FORTEA, J.L. (1995): *Guía de fuentes cuantitativas para la historia económica de España. Vol. I. Recursos y sectores productivos*. Banco de España. Madrid.

CONDE GONZÁLEZ, M.C. (2003): *La población de Jerez de la Frontera en los inicios del régimen liberal burgués*. Universitat de Cadis. Cadis.

CONSTANTE LLUCH, J.L. (2000): *Forans i marginals socials a Benicarló (s. XVII i XVIII)*. Alambor. Benicarló (Castelló).

CONSTANTE LLUCH, J.L. (1984): “La noria en los sistemas de regadío en el Bajo Maestrazgo”, en *Butlletí del Centre d’Estudis del Maestrat*, nº 5, 37-57.

CORONA MARZOL, C. (2000): “Familia, patrimonio y espacio doméstico. Los protocolos notariales y el universo de lo cotidiano”, dins de VV.AA. (2000): *Ars Notariae. El arte notarial*. Bancaixa. Castelló.

CORONA MARZOL, C. (1981): “Las ordenanzas municipales de la villa de Castellón de la Plana en 1784. Pleitos entre agricultores y ganaderos a finales del siglo XVIII”. *Millars VII*. Castelló. Pp. 51-63.

CORONA MARZOL, C. (1982): *Las tropas francesas en Castellón (1707-1712)*. Ajuntament de Castelló. Castelló.

CORONA MARZOL, C. (1985): “Edad Moderna”. *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y Gentes*. Caixa d’Estalvis i Mont de Pietat de Castelló. Castelló. Pp. 341-372.

CORONA MARZOL, C. (1986): *Renda feudal, propietat i regalia a Borriana durant el segle XVIII*. Museu Arqueològic Municipal. Departament d’Investigació Històrica. Burriana (Castelló).

CORONA MARZOL, C. (1990): “La política ilustrada en Valencia: los intendentes y el real Patrimonio (1759-1770). *Coloquio Internacional Carlos III y su siglo*. Tom II. Universidad Complutense. Departamento de Historia Moderna. Madrid. Pp. 199-212.

CORONA MARZOL, C. (1997): “La historia moderna en Castellón. Reflexiones temáticas y bibliográficas”. *Millars. Espai i Història. Dos dècades de historiografia castellanense n°XX*. Universitat Jaume I. Castelló. Pp. 121-134.

- CORONA MARZOL, C. (1999): “El municipio de Castelló: entre la historia foral y la centralización borbónica”. *La Ciudad de Castellón de la Plana*. Ajuntament de Castelló. Castelló. Pp. 235-242.
- DE UGALDE, M. (1981): *Historia de Euskadi II: Desde 1515 hasta 1839*. Ttartalò. Barcelona.
- DÍAZ MANTECA, E. (1981): “Població i societat al Castelló de Climent”. Catálogo exposición II Centenari del Bisbe Joseph Climent (1706-1781). Castelló.
- DÍAZ MANTECA, E. (1993): “Desarrollo económico de Castellón en el siglo XVIII”. Isabel Ferrer i el seu temps. Castelló al segle XVIII. Castelló. Pp. 13-34.
- DÍEZ RODRÍGUEZ, F. (1990): *Viles y mecánicos. La organización social del trabajo en la ciudad pre-industrial*. Valencia. Siglo XVIII. Institució Alfons el Magnànim. València.
- DOMINGO PÉREZ, C. (1982): “Evolución y movilidad de la población de la Plana. (Nuevos datos para los siglos XV-XVIII).” Saitabi. València. Pp. 185-202.
- DOMINGO PÉREZ, C. (1983): *La Plana de Castellón: formación de un paisaje agrario mediterráneo*. Fundació Caixa Castelló. Castelló.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1955): *La sociedad española en el siglo XVIII*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Vol. I. Madrid.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1970): *Hechos y figuras del siglo XVIII español*. Madrid. Pàg. 22.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1973): *Las clases privilegiadas en el Antiguo Régimen*. Madrid.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1976): *Sociedad y estado en el siglo XVIII español*. Ariel. Barcelona.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1988): *Carlos III y la España de la Ilustración*. Alianza Editorial. Madrid.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1988): “Urbanismo y política ilustrada”. *Carlos III y la Ilustración*. Tom I. Ministerio de Cultura. Lunwerg Editores. Madrid. Pp. 159-172.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1989): *El Reformismo borbónico (1707-1789)*. *Historia de España*. Tom 7. Planeta.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (coord.) (1989): *Historia de España*. Editorial Planeta. Barcelona.
- EIRAS ROEL, A. (1990): *Estudios sobre agricultura y población de la España moderna*. A. Eiras Roel. Santiago.

- FARFÁN NAVARRO, M.C. (1973): “Inventario de los Protocolos existentes en el archivo histórico provincial de Castellón de la Plana”. *Actes del I Congrés d’Història del País Valencià*. Vol. I . València. Pp. 325-332.
- FEBRER ROMAGUERA, M. V. (2000): *Dominio y explotación territorial en la Valencia foral*. Universitat de València. València.
- FERNÁNDEZ NADAL, C. M. (2003): *El corregimiento de Castellón en época de Carlos III: Entre la continuidad y la reforma*. Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana.
- FISHER, John (2000): *El Perú borbónico, 1750-1824*. Instituto de Estudios Peruanos, Lima.
- FLOUD, R. (1975): *Métodos cuantitativos para historiadores*. Alianza. Madrid.
- FONTANA, J. (1982): *La crisis del Antiguo Régimen. 1808-1833*. Ed Crítica. Barcelona.
- FRADEJAS, F. C. I GARCÍA LLAMAZARES, P.: “Borriol y el régimen señorial en el siglo XVIII. Análisis de un cabreve notarial de 1787”. *Revista Universidad y Educación* nº5. UNED-Centre Associat de la província de Castelló. Vila-real (Castelló).
- FRANCH BENAVENT, R. (1986): *Crecimiento comercial y enriquecimiento burgués en la Valencia del siglo XVIII*. València.
- FURIÓ, A. (1990): “Tierra, familia y transmisión de la propiedad en el País Valenciano durante la Baja Edad Media”. *Relaciones de poder, de producción y parentesco en la Edad Media y Moderna*. Madrid. Pp. 305-328.
- FURIÓ, Antoni (1995): *Història del País Valencià*. Edicions Alfons el magnànim. València.
- GARCÍA CÁRCEL, R. (1985): *Historia de Cataluña*. Ed. Ariel. Barcelona.
- GARCIA DE CORTÁZAR, F. i MONTERO, M. (1983): *Diccionario de Historia del País Vasco*. Txertoa. Donosti.
- GARCÍA LOMBARDEO, J. (1973): *La agricultura y el estancamiento económico. Galicia en la España del Antiguo Régimen*. Ed. Siglo XXI. Madrid.
- GARCÍA MONERRIS, C. (1985): *Rey y señor. Estudio de un realengo del País Valenciano (La Albufera. 1761-1836)*. Ajuntament de València. València.
- GARCIA MONERRIS, CARME (1992): “Els segles XIX i XX”, dins de GIL-MASCARELL, M. et alii (1992): *Història del País Valencià*. Papers bàsics, 3 i 4. València. P. 214.

- GARCÍA POZUELO, R.M. (2001): *Propiedad y concejo. Venta de Bienes Municipales en Córdoba (1808-1854)*. Universitat de Còrdova. Còrdova.
- GARCÍA SANZ, Á. i GARRABOU, R. (1985): *Historia agraria de la España contemporánea*. Ed. Crítica, Barcelona.
- GARCIA i SANZ, A. (1996): *Institucions de Dret Civil Valencià*. Col·lecció Autonomia i Dret-UJI. Castelló de la Plana.
- GARRIDO ARCE, E. (1992): “Familia, parentesco y plianza en la huerta de València, siglo XVIII. Estrategia familiar de consanguinidad”. *Estudis* 18. València. Pp. 217-237.
- GAY GAY, E.J. (1987): “La visita general d’amortització de 1739: les mans mortes de Coves de Vinromà”. *1r Congrés d’Estudis d’Història de la Plana*. Diputació de Castelló. Castelló.
- GIL-MASCARELL, M. et alii (1992): *Història del País Valencià*. Papers bàsics, 3 i 4. València.
- GIL VICENT, V.; VALERO ESTEBAN, M.C. (1980): “La Junta de Comercio y la industria y comercio castellonense en el siglo XVIII: notas documentales”. BSCC LVI. Armengot. Castelló.
- GIMÉNEZ CHORNET, V. (1987): “Absolutisme i control dels oficials municipals s. XVIII el Judici de Residència a Cabanes”. *Estudis Revista d’Història Moderna* n°13. València.
- GIMÉNEZ CHORNET, V. (1986): “Algunas reflexiones sobre fuentes demográficas en el siglo XVIII”, dins d’*Estudis sobre la població del País Valencià*, Actes de les I Jornades d’Estudi sobre la Població del País Valencià. València-Alacant.
- GIMÉNEZ LÓPEZ, E. (1987): “El establecimiento del poder territorial en Valencia tras la Nueva Planta borbónica”. *Estudis Revista d’Història Moderna* n°13. València. Pp. 201-239.
- GIMÉNEZ LÓPEZ, E. (1990): *Militares en Valencia (1707-1808) Los instrumentos del poder borbónico ante la Nueva Planta y la Crisis del Antiguo Régimen*. Institut de Cultura Juan Cil-Albert. Diputació d’Alacant. Alacant.
- GIMÉNEZ LÓPEZ, E. (1999): *Gobernar con la misma ley: sobre la Nueva Planta borbónica en Valencia*. Universitat d’Alacant.
- GIMÉNEZ LÓPEZ, E. (1981): *Alicante en el siglo XVIII. Economía de una ciudad portuaria en el Antiguo Régimen*. València.
- GIMENO MICHAVILA, V. (1984): *Del Castellón viejo*. Primera Edició de 1926. Caixa d’Estalvis de Castelló. Castelló.

GIMENO SANFELIU, M.J. (1982): “Defensa y consolidación del patrimonio familiar de la oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII”. *Universidad Nacional de Educación a Distancia en la Provincia de Castellón*. Castelló. Pp. 3-12.

GIMENO SANFELIU, M.J. (1987):”Oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII”, en *Estudis Revista de Historia Moderna* nº13. València. Pàg.241-255.

GIMENO SANFELIU, M.J. (1990): *La oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*. Ajuntament de Castelló de la Plana. Castelló.

GIMENO SANFELIU, M.J. (1998): *Patrimonio, parentesco y poder. Castelló (XVI-XIX)*. Biblioteca Les Aules. Diputació de Castelló i Universitat Jaume I. Castelló de la Plana.

GIMENO SANFELIU, M.J. (2003): *Llinatge i poder: Castelló segles XVI-XIX*. València. Generalitat Valenciana.

GONZÁLEZ LÓPEZ, E. (1980): *Historia de Galicia*. La Voz de Galicia. A Coruña.

GRAU ESCORIHUELA, A. (1997): *Señorío y propiedad en los dominios valencianos de la casa de Medinaceli. El Ducado de Segorbe entre los siglos XVI y XVIII*. Fundació Bancaixa. Segorbe.

GUILLAMÓN ÁLVAREZ, J. (1980): *Las reformas de la Administración local durante el reinado de Carlos III*. Madrid.

GUINOT RODRÍGUEZ, E. (1992): “Senyoriu i reialenc al País Valencià a les darreries de l’època medieval”, dins de *Lluís de Santangel i el seu temps*. Generalitat Valenciana. València.

HERNÁNDEZ MARCO, J.L. I ROMERO GONÁLEZ, J. (1980): *Feudalidad, burguesía y campesinado en la Huerta de Valencia*. Ajuntament de València. València.

HERNÁNDEZ MARCO, J.L (1983): *Propiedad de la tierra y cambio social en un municipio fronterizo: Villena (1750-1888)*, Alacant.

HERNÁNDEZ RUANO, J. (2003): *Historia de los moriscos valencianos de Xivert. Desarrollo económico y aculturación*. Centre d’estudis del Maestrat. Vinaròs.

HUGUET I SEGARRA, G. (2003): *Els valencians de secà. Estampes velles del Maestrat*. Presentació i edició a càrrec de Vicent Pitarch i Almela. Universitat Jaume I. Castelló.

HUICI URMENTA, V. I JIMENO JURIO, J. M. (1980): *Historia de Navarra. Desde los orígenes hasta nuestros días*. Donosti.

IRLES VICENTE, M.C. (1991): *El arrendamiento rústico y urbano en el siglo XVIII. Elche 1715-1730*. Alacant.

JOVER ZAMORA, J.M. (Dir.) (1987): *Historia de España* fundada por Ramón Menéndez Pidal. Tom XXXI: La Época de la Ilustración el Estado y la Cultura (1759-1808). Espasa-Calpe. Madrid.

KONDO, A. (1990): *La agricultura española del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Ed. Nerea. Madrid.

LANZA, R. (1988): *Población y familia campesina en el Antiguo Régimen. Liébana, siglos XVI-XIX*. Universitat de Cantàbria. Santander.

LETAMENDÍA, F. (1980): *Breve Historia de Euskadi. De la Prehistoria a nuestros días*. Ruedo Ibérico. Barcelona.

LINARES BAYO, J. Cristian, ed. (2000): *Cultura i estudi local a la Plana de l'Arc*. Diputació de Castelló-UJI. Castelló de la Plana.

LINARES BAYO, J. Cristian (2000): "L'estructura agrària i urbanística en el Borriol de finals del segle XVIII", *La Botlària*, n.4, Associació Cultural Tossal de l'Assut, Borriol, pp. 36-37.

LINARES BAYO, J. Cristian (2000): "Notes sobre agricultura i ramaderia borriolenca", *La Botlària*, n.5, Associació Cultural Tossal de l'Assut, Borriol.

LÓPEZ, R.J. (1995): *Ceremonia y poder a finales del Antiguo Régimen. Galicia 1700-1833*. Universitat de Santiago. Santiago de Compostel·la.

LLOPIS, J. (1987): *Ilustración y educación en la España del s. XVIII: Diario de Valencia Censo de Floridablanca*. Escuela Universitaria de Formación del Profesorado de E.G.B.

LORES MESTRE, B. (1999): *Fiesta y arte efímero en el Castellón del Setecientos*. Biblioteca de les Aules. Publicacions de la Universitat Jaume I i Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló. Castelló.

MADOZ, Pascual (1849): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*, tom. IV, Imp. Madoz, Madrid, ed. facs. Ministeri de Cultura, Educació i Ciència, Madrid, Imp. Rayego, 1990, pp.416-417.

MANCLÚS CUÑAT, M. I. (1994): "L'església parroquial de Nules a través de les visites d'amortització". *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. Ajuntament de Nules. Vila-real.

MARTÍ ARNÁNDIZ, O. (1997): *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castellón de la Plana (1808-1858)*. Castelló.

MAS IVARS, M. (direcció editorial) (1980): *Nuestra Historia*. Volum V. Mas-Ivars. València.

MATARREDONA, Francisco (1976): "Las murallas", *Cominells*, n.3, Borriol.

MELIÀ, Antonio; PÉREZ, Empar; RAMBLA, Josep M^a; SEGARRA, Joseph M^a i SERRA, Vicent (1993): *Castelló en temps d'Isabel Ferrer. II Centenari d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló de la Plana.

MERINO ARRIBAS, J.M. (1991): *La demografía de Torrejón de Ardoz en el siglo XVIII*. Universitat d'Alcalà d'Henares. Alcalá.

MILLAN, Jesús (1982): *Transición y reacción en el sur del País Valenciano. La formación del capitalismo agrario y los orígenes del carlismo. Orihuela, 1680-1840*, València, Tesi Doctoral, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València.

MILLAN, Jesús (1984): *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840*, Alacant, Instituto Juan Gil-Albert.

MILLAN, Jesús (1984): "La protoindustrialización y los orígenes de la industria en el País Valenciano", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, València, Universitat de València, núm. 5, pàgs. 93-104.

MIRALLES SALES, J. (1983): *La Muy Leal y Noble Villa de Albocácer*. BSCC. Castelló.

MIRALLES SALES, Josep (1979): "Expòsits i basbards al Maestrat dels segles XVI al XX", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Castelló de la Plana, Societat Castellonense de Cultura, LV, pàgs. 286-295.

MOLAS RIBALTA, P. (1988): *Edad Moderna (1474-1808). Manual de Historia de España 3*. Espasa-Calpe. Madrid.

MONFERRER MONFORT, À. (1990): "Confraries i festes al marquesat de Nules a finals del segle XVIII". *II Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. Ajuntament de Nules. Vila-real. Pp. 43-66.

MORANT DEUSA, Isabel (1978): *Economía y sociedad en un señorío del País Valenciano: El Ducado de Gandía (siglos XVIII-XIX)*. Gandia.

MORANT DEUSA, I. (1984): *El declive del señorío. Los dominios del ducado de Gandía. 1707-1837*. Institució Alfns el Magnànim. València.

MUNCHARAZ POU, Manuel (1986): «Abancalamiento para cultivo en regadío en zonas marginales de la comarca de La Plana de la provincia de Castellón», en *Butlletí del Centre d'Estudis de La Plana*, n° 8, 45-50.

MUNDINA, Bernardo (1873): *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*, Imp. Rovira Hermanos, Castelló, pp.142-146, ed. facs. Confederación Española de Cajas de Ahorro, Barcelona, 1988.

MURGÍA, M i VICETTO, B. (1979-1984): *Historia de Galicia*. Ferrer. Bilbao.

NADAL OLLER, J.; BENAUL, J.M. (2003): *Atlas de la industrialización de España 1750-2000*. Crítica. Fundación BBVA.

- NEBOT GARCIA, Ferran (2000): “Betxí, 1785, una societat rural”. *1r Vila de Betxí. Treballs guanyadors*. Ajuntament de Betxí. Betxí.
- NEBOT, F. (2000): “Estructura de la propietat en 1785 a Betxí”. Dins de *1r Vila de Betxí. Treballs guanyadors*. Ajuntament de Betxí (Castelló).
- OBIOL MENERO, Emilio (1990): “El cultivo del cáñamo en Castelló de La Plana, durante el siglo XVIII”, *I Congrés d'Història i Filologia de La Plana*, Nules, febrer de 1988, pp. 59-73.
- OLUCHA MONTINS, F.; SÁNCHEZ ADELL, J.; SÁNCHEZ ALMELA, E. (1994): *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón de la Plana*. BSCC. Castelló de la Plana.
- ORENGA BELTRÁN, J.M. (1973): “El sistema de medidas, pesos y monedas del Reino de Valencia”. *BSCC*. Castelló. Pp. 37-41.
- ORTELLS, V. (1983): *La Plana de Castelló: jerarquia i connexió urbana*. Col·legi Oficial d'arquitectes de la Comunitat Valenciana. Castelló.
- ORTELLS, V. (1987): *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castelló*. Ajuntament de Castelló, Castelló.
- ORTELLS, V. (1992): *Solar y hábitat: el medio físico en la construcción de los núcleos castellonenses*. Diputació de Castelló, Castelló
- ORTELLS, V. (1993): *La Plana de Castellón: estudio geográfico*. Diputació de Castelló, Castelló.
- ORTELLS, V. (1997): *La ciutat preindustrial valenciana*. Servei de Publicacions UJI-Diputació de Castelló. Castelló.
- PANIAGUA, J.; PIQUERAS, J.A. (dirs.) (2006): *Diccionario biográfico de políticos valencianos 1810-2006*. Institució Alfons el Magnànim, València.
- PÉREZ BORREDÁ, J. R. (2004): *Fragmentación de la propiedad agraria y estructura social en el secano valenciano. Vallada, siglos XVI-XIX*. Institució Alfons el Magnànim. València.
- PÉREZ ADELANTADO, E. (1993): “La Il·lustració i el seu temps”, dins de VV.AA. (1993): *Castelló en temps d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló de la Plana.
- PÉREZ GARCÍA, J.M.; ARDIT, M. (1988): "Bases del crecimiento de la población valenciana en la Edad Moderna", dins PÉREZ APARICIO, Carme (ed.): *Estudis sobre la població del País Valencià*, València, Edicions Alfons el Magnànim-Seminari d'Estudis sobre la Població del País València, Vol. I, pàgs. 199-228.

PÉREZ GARCÍA, J. M. (1988): "La demografía valenciana de los siglos XVII i XVIII", en l'obra de M. CERDÁ (De.) : *Historia del Pueblo Valenciano*, València, Ed. Levante, tom 2, pp. 513-522.

PÉREZ MARTÍN, A.; SCHOLZ, J. (1978): *Legislación y jurisprudencia en la España del Antiguo Régimen*. València. Pp. 255-276.

PÉREZ PUCHAL, P. (1972): "La población del País Valenciano hasta la época estadística". Cuadernos de Geografía nº10. València. Pp. 23-30.

PÉREZ PUCHAL, P. (1976): *Geografía de la población valenciana*, València, L'Estel. Capítol "La població del País Valencià abans de l'època estadística".

PÉREZ SARRIÓN, G. (1999): *Aragón en el Setecientos. Crecimiento económico, cambio social y cultura, 1700-1808*. Editorial Milenio. Lleida.

PESET, M. i GRAULLERA, V. (1980): "Nobleza y señorío en Valencia durante el siglo XVIII". En *Estudios de Historia Social*, nº12 i 13. P. 245.

PIQUERO, S. (1991): *Demografía guipuzcoana en el Antiguo Régimen*. Universitat del País Basc. Erandio, Biscaia.

POITRINEAU, A. (1976): "La inmigración francesa en el reino de Valencia. Siglos XVI a XIX", *Moneda y Crédito*, Madrid, núm. 137, pàgs. 103-133.

PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (1983): "La historia cuantitativa en España". *Seminario de Historia Cuantitativa*. Universitat d'Alcalà d'Henares. Madrid. Pp. 169-176.

PUIG PUIG, J. (1998): *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí*. Diputació de Castelló. Castelló.

REGLÀ, Joan (1978): "Aproximació a la Història del País Valencià" (Col.lecció 3 i 4, València), pp.119-127.

REY CASTELAO, O. (1995): *Montes y política forestal en la Galicia del Antiguo Régimen*. Universitat de Santiago. Santiago.

REGLÀ, J. (1992): "Del desenrotllament del segle XVIII a l'apoteosi de la burgesia agrícola i financera de la Restauració". *Aproximació a la història del País Valencià*. 3 i 4. València. Pp. 181-186.

RISCO, V. (1971): *Historia de Galicia*. Manuales Galaxia. Vigo.

RODRÍGUEZ-VIGIL, J.L. (2005): *Los montes comunales y vecinales de Asturias*. Trea. Gijón.

ROMEU LLORACH, J. (1981): *El sistema fiscal valenciano (1715-1823)*. Gràfiques Balada. Vinaròs.

- ROMEO MATEO, M.C. (1981): *Entre el orden y la revolución. La formación de la burguesía liberal*. Institució Juan Gil-Albert. Alacant.
- ROMEO MATEO, M.C. (1986): *Realengo y municipio: marco de formación de una burguesía. Alcoi en el siglo XVIII*. Alacant.
- RUEDA HERNANZ, G. (1997): *La desamortización en España: un balance (1766-1924)*. Arco libros. Madrid
- RUEDA, G. i DA SILVEIRA, L.E. (1993): “Dos experiencias: España y Portugal”, dins de *La desamortización en la península Ibérica*. Marcial Pons. Madrid.
- RUIZ, D. et alii (1981): *Asturias contemporánea. 1808-1975*. Síntesis histórica. Textos y documentos. Siglo XXI de España Editores. Madrid.
- RUIZ TORRES, Pedro (1974): “La crisis municipal como exponente de la crisis social valenciana a finales del siglo XVIII”. *Estudis Revista d'Història Moderna* n^o3. València. Pp. 167-197.
- RUIZ TORRES, Pedro (1979): “Propiedad de la tierra y estructura de clases en el campo valenciano durante los siglos XVIII y XIX: Los carizales de Elx”. *Estudis d'Història contemporània del País Valencia*. Valencia. Pp. 7-46.
- RUIZ TORRES, Pedro (1980): “Fuerzas productivas y producción agraria en el País Valenciano: crecimiento y crisis en el campo de Elche. (1730-1850). *Estudis* 7. Valencia. Pp. 273-282.
- RUIZ TORRES, P. (direc.) (1981): *Historia del País Valenciano*. Tom IV. Editorial Planeta. Barcelona.
- RUIZ TORRES, Pedro (1981): *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano: 1650-1850*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- RUIZ TORRES, Pedro (1984): "Los señoríos valencianos en la crisis del antiguo régimen: una revisión historiográfica", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 5, (1984), pàgs. 23-79.
- RUIZ TORRES, Pedro (1985): "Desarrollo y crisis de la agricultura en el País Valenciano a finales del Antiguo Régimen", dins GARCÍA SANZ, Angel i GARRABOU, Ramón (eds.): *Historia agraria de la España Contemporánea*, Barcelona, Crítica, Vol. I, pàgs. 347-379.
- RUIZ TORRES, PEDRO (1996): “Reforma agraria y revolución liberal en España” dins de GARCÍA SANZ, A. i SANZ FERNÁNDEZ, J. (Coords.): *Reformas y políticas agrarias en la historia de España (De la Ilustración al primer franquismo)*. Madrid, Ministeri d'Agricultura, Pesa i Alimentació, 1996, pp. 201-245.
- SAAVEDRA, P. (1992): *A vida cotià en Galicia de 1550-1850*. Universitat de Santiago. Santiago de Compostel·la.

SÁEZ, C. i VIDAL, J. (2001): “La población española: una modernización limitada en el siglo XIX”, dins de *El fin del Antiguo Régimen (1808-1868) Economía*. Editorial Síntesis, Madrid.

SÁNCHEZ ADELL, J. (1959): “Población de Castellón de la Plana en 1769”. *BSCC XXXV*. Castelló. Pp. 45-70.

SÁNCHEZ ADELL, J. (1976): “Noticias documentales sobre la villa de Castellón de la Plana a finales del siglo XVIII”. *Millars III*. Castelló. Pp. 27-79.

SÁNCHEZ ALMELA, E. (2000): “Municipio y Notariado: Castellón de la Plana”, dins de, dins de VV.AA. (2000): *Ars Notariae. El arte notarial*. Bancaixa. Castelló. P. 49.

SÁNCHEZ GÓMEZ, M.A. (1987): *Historia General de Cantabria. Siglos XVIII y XIX*. Ed. Tantin. Santander.

SÁNCHEZ GOZALBO, A. (1944): “El señorío de Yolanda de Casalduch en Benicassim”. *BSCC*. 1944. Castelló.

SÁNCHEZ MARROYO, F. (1991): *El proceso de formación de una clase dirigente. La oligarquía agraria en Extremadura a mediados del siglo XIX*. Universitat d'Extremadura. Càceres.

SANZ ROZALÉN, V. (1995): *D'artesans a proletaris. La manufactura del cànem a Castelló (1732-1843)*. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana.

SARTHOU CARRERES, C. (1989): *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, de 1913. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló. Castelló.

SEGARRA COMAS, J. M. (1993): “L'agricultura i la ramaderia del Set-cents a Castelló de la Plana”, dins de *Castelló en temps d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló de la Plana. P. 94.

THOMPSON, E.P. (1979): *Tradición, revuelta y consciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*. Ed. Crítica. Barcelona.

TORRES SÁNCHEZ, R. (1988): *Las crisis en Cartagena durante la Edad Moderna*. Ajuntament de Cartagena. Cartagena.

TORRÓ ABAD, Josep (1990): *Poblament i espai rural*. Edicions Alfons el Magnànim, València.

UBIETO ARTETA, A. (1983): *Historia de Aragón*. Saragossa.

VALLS FALOMIR, N. (2000): “Els molins fariners de Borriol”, dins de *La Botalària* núm. 4, editat per l'Associació Culñtural Tossal de l'Assut. Borriol.

VIDAL PRADES, E.D. (2006): *La Cartuja de Vall de Crist en el fin del Antiguo Régimen*. Universitat Jaume I. Castelló.

- VILAR, P. (1987): *Cataluña en la España Moderna*. Ed. Crítica. Barcelona.
- VV.AA. (1969): *Instrucciones para la catalogación de manuscritos*. Dirección General de Archivos y Bibliotecas. Madrid.
- VVAA (1986): *Historia de Castilla y León*. Valladolid. En especial, interessan els volums 8 i 9, que abracen els darrers temps de l'època moderna i els primers anys de l'etapa contemporània.
- VVAA (1988): *I Congreso de Historia de Castilla-la Mancha. Conflictos sociales y evolución económica en la Edad Moderna*. Junta de Comunidades de Castilla-la Mancha. Toledo.
- VV.AA. (1990): *Obradoiro de Historia Moderna. Homenaje al profesor Antonio Eiras Roel en el XXV Aniversario de su Cátedra*. Universitat de Santiago. Santiago de Compostel·la.
- VV.AA. (1990): *Història del País Valencià. L'època borbònica fins a la crisi de l'Antic Règim*. Volum IV. Edicions 62. Barcelona.
- VV.AA. (1991): *Mentalidades colectivas e ideoloxias. VI Xornadas de Historia de Galicia*. Diputació d'Orense. Orense.
- VV.AA. (1993): *Isabel Ferrer i el seu temps: Castelló al segle XVIII*. Diputació de Castelló. Castelló.
- VV.AA. (1993): *Castelló en temps d'Isabel Ferrer. II Centenari d'Isabel Ferrer*. Ajuntament de Castelló. Castelló.
- VV.AA. (1996): *Directorio ibérico de librerías de antiguo y ocasión*. Editorial Amuravi. Madrid.
- VV.AA. (1996): *I Encuentro de Historia de Cantabria*. Universitat de Cantàbria-Govern de Cantàbria. Santander.
- VVAA (1997): *Relaciones de poder en Castilla: El ejemplo de Cuenca*. Universidad de Castilla-La Mancha. Cuenca.
- VV.AA. (1998): *La ciudad y su gente: vecindario y propiedad urbana en Castellón según padrones de riqueza (siglos XIV-XVIII)*. Tom II. Fundació Dávalos-Fletcher. Castelló.
- VV.AA. (1999): *La ciudad de Castellón de la Plana*. Dirigida per Vicent Ortells. Universitat Jaume I-Ajuntament de Castelló.
- VV.AA. (1999): *La provincia de Castellón*. Diputació de Castelló. Castelló.
- VV.AA. (2000): *Ars Notariae. El arte notarial*. Bancaixa. Castelló.

VV.AA. (2006): *La Guerra de Successió a Vila-real*. Monogràfic de Font. Ajuntament de Vila-real. Vila-real.

La reforma agraria liberal. JOSEP FONTANA.

<http://www3.udg.edu/ilcc/camps%20oberts/1/Fontana.rtf>

Eix cronològic de la reforma agrària liberal.

[http://www.kalipedia.com/historia-espanola/tema/edad-contemporanea/cronologias-reforma-agraria-liberal.html?
x1=20070712klphishes_17.Res&x=20070712klphishes_233.Kes](http://www.kalipedia.com/historia-espanola/tema/edad-contemporanea/cronologias-reforma-agraria-liberal.html?x1=20070712klphishes_17.Res&x=20070712klphishes_233.Kes)

La reforma agraria liberal.

http://www.maristasbadajoz.com/recdoc/historia/2bach/TEMAS/Tema%2010%20_Mendizabal_.pdf